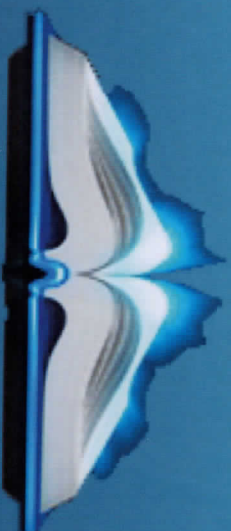

S.Matchonov, H.Bakiyeva,
X.Gulyamova, Sh.Yo'ldosheva,
G.Xolboyeva

BOSHLANG'ICH SINFLARDA
ONA TILI
O'QITISH METODIKASI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

S. MATCHONOV, H. BAKIYEVA, X. G'ULOMOVA,
SH. YO'LDOSHEVA, G. XOLBOYEVA

BOSHLANG'ICH SINFLARDA ONA TILI O'QITISH METODIKASI

Darslik

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim
vazirligining 2020-yil 30-iyundagi 359-sonli qaroriga
muvofiq nashrga tavsiya etilgan*

«ISHONCHLI HAMKOR»
TOSHKENT – 2021

-2122.-

Safo Matchonov, X.Bakiyeva, X.G•ulomova, Sh.Yo•ldosheva, G. Xolboyeva. "Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi" darslik. – T.: "Ishonchli hamkor", 2021. 644 b.

Tagirizchilar:

M. Ernazarova – filologiya fanlari doktori (DSc), Navoiy davlat pedagogika instituti "Boshlang'ich ta'lim metodikasi" kafedrasi mudiri

A. Hamroyev – pedagogika fanlari doktori, Buxoro davlat universiteti "Boshlang'ich ta'lim metodikasi" kafedrasi mudiri

Mazkur darslik boshlang'ich ta'lim talabalari uchun (5111700) mo'ljallangan. Unda boshlang'ich sinflarda til asoslarini va yozuvga o'rgatish, bog'lanishli nutqni o'stirish "Savod o'rgatish metodikasi", "Husnixatga o'rgatish metodikasi", "Fonetika, grafika, morfemika, grammatika va imlo metodikasi", "Bog'lanishli nutqni o'stirish metodikasi", "Ona tilidan sinfdan tashqari ishlar" bo'limlarida, adabiyot haqida dastlabki adabiy tushunchalar bolalar adabiyoti misolida "Sinfda o'qish metodikasi" va "Sinf-dan tashqari o'qish metodikasi" bo'limida o'z aksini topgan. Ularda har bo'limning predmeti, maqsadi va vazifalari, mazmuni, o'qitish metodlari, usullari va vositalari yoritilgan. Shuningdek, ilmiy-nazariy ma'lumotlarni amaliyotga tatbiq etish namunalari keltirilgan. Talabalarga o'z bilimlarini tekshirish uchun testlar, mustaqil ishlash uchun savol-topshiriqlar tavsiya etilgan.

ISBN-978-9943-6931-4-2

© S.Matchonov, X.Bakiyeva, X.G•ulomova,
Sh.Yo•ldosheva, G. Xolboyeva, 2021.
© «Ishonchli hamkor» nashriyoti, 2021.

I BO'LIM. BOSHLANG'ICH SINFLARDA ONA TILI O'QITISH METODIKASI - PEDAGOGIK FAN SIFATIDA

Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi fanining predmeti, maqsadi va vazifalari

Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi pedagogik fanlar qatorida o'quvchilarga boshlang'ich til asoslarini o'rgatish, adabiy ta'lim orgali borliq va jamiyat haqida tushuncha berish, o'quvchi shaxsini har tomonlana rivojlantirish, kamol toptirish kabi amaliy ishlar nazariyasini ishlab chiqadi.

Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi o'z predmetiga ega bo'lib, u o'zining maqsad va vazifalarini davlatimizning me'yoriy hujjatlari va ta'lim to'g'risidagi qonun hamda qarorlari asosida belgilaydi.

Ona tili va o'qish darslari (adabiy ta'lim) umumta'lim maktablarida asosiy o'quv predmetlaridan biri hisoblanadi. Boshlang'ich sinf o'quvchisining kasbiy mahorati mazkur predmetning mazmuni va o'qitish metodlarini qay darajada egallab olishiga bog'liq.

Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasining **maqsadi** talabalarni bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'quvchisi sifatida ularning hozirgi zamon metod, usul, shakl va vositalardan foydalanish qobiliyatini tarkib toptirish, dastur talablari asosida o'quvchilarda bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish, shaxsini har tomonlana rivojlantirish ishlarini muvaffaqiyatli amalga oshirishlariga tayyorlashdir.

Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi o'quv predmetlarining mazmunidan, o'quvchilarning hayotiy tajribalaridan kelib chiqqan holda metod, usul va o'qitish vositalarini tanlaydi. "**Metod**" yunoncha "**metodos**" so'zidan olingan bo'lib, "**bilish va tadqiqot yo'li**", "**nazariya**", "**ta'limot**" kabi ma'nolarni bildiradi. "**Metod**" tushunchasi falsafiy va didaktik ma'nolarga ega. Falsafiy ma'noda "metod" tabiat va jamiyat hodisalarini kuzatish hamda voqelikka ilmiy nuqtai nazardan yondashish demakdir. Didaktik ma'noda bu tushuncha o'quvchilarni bilim, ko'nikma va malakalar bilan qurollantirish yo'llarini ifodalaydi.

"**Metod**" usullar majmuidan iborat. Masalan, "Otlarning kelishik

qo'shimchalari bilan qo'llanishi" mavzusini yarim izlanishli muammoli metodda o'qitishda o'quvchini muammoli izlanishga undovchi vaziyatlarni yuzaga keltirishga doir turli usullardan foydalaniladi. Til materiallarini o'quvchi o'qiydi (to'g'ri o'qish, me'yorida o'qish, ifodali o'qish, tushunib o'qish kabi o'qish texnikasini qo'llaydi), kuzatadi (kuzatish usuli), o'xshash va farqli xususiyatlarini aniqlaydi (taqqoslash usuli), so'zlarning shakliga qarab guruhlaydi (guruhlash usuli), ma'lumotlarni umumlashtiradi (umumlashtirish usuli) va hokazo. Bular - aqliy faoliyatni ishga solishda qo'llaniladigan usullar, ya'ni o'quvchining fikrlash faoliyatini muammoli va izlanishli vaziyatga solish usullari. Ta'limiy usullar o'quvchilarning aqliy va amaliy ishlarining o'ziga xos xususiyatlari bo'lib, mazkur metodda tavsiya etilgan materiallarni o'zlashtirish shaklini to'ldiradi. Masalan, dars jarayonida eslab qolish usuliga murojaat qilinganda usul metoddan ajraladi, ko'nikma, malakalarni shakllantirish ahamiyatini yo'qotadi.

Vogelik haqidagi fanlarning kelib chiqishi, rivojlanishi bilan fanlarda qo'llaniladigan metodlar - yo'l-yo'riqlar ham takomillasha boradi.

Fan metodlarining asosiy mazmunini amaliyotda sinalgan ilmiy-nazariy qonuniyatlar tashkil etadi. O'z navbatida metodlar ilmiy nazariyalarning vujudga kelishiga vosita bo'ladi.

Metodlar vogelikni qamrab olish jihatidan 2 turga bo'linadi:

Barcha fanlarda qo'llaniladigan umumiy, universal metodlar. Masalan, boritqni bilish nazariyasiga oid metodlar boshqa fanlar kabi ona tili o'qitish metodikasining ham metodologik asosi sanaladi.

Umumiy bilish metodlari quyidagilardan iborat: a) empirik (muayyan tajribaga asoslangan) metod - amaliy metod nazariy bosqichga o'tishda qo'llaniladi; b) nazariy metod.

Xususiy yoki maxsus metodlarga ayrim fanlar doirasida qo'llaniladigan metodlar kiradi.

Usul - biror ishni amalga oshirish yo'li, harakat tarzi, xili, tartibini anglatadi.

Boshlang'ich sinflarda til va adabiy ta'limni o'qitish metodikasida amaliy metodlardan ham, nazariy metodlardan ham foydalanish tavsiya etiladi. Amaliy metodlarga mavzu, matn va rasmlar yuzasidan savol hamda topshiriqlar tuzish, rasm asosida gap tuzish, matn

mazmunini to'ldirish, matn yaratish; matnmi qismlarga bo'lish, matnga reja tuzish; matnga sarlavha topish; matn bilan rasm o'rtasidagi bog'lanishni aniqlash, gap va matnning badiiy hamda lingvistik tahlili kabi kiradi.

Boshlang'ich sinflarda til va adabiy ta'limni o'qitishda **ta'lim vositasi** istilohi ham bot-bot qo'llanadi. "**Vosita**" - arabcha so'z bo'lib: 1) chora, tadbir, usul; 2) o'rta, o'rtadagi ma'nolarini bildiradi. Ona tili ta'limida ta'limiy maqsadga erishish uchun xizmat qiladigan narsa - predmetlar, ko'rgazma qurollar ham ta'limiy vositaga kiradi. Shuningdek, ona tili ta'limida tashkil etiladigan mustaqil ishlar mavzuni izlanish asosida ongli o'zlashtirish vositasiga ham, shakliga ham, metodiga ham kiritiladi.

O'qitish metodikasi taraqqiyotida mustaqil ishlar V.V.Davidov, N.G.Dayri, M.A.Danilova, B.P.Esipov, N.A.Menchinskiy, I.T.Ogorodnikov kabi pedagog-psixologlar tomonidan didaktikaning asosiy konsepsiyalaridan biri sifatida qaralsa, V.K.Buryak, L.V.Jarovalar mustaqil ishni metod sifatida talqin qiladi. B.P.Esipov, M.M.Moro, T.I.Shamovalar mustaqil ishlar o'quv faoliyatining shakli; P.I.Pidkasiy esa o'quvchilarning mustaqil bilish faoliyatining vositasi sifatida ko'rsatadilar. Tanig'iruhshunos olimlar: A.N.Leontev, P.Ya.Galperin, I.A.Zimnya, D.B.Elkonin, N.Boymurodovlar ishlab chiqqan mustaqil faoliyatni shakllantirishning psixologik konsepsiyasida mustaqil ishlarga shaxsning bilish faolligini oshiruvchi omil sifatida qaraladi.

Adabiyotlarning nazariy tahlili mustaqil ishlarga uch xil qarash mavjudligini ko'rsatadi. Ya'ni mustaqil ishlar ta'lim metodi, o'quv faoliyatini tashkil etish shakli, o'quvchilarning bilish faolligini oshiruvchi vosita sifatida talqin etiladi. Bu borada milliy metodikada ham qat'iy xulosaga kelingan emas.

"**Metodika**" (yun. "**metodike**") biror ishni bajarish, amalga oshirish, ado etish metodlarining, usullarining yig'indisi yoki o'qitish usullari haqidagi ta'limot - ta'lim berish metodlari, yo'llari va vositalari haqidagi fandir. Boshlang'ich sinflarda til va adabiy ta'limni o'qitish metodikasi boshlang'ich ta'lim oldiga qo'yilgan ta'lim va tarbiyaviy vazifalardan kelib chiqib, ona tili va adabiy ta'limni o'rgatishning vazifalarini va mazmunini belgilaydi, ta'lim-tarbiya berish jarayonini tekshiradi, shu jarayonning qonuniyatlarini va

ta'lim berish usullarining ilmiy asoslangan tizimini belgilaydi.

Ta'lim beruvchi mutaxassis didaktik jarayon, metod, usul, vosita, pedagogik omil, metodik omil, o'quv materialini rejalashtirish istilohlarining ma'nolarini bilishi, farqlashi lozim.

Ta'limning samadorligi ko'p jihatdan o'qituvchi tomonidan **didaktik jarayoni** to'g'ri tashkil etishiga bog'liq. Didaktik jarayon barcha ta'lim muassasalarida pedagoglar uchun eng muhimi bo'lib, bu jarayon shaxsning tanlovni amalga oshirishi uchun muhim yo'nalish hisoblanadi. Mazkur jarayonda muayyan o'quv vositalari o'zlashtiriladi va qo'llaniladi. Didaktik jarayonning tarkibi 3 ta o'zaro aloqador qismlarni o'z ichiga oladi: 1) o'quvchilarni yo'naltiruvchi; 2) o'quvchilarning shaxsiy bilish faoliyatlarini amalga oshiruvchi; 3) o'qituvchi tomonidan mazkur faoliyatining boshqarilishini ta'minlovchi qismlar. Ushbu qismlar barcha didaktik jarayonlarda birday amal qiladi.

O'qituvchi ta'lim jarayonida o'quv material, tashkiliy-pedagogik ta'sir ko'rsatishni ta'minlashi, o'quvchilarning o'qimishlilik darajasi, vaqt kabi didaktik omillarni hisobga olishi lozim.

Didaktik vositalar - targetma materiallar, muayyan fanni o'qitishda zarur bo'lgan jihozlar, modelar, maketlar, ko'rgazmalar, kompyuterli texnik vositalar, asbob-uskuna va mahsulotlar majmuidi.

Boshlang'ich sinflarda ona tili va adabiy ta'limni o'qitish metodikasi fan sifatida o'zining o'rganish **objektiga** ega bo'lib, u o'quvchilarga bilim berishda, ko'nikma va malakalarni shakllantirishda samarali metod va vositalarni tanlash, ularni ta'lim jarayoniga tatbiq etish, o'qitishning samadorligini oshirish kabi masalalar bilan shug'ullanadi.

Ma'lumki, 2020- yil 2- fevralda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev jahon miqyosida "O'qish va uni tushunish sifati" bo'yicha olib borilayotgan tadqiqot dasturini o'rganish bo'yicha ta'lim muassasalariga ko'rsatma berdi. 2021- yildan PISA va Pirls nazorat dasturida ishtirok etish rejalashtirildi. Ta'lim sifatini jahon standartlariga javob bera oladigan darjaga ko'tarish o'qitish shakllari, metodlari va usullarini takomillashtirishni taqozo etadi.

Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi fanining ob'ekti va predmeti. Ma'lumki, har bir faning o'zining ob'ekti va o'rganish predmeti bo'ladi. Ob'jekt - ma'lum fan tomonidan

o'rganilayotgan haqiqat sohasi. Predmet esa tadqiqot davomida aniqlanadigan aloqalar, munosabatlar, qonuniyatlar, shuning uchun bir fan doirasida ko'plab tadqiqot ob'ektlari bo'ladi. Boshlang'ich sinfda ona tilini o'qitish metodikasining predmeti - o'quvchilarga o'zbek tilini o'rgatish yo'llari va vositalari yordamida ona tilini egallash, ya'ni nutqni, o'qish va yozishni, grammatika va imloni o'zlashtirib olish to'g'risidagi ilm. Boshlang'ich sinfda bolalar adabiyoti namunalari asosida bolalarni badiiy tarbiyalashning maqsadi, mazmuni va usullari, ta'lim resurslari adabiy ta'limning predmetidir.

Ona tili asoslarini va adabiy ta'limni o'qitish metodikasi quyidagi masalalarni o'rganadi:

1. O'qitishning vazifalari va mazmunini aniqlaydi. **Nimani o'qitish kerak?** savoliga javob beradi, ya'ni boshlang'ich sinflar ona tili kursining dasturlarini, ta'lim mazmunini belgilab beradi, o'quvchilar uchun darsliklar va qo'llanmalar yaratib, ularni takomillashtirib, samadorligi va muvofiqligini doimiy nazorat qilib boradi.

2. O'qitish tamoyillari, metodlari, usullari, dars va uning turlarini, o'quvchilar amaliy ishlari, mashqlar va yozma ishlarning izchil tizimini ishlab chiqadi, ya'ni **"Qanday o'qitish kerak?"** savoliga javob tayyorlab beradi.

3. O'quvchilarga ona tilidan bilim berish va ko'nikma hosil qilishda ilmiy nuqtai nazardan eng foydali shart-sharoitlar haqidagi masalalarni hal qiladi, ya'ni **"Nega xuddi mana shunday o'qitish kerak?"** savoliga javob tayyorlaydi. Eng foydali materiallarni o'rganadi, tanlangan metodlarni asoslaydi, tavsiyalarni eksperimental tekshiradi.

Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi yuqori sinflarda ona tili va adabiyot fanlarini o'qitish metodikasining dastlabki bosqichi bo'lib, u tekshiradigan masalalarni boshlang'ich sinf o'quvchilariga tabiiqan (muvofiq ravishda) o'rgatadi. Shu bilan birga, boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasining o'ziga xos xususiyatlari ham mavjud. Boshlang'ich sinflarda ona tilini o'qitish grammatika, imlo va unga bog'liq holda nutq o'stirish metodikasining emas, balki xat-savod o'rgatish, sinfda va sinfdan tashqari o'qish metodikalarini ham o'z ichiga oladi.

Shulardan kelib chiqib, boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish

metodikasi fani quyidagi vazifalarni bajaradi:

a) boshlang'ich sinflarda ona tili kursining mazmuni, hajmi va mavjud tizimini, ya'ni kursning (xat-savod o'rgatish, o'qish, grammatika va imlo, nutq o'stirish va h.k.) dasturini belgilash va asoslash;

b) o'qish va yozuvdan bilim va ko'nikmalarning shakllanishi jarayonini hamda bu jarayonda o'quvchilar duch keladigan qiyinchiliklarni o'rganish, xatolarning kelib chiqish sababini tahlil qilish, ularning oldini olish va to'g'rilashga yordam beradigan ish turlarini ishlab chiqish;

v) ona tilidan beriladigan o'quv materialini o'quvchilar aniq tushunishi va puxta o'zlashtirishiga, ularda olgan bilimlarini amaliyotda tatbiq eta olish va ularning zehmini, xotirasini, kuzatuvchanligini, yodda saqlashini, mantiqiy, ijodiy tafakkurini, nutqini o'stirishga yordam beradigan metod va vositalarni ishlab chiqish;

g) ona tilini o'rgatish bilan bog'liq holda boshlang'ich ta'lim oldiga qo'yilgan tarbiyaviy vazifalarni amalga oshirish, o'quvchilarda axloqiy va estetik sifatlarni shakllantirish.

Ona tili o'qitish metodikasi ta'limning turli bosqichlarida o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini aniqlaydi, o'qishning muvaffaqiyati va kamchiliklarini belgilaydi, sababini o'rganadi, xato va kamchiliklarni bartaraf etish usullarini topadi.

Ona tili o'qitish metodikasi ta'lim tizimining barcha bosqichlarida ona tilini o'qitishning izchillik va uzluksizligini ta'minlaydi. Maktabgacha ta'lim muassasalarida, asosan, bolalarning nutqini o'stirish nazarda tutiladi. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilar nutqini o'stirishdan tashqari, ona tilidan elementar nazariy tushunchalarni amaliy o'zlashtirishlariga ham amal qilinadi.

Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi fani quyidagi bo'limlarni o'z ichiga oladi:

I bo'lim. Savod o'rgatish metodikasi. Savod o'rgatish metodikasi kichik yoshdagi o'quvchilarni elementar o'qish va yozishga o'rgatish metod va usullarini aniqlash va ularni ta'lim jarayoniga tatbiq etish masalalari bilan shug'ullanadi. Bolalarga savod o'rgatish pedagogika fanidagina emas, balki ijtimoiy hayotda ham juda jiddiy masalalardan hisoblanadi. Chunki xalqning savodxonligi milliy istiqbol g'oyalardan oziqlanish uchun, siyosiy ongillik uchun, yuksak ma'naviy madaniyat uchun kurash qurolidir. Hozirgi globallashuv sharoitida Respublikada

har bir kishining savodxon bo'lishiga alohida e'tibor berilishi huquqiy demokratik davlat qurilishi talablariga muvofiqdir.

II bo'lim. Husnixatga o'rgatish metodikasi. O'quvchilarni davlat ta'lim standart talablari asosida yozuvga o'rgatish masalalari bilan shug'ullanadi. Shuningdek, talabalarning dastxatini ham yozuv talablari asosida bo'lishiga erishish, o'quvchi uchun namuna vazifasini o'tashiga erishish maqsadi ko'zda tutiladi.

III bo'lim. Sinfla o'qish va sinfdan tashqari o'qish metodikasi. Boshlang'ich sinflarda o'qish metodikasining predmetining vazifasi bolalar adabiyoti namunalari bilan tanishtirish orqali adabiyot sistematik kursiga tayyorlash, bolalarni to'g'ri, tez (me'yorida), ongli va ifodali o'qish malakalari bilan qurollantirish, badiiy asarlar matni tahlili orqali o'quvchilarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash, adabiyotni san'at asari sifatida idrok etish ruhida tarbiyalash, mustaqil o'qish ko'nikmalarini rivojlantirish vazifasi amalga oshiriladi.

IV bo'lim. Fonetika, morfemika, grammatika va imloga o'rgatish metodikasi. Bu bo'lim boshlang'ich sinf o'quvchilarida lingvistik bilim asoslarini va tilning morfemik va morfologik birliklaridan, sintaktik qurilishidan o'z maqsadiga mos ravishda og'zaki va yozma nutqda to'g'ri foydalanish ko'nikma va malakalarini shakllantirishni nazarda tutadi.

V bo'lim. Nutq o'stirish metodikasi. Bu bo'lim boshlang'ich sinflarda alohida o'rin tutadi. O'quvchilar birinchi navbada tilni, nutqni o'quv predmeti sifatida angelaydilar, ular xohlagan va qiziqarli narsalarinigina emas, balki zaruriy narsa va hodisalar haqida o'yab, rejali nutq tuzish zarurligini ham tushuna boshlaydilar. Ular o'zining grafik shakli bilangina emas, balki leksikasi, sintaktik va morfologik shakli bilan ham og'zaki nutqdan farq qiladigan yozma nutqni ham egallaydilar. Metodika o'quvchilar nutqini boyitish, bog'lanishli nutqini o'stirishni ham ta'minlaydi. Shuni aytib o'tish kerakki, bog'lanishli nutq maktablarda alohida bo'lim sifatida o'rganilmaydi, balki ona tili fanining boshqa bo'limlari bilan bog'langan holda shakllantiriladi.

VI bo'lim. Ona tilidan sinfdan tashqari ishlar. Bu bo'limda talabalar ona tilidan sinfdan tashqari ishlarining maqsadi, mazmuni, shakllari va vositalari bilan tanishtiriladi. Sinfdan tashqari ishlarda o'quvchilarning qiziqishlariga tayangan holda ularning tilning

muayyan sohalarini chuqurroq anglashlariga erishish, ijodiy faoliyatga yo'llash nazarda tutiladi.

Boshlang'ich sinf o'qituvchilarining ta'limiy savodxonligiga erishish orqali ularni ijtimoiy jamiyatning faol ishtirokchilariga aylantirishning "odamzotga xos eng yuksak ma'naviy va jismoniy barkamollikni mujassam etgan", "yangilanayotgan jamiyatimizda sog'lom avlodni tarbiyalash", "erkin fuqaro ma'naviyatini shakllantirish", "ma'naviy-ma'rifiy ishlarni yuksak darajaga ko'tarish orqali barkamol insonlarni voyaga yetkazishga" qodir shaxslarni tarkib topirish boshlang'ich sinf ona tili o'qitish metodikasi zimmasiga ham katta mas'uliyat yuklaydi.

Ona tili o'qitish metodikasi fanining metodologik va ilmiy asoslari

Ona tili o'qitish metodikasining metodologik asosi borliqni **bilish nazariyasidir**. Bu fanning bosh vazifasi o'quvchilarning o'zbek tili lug'at boyligini to'liq o'zlashtirib olishlarini ta'minlashdir.

Ma'lumki, jamiyada til kishilar o'rtasidagi aloqaning zaruriy vositasidir. Tihning aloqa vositasi sifatidagi ahamiyati uzluksiz o'rib boradi. Til borliqni oqilona, mantiqiy bilish vositasi ham. Til birliklari yordamidagina bilish jarayonida umumlashtirish, tushunchani muhokama va xulosa bilan bog'lash amalga oshiriladi.

Til va nutq tafakkur bilan uzviy bog'liqdir. Tilni egallash va nutq o'stirish bilan o'quvchining fikrlash qobiliyati ham o'sib boradi.

Maktabning vazifasi tilni kishilar orasidagi munosabatning rivojlangan nozik qurulligiga aylantirish hisoblanadi.

Amaliy pedagogik fan sifatida ona tili o'qitish metodikasi boshlang'ich ta'lim standart belgilab bergan vazifalarni amalga oshiradi, ya'ni tafakkur qilish faoliyatlarini kengaytirish, erkin fikrlay olish, o'z fikrini og'zaki va yozma ravishda ravon bayon qila olish, jamiyat a'zolari bilan erkin muloqotda bo'la olish ko'nikma va malakalarini rivojlantirishga oid metod va usullarni ishlab chiqadi.

Bilish nazariyasiga ko'ra analitik-sintetik ishlar yordamida til us-tida kuzatishdan umumiy xulosa chiqarishga, nazariy ta'rif va qoida-ga, shular asosida yana og'zaki va yozma tarzda nutqiy aloqaga, to'g'ri yozuv va to'g'ri talaffuzga o'tiladi. O'quvchilar jonli nutqiy

aloqaga to'g'ri talaffuz va to'g'ri yozuvni elementar nazariy ma'lumotlar asosida amaliy egallash orqali kirishdilar, til materiallarini kuzatish, tahlil qilish orqali elementar nazariy qoidalar chiqaradilar, o'rganan va o'zlashtirilgan nazariy qoidalarni amaliyotga og'li rav-ishda tatbiq etadilar.

Maktabda ona tili o'qitish metodikasining bunday yo'nalishi haqiqatni bilish qonuniyatlariga ham, hozirgi zamon didaktikasi vazifalariga ham mos keladi.

Ta'lim sohasidagi davlat siyosatining quyidagi asosiy tamoyillari boshlang'ich ta'limda ona tili o'qitish metodikasining vazifalarini belgilab, aniqlashtirib beradi:

- ta'lim ustuvorligining tan olinishi;
- ta'lim olish shaklini tanlash erkinligi;
- ta'lim sohasida kamsitishlarga yo'l qo'yilmastligi;
- ta'lim olishga doir teng imkoniyatlarning ta'minlanishi;
- ta'lim va tarbiyaga milliy hamda umuminsoniy qadriyatlarining singdirilganligi;

• ta'lim va tarbiyaning insonparvarlik va demokratik xususiyati;

- ta'limning uzluksizligi va izchilligi;
- o'n bir yillik ta'limning hamda oliy yoshdan yetti yoshgacha bo'lgan bolalarni bir yil davomida umumiy o'rta ta'limga tayyorlashning majburiyati;

• davlat ta'lim standartlari va davlat ta'lim talablari doirasida ta'lim olishning hamma uchun ochiqligi;

• o'quv dasturlarini tanlashga doir yondashuvning yagonaligi va tabaqalashtirilganligi;

- insonning butun hayoti davomida ta'lim olishi;
- jamiyada pedagoglarning ijtimoiy himoya qilishning kafolatlanganligi;

- ta'lim tizimining dunyoviy xususiyatga egaligi;
- bilimlilik, qobiliyatlilik va iste'dodning rag'batlantirilishi;
- ta'lim tizimida davlat va jamoat boshqaruvining uyg'unligi;
- ta'lim faoliyati sohasidagi ochiqlik va shaffoflik.

Yuqoridagi ta'lim tamoyillaridan kelib chiqqan holda boshlang'ich ta'lim umumiy o'rta ta'lim olish uchun zarur bo'lgan savodxonlik, bilim va ko'nikma asoslarini shakllantirishga qaratiladi.

Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi fani o'z

vazifalarini belgilab olishda ta'lim sohasidagi davlat hujjatlariga tayanadi. Hozirgi kunda ta'limni tubdan isloh qilish davlat siyosatining asosiy yo'nalishiga aylandi. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun va shu asosda Xalqaro talablar asosida yaratilayotgan Milliy o'quv dastiri buning yorqin dalilidir.

"Umumiy o'rta ta'limning Milliy o'quv dasturi"da maktab bitiruvchilarida filologiya fanlari bo'yicha qo'yiladigan talablarda nutqiy kompetensiya, lingvistik kompetensiya, filologiya fanlari orqali tayanch kompetensiyalarni rivojlantirish, ona tili fanini o'qitish konsepsiyasi, ona tili fani bo'yicha o'quvchilarga sinflar kesimida qo'yiladigan talablar belgilab berilgan. Dasturda tilni o'qitish orqali shu til bo'yicha egallanadigan nutqiy faoliyatning asosiy to'rt turi: nutqni tinglab tushunish, gapirish, o'qish va yozish amallari bo'yicha har bir sinfda taqozo etiladigan ko'nikma va malakalar me'yorini rivojlantirish, bunda o'qish hamda mehnat jarayonida, oila va jamoat joylarida yuzaga keladigan turli nutqiy vaziyatlarda mustaqil ravishda fikr almasha olish va fikr bayon eta bilish, eshitilgan materialni idrok etish, shuningdek, yozma manbalarni o'qish orqali axborot olish, voqea-hodisalarga munosabat bildirish tarzida mulohazaga kirishish malakasini egallab borish dinamikasi nazarda tutiladi".

Ta'limni tubdan isloh qilish, rivojlangan demokratik davlatlar darajasida, yuksak ma'naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash Milliy tizimini yaratish asosiy maqsad qilib olingan.

Ta'lim sohasidagi davlat siyosati insonni intellektual va ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash bilan uzviy bog'liq bo'lgan uzluksiz ta'lim tizimi orqali har tomonlama barkamol shaxsni shakllantirishni nazarda tutadi.

Ona tili o'qitish metodikasi fani ham ta'lim jarayonini tashkil etish shakllarini va usullarini ishlab chiqishda yuqoridagi maqsadlar asosida ish yuritadi.

Umumiy o'rta ta'limning bir bosqichi bo'lgan boshlang'ich ta'lim 1-4- sinflarni o'z ichiga oladi. Milliy dasturda ta'kidlanganidek, bu bosqichda ta'limning yangicha tizimini va mazmunini shakllantirish uchun quyidagilar zarur:

- o'quvchilarning qobiliyatlari va imkoniyatlariga muvofiq ravishda ta'limga tabaqalashtirilgan yondashuvni joriy etish;

- ta'lim berishning ilg'or pedagogik texnologiyalarini, zamonaviy o'quv-uslubiy majmualarini yaratish va o'quv-tarbiya jarayonini didaktik jihatdan ta'minlash va hok.

Milliy dasturda ta'lim tizimining yaxlit axborot makonini vujudga keltirish bo'yicha ta'kidlangan ko'rsatmalar, uzluksiz ta'limni ta'minlash borasidagi islohotlarni amaliyotga tatbiq etish boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi oldida turgan dolzarb vazifalardan hisoblanadi.

Ona tili o'qitish metodikasi **psixologiya** va **pedagogika** ma'lumotlariga ham tayanadi. Metodikaning masalalarini hal etishda pedagogik ilmlar ham yordam beradi. Shuning uchun ham psixologiya va pedagogika fanlari **metodikaning metodologik asosi** hisoblanadi.

Pedagogik psixologiya kishiga ta'lim va tarbiya berishning psixologik qonuniyatlarini o'rganishni o'z predmeti deb biladi. U o'quvchilarda tafakkurning shakllanishini tadqiq qiladi, aqliy faoliyat usullari va ko'nikmalarini o'zlashtirish jarayonini boshqarish masalalarini o'rganadi, o'qitish jarayonining muvaffaqiyatlilikiga, pedagog bilan o'quvchilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarga va o'quvchilar jamoasidagi munosabatlarga ta'sir qiluvchi psixologik omillarni, o'quvchilardagi individual-psixologik farqlarni, aqliy rivojlanishdan orqada qoluvchi bolalar bilan olib boriladigan ta'lim-tarbiya ishlarining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlaydi. Bu bilan pedagogik psixologiya metodika faniga o'quv materialini tanlashda, boshlang'ich sinflarda ona tilining mazmuni va hajmini, o'quv materialini aniqlashda hamda ularni sinflar bo'yicha taqsimlashni muayyan izchillilikda joylashtirishda yordam beradi, o'qitishning samarali usul va shakllarini belgilashga, o'quvchilar analitik-sintetik faoliyatining to'g'ri o'sishiga ko'maklashadi.

Metodika psixologiya fani ma'lumotlariga tayanib o'qitishda o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olib yondashish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Ona tili o'qitish metodikasi **psixolingvistik** fani bilan ham uzviy bog'liqdir. Psixolingvistika metodikaga nutq haqida - fikrni bayon qilish turlarini belgilovchi omillar, "nutqni qabul qilish signallari" apparati, individual munosabatga va ommaviy aloqaga nutqiy ta'sirning foydasi haqida ma'lumot beradi. Bu ma'lumotlar metodik masalalarni hal qilish uchun, ayniqsa, bog'lanishi nutqni o'stirish

metodikasi uchun juda muhimdir.

Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi **didaktika** bilan, ya'ni ta'limning umumiy nazariyasi bilan ham bog'lanadi. Metodika didaktika belgilab bergan qonuniyatlarni, qoida va tamoyillarga asoslanadi. Didaktika tamoyillariga, ya'ni o'rganiladigan materialning ilmiyligi va muvofiqligi, til va materialni o'rgatish va mustakamlashda ko'rganmalilik, ongillik, bilim, ko'nikma va malakaning puxtaligi, doimiy takrorlash, o'quvchilarni bilish faoliyatining faolligi, mustaqillik, o'qitishni hayot bilan, bolalarning qiziqishlari bilan bog'lab olib borishga rioya qilish maktabda o'qitiladigan barcha predmetlardan, shu jumladan ona tilidan ham, o'qish jarayonini tashkil qilishda ham juda zarurdir.

Ona tili metodikasi **umumiy pedagogika** bilan ham o'zaro bog'lanadi. Maktab ta'limidagi har bir o'quv predmeti, shu jumladan, ona tili ham, faqat bilim berish, ko'nikma va malaka hosil qilish bilangina cheklanmay, bolaning ongini oshirishi va tarbiyalashi ham zarur. Haqiqatan ham, ona tili o'qitish jarayonida bolalarning dunyoqarashi shakllanadi, bilish qobiliyatlari o'sadi, ular aqliy, axloqiy, estetik tomondan rivojlanadi, xarakterida ma'lum ijobiy xususiyatlar yuzaga keladi, mehnat qilishga o'rganadi va hok.

Pedagogika fani bolalarni har tomonlana rivojlantirish va ularni tarbiyalash masalalarini ilmiy tomondan ishlab beradi. Ona tili o'qitish metodikasi pedagogika fani yangiliklariga, uning yuqorida qayd etilgan masalalarni ilmiy tomondan ishlab bergan ma'lumotlariga tayanadi.

Ona tili metodikasini umumiy pedagogika bilan bog'lash ayniqsa boshlang'ich sinflarda muhimdir. Kichik yoshdagi o'quvchilarning jamoaviy va shaxsiy o'quv faoliyatida zarur bo'lgan ko'p odat va ko'nikmalari hali tarbiyalanmagan bo'ladi. Tashkilotchilik, jamoa ishiga tez kirishish, e'tibor bilan eshitish, o'qish va yozish, faol va mustaqil ishlash, barcha ishlarni puxta va sarangjom bajarish kabi ko'nikma va odatlar o'qituvchi va maktab tomonidan amalga oshiriladigan umumiy pedagogik tadbirlar tizimini tashkil etadi. Tarbiyaning shunga o'xshash nazariy va amaliy masalalarini pedagogika ishlab beradi. O'qituvchi pedagogik talablarni amalga oshirishga, ona tilga o'rgatishni ta'lim-tarbiya jihatidan foyda keltiradigan qilib uyushtira oladi.

Ona tili o'qitish metodikasi o'zbek tilining ma'lum qismini nazariy e'gallashni nazarda tutadi, shuning uchun ham tilshunoslikning *fonetika* va *fonologiya*, *leksikologiya* va *frazzeologiya*, *so'z yasash* va *etimologiya*, *grammatika* - *morfologiya* va *sintaksis*, *stilistika*, shuningdek, *ortjoepiya*, *grafika*, *ortfografiya* kabi bo'limlari ona tili metodikasining muhim ilmiy asosi hisoblanadi.

Fonetika va **fonologiya**, **grafika** savod o'rgatish metodikasini ishlab chiqishda, o'qish, yozish, imloviy ko'nikmalarni shakllantirishda asos bo'lib xizmat qiladi.

Husnixat metodikasi grafika nazariyasiga tayanadi.

Leksikologiyani bilish maktabda lug'at ishi (ma'nodosh, shakldosh va zid ma'noli so'zlarga oid xilma-xil mashqlar o'tkazish, ko'p ma'noli so'zlar, ularning ma'no bo'yoqlari ustida ishlash) ni to'g'ri tashkil etish uchun juda muhimdir.

So'zning tarkibi va **so'z yasash**ni o'rganishda metodikaga morfemika, so'z yasashni, etimologiya, grammatika asos vazifasini bajaradi.

Morfologiya va **sintaksis** mavhum til hodisalarini shakllantirishni, til qurilishi haqida tushuncha hosil qilishni to'g'ri tashkil etishga, grammatik tushunchalardan to'g'ri yozuv masalalarini hal qilish uchun foydalanishga imkon beradi. Grammatikadan bilimi bo'lmagan o'quvchilarda **imlo** va **punktuatsiya**dan ko'nikma va malakalarni shakllantirish mumkin emas. Grammatika o'quvchilarni nuqini o'stirishda muhim o'rin tutadi, chunki grammatika so'z shakllarini to'g'ri tuzish, so'z birligini tarkibidagi so'zlarni o'zaro to'g'ri bog'lash va gapni to'g'ri tuzishga o'rgatadi.

To'g'ri yozuvga o'rgatish metodikasining rivojlanishida o'zbek tili imlosi nazariyasini hisobga olish talab etiladi.

Sinfda o'qish va sinfdan tashqari o'qish metodikasi **adabiyot nazariyasiga** asoslanadi, chunki o'quvchilarni badiiy asarni amaliy tarzda tahlil qiladilar, ularga adabiyotshunoslikdan nazariy ma'lumot berilmaydi, ammo metodika adabiy asarning yaratilish qonuniyatlarini, ularning o'quvchilarga ta'sirini, ayniqsa, adabiyotshunoslikka oid mavzulardan asarning g'oyaviy mazmuni, uning mavzusi va sujeti, kompozitsiyasi, janri, tasviri vositalarini hisobga olishi zarur.

Ona tili o'qitish metodikasining tamoyillari

O'quvchilarga ona tilini o'rgatish, ularni tarbiyalash va har tomonlama rivojlantirish vazifasidan kelib chiqib, bilish nazariyasiga hamda barcha yaqin, o'zaro bog'liq fanlar tavsiyalariga asoslanib, ona tili o'qitish metodikasi o'z tamoyillarini ishlab chiqadi. Bu tamoyillar umumdidaktik tamoyillardan o'zgacha bo'lib, o'qituvchi bilan o'quvchi o'rtasidagi o'quv mehnatining yo'nalishlarini belgilab beradi.

Ona tili o'qitish metodikasining tamoyillari quyidagilar:

1. **Til materiyasiga, nutq organlarining o'sishiga, nutq malakalarining to'g'ri rivojlanishiga e'tibor berish tamoyili.** Nutq, til qonuniyatlariga, oz bo'lsa-da, e'tibor bermaslik amaliy nutq faoliyatini egallashga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Masalan, fonetik ko'nikmalarga yetarli e'tibor berilmasa, imloviy savodxonlikka putur yetadi. Bu ta'lim tamoyili tildan olib boriladigan mashg'ulotlarda eshituv va ko'ruv ko'rsatmaliligini ta'minlashni va nutq organlarini mashq qildirishni (gapirib berish, ifodali o'qish, ichida gapirishni) talab etadi.

2. **Til ma'nolarini (leksik, grammatik, morfemik, sintaktik ma'nolarini) tushunish tamoyili.** So'zni, morfemani, so'z birligini, gapni tushunish borliqdagi ma'lum voqea-hodisalar o'rtasidagi bog'lanishni aniqlash demakdir. Til ma'nolarini tushunish tamoyiliga amal qilishning sharti tilning hamma tomonlarini, tilga oid barcha fanlar (grammatika, leksika, fonetika, orfografiya, uslubiyat)ni o'zaro bog'langan holda o'rganish hisoblanadi. Masalan, morfologiyani sintaksisga tayangan holdagina o'rganish, o'zlashtirish mumkin. Sintaksisni o'rganishda esa morfologiyaga suyaniladi, orfografiya fonetika, grammatika, so'z yasashiga suyanadi va hok. So'zni morfemik tahlil qilish uning ma'nosini tushunishga yordam beradi. Tilning hamma tomonlari bir-biri bilan o'zaro bog'langan bo'lib, o'qitishda buni albatta hisobga olish kerak.

3. **Tilga sezgirlikni o'stirish tamoyili.** Til - juda murakkab hodisa, uning tuzilishini, izchil tizimini fahmlab olmay turib, sal bo'lsa-da, uning qonuniyatlarini, o'xshashliklarini o'zlashtirmay turib, uni yodda saqlab bo'lmaydi. Bola gaplashish, o'qish, eshitish bilan til materiallarini yig'adi, uning qonunlarini o'zlashtiradi. Natija-

da kishida tilga sezgirlik (til hodisalarini tushunish) xususiyati shakllanadi.

4. **Nutqning ifodaliligi baho berish tamoyili.** Bu tamoyil til hodisalarini tushunmay turib savodli yozish, nutq madaniyati vositalarining xabar berish vazifasini tushunish bilan bir qatorda, uning ifodaliligi (uslubga oid) tushunishni, mazmuninigina emas, balki so'z va nutq oborotlarining, tilning boshqa badiiy-tasviriy vositalarining hissiy bo'yqorilgini ham tushunishni ko'zda tutadi. Bu tamoyilga amal qilish uchun, birinchi navbada, badiiy adabiyotlardan, shuningdek, tilning uslubiy xususiyatlari aniq ifodalangan boshqa matnlardan foydalanish talab etiladi. Bu esa matn mazmuni va uning o'ziga xos "noziklik"larini ham anglab yetishga yordam beradi.

5. **Og'zaki nutqni yozma nutqdan oldin o'zlashtirish tamoyili.** Bu tamoyil ham kishi nutqining rivojlanishiga ta'sir etadi va til o'qitish metodikasini tuzishda xizmat qiladi.

Metodika tamoyillari, didaktika tamoyillari kabi, o'qituvchi bilan o'quvchining maqsadga muvofiq faoliyatini belgilashga, ularning birgalikdagi ishlarida qulay yo'nalishni tanlashga yordam beradi, metodikaning fan sifatida nazariy asoslash elementlaridan biri bo'lib xizmat qiladi.

Ona tili o'qitish metodikasining tekshirish metodlari

Amaliy fanlar uchun amaliyot muhim o'rin tutadi. Ona tili o'qitish metodikasi ham amaliy fanlar sirasiga kiradi. Har qanday amaliy xulosalar ishonarli bo'lishi, yuqori ilmiy darajada, ya'ni puxta va asosli bo'lishi lozim. Metodika tavsiyalarining ilmiy darjasi, nazariy tasdiqlanishi, yuqori saviyada bo'lishi tekshirish metodlarining puxtaliligi ham bog'liq.

Tekshirish metodlari 2 xil:

1. **Nazariy tekshirish metodlari.** U quyidagi hollarda tatbiq etiladi:

a) biror hodisaning metodik asosini, unga bog'liq boshqa fanlarni o'rganish, qo'yilgan gipotezani asoslash, izlanishning asosiy yo'nalishini belgilashda;

b) masala tarixi, xorijiy maktab tajribalari va mavzuga doir

adabiyotlarni o'rganish, tajribani tahlil qilish, masalaning isbotlanmagan va hal qilinmagan o'rinlarini aniqlash, ilgari tajriba bilan hozirgi ahvolni taqqoslash, hozirgi kun talabi bilan baholashda;

v) bir-biriga yaqin fanlar (psixologiya, lingvistika, sotsiologiya) ning tekshirish metodlarini, olimlarning tekshirish ishlari tajribasini o'rganish, qulay metodlarni tanlash, o'zining yangi eksperimental metodikasini yaratish, materiallarni tayyorlash maqsadida;

g) empirik tajriba yo'li bilan olingan materiallarni tahlil qilish va umumlashtirish, o'quvchilarning ish tajribasini o'rganish, eksperiment natijasini tahlil qilish, amaliy tavsiyanomalarni shakllantirishda.

2. Empirik metod (tajribaga asoslangan metod). Bu metod quyidagi maqsadlarda qo'llanadi:

a) bu metod o'quvchilarning ish tajribasini o'rganish, yangiliklarini tanlash, umumlashtirish, baholash va ommalashtirish, o'quvchi va o'quvchilar faoliyatining darajasini aniqlash;

b) o'quvchilarni o'qitish jarayonini maqsadga muvofiq kuzatish (dars, uning biror qismini, o'quvchilarning javobi, hikoyasini, yozma ishini tekshirish), o'qituvchi va o'quvchilarning faoliyatini so'rov-noma orqali tekshirish;

v) eksperiment (tajriba) metodidan foydalanish. Hozirgi kunda keng tarqalgan bu usulda deduktiv yo'ldan boriladi, ya'ni gipoteza qo'yiladi, mavzuga asosan eksperiment uchun material (o'quv material) tayyorlanadi. Eksperiment bir necha marta takrorlanadi, bir necha sinf va bir necha guruhlarda o'tkaziladi. Eksperimentda 2 ta sinf tanlanadi. Biri tajriba sinfi, ikkinchisi taqqoslash uchun tanlangan tekshiruv sinfi. Tajriba sinfiga yangi metod, yangi darslik, yangi ishlamadan foydalanilisa, tekshiruv sinfiga amaldagi metod, darslik, ishlamadan foydalaniladi. Ikkinchi marta sinflar almashiriladi, bu chaprost deb nomlanadi. Har ikki holda ham natija yuqori bo'lsa, demak, ish usuli foydali sanaladi.

Eksperimental tekshirish o'z maqsadining kengligi bilan farqlanadi: ayrim metodik usullarni tekshirishda ommaviylik talab qilinmaydi, ammo yangi dastur, yangi darsliklarni tekshirishga butun tuman, viloyat jalb qilinadi.

Eksperiment vazifasiga ko'ra quyidagi hollarda o'tkaziladi:

- 1) yangi metod, yangi darslikning muvofiqligini tekshirishda;
- 2) metod yoki qo'llanmaning qay darajada foydaliligini tekshi-

riqlashda;
3) metod yoki qo'llanmaning muvofiqligini va samaradorligini aniqlashda.

Eksperiment natijasini chiqarishda belgilangan baho me'yoriga amal qilinadi. Bunday me'yor aniq, barcha holatlar uchun ham bir xil bo'lishi lozim. Ona tili metodikasida yozma ishlarda yo'l qo'yilgan katolar soni va xarakteri, ma'lum bir vaqtda o'qilgan yoki yozilgan so'zlar soni, og'zaki hikoya va yozma inshoning hajmi va izchilligi me'yordan foydalaniladi.

Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi o'z predmeti va vazifalariga mos ravishda quyidagi tekshirish metodlaridan ham foydalanadi:

1. Hg'or o'quvchilar ish tajribasini umumlashtirish. Buning uchun hg'or o'quvchilarning ish tajribalari o'rganiladi, tahlil qilinadi, eng foydali jihatlar aniqlanadi va umumlashtiriladi. Bu metodika fani nazariy xulosalarining to'g'rililigini tekshirishda asosiy mezon bo'lib xizmat qiladi, bu fanni yangiliklar bilan boyitib boradi.

2. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi sohasidagi metos va yangiliklarni o'rganish.

3. Ta'lim berishning u yoki bu usullari va vositalarining foydali ekanini tekshirish.

4. Ona tilidan o'quvchilarning o'qishlari, yozuvi, mustaqil va ijodiy ishlari ustidan kuzatish olib borish.

5. O'quvchilar ijodiy faoliyatining natijalarini og'zaki qayta hikoyalash, yozma ish kabi usullar yordamida tahlil qilish.

Yuqoridagi tekshirish metodlari usbu fanning davr talabidan kelib chiqib rivojlanishida katta ahamiyat kasb etadi.

Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish tarixi

O'zbek xalqi juda qadim zamonlardayog ilm-fanga katta e'tibor bilan qaragan va uni rivojlantirishga harakat qilgan. Farobiy, Beruniy, Ibn Sino, Mahmud Koshg'ariy, Zamaxshariy, Al-Xorazmiy, Ulug'bek va boshqa ko'plab allomalar ilm-ma'rifatga ma'naviy-axloqiy tarbiya omili sifatida qaraganlar. Ilm-ma'rifatga beqiyos hurmat bilan qaragan xalqimiz qanday qiyinchilik va to'siqlar bo'lmasin, o'z farzandlarining savodli bo'lishini orzu qilganlar, ularni yoshligidanog

maktabga o'qishga berganlar. Maktabdor domlalar o'z usullari va tajribalariga asoslanib bolalarga saboq berganlar.

Bundan O'zbekistonda o'qitishning o'ziga xos usullari mavjud bo'lgan va ular rivojlanib borgan degan xulosaga kelish mumkin. Bu jarayon silliq kechmagan, ba'zi xato va kamchiliklar ham bo'lganligi tabiiy. Chunonchi, XX asrning 20-yillarida maktabni rivojlantirishda juda jiddiy xatolarga yo'l qo'yilgan. Kompleks dasturlarda ona tili ni o'qitish tizimi buzilgan: grammatik, orfografik ko'nikmalarga yetarli ahamiyat berilmagan. Savod o'rgatishda yaxlit so'z metodi tili ning fonetik xususiyatlariga mos kelmagan, analitik-sintetik ish-lar ta'minlanmagan, puxta, to'g'ri yozuv masalalari uchun zamin yaratilmagan.

Keyinchalik 1931-yil 5-sentabrda qabul qilingan "Boshlang'ich va o'rta maktab haqida"gi, 1932-yil 25-avgustda qabul qilingan «Boshlang'ich va o'rta maktab o'quv dasturlari rejimi haqida»gi qarorlar yuqoridagi kabi yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklarni bartaraf qilishda va o'quv mashg'ulotlari tizimini ishlab chiqishda maktabga va o'qituvchilarga yordam berdi. Tezlik bilan savod o'rgatishda analitik-sintetik tovush metodi qayta tiklandi. Grammatik, orfografik materiallarni izchil o'rgatishga, o'quvchilarning har tomonlama savodli bo'lib, madaniy nutqni egallashlariga katta ahamiyat berila boshlandi. O'quvchilar va o'qituvchining o'quv mehnatini tashkil etishning asosiy shakli bo'lgan dars metodikasi takomillashtirila boshlandi.

O'tgan asrning 50-70-yillari mobaynida boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi sohasida anchagina qo'llanmalar yaratildi. Bu yillarda ona tili o'qitish metodikasi fan sifatida rivojlana boshladi, umumiy pedagogik, didaktik va psixologik xarakterdagi ilmiy tekshirishlarning natijalari ona tili o'qitish metodikasini takomillashtirish va yangi metodika yaratishga imkon berdi. O'zbek tilshunosligi sohasidagi muvaffaqiyatlar ham tilni o'zlashtirish ja-rayoniga va metodikaning rivojlanishiga jiddiy yordam ko'rsatdi. Xuddi shuningdek, bu fanning rivojlanishiga o'qituvchilarning om-maviy ish tajribalarini o'rganish, umumlashtirish katta ijobiy ta'sir ko'rsatdi. O'sha davrdagi jurnallarda o'nlab metodik maqolalar bosilib chiqdi.

1955-yildan boshlab pedagogika institutlari qoshida boshlang'ich

ta'lim o'qituvchilari tayyorlaydigan fakultetlar ochila boshlandi. Bu ham ona tili o'qitish metodikasining o'sishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi, ya'ni boshlang'ich sinf o'qituvchilarning umumiy va mas'ul tayyorgarlik darajasi o'sdi. Institutlar qoshidagi kafedralarda ishlovchi ilmiy xodimlar metodik masalalarni chuqur, ilmiy asosda hal qilishga harakat qildilar.

Mustaqillikning dastlabki yillaridan o'qitish katta ahamiyat berila boshlandi. Bunda 1989-yil 21-oktyabrda «O'zbek tiliga Davlat tili maqomini berish haqida»gi qaror alohida o'rin tutadi. Ta'lim sohasidagi bu o'zgarishlar ona tili o'qitish metodikasida ham bir qator imkoniyatlarni yuzaga keltirdi. Bu yangiliklardan ko'plari maktablarda amaliyotga tatbiq qilinmoqda, ba'zilari hozircha sinovdan o'tkazilmoqda. Sinov davrida, birinchidan, o'quvchiga, uning darsdagi va darsdan tashqari vaqtidagi o'quv mehnatiga, u duch kelayotgan qiyinchiliklarga, ko'nikma-malakalarini va rivojlanish qonuniyatlarini o'rganish metodikasiga ko'proq ahamiyat berilmoqda. Ikkinchidan, ta'lim jarayonida bolaning fikrlash qobiliyatini o'stirish, mustaqilligini va o'quv ishlari jarayonidagi aqiliy faolligini oshirish vazifalari hal qilinmoqda. Uchinchidan, mavjud ta'lim tizimidagi tekshirishlar o'qitishning istiqboli haqidagi vazifalarni hal qilish maqsadida ham olib borilmoqda.

Ta'lim tizimining dunyo amaliyotida o'qitish metodikasini individuallashtirish va kompetentsiyaviy yondashuvlar integratsiyasi asosida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etishga ta'lim sifatini ta'minlashning yetakchi omili sifatida qaraladi. Xususan, nutqiy va lingvistik kompetentsiyalarni shakllantirish va rivojlantirish texnologiyalarini, til ta'limini tizimli tarzda tashkil etishning metodologik asoslari yuzasidan olib borilayotgan ilmiy izlanishlar nutq va tafakkurni rivojlantirish samaradorligini oshirishning, shuningdek, interfaol ta'limni mediatexnologiyalar vosita-sida tashkil etishning didaktik ta'minotini takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Respublikamiz ta'lim muassasalarida o'quvchilarning mustaqil fikrlash, atrofidagi voqealikka ongli munosabada bo'lish, daxldorlik va ijtimoiy faollik kabi sifatlarini, nutq va tafakkurini rivojlantirish, yuksak ma'naviyatli barkamol shaxsni kamol toptirish sog'lom avlodni voyaga yetkazishning muhim omili sifatida boshlang'ich

ta'lim tizimidan boshlab ilg'or pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng miqyosda qo'llash zaruratini yuzaga keltirdi. "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi" da belgilab berilgan "mustaqil fikrlaydigan, qat'iy hayotiy nuqtai nazarga ega, Vatanga sodiq yoshlarni tarbiyalash, demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish jarayonida ularning ijtimoiy faolligini oshirish" vazifasi shaxsning intellektual salohiyatini shakllantirishga, jamiyatning ijtimoiy, siyosiy, madaniy, ma'rifiy hayotida faol va muvaffaqiyatli ishtirokini ta'minlashga zamin yaratadi. Uzlaksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish yo'lini davom ettirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga muvofiq yuqori malakali kadrlarni tayyorlash, ilmiy va innovatsion yutuqlarni amaliyotga joriy etishning samarali mexanizmlarini yaratish qayd qilingan mazkur farmon boshlang'ich ta'lim tizimida ham o'qitish sifatini takomillashtirishni taqozo etadi.

O'zbekiston Respublikasining 2016-yil 14-sentabrda "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi Qonuni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sonli, 2018-yil 25-yanvardagi "Umumiy o'rta, o'rta maxsus va kasb-hunar ta'limi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5313-sonli, 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-sonli Farmoni, 2018-yil 14-avgustdagi "Yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta'lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3907-sonli Qarori hamda ushbu sohaga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda boshlang'ich ta'lim muayyan darajada xizmat qiladi.

Ona tili o'qitish metodikasi fan sifatida shakllanish va rivojlantirish murakkab yo'lini bosib o'tadi va hozirda ham jahon standartlariga mos keladigan ta'limni joriy etish borasida izlanishlar olib bormoqda.

O'zbekiston Respublikasining oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida zamonaviy bilim va yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlarga ega, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar

tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yuqori bosqichlarga ko'tarish, oliy ta'limni modernizatsiya qilish, ilg'or ta'lim texnologiyalariga asoslangan holda ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish maqsadida "Xalqaro tajribalardan kelib chiqib, oliy ta'limning ilg'or standartlarini joriy etish, jumladan, o'quv dasturlarida nazariy bilim olishga yo'naltirilgan ta'limdan amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga qaratilgan ta'lim tizimiga bosqichma-bosqich o'tish" kabi vazifalar belgilangan. Bu vazifalardan kelib chiqqan holda boshlang'ich ta'lim talabalarini – bo'lg'usi o'qituvchilarni jahon andozalariga mos kasbiy kompetentligini shaxsga yo'naltirilgan ta'lim asosida shakllantirish va rivojlantirish, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalaridan o'quv jarayonida samarali foydalana oladigan, ilmiy dunyoqarashi keng, mustaqil fikrlovchi, ijodiy faoliyat yuritadigan ijodkor mutaxassislarini kreativlik asosida tayyorlash oliy ta'limning dolzarb masalalaridan sanaladi. Ona tili va o'qish savodxonligi o'quv predmetini o'qitish masalalariga bog'langan mazkur darslik boshlang'ich ta'lim o'qituvchisining kompetentligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Bu esa har bir o'qituvchining kompetentsiya va kompetentlik tushunchalarining mazmun-mohiyatini anglab olishini taqozo etadi.

Kompetentsiya – (lotincha *competere* – erishyapman, munosibman, loyiqman) – layoqatli, munosib bo'lmog; shaxsning biron-bir sohadan xabardorlik, shu sohani bilish darajasi" ma'nosini bildiradi.

Kompetentlik – 1) ma'lum holat xususida to'g'ri mulohaza yuritishga imkon beradigan bilimga ega bo'lish, dalil-isbotli fikr, kishining muayyan sohadagi saviyasi; 2) pedagogning barcha imkoniyatlardan foydalana olishi, o'ziga va o'z ishiga nisbatan talabchanligi, maktab, oila va mahalla hamkorligini yo'lga qo'ya olish, o'z ishining ustasi bo'lgan, sohasining sirlarini har tomonlama chuqur biladigan, o'zini o'zi rivojlantiruvchi hamda o'z qobiliyati va imkoniyatlarini to'la ishg'a sola biladigan pedagogik layoqati.

O'zbekiston Respublikasining Oliy va o'rta maxsus talim va zotirigining "Boshlang'ich ta'lim va sport-tarbiyaviy ish bakalavriat ta'lim yo'nalishining malaka talablari"ga asoslangan barcha soha o'qituvchilariga taalluqli bo'lgan kompetentlik boshlang'ich ta'lim o'qituvchisining ham pedagogik faoliyatiga tegishlidir. Ular quyidagilardan iborat:

- Vatan tarixini bilish, ma'naviy, milliy va umuminsoniy qadriyatlar masalalari yuzasidan o'z fikrini bayon qila olish va ilmiy asoslay bilishi, milliy istiqbol g'oyasiga asoslangan faol hayotiy nuqtai nazarga ega bo'lishi;
- tabiat va jamiyada kechayotgan jarayon va hodisalar haqida yaxlit tasavvurga ega bo'lishi, tabiat va jamiyat rivojlanishi haqidagi bilimlarni egallashi hamda ulardan zamonaviy ilmiy asoslarda, hayotda va o'z kasb faoliyatida foydalana bilishi;
- insonning boshqa insonga, jamiyatga va atrof muhitga munosabatini belgilovchi huquqiy hamda ma'naviy mezonlarni bilishi, kasb faoliyatida ularni hisobga ola bilishi;
- axborot yig'ish, saqlash, qayta ishlash va ulardan foydalanish usullarini egallagan bo'lishi, o'z kasb faoliyatida mustaqil asoslangan qarorlar qabul qila olishi;
- tegishli bakalavriat yo'nalishi bo'yicha raqobatbardosh umumkasbiy tayyorgarlikka ega bo'lishi;
- yangi bilimlarni mustaqil egallay bilishi hamda o'z ustida ishlashi;
- boshlang'ich ta'lim fanlarini o'qitishda namunaviy innovatsion texnologik jarayonlarni ishlab chiqishi va ularni qo'llashi;
- o'quv fanlarini o'qitish metodikasini egallashi;
- elektron o'qitish vositalaridan samarali foydalanishi;
- zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalardan foydalanib, noan'anaviy o'quv mashg'ulotlarini o'tkazishi;
- o'qitilayotgan fanlar bo'yicha o'quv mashg'ulotlarini o'tkazish uchun zarur bo'lgan o'quv-metodik hujjatlarni tuzishi, tayyorlashi va rasmiylashtirishi;
- o'qitilayotgan fan bo'yicha o'quv mashg'ulotlarini o'tkazish uchun o'qitishning didaktik vositalaridan foydalanishi;
- mustaqil ta'lim va ilmiy-ijodiy izlanishlari natijasida o'qitilayotgan fan bo'yicha pedagogik faoliyatni muntazam takomillashtirib borishi;
- ta'lim mazmunini belgilash tamoyillari va mezonlariga rioya etish, o'quv materiallarini tanlash va tizimlashtirishga doir zamonaviy yondashuvlarni hisobga olishi, o'quv materiallarini modellashirishi;
- ta'lim-tarbiya jarayoni tarkibiy qismlari (maqsad, natija, mazmun, shakl, metod va vosita)ning o'zaro aloqadorligi va umumiyligi-

qilish hisobga olishi;

- ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etishning asosiy va yordamchi shakllardan umumiy foydalanishi, o'quvchilarning bo'sh vaqtini samarali tashkil etishi va o'tkazishi;
- talabalarning kreativ salohiyatini ta'lim tizimini axborotlashtirish jarayonida shakllantirish va rivojlantirish;
- ta'lim-tarbiyaning xilma-xil metodlarini, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni oqilona tanlay olishi, ijodiy yondashuv asosida metod va texnologiyalarning milliy mentalitetga mosligini ta'minlash qobiliyatlariga ega bo'lishi;
- ta'lim to'g'risidagi me'yoriy hujjatlarni, boshlang'ich sinf uchun yaratilgan davlat ta'lim standarti va ona tili o'quv dasturining tuzilishini, bo'limlari, mazmuni va ajratilgan soatlarni, o'quvchilarda shakllantiriladigan kompetentsiyalarni bilishi;
- har qanday vaziyatda kichik yoshdagi o'quvchilarning xatt-talvariga pedagogik-psixologik jihatdan yondasha olishi, o'qitayotgan fanining metodologik va ilmiy asoslarini bilishi;
- Boshlang'ich sinf o'qituvchisining kompetentligi va uni shakllantirishda ona tili o'qitish metodikasidan beriladigan bilim, ko'nikma va malakalarning tungan o'rni e'tiborga olgan holda bu faning mazmunini, o'qitish shakli, usuli va vositalarini takomillashtirib borish lozim.

Ona tili – boshlang'ich sinflarda o'quv predmeti sifatida

Til fikrni shakllantirish va bayon qilish, taassurot, his-kechinmalarni ifodalashda muhim o'rin tutadi. Til jamiyat a'zolarining bir-biri bilan o'zaro aloqasi uchun xizmat qiladigan vositadir. Bu vosita qanchalik takomillashsa, fikr shunchalik aniq, ta'sirchan ifodalanadi. Demak, kishilarning o'zaro munosabati, his-tuyg'ulari, kechinma va holatlari til vositasida aniqlashadi. Maktabda ona tilini chuqur o'rganish zarurati tilning bajaradigan asosiy vazifalaridan kelib chiqadi.

Inson hayotida til, nutq va tafakkurning o'zaro roli qadimdan ko'pchilikni qiziqitirib keladi. O'tmish mutafakkirlari ijodida nutqning ma'naviy kamolot belgilaridan biri sifatida qayd qilinishi belgiz emas. Jumladan, Kaykovus "Suxandon kishilar bila ham

subbarda bo'lgil va qanday qilib so'zlash shartlarini ham bilgil"; Yusuf Xos Hojib "Uquv va bilimning tilmochi tildir... Agar tilga e'tibor bermasa, uni noo'rin qo'llasa, odam boshi yorilishi hech gap emas", Forobiy so'zning inson hayotida tutgan o'rni va roli haqida: "...so'zlash quvvati shunday quvvatki, uning yordamida inson bilim va hunar egallaydi, uning yordamida xulq-atvoridagi xunuk va go'zal harakatlarni ajrata biladi va bajarilishi zarur bo'lgan bo'lmagan ishlarni ado etadi, shu bilan birga, zararli va foydali narsani, lazzatli va achchiq narsalarni fahmlaydi" deb yozgan bo'lsa, M.Koshg'ariyning «Devonu lug'otit-turk» asarida «Adab boshi – til» maqolining keltirilishi, A.Navoiyning "Bir bo'lu, bir ko'r, bir de, bir tila, Mayl qilma munda ikkilik bila" misralarida bir so'zliklik, fikriy sobitlik, so'z va fikr birligi – chin inson uchun bosh dasturdir degan fikr ilgari suriladi. Yuqoridagi fikrlar buyuk ajdodlarimizning inson ma'naviyatining shakllanishi va rivojlanishida tilning nechog'li ahamiyati ekanligiga urg'u berganini ko'rsatadi.

K.D.Ushinskiy boshlang'ich maktab o'quv predmetlari tizimida ona tilga katta ahamiyat berib, uni markaziy va yetakchi predmet hisoblagan. "Ajoyib o'qituvchi bo'lgan ona tili bolaga ko'p narsani o'rgatadi... Bola ikki-uch yil ichida shuncha ko'p narsa o'rganadiki, ko'p narsa bilib oladiki, 20 yil qunt bilan metodik jihatdan juda to'g'ri o'qiganda ham uning yarmicha o'rgana olmaydi. Ona tilning ulug' pedagogligi ham ana shundadir», - deydi u. Shuning uchun ham boshlang'ich sinflarda ona tilini o'rganishga katta ahamiyat beriladi. Boshlang'ich sinfo'quvchilari ona tili darslarida ongli o'qish va savodli yozishga o'rganadilar, og'zaki va yozma nutqning qonun-qoidalarini egallaydilar. Ona tili sohasidagi ko'nikma-malakalar (nutq, o'qish va yozishga oid malakalar) o'quvchilarning o'quv mehnatining zaruriy sharti va vositasidir. O'quvchi o'qish ko'nikmalarini egallash bilan bir qatorda, birinchi navbada, o'zining ona tilini o'rganishi zarur, chunki ona tili bilimdonlikning, aql-idrokning kalitidir.

Ona tili boshqa fanlarni o'qitish vositasi hamdir: jamiyat tarixi ham, tabiiy fanlar ham ona tili yordamida o'rganiladi. Demak, ona tili bolaning umumiy kamol topishida ham, bilim va mehnatga havasini uyg'otishda ham alohida o'rin tutadi.

Til muhim tarbiya vositasidir. Badiiy adabiyotlarni, gazeta, jurnallarni o'qigan bola o'zida eng yaxshi xislatlarni tarbiyalab boradi,

munomala madaniyatini egallaydi.

Ona tili boshlang'ich sinflarda asosiy o'rinni egallar ekan, har bir o'quvchida ona tilga qiziqish va muhabbatni tarbiyalab borish zarur.

Boshlang'ich sinflarda ona tili mashg'ulotlari turi va mazmuni quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. O'qish, yozuv, grammatik materialni o'rganish, kuzatishlar hamda o'quvchilarning ijtimoiy faoliyatlari bilan bog'liq holda, ularning og'zaki va yozma nutqini o'stirish.

2. Birinchi sinfga kelgan bolalarga savod o'rgatish, ya'ni ularni elementar o'qish va yozishga o'rgatish, bu ko'nikmalarni malakaga aylantirish.

3. Adabiy til me'yorlarini, ya'ni imloviy va tinish belgilariga rioya qilingan savodli va husnixat bilan yozuvni, to'g'ri talaffuzni o'rganish, nutq va uslubiy elementlarni egallash.

4. Fonetika, leksikologiya, so'zning morfemik tarkibi, grammatikadan elementar nazariy ma'lumotlarni matn tahlili orqali egallash va ulardan nutqiy faoliyatda foydalanish ko'nikma va malakalarni egallashlariga erishish.

5. O'qish va ona tili darslarida badiiy va ilmiy-ommabop matnlar tahlili orqali o'quvchilarning badiiy-estetik didini rivojlantirish, Ona tili va o'qish darslarida o'quvchilarda so'zga qiziqish va e'tibor hisini munozam sur'atda oshirib borish, ularga so'zning ahamiyatini va turti matnlarda tutgan o'rini tushuntirishdan iborat.

Ibu vazifalarning hammasini boshlang'ich sinf ona tili dasturida aks etadi. Dastur davlat hujjati bo'lib, unda o'quv predmetining mazmuni va hajmi, shuningdek, shu predmetdan bilim, ko'nikma va malakalar darajasiga qo'yilgan asosiy talablar belgilab beriladi. O'qituvchi va o'quvchilar dastur talablari asosida ish olib boradilar.

XXI asr boshlaridan davlatimiz tomonidan ta'lim jarayoniga yangicha yondashish, jahon standart talablari asosida ta'limni tashkil etish, ta'lim shakllarini ishlab chiqish masalasi kun tartibiga qo'yildi. Ibu boshlang'ich sinf ona tili o'qitish metodikasi oldiga mas'uliyatli vazifalar yukladi. 2017-yil Respublikamizda umumiy o'rta ta'limning Davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturi yaratildi.

Boshlang'ich sinflarning mazkur ona tili dasturi ikki qismdan iborat:

1. Uqitirish xati.

2. Dastur qismi.

Uqitirish xatida ona tili fanini o'qitishning asosiy maqsadi — o'z fikrini og'zaki va yozma tarzda to'g'ri va ravon bayon qiladigan, kitobxonlik madaniyati shakllangan, mustaqil va ijodiy fikrlay oladigan, o'zgalar fikrini angelaydigan, muloqot va nutq madaniyati rivojlangan shaxsni kamol toptirish; fanni o'qitishning asosiy vazifasi: o'quvchi shaxsini fikrlashga, o'zgalar fikrini anglashga, o'z fikrini og'zaki hamda yozma shaklda savodli bayon qila olishga qaratilgan nutqiy kompetensiyani rivojlantirish; o'quvchilarda grammatikaga oid bilimlarni (fonetika, leksikologiya, so'zning tarkibi, so'z yasash, morfologiya, sintaksis, yozuv va imlo, tinish belgilari, nutq uslublariga oid tushunchalarni) shakllantirish va rivojlantirish hamda ona tilining keng imkoniyatlaridan unumli foydalangan holda fikrini to'g'ri va ravon bayon eta olish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan lingvistik kompetensiyalarni shakllantirishdan iboratligi qayd etilgan.

Dasturda ona tili fanini o'qitish jarayonida boshlang'ich sinf o'quvchilarida quyidagi tayanch kompetensiya elementlari shakllantirilib borilishi ko'zda tutilgan:

O'quvchilarda shakllantiriladigan tayanch kompetensiya elementlari quyidagilardan iborat:

Axborotlar bilan ishlash kompetensiyasi:

-radio va televideniya berilgan lavhalarini tushunish va turli manbalardan kerakli ma'lumotlarni izlab topish hamda undan foydalana olish;

- darsda kitob bilan ishlash olish, o'rganilayotgan mavzuni, kerakli qoidani, mashqni topish, mashq topshiriqlarini tartibi bilan bajarish; -media vositalaridan, didaktik materiallardan foydalanib, topshiriqlarni bajarish.

O'zini o'zi rivojlantirish kompetensiyasi:

- o'quv fanlarini o'rganish va bir-biridan farqlash; mustaqil ma'noga ega bo'lgan bir necha so'zdan tuzilgan gapni topish va namuna asosida so'zlar tuzish;

- rasmiy kitoblar, jurnal va gazetalarni mustaqil o'qib-o'rganish orqali bilimni muntazam oshirib borish;

-kun tartibiga rioya qilish, uni to'g'ri tashkil etish va badantartibga

bilan shug'ullanish;

- kattalarni hurmat qilish, ularning nasihatiga amal qilish, jamoat joylarida o'zini tuta bilish.

- og'zaki va yozma matnlar mazmuniga to'g'ri baho berish;

- o'zining xato va kamchiliklarini to'g'ri tushunish, o'zini nazorat qila olish va xatolarini tuzatishga harakat qilish, kattalarga, kichiklarga va o'rtog'lariga yordam berish.

Ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasi:

- maktab, oila va jamoat joylarida o'zini to'g'ri tutishi va turli tadbirlarda ishtirok etishi;

- o'zining o'quvchilik burch va huquqlarini, vazifalarini bilish va ularga rioya qilish;

- davlat ramzlarini bilishi hamda ularga hurmat-ehtirom ko'rsatish;

- maktabda va maktabdan tashqari tadbirlarda (ko'rik-tanlovlar va h. k.) ishtirok etish hamda muomala madaniyatiga amal qilish;

- sinfda va oilada o'ziga yuklatilgan vazifalarni anglay olish;

- sinfdagi jihozlar va o'quv qurollarini asrab-avaylash.

- jamiyada bo'layotgan voqea, hodisa va jarayonlarga munosabat bildirish.

Milliy va umummadaniy kompetensiyasi:

- orasta kiyinish va gigiyenik talablarga amal qilish;

- maktabning ichki qoidalariga va odob-axloq qoidalariga rioya qilish;

- yaxshi va yomon odatlarni bir-biridan farqlay olish;

- milliy bayramlarni, milliy qadriyatlarini bilish va ularni bir-biridan farqlash.

- Vatanimizda mustaqillik yillarida bunyod etilgan inshootlarni hamda tarixiy obidalarini bilish va ularni bir-biridan farqlash.

Matematik savodxonlik, fan va texnika yangiliklaridan xabardor bo'lish hamda foydalanish kompetensiyasi:

- sinfda va oilada necha nafar kishi borligini, sinf xonasi jihozlari va o'quv qurollari sonini bilish;

- munimakatimizda nishonlanadigan bayram kunlari sanalarini aniq aytilish;

- kundalik faoliyatida turli jadvalardan foydalanish;

- ehtiyoji uchun kerak bo'lgan narsalardan (o'quv qurollari, kiyim-kechak) va h. k.) tejab foydalana olish;

- aniq hisob-kitoblarga asoslangan holda shaxsiy rejalarni tuzish, kundalik faoliyatda mavzuga oid jadvallarni o'qish.

- aniq hisob-kitoblarga asoslangan holda shaxsiy rejalarni tuza olish, kundalik faoliyatda mavzuga oid jadvallarni o'qiy olish.

Boshlang'ich sinf ona tili dasturi quyidagi bo'limlardan tashkil topgan:

1. Savod o'rgatish va nutq o'stirish.

2. Sinfda, sinfdan tashqari o'qish va nutq o'stirish.

3. Fonetika, grammatika, imlo va nutq o'stirish.

Dasturda savod o'rgatish jarayoni dekabr oyining oxirigacha davom etishi, savod o'rgatish ikki davrni (alifbega tayyorgarlik davri va alifbe davri) o'z ichiga olishi, savod o'rgatishning tahlil-tarkib (analitik-sintetik) tovush usulida amalga oshirilishi, tahlil butundan bo'lakka (nutqdan gapni, gapdan so'zni, so'zdan bo'g'imni, bo'g'indan tovushni ajratish) yoki bo'lakdan butunga (tovush>bo'g'in>so'z>gap>nutq kabi uzviy aloqada) qarab tahlil-tarkib amalga oshirilishi qayd qilingan. Tahlil-tarkib metodida olib borilgan ta'limiy ishlar o'quvchilarning tafakkur faoliyatini ongillik, tushunarlilik, mantiqiylik, didaktik mezonlar asosida rivojlantirish imkoniyatini vujudga keltiradi. Dasturda ta'limning ilk davridanoq o'quvchilar lug'atini yangi so'zlar hisobiga boyitib borish alohida qayd etiladi.

Alifbe davrida darslikdagi yangi so'zlar, matn, kichik hikoya va she'rlardan foydalanib, o'quvchilarni so'z ma'nosi bilan atroflicha tanishtirishda, she'riy matnlarni yodlatish, nasriy matnlarni qayta hikoyalatish nazardan tutilgan.

"Sinfda, sinfdan tashqari o'qish va nutq o'stirish" "Sinfda o'qish", "Sinfdan tashqari o'qish", "O'qish mavzulari", "O'qish ko'nikmalari", «Matn ustida ishlash» bo'limlarini o'z ichiga oladi.

"Fonetika, grammatika, imlo va nutq o'stirish" 1-sinfda "Tovushlar va harflar", "So'z ma'nosi", "Nutq va gap", 2-sinfda "Tovushlar va harflar", "So'z", "Nutq va matn", 3-sinf "Gap", "So'z tarkibi", "So'z turkumlari", 4-sinf "Tovushlar va harflar", "So'z va uning ma'no munosabati", "So'z va so'z tarkibi", "Gap", "Gap bo'laklari", "Uyushiq bo'laklar", "Undalma", "So'z turkumlari", "Nutq va matn" bo'limlarini o'z ichiga oladi.

Hozirda o'quvchilarga bilim berishda mustaqil ishlarni uyushti-

rish kabi metodik tavsiyalar tizimi ishlab chiqilmoqda, texnik vositalardan umumli foydalanish, ona tili ta'limiga ta'limiy o'yinlarni joriy etish keng tus olmoqda, ta'lim jarayonida test topshiriqlardan, turli boshqotirma va jadvallardan foydalangan holda mashg'ulotlar uyushtirish nazarda tutilmoqda.

O'quvchilar bilimini hisobga olishda jahon standartiga mos keladigan nazorat usullarini qo'llash bo'yicha tajriba-sinov ishlari amalga oshirilmoqda.

Yuqoridagilardan ko'rinish turibdiki, ona tili o'quv fani sifatida shakllanib, rivojlanishning murakkab yo'lini bosib o'tmoqda.

Savol va topshiriqlar

1. Metodika fani qanday masalalarni o'rganadi?
2. Ona tili o'qitish metodikasining asosiy vazifalarini ta'rifi bering.
3. Ona tili o'qitish metodikasi fanining metodologik asoslarini tuzhang.
4. Ona tili o'qitish metodikasining boshqa fanlar bilan bog'liqligini asoslang.
5. Ona tili o'qitish metodikasining o'ziga xos tamoyillari qaysilar?
6. Nazariy metod nima va u qanday hollarda tatbiq etiladi?
7. Empirik metodni tushuntirib bering.
8. Eksperiment vazifasiga ko'ra qanday hollarda o'tkaziladi?
9. XX asrning 50-70-yillarida boshlang'ich sinflarda ona tilini o'qitishda qanday joriy siljishlar bo'ldi?
10. Boshlang'ich sinf ona tili dasturi tuzilishi va mazmunini tushuntiring.
11. Boshlang'ich sinflar ona tili davlat ta'lim standartlari va dasturiga o'z munosabatini bildirib taqриз yozing.
12. «Ona tili - boshlang'ich sinflarda o'quv predmeti» mavzusida qisqacha ma'ruza tayyorlang.

Bilimlarni tekshirish uchun test topshiriqlari

1. *Ona tili o'qitish metodikasi qanday fanlar qatoriga kiradi?*

- A. Ilmiy-nazariy fan.
- B. Ilmiy-tabiiy fan.
- C. Pedagogik fan.
- D. Tabiiy fan.

2. *Ona tili o'qitish metodikasi bo'lajak boshlang'ich sinf o'quvchisini qaysi jihatdan ta'lim jarayoniga tayyorlaydi?*

- A. Hozirgi zamon metod, usul, shakl va vositalardan foydalanish qobiliyatini tarkib topiradi.
- B. Boshlang'ich sinf ona tili dasturi talablari asosida o'quvchilarda bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishga tayyorlaydi.
- S. A va B.

- D. Ona tilining barcha bo'limlarini muvaffaqiyatli o'qitishga tayyorlaydi.

3. *Ona tili o'qitish metodikasi o'quvchini qaysi jihatdan tarbiyalaydi?*

- A. O'quvchi shaxsini har tomonlamma rivojlantiradi.
- B. Borliq va jamiyat haqidagi bilimlarini boyitadi.
- C. Ijtimoiy hayot haqidagi qarashlarni tarbiyalaydi.
- D. Ma'naviy-axloqiy tarbiyasini tarkib topiradi.

4. *Metod va metodika atamalariga berilgan tizohni aniqlang.*

- A. Metod - bilish va tadqiqot yo'li, nazariya, ta'limot. Metodika biror ishni amalga oshirish metodlari va usullarining yig'indisi.
- B. "Metodika" (yun. "metodike") biror ishni bajarish, amalga oshirish, ado etish metodlarining, usullarining yig'indisi yoki o'qitish usullari haqidagi ta'limot.

- C. "Metod" yunoncha "metodos" so'zidan olingan bo'lib, "bilish va tadqiqot yo'li", "nazariya", "ta'limot" kabi ma'nolarni bildiradi.

- D. A va C.

5. *Ona tili o'qitish metodikasining predmeti ko'rsatilgan javobni toping.*

- A. Ta'lim berish jarayonida ona tilini egallash.
- B. Ta'lim berish jarayonida barkamol shaxsni tarbiyalash.
- C. Ona tilining imlo qoidalarini, og'zaki nutqni egallash.

- D. Ona tilining tovush tuzilishi va grafikasini egallash.

6. *Vosita so'zining ma'nosi izohlangan qatorni belgilang.*

- A. "Vosita" - arabcha so'z bo'lib, chora, tadbir, usul degan ma'noni bildiradi.

- B. "Vosita" - arabcha so'z bo'lib, o'rta, o'rtadagi ma'nolarini bildiradi.

- C. A va B.

- D. A.

7. *Boshlang'ich sinf ona tili o'qitish metodikasining vazifasi qaysi qatorlarda berilgan.*

- A. Amaliy fan sifatida o'quvchiga ta'lim va tarbiya berish vazifasini bajaradi.

- B. O'quvchilar og'zaki va yozma nutqining to'g'ri shakllanishiga yordam beradi.

- C. Nimani o'qitish kerak? Qanday o'qitish kerak? Nega xuddi shunday o'qitish kerak? savollariga javob beradi.

- D. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqini o'stiradi.

8. *Nimani o'qitish kerak? savoliga javob bo'lgan qatorni aniqlang.*

- A. Ta'lim metodlarini, usullari, ish turlarini, yozma ishlar, mashqlar tizimini ishlab chiqadi.

- B. Eng foydali metodlarni ilmiy nuqtai nazardan o'rganish, tanlangan metodlarni asoslash, tavsiyalarni eksperimentdan o'tkazish.

- C. Interfaol usullarni qo'llagan holda o'qitish metodini ishlab chiqadi.

- D. Ta'lim mazmunini ishlab chiqadi, dastur, darslik va qo'llanmalar yaratib beradi, ularning samaradorligini tekshiradi.

9. *Ona tili ta'lim tizimining qaysi bosqichlarida o'rgatiladi?*

- A. Boshlang'ich ta'lim, o'rta maktab va oliy o'quv yurtlarida.

- B. Boshlang'ich ta'lim va o'rta maktabda.

- C. Boshlang'ich ta'lim, o'rta maktab, pedbiilim yurti va oliy o'quv yurtlarida.

- D. Maktabgacha tarbiya, boshlang'ich ta'lim, o'rta maktab, oliy o'quv yurtlarida.

10. *Ona tili o'qitish metodikasi asosiy bo'limlari ketma-ket, tashkil tartibida berilgan javobni toping.*

- A. Savod o'rgatish metodikasi, o'qish metodikasi, grammatika va

imlo metodikasi, o'quvchilarning nutqini o'qitish metodikasi.

B. Savod o'rgatish metodikasi, sinfda o'qish metodikasi, sinfdan tashqari o'qish metodikasi, fonetika, so'z yasashi, o'quvchilarning nutqini o'qitish metodikasi, grammatika va imlo metodikasi.

C. O'qish metodikasi va nutq o'qitish, savod o'rgatish metodikasi va nutq o'qitish, grammatika va imlo, nutq o'qitish metodikasi.

D. Savod o'rgatish metodikasi, husnixat metodikasi, o'qish metodikasi, grammatika va imlo metodikasi, bog'lanishi nutqini o'qitish metodikasi.

11. Ona tili o'qitish metodikasi bog'liq bo'lgan fanlar:

A. Pedagogika, didaktika, psixologiya, falsafa, tilshunoslik.

B. Pedagogika-psixologiya, umumiy pedagogika, psixologiya, didaktika.

C. Adabiyotshunoslik, arxeologiya.

D. San'atshunoslik, etnografiya.

12. Qanday o'qitish kerak? savoliga javob bo'lgan qatorni aniqlang.

A. Interfaol usullarni qo'llagan holda o'qitish metodini ishlab chiqadi.

B. Ona tilini o'qitish metodlari, tamoyillari, usullarini, amaliy va yozma ishlarning izchil tizimini ishlab chiqadi.

C. Diktant, bayon, unsho turlarini va ularni tashkil etish usullarini ishlab chiqadi.

D. B va C.

13. Didaktik jarayonning tarkibini belgilang.

A. O'quvchilarni yo'naltiruvchi, o'quvchilarning shaxsiy bilish faoliyatlarini amalga oshiruvchi, o'qituvchi tomonidan mazkur faoliyatning boshqarilishini ta'minlovchi jarayonlar.

B. O'qituvchi tomonidan ta'lim jarayonini boshqarilishini ta'minlovchi jarayon.

C. O'quvchilarning shaxsiy bilish faoliyatlarini amalga oshiruvchi jarayon.

D. B va C.

14. "Nega xuddi mana shunday o'qitish kerak?" savoliga berilgan to'g'ri javobni aniqlang.

A. Interfaol usullarni qo'llagan holda o'qitish metodini ishlab chiqadi.

B. Ona tilini o'qitish metodlari, tamoyillari, usullarini, amaliy va yozma ishlarning izchil tizimini ishlab chiqadi.

C. Ona tilidan bilim berish va ko'nikma hosil qilishda tanlangan eng foydali metodlarni va tavsiyalarni eksperimentdan o'tkazadi, ilmiy-metodik jihaddan asoslaydi.

D. O'quvchilarga eng foydali shart-sharoitlar yaratib beradi.

15. Didaktik vositalarga nimalar kiradi?

A. Targatma materiallar, muayyan fanni o'qitishda zarur bo'lgan jihozlar, ko'rgazmalar.

B. Modelar, makettar, kompyuteri texnik vositalar.

C. A va B.

D. B.

16. Adabiy ta'limning predmeti ko'rsatilgan qatorni belgilang.

A. Bolalar adabiyoti namunalari asosida bolalarni badiiy tarbiya-lashning maqsadi, mazmuni va usullari, ta'lim resurslari haqidagi ilim.

B. Turli janrdagi asar majmuini to'plash.

C. O'quvchilarning ma'naviy-ma'rifiy tarbiyalash

D. B va C.

17. Ona tili o'qitish metodikasiga ilmiy asos bo'ladigan fanlar...

A. Fonetika va fonologiya, leksika, frazeologiya, so'z yasashi va etimologiya, morfologiya va sintaksis, uslubiyyat, orfoepiya, orfografiya, grafika, adabiyotshunoslik.

B. Fonetika, leksika, so'z yasashi, morfologiya, sintaksis, etimografiya, orfografiya.

C. Fonetika, leksika, leksikografiya, grammatika, arxeologiya, orfografiya.

D. Fonetika, grafika, orfoepiya, leksikologiya, grammatika, dialektologiya, uslubiyyat, didaktika.

18. Ona tili o'qitish tamoyillarini toping.

A. Nutq organlarining o'sishiga, nutq malakalarining to'g'ri rivojlanishiga e'tibor berish, til ma'nolarini tushunish, tilga sezgirlikni o'qitish, nutqning ifodaliligiga baho berish, og'zaki nutqni yozma nutqdan oldin o'zlashtirish.

B. Til materiyasiga e'tibor berish, til ma'nolarini tushunish.

C. Sezgirlikni o'qitish, so'zning lug'aviy ma'nosini tushunish.

D. Imloviy sezgirlikni o'qitish.

19. Nazariy tekshirish metodi nimalarga tatbiq etiladi?

- A. O'qituvchilarning ish tajribasini o'rganish va ommalashtirish uchun.
B. Yangi dastur va darsliklarning muvofiqligini tekshirishga, uning qay darajada foydaliligini aniqlash uchun.
C. Tajriba jarayonida to'plangan metodlarni ilmiy o'rganish uchun.
D. Izlanishning asosiy yo'nalishini belgilash, masala tarixini o'rganish, o'zaro bog'liq fanlar tekshirish metodlarini o'rganish, amaliy yo'l bilan olingan materiallarni analiz qilish va umumlashtirish uchun.
- 20. Eksperiment o'z vazifasiga ko'ra...**
- A. Yangi metod, yangi darsliklarning muvofiqligini, metod va qo'llanmaning qay darajada foydaliligini, muvofiqligi va samardorligini aniqlaydi.
B. Metodlarning muvofiqligi, foydaliligi, samardorligini aniqlaydi.
C. Ko'rgazma va tavsiyalarning samardorligini aniqlaydi.
D. Darslik, dastur, qo'llanmalarining muvofiqligi, foydaliligi, samardorligini tekshiradi.

21. Ona tili o'qitish metodikasining tekshirish metodlari berilgan javobni belgilang.

- A. Nazariy tekshirish metodi, empirik tekshirish metodi, eksperiment metodi.
B. Og'zaki metod, yozma metod, suhbat metodi.
C. Muammoli yarim izlanish metodi, tushuntirish metodi, suhbat metodi.
D. Savol-javob metodi, eksperiment metodi, ko'rgazmali metod.

22. Empirik metod nimalarni aniqlash uchun tatbiq etiladi?

- A. Masala tarixini aniqlash maqsadida.
B. Masalaning metodik asosini aniqlash maqsadida.
C. Hozirgi fanlarga oid masalani aniqlash maqsadida.
D. Ilg'or o'qituvchilar tajribasini o'rganish va baholash, ommalashtirish, o'qituvchilarni o'qitish jarayonini kuzatish, o'qituvchi va o'quvchini faoliyatini aniqlash uchun.

23. Boshlang'ich sinf ona tili dasturining bo'limlari to'g'ri berilgan qatorni aniqlang.

- A. Uqitirish xati, "Savod o'rgatish va nutq o'stirish" «Husnixatga o'qitish», «O'qish va nutq o'stirish», «Grammatika, imlo va nutq o'qitish».

- B. Uqitirish xati, «O'qish va nutq o'stirish», «O'qish ko'nikmalari», «Mavzu ustida ishlash».

- C. Uqitirish xati, «Grammatika, imlo va nutq o'stirish», «Tovushlar va harflar», «So'z», «Gap», «Bog'lanishli nutq».

- D. Uqitirish xati, «O'qish, STO' va nutq o'stirish», «Grammatika va nutq o'stirish», «Husnixat va nutq o'stirish».

24. Ona tili o'qitish metodikasining metodologik asosini nima tashkil etadi?

- A. Lug'at boyligi.

- B. Borliqni bilish nazariyasi.

- C. Tilning mavjudligi.

- D. Barcha qonun-qoidalar.

25. Ona tili o'qitish metodikasi bilish nazariyasidan tashqari yana qanday fanlarning ma'lumotlariga asoslanadi?

- A. Psixologiya, pedagogika.

- B. Matematika, ona tili.

- C. Musiqqa, geografiya.

- D. Pedagogika, anatomiya.

26. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni qachon qabul qilingan va unda boshlang'ich ta'lim nechta yil deb belgilangan?

- A. 1997, 1-4-sinf. B. 1996, 1-3-sinf. C. 1998, 1-2-sinf.

- D. 1993, 1-4-sinf.

II BO'LIM. SAVOD O'RGATISH METODIKASI

Savod o'rgatish metodikasining ilmiy, psixologik va lingvistik asoslari

O'qish va yozish nutq faoliyatining turi. Savod o'rgatish metodikasining maqsadi - bolalarni boshlang'ich o'qish va yozishga o'rgatish. O'zbek alifbosiga asoslangan holda qisqa vaqt ichida o'quvchilar o'qish va yozish ko'nikmasini egallaydilar.

Savod o'rgatish davrida til ta'limi mazmuni o'quvchilarga beriladigan til va nutq sohasidagi bilim va ko'nikmalar bilan belgilanadi. Savod o'rgatish davrida o'qish va yozish harakatini maqsadga muvofiq ravishda bajara olish **o'qish va yozish ko'nikmasi** deyiladi. Bu ko'nikma bilimni talab qiladi, chunki har qanday ko'nikma bilimsiz shakllanmaydi. Bilim ko'nikmaga aylamagan bo'lishi mumkin. Masalan, bola v harfning elementlarini, yozuv chiziqlari orasiga qanday joylashtirilishini bilib, uni daftarda yoza olmasligi yoki harflarni tanib, ular ishtirok etgan so'zni o'qiy olmasligi mumkin. Yozish ko'nikmasini hosil qilish uchun boshqa faoliyat turlari, ya'ni yozish jarayonida partada to'g'ri o'tirish, ruchkani barmoqlar orasida tutish, daftarni qiyalikda qo'yish kabilar ham o'rgatiladi.

O'qish va yozish ko'nikmasi takomillashtirila borib, malakaga aylantiriladi. Malakaning shakllanishi uchun bir faoliyat bir necha bora takrorlanishi lozim. Yozish malakasida o'quvchi ruchkani qanday ushlash, qanday yurgizish haqida o'ylab o'tirmay, so'z va gaplarni yoza boshlaydi. Demak, **o'qish va yozish malakasi** harakatning o'ylab o'tirmay amalga oshirilish jarayonidir. Malaka o'qitishning keyingi bosqichlarida mustahkamlanib, avtomatlashish darajasiga yetkaziladi.

O'qish va yozish kishi nutq faoliyatining turi bo'lib, u nutqqa oid malakadir. O'qish malakasi ham, yozish malakasi ham nutq faoliyatining boshqa turlari bilan, ya'ni og'zaki hikoya qilish, o'zgarlar nutqini eshitish orqali anglash, ichki nutq bilan uzviy bog'liq holda shakllanadi. Maktabda o'qitishning muvaffaqiyati savod o'rgatishning qanday tashkil etilganligiga bog'liq.

O'quvchini savod o'rgatish jarayonida o'qish va yozishga

o'rgatishda o'quvchilarning faoliyat ko'rsatishi va nutq faoliyatiga kiritishlari uchun talab qo'yilishi, o'z fikrini og'zaki yoki yozma ifodalash uchun zaruriyat va ehtiyojini yuzaga keltiruvchi vaziyat yaratilishi lozim.

O'qish va yozish malakasi biri ikkinchisining muvaffaqiyatli amalga oshuvini ta'minlaydi. Shuning uchun ham o'qishga o'rgatish bilan yozuvga o'rgatish parallel olib boriladi va bu faoliyat muntazam ravishda mushq qildiriladi. Shunday ekan, savod o'rgatish jarayonida bota juda ko'p o'qishi va yozishi zarur. O'qish uchun ham, yozish uchun ham yangi matn olinadi, chunki bir matni bir necha bor qayta o'qish bilan maqsadga erishish qiyin. Bu ko'pincha o'qilgan matnni yozaki yodlab olishga olib keladi. Takroriy faoliyatda vaziyat va mazmunning almashinishi malakani mustahkamlashga yordam beradi, qobiliyatni o'stiradi. O'quvchi oldida uzoq muddatda amalga oshirilgan maqsad - o'qish va yozishni o'rganish hamda hozirda bajarishi shart bo'lgan kundalik maqsad - topishmoqni o'qish va javobni topish, so'z va gaplarni o'qish, rasm asosida so'zlab berish kabilar turadi.

O'zbek tili yozuvi tovush yozuvi, ya'ni fonematik yozuvdir. Har bir tovush uchun, har bir fonema uchun maxsus grafik shakl (harf) olingan. O'qishda grafik shakllar tovushga aylantirisa, yozuvda aksincha, tovushlar harflarga aylantiriladi. Bu o'qish va yozish faoliyatida o'quvchi uchun qiyinchilik tug'dirgandek tuyulsa-da, aslida o'qish va yozish jarayonini soddalashtiradi, chunki tiliimizdagi tovushlarni ifodalovchi harflar soni uncha ko'p emas. O'qish va yozishni o'zlashtirish uchun tovush va harflarning o'zaro munosabatiga oid qoidalarini o'zlashtirish kifoya. Savod o'rgatish metodikasida o'zbek tili tovushlar va harflar tizimining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olib talab etiladi.

O'zbek tilining tovush tizimi va yozuvi. O'zbek tili yozuvi fonematik yozuv hisoblanadi. 1993-yildan boshlab o'zbek tili yozuvi uchun lotin grafikasi asos qilib olindi. Nutqning har bir tovushi uchun unga mos grafik shakl qabul qilindi.

O'quvchi savod o'rgatish jarayonida o'quvchilarni tovush va harflar bilan tanishtirishda, ularni sintezlab o'qishga o'rgatishda o'zbek tilining fonetik xususiyatlarini hisobga olishi zarur.

Savod o'rgatish analitik-sintetik tovush metodiga asosan olib

boriladi. Soʻz boʻgʻinga boʻlinadi, boʻgʻindan kerakli - oʻrganilayotgan tovush ajratilib olinadi, tahlil qilinadi, oʻrganiladigan harf bilan oʻrganilgan harflar sintezlanadi, shu asosda sintezlangan soʻz oʻqish jarayonida oʻzlashtiriladi. Bunda oʻzbek tili grafik tizimi, tovushlarni yozuvda belgilash xususiyatlari hisobga olinadi. Savod oʻrgatishda oʻzbek tili grafik tizimining quyidagi xususiyatlarini hisobga olish muhim ahamiyatga ega:

1. Savod oʻrgatishda tovush-harf bilan tanishtirish unilardan boshlanadi. Hozirgi oʻzbek tilida 6 ta unli fonema mavjud: **a, o, i, e, u, oʻ**.

E harfi soʻz va boʻgʻin boshida qoʻllanadi (*ekin, echki, aeroplan*), undoshdan keyin oʻrta keng lablanmagan unli tarzida oʻqiladi (*kel, tez*). Savod oʻrgatishda oldin soʻz boshida keladigan **e**, soʻngra undoshdan keyin keladigan **e** tovush-harfi bilan tanishtiriladi.

O harfi oʻzbekcha, umumturkiy soʻzlarda quyidagi keng, lablangan o tovushini ifodalaydi, ruscha-baynalmial soʻzlarda urgʻusiz boʻgʻinda **a** tarzida (*botanika*), oʻ tovushi kabi (*tonna*), qisqa i tarzida (*traktor*) talaffuz qilinadi. Shuning uchun bu unli qatnashgan ruscha-baynalmial soʻzlar savod oʻrgatish davridan soʻng oʻquv jarayoniga kiritiladi.

A tovushi *bahor, savol* kabi soʻzlarda o kabi, *muomala, munosabat* kabi soʻzlarda i tovushiga yaqin talaffuz qilinadi, lekin **a** yoziladi.

U tovushi *govun, sovun* kabi soʻzlarda i tovushiga yaqin talaffuz etilsa ham, **u** yoziladi.

I tovushi *bilan, sira* kabi soʻzlarda qisqa i tarzida talaffuz etilsa ham, yozuvda doimo saqlanadi.

2. Oʻzbek tilida 24 ta undosh tovush bor. Yozuvda ular 23 ta harf bilan ifodalangani: shulardan 3 tasi harflar birkimasi, 21 tasi yakka harf bilan belgilanadi. Ular quyidagilar: b, d, f, g, h, j (jurnal), j (joʻja), k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, x, y, z, gʻ, sh, ch, ng. Undoshlarni oʻrgatishda ham muayyan tartibga, talabga asoslaniladi.

Alifbo davrida undosh tovushlar bilan tanishtirishni sonor, yaʼni ovozlar tovushlar bilan boshlash maqsadga muvofiqdir. Chunki sonor tovushlarni boʻgʻin va soʻz tarkibidan ajratib olish oson. Lekin **ng** sonor undoshi n va g undosh tovushlari va harflari bilan tanishtirilgach oʻrgatiladi. Harf birkimalarini oʻrgatishdagi qiyinchilikni hisobga olingan holda, ularning alifbe davrining oxirgi

bosqichida oʻrganilishi maqsadga muvofiqdir.

A harf ikki tovushni ifodalaydi, shuni hisobga olib, unga alohida darslar ajratilishi maqsadga muvofiq. Birinchi darsda portlovchi i tovushini oʻrgatish, talaffuzini tushuntirish, analitik-sintetik mashqlar yordamida oʻqish koʻnikmalari hosil qilinadi, keyingi darsda esa sirgʻaluvchi j tovushi va uning talaffuzi oʻrgatiladi. Soʻng bu ikki tovushning talaffuzidagi farq taqqoslash usuli orqali tushuntiriladi. Berilgan bilim analitik-sintetik mashqlar yordamida mustahkamlanadi.

Sh tovushini ifodalovchi **sh** harf birkimasi ham s va h harf bilan, ch tovushini ifodalovchi **ch** harf birkimasi h harf bilan tanishtirilgach oʻrgatiladi. Oʻquvchilar bu harf birkimalarini bir yaxlit tovush sifatida oʻqish va yozishga koʻnikishlari lozim. Bu davrda s va h (*isʼhoq*) tarzida oʻqiladigan holatga toʻxtab oʻtilmaydi.

Jarangsiz juti bor jarangli undoshlar (*b-p, d-t, v-f, g-k, z-s* kabi) haqida dastlabki tushunchalar beriladi, ularning talaffuzi va yozilishiga eʼtibor qaratiladi.

X va h tovushlarining talaffuzi va imlosi haqida ham dastlabki tushunchalar beriladi, ularni farqlash boʻyicha maxsus mashqlar ham uyushtiriladi.

Tutugʻ belgisi unli tovushdan soʻng kelsa, uni (**maʼno**) choʻzib talaffuz qilishga, undosh tovushdan soʻng kelsa, undoshni unildan ajratib (**jurʼan**) talaffuz qilishga xizmat qilishi haqida ham tushunchalar berilib, asta-sekin uni qoʻllashga doir koʻnikma va mahakalar shakllantiriladi.

Savod oʻrgatish jarayonida harflarning 4 xil (bosma, yozma, bosh va kichik) shakli va ularning ishlatilish oʻrni oʻrgatiladi.

Oʻquvchilarni oʻqishga oʻrgatish boʻgʻin asosida olib boriladi. Boʻgʻinlab oʻqishga oʻrgatish uchun soʻzni boʻgʻinga boʻlish, boʻgʻin chegarasini aniqlashni oʻrgatish muhim sanaladi. Savod oʻrgatish davrida oʻquvchilar soʻzlarni boʻgʻinlarga toʻgʻri boʻla bilisalar, oʻqish koʻnikmasini ham yaxshi egallaydilar.

Oʻqilarning dastlabki bosqichida ortografik oʻqishdan foydalaniladi, asta-sekin ortfoepik oʻqish koʻnikmalari shakllantiriladi. Talaffuzi yozilishiga mos kelmaydigan tovushlar ishtirok etgan soʻzlar oldin ortografik, soʻngra ortfoepik oʻqib beriladi va ularning oʻqilishi bilan yozilishi taqqoslanadi. Oʻquvchilar muayyan darajada

tushunchaga ega bo'lganlaridan so'ng orfoepik o'qish mashq qilinadi.

O'qish va yozish jarayonining psixofiziologik tavsifi. O'qish ham, yozish ham murakkab nutq faoliyati hisoblanadi. Bu jarayonlar kichik yoshdagi o'quvchidan iroda, aql, hatto jismoniy harakatni ham talab qiladi.

Kichik yoshdagi o'quvchini o'qishga o'rgatishda quyidagilar kuzatiladi:

1. Bola o'qish paytida bitta harfni ko'radi, uni bilish uchun rasmlarni ko'z oldiga keltiradi, rasmlarni yoki boshqa harflarni eslaydi, esga tushirgach, uni aytishga oshiqadi, biroq o'qituvchi aytishga yo'l qo'ymaydi, undan bo'g'inni ayitishni talab qiladi. O'quvchi ikkinchi harfni eslab olguncha, birinchisi esdan chiqib qoladi yoki ularni qo'shib bo'g'in, bo'g'indan so'z hosil qilguncha, o'qish jarayoni sustlashadi.

2. Ko'pincha bola o'qiyotgan qatorni yo'qotib qo'yadi, harfni, bo'g'inni, so'zni qayta o'qishga to'g'ri keladi. O'quvchining diqqati barqarorlashgan sari bo'g'in va so'zni butunligicha idrok eta boshlaydi.

3. O'qishni endi o'rganayotgan bola o'qiyotgan matn mazmunini o'zlashtirishga qiyinaladi, o'zlashtira olmaydi, chunki u so'zni qanday o'qishga ko'p kuch beradi. Darslikdagi rasmlar, o'qituvchining savollari, ko'rgazmali qurollar ularning ongli o'qishlarini ta'minlaydi.

4. Tajribasiz kitobxon so'zni birinchi bo'g'iniga yoki rasimga qarab topadi. Bu xato o'qishga olib keladi. Bunday xatoning oldini olish uchun so'z bo'g'inlab o'qitiladi, so'zni bo'g'in-tovush tomondan tahlil qilishga, tovush-harf tomondan analiz va sintez qilishga diqqat qaratiladi.

O'qishni muvaffaqiyatli egallashlari uchun o'quvchilarning idroki, xotirasi, tafakkuri va nutqini o'stirishga katta e'tibor berish kerak. Savod o'rgatishda fonematik eshitish qobiliyatlarini o'stirishga, ya'ni tovushni aniq talaffuz qilishga, boshqa tovushlardan farqlashga o'rgatish, bo'g'in yoki so'zdan o'sha tovushni ajrata olish ko'nikmasini o'stirish muhim sanaladi.

Fonematik eshitish imloviy malakani hosil qilishning muhim shartidir. Shu bois savod o'rgatish davrida eshitish idrokini o'stirish uchun ham maxsus xilma-xil mashqlar o'tkazib borish maqsadga

muvofiqdir.

Yozuv jarayonida o'quvchilar ruchkani to'g'ri ushlashni, daftrarni to'g'ri qo'yishni, harfni yozishda yozuv chiziqlari, ular bo'ylab qo'lini harakatlantirishni esda saqlashi, harfni harfga qanday ulash, qatorga sig'ib-olish masligini mo'ljallashi lozim. Bu jarayon o'quvchini og'ir va jismonan charchatadi, ayniqsa, ularning barmoq va yelka muskullari charchaydi. Shuning uchun ham darsda ikki-uch marta daqiqatli jismoniy mashqlar o'tkazilishi maqsadga muvofiqdir.

Yozuv jarayonida o'quvchi ruchkani qog'oz ustida sekin, ishonchsizlik bilan qimirlatadi, bir harfni yozib to'xtaydi va nomuna bilan solishtiradi, ba'zan chiziqdan chiqib ketadi, noto'g'ri yozganlarini bo'yab to'g'rilaydi. Bunda u o'qituvchiga har daqiqada murojaat qiladi, uning qo'li va boshi yozishda birgalikda harakat qiladi. Yozuv jarayoni o'quvchilarning ongli harakat qilishlarini ham talab etadi. Shu sababli bu jarayonga o'qituvchi sabr-qanoat bilan katta e'tibor qaratishi juda muhim. Yozuvning chiroyli va imloviy jihatidan to'g'ri bo'lishi savodxonlikning yuksak belgisidir.

Savod o'rgatish metodlarining qiyosiy tahlili

Hali maktabda o'qish bilan yozish bir vaqtda o'rgatilmagan, avval harakat o'qish o'rgatilgan. O'qish hiyo (bo'g'in) usuli bilan o'rgatilgan. O'qishga o'rgatishning "hijai qadimiy" deb atalgan usuli uzoq vaqt davomida hech qanday o'zgarishsiz davom etib kelgan.

Hiyo usulida o'qishga o'rgatishni 3 bosqichga bo'lish mumkin:

1-bosqich. Harflarning nomini yodlatish ("harfiy metod"). Bu metodning mohiyati quyidagilardan iborat bo'lgan: bir necha yildan beri o'qiyotgan bolalar maktabxonaga yangi kelgan bolaga bir necha kichik kichik surani og'zaki yodlatgan. Bola aytayotgan suradagi so'zlarning ma'nosini tushunmay, suralarni birin-кетин yodlab olgan, bu orqada taxminan bir yilga yaqin vaqt o'tgan. Shundan keyin arab alifbosi yodlatila boshlangan: bola uyidan har ikki tomoni randalanib olingan maxsus taxta olib kelgan. Maktabdor taxtaning bir tomoniga qora silyoh bilan 28 ta arabcha harfning yolg'iz shaklini alifbo tartibida bandlarga bo'lib yozib bergan.

Maktabdor birinchi banddagi harflarning nomini *alif, be, te, se* deb aytdi. Bola domlaga ergashib takrorlagan, ayta olmasa, domla yana

aytgan va shuni yaxshilab o'rganishni vazifa qilib topshirgan. Bola birinchi bandni yodlab olgach, ikkinchi bandni shu tariqa yodlagan va hok. Bolalar 28 harf nomini 5-6 oyda zo'rg'a bilib olganlar, ularning ko'pchiligi harflarning nomini yodlab olsalar ham, qaysisi *be* (ب), qaysisi *se* (س) ekanini ko'rsatib bera olmaganlar. Ayrim domlalar, otinoyilar yosh bolalarning eslab qolishiga yordam berish maqsadida har bir harf uchun shartli iboralar o'ylab topganlar (!-uzunchoqgina alif, ب - bitagina *be*, س - ikkitagina *te*, ئ - uchtagina *se* kabi).

2-bosqich. Bo'g'in hosil qilish. Harflar nomi yodlab bo'lingach, bo'g'in hosil qilishga, ya'ni "*zeru-zabar*"ni o'rgatishga o'tilgan. Eski maktabda "*zeru-zabar*" (zabar, zer, pesh) har xil o'rgatilgan. Masalan, ba'zi domlalar ب (*be*, *zabar-bu*), be-zer-bi, be-pesh-bu, te-*zabar-ta* va hokazo kabi o'rgatsalar, boshqalari *be zabar ba*, *te zabar ta* kabi, yana bировlari *be-zabar-a*; *zer-i*, *pe-sh-u*; *te-zabar-a*, *zer-i*, *pe-sh-u* tarzida o'rgatganlar.

Maktabxonada "*zeru zabar*" quruq yodlatilgan, nimaga xizmat qilishi aytilmagan. Aslida esa bu belgilarning ma'lum xizmati bor: *zabar* (*fatha*) - undosh harf ustidagi urg'u belgisiga o'xshash chiziqcha bo'lib, undoshga *a* unli tovushini qo'shib ayitish zarurligini ko'rsatadi; *zer* (*kasra*) undosh harf ostidagi chiziqcha bo'lib, shu undoshga *i* unli tovushini qo'shib ayitish kerakligini bildiradi; *pe-sh* (*zamm*) esa undosh harf ustiga qo'yiladigan belgi bo'lib, shu undosh tovushga *u* unlisini qo'shib ayitish zarurligini ko'rsatadi. Demak, arabcha matnlarni o'qish uchun "*zeru zabar*"ni bilish juda zarur bo'lgan, ammo o'qishga o'rgatish anglab o'qishga asoslanmagani uchun bolalar *min zabar ma*, *min zer mi*, *min pe-sh mu* deb yodlaganlar, "*zeru zabar*"ning mohiyatini anglamaganlar.

3-bosqich. Bo'g'inlarni qo'shish. Eski maktabda bo'g'inlarni qo'shish "abjad" bilan boshlangan. Maktabdor taxtaning ikkinchi tomoniga arab tili alfavitidagi 28 ta harf jamlangan 8 so'zni "*zeru zabar*" bilan yozib bergan. Bolalar bu 8 ta so'zni birin-ketin hiyo usulida o'qib yodlab olganlar. Masalan, *abjad* so'zi *alifga* zabar qo'yib, *bega* urishtirisa *ab*, *jimga* zabar qo'yib, *dolga* urishtirisa *jad*, bularning ikkisidan abjad hosil bo'lgan.

Abjaddan keyin eski maktab o'quv kitobi bo'lgan "Haftiyak"ka o'tilgan. "Haftiyak"dagi suralar ham "Abjad"dagi kabi hiyo usulida o'qitilgan. Bolalar "Haftiyak"ning bir sahifasini hiyo usulida o'qish

uchun juda ko'p vaqt va kuch sarflaganlar.

So'zni hiyo usulida o'qishda avval so'zdagi birinchi undosh harfning, keyin ikkinchi undosh harfning nomini aytib, unga zarur harakatni qo'yib hiyo hosil qilingan. Shu usulda navbadagi harflardan ham hiyo hosil qilib, hijolarni bir-biriga qo'shib, bu so'z bir butunicha aytilgan. So'zni hiyo usulida o'qishda tovush emas, balki shu tovushni ifodalovchi harfning nomi asos qilib olingan. So'zni tovush jihatidan tahlil qilishga oid hech qanday ish qilinmagan, tovushlarning qo'shishi bolalarga tushunarli bo'lmagan, bolalar so'zdagi har bir harf ma'lum bir tovushni bildirishini mutlaqo anglamaganlar. Hiyo usulida o'qishga o'rgatish, birinchidan, mexanik ravishda bo'lib, ayni bir narsani qayta-qayta ayitishga majbur qilingan, ikkinchidan, bola o'zi aytgan so'zining ma'nosini tushunmay, maktabdordan eshitganini takrorlayvergan.

"Haftiyak"ning keyingi ayrim suralari so'zni "yaxlit o'qish" usulida olib borilgan, aniqrog'i bola o'qimagan, eshitganini to'liqush kabi yodlagan. Natijada bolalar maktabxonada o'qiganlarini o'zi o'qib yurgan kitobidan "o'qib bergan", ammo ularning qo'lga maktabda o'qilmagan boshqa bir kitob berilsa, uni o'qiy olmagan; eski maktabda 6-10 yil muntazam o'qigan bolalarning juda ko'p deyarida 4-5 foizigina o'qish va yozish ko'nikmasini hosil qilgan.

Forxistonda ochilgan rus-tuzem maktablari savod o'rgatishda ma'lum darajada ijobiy o'rin tutdi. Rus-tuzem maktablarning o'zbekcha sinflarida o'zbekcha xat-savod o'rgatish metodi 1900-yildan boshlab asta-sekin isloh qilindi: hiyo metodidan tovush metodiga o'tildi. 1900-yillardan rus-tuzem maktabi o'zbekcha sinflarining peshqadam muallimlari tovush metodi asosida tuzilgan intarcha alifbedan foydalana boshladilar. Bu kitobning tili va mazmuni o'zbekcha sinflarga mos kelmas edi. 1902-yilda Saidrasul Radaizovning tovush metodi talabiga muvofiq tuzilgan ona tili alifbedasi - "Ustodi avval" nashr etildi. "Ustodi avval" nashr qilingandan keyin o'zbekcha xat-savod o'rgatishda yangi davr boshlandi. Tovush metodi savod o'rgatishining eski usulidan tamomila farq qilib, o'qitishni osonlashtirdi, ta'limni bola tushunadigan, anglaydigan ta'limga, ya'ni faol ta'limga aylantirdi.

"Ustodi avval" 3 bo'limga iborat edi: 1-bo'lim, hozirgi atama bilan aytilganimizda, alifbe davridir. Muallif bu bo'limga arab alfavi-

tidagi harflarni alfavit tartibida emas, balki harf orqali ifodalangan tovushlar talaffuzining oson-qiyinligini, harflarning yozilishidagi soddaga yoki murakkabliklarni e'tiborga olgan holda tizib chiqqan. Muallif har bir harfning yozuvda bir necha xil shaklda kelishi xat-savod o'rgatishni qiyinlashtirishini hisobga olgan; alifbe davrining boshida deyarli har doim bir xil shaklda qo'llanadigan harflarni bergan. U shakli yozilish o'miga qarab turlicha bo'ladigan harflarning so'z boshida, so'z o'rtasida, so'z oxirida va alohida yozilish shaklini berib, ularga mos misollar keltirgan. Masalan, q harfini tanitish uchun *qor, uyqu, oq* so'zlarini, g' harfini tanitish uchun *g'or, uyg'oq, tog'* so'zlarini tanlagan. Muallif soddadan murakkabga tamoyiliga amal qilib, alifbe davrini asta-sekin murakkablashtira borgan. Kitobning alifbe qismiga, asosan, o'zbek tilining lug'at tarkibidagi so'zlar tanlab olingan.

"Ustodi avval"ning 2-bo'limi alifbedan keyingi davrdir. Bu bo'limda hikoya, masal va 50 maqola berilgan. Ularning ayrimlarida bilim olish targ'ib qilinsa, boshqalari tarbiyaviy mazmunda bo'lgan.

S.Saidazizov kitobining 3-bo'limini "Alifboi qur'on" deb atagan va o'z oldiga bolalarga "qur'on"ni tushunib olishga o'rgatishni maqsad qilib qo'ygan.

Umuman, tovush metodi Markaziy Osiyoda ikki manba asosida keng yoyilgan:

1. Rus-tuzem maktablari ruscha sinflarida xat-savod tovush metodi bilan o'rgatilar edi. O'zbekcha sinf muallimlari tovush metodi oson va qulayligini amalda o'z ko'zlari bilan ko'rganlar va asta-sekin tovush metodini o'z sinflariga tatbiq eta boshlaganlar.

2. XIX asrning oxiridan boshlab Rossiyadan Markaziy Osiyoga kelgan tatar muallimlari tovush metodida xat-savod o'rgata boshlagan edilar, oradan ko'p o'tmay, bir qancha mahalliy muallimlar ular kabi yangi maktablar ochadilar va bolalarga xat savodni tovush metodi asosida o'rgata boshlaydilar.

Shunday qilib, o'lkamizda tovush metodi asta-sekin hiyo metodining o'rini egallay boshlagan.

Ma'lumki, tovush metodi bilan xat-savod o'rgatishga Rossiyada K.D.Ushinskiy asos solib, u sintetik tovush metodini qat'iy himoya qilgan.

Tovush metodi bilan savod o'rgatilganda, so'zning eng kichik

bo'lagi, ya'ni nutq tovushlari asos qilib olinadi. So'zning ma'nosini o'rgatirga oluvchi har bir tovush yozuvda harf orqali ifodalanishi: so'zda tovushlar almashinishi, o'rtni yoki kamayishi natijasida hosilga bir yangi so'z hosil bo'lishi mumkinligi bolalar ongiga yetkaziladi. Keyingi yillarda ham xat-savod tovush metodida o'rgatilmogda. Atogli metodistlar (S.P.Redazubov, A.I.Voskresenskiy, K. Qosimova, Y.Abdullayev, O. Sharafiddinov va boshq.) tovush metodida xat-savod o'rgatishni takomillashtirdilar.

Arab alifbosida yozuvni o'rgatish qiyin bo'lgan. Bu alifbodagi harflar so'zda qo'llash o'miga qarab, har xil shaklda yozilgan, bu yozuvni o'rganishni qiyinlashtirgan. Shuning uchun ko'p maktablarda bolalarga o'qish o'rgatilib yozuv o'rgatilmagan, chunki domla va oltinoylarning ko'pchiligi o'qishni bilib, yozishni bilmagan.

Ekki maktabda yozish chiziqsiz tekis oq qog'oza dastlab yo'g'on-roq sa'vng'ich qalamda o'rgatilgan; bolalar yozishni ozroq o'rgan-ganlaridan keyin qamish qalamda ham yozishgan, ularga ruchkada yozishga ruxsat etilmagan.

Yozishni o'rgatish alifbo tartibida harflarning alohida-alohida shakllari yozdirishdan boshlangan. Avval *alifni* yozish o'rgatilgan, keyin o'xshash shaklli harflar bandlarga bo'linib, o'xshash unsuri bo'linganlari esa ayrim-ayrim yozdirilgan. Ba'zi domlalar ayrim harflarning elementlarini yozishni ham alohida mashq qildirganlar.

Shundan keyin harflarni nusxaga qarab alifbo tartibida katta-katta qilib yozish (bu *mufradot* (sarchad) deyilgan: bunday yozish bir-ikki yilga cho'zilgan) o'rgatilgan.

Shundan keyin harflarni bir-biriga qo'shib yozish mashqi boshlangan. Bu mashqni *murakkabot* deyilgan. Harflarni bir-biriga qo'shib yozish mashqi bir necha bosqichga bo'linib, harf birkima-larining ma'no anglatish-anglatmasligi umuman e'tiborga olinmagan, qanchay qo'shilishi mashq qilinavergan. Ko'pgina eski maktablarda hamay mashq "*abjad yozish*" bilan tugallangan.

Murakkabotdan keyin bayt, qit'a va ruboiylarni ko'chirib yozish mashqi boshlangan. Bu mashqni *muqattaot* deyilgan. Bu mashqqa ham juda ko'p vaqt sarflangan; u ma'noli so'zlarni yozish bilan bosh-lanib, *duoyi salom* (insho) yozish bilan tugallangan. Bola *duoyi salom* yozishni bilisa, "xati chiqqan" hisoblangan.

Yana bir o'rgatish va husnixat mashq qildirishda "*Mufradot*"

kitobidan foydalanilgan. Bu kitobchada har uchala mashq turi, ba'zi nashrlarda esa insho namunalari berilgan.

Eski maktabda yozuvga o'rgatishning birdan-bir yo'li ko'chirib yozuv - nusxa ko'chirish hisoblangan, natijada bolada yozma nutq ko'nikmasi hosil qilmagan. Bu mashq bolani juda zeriktirgan, hech o'ylamasdan yozishga odatlantirgan. Maktabxonada ijodiy ko'chirib yozuv mashqlarining, shuningdek, boshqa usullarning qo'llanilmaganligi orqasida bola chiroyli ko'chirib yozish ko'nikmasini hosil qilgan bo'lsa ham, o'z fikrini yozma ifoda qila olmagan, eng oddiy jumalarni ham zo'r-bazo'r, xatolar bilan yozgan.

Eski maktablarda, madrasalarda o'zbek tili o'qitilmagan, natijada eski maktab bolalarigina emas, hatto madrasada bir necha yil umr o'tkazgan ba'zi o'smirlar ham o'z ismini to'g'ri yozishni bilmaganlar. Arabchada to'g'ri, chiroyli yozuvga o'rgatish uchun xivalik shoir Shermuhammad Avazbiy o'g'li Munisning (1778-1829) "Savodi ta'lim" kitobidan foydalanilgan.

Rus-tuzem maktablari o'qish va yozishni o'rgatish, odatda, bir vaqtda boshlanib, bir-biriga bog'lab olib borilgan, har kuni avval o'qish, keyin yozuv darsi bo'lgan; o'qish va yozish ongillik tamoyili asosida o'rgatilgan; bolalar qaysi tovush, bo'g'in, so'z yoki gapni o'qiyotgan yoki yozayotganini aniq tasavvur qilgan, ma'nosiga tushungan, arabcha harfning yolg'iz shaklini yoxud biror harfning elementini yozayotganligini ogli ravishda bilgan.

Rus-tuzem maktablarining o'zbekcha sinfida ko'chirib yozishga va diktantga ko'p vaqt sarf etilgan. Bulardan tashqari, insho (turi tilxat, duoi salom va savdo ishiga oid har xil xatlar) yozishga ham o'rgatilgan.

1901-yillarda Toshkentda Munavvarqori Abdurashidxonov tomonidan "Adabi avval" o'tli alifbo yozilgan bo'lsa-da, buning birinchi bosmasi 1907-yilda chiqadi. Bu alifbo Turkistondagi usuli jadid maktablarining ko'pchiligi tomonidan (ba'zi ruskiy-tuzemiy maktablarda ham) qabul qilinib, dars jadvaliga kiritilganligi uchun oktabr voqealarigacha tuzatilib o'n daf'a bosiladi. So'nggi bosmalari rasmiy bo'lib chiqadi.

Yangi usuldagi maktablar uchun darslik sifatida 4 qismdan iborat "Adabiyot yoxud milliy she'rlar" (1909-1915), shuningdek, "Birinchi muallim" (1911), "Ikkinchi muallim" (1912), "Maktab gulistoni"

(1915), "Turkiy guliston yoxud axloq" (1913) kabi o'qish kitoblari chop qilingan.

Abdulla Avloniyning "Birinchi muallim" darsligi 1917-yilga qadar 4 marta nashr etilgan. Avloniy uni yozishda mavjud darsliklarga, birinchi navbatda Saidrasul Saidazizovning "Ustozi avval"ga suyan-gan hamda dars berish jarayonida o'ttirilgan tajribalaridan samarali foydalanган. "Ikkinchi muallim" kitobi "Birinchi muallim" kitobi-niing uzviy davomidir. Uning birinchi kitobini, shartli tarzda, alifbe, ikkinchi kitobini xrestomatiya-majmua deb atash mumkin. Bu darsliklar davr ruhiga mos tarzda yaratilganligi bilan alohida ahami-yatga ega bo'lgan.

"Ikkinchi muallim" darsligidagi hikoyalarning aksariyati nasriy asarlar bo'lib, ularning barchasi xalq og'zaki ijodi durdonalaridan foydalanib yozilgan. Hikoyalarda ota-onani hurmat qilish, halol meh-nat bilan shug'ullanish, ilmi bo'lish yuzasidan maslahatlar berilgan. Bunda bolalar saviyasiga mos sodd, didaktik, axloqiy-ma'rifiy hikoyalardir, she'rilar berilgan. Darslik 40 soatlik saboqqa taqsimlangan, unda o'quvchilarning og'zaki nutqini o'stirish, badiiy asarni yod olib olish, ifodali va ta'sirchan o'qish malakalarini shakllantirishga e'tibor berilgan.

Avloniyning pedagogikaga oid asarlari ichida "Turkiy guliston yoxud axloq" asari 20-asr boshlaridagi pedagogik fikrlar taraqqi-yotini o'rganish uchun qimmatlidir. Bu asar Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Nosir Xisravning "Saodatnoma", Sa'diyning "Gulistan" va "Bo'ston", Jomiyning "Bahoriston", Navoiyning "Mash'ab ul-qulub", Ahmad Donishning "Farzandlarga vasiyat" asarlari kabi o'ziga xos tarbiyaviy ahamiyatga ega. Avloniy maktab maorifi ishlariga moddiy yordam ko'rsatish maqsadida "Jamiyati saviyat" jamiyatini tashkil etib, yetim bolalarni o'qitgan. 1914-yil Katta maydonida "Nashriyot", 1916-yil "Maktab" shirkatlarini tuzib, "Maktab kutubxonasi" kitob do'konini ochishga muvaffaq bo'lgan. U shu davrda o'zbek xalqini ma'rifat sari undash dasturiga o'zining amaliy pedagogik faoliyati bilan ham katta hissa qo'shgan.

Savod o'rgatishda analitik-sintetik tovush metodi

Rossiyada analitik-sintetik tovush metodiga birinchi bo'lib K.D. Ushinskiy asos solgan. U savod o'rgatish davrida analitik-sintetik metodi (1864) o'zining amaliy faoliyatida tajriba sinovdan o'tkazib, uning afzalliklarini asoslab bergan. Shu tufayli bu metod ta'lim jarayoniga keng tatbiq etilgan va yuqori samaradorlikka erishilgan. K.D. Ushinskiy harflar bilan tanishtirishning alifbo tartibini rad etadi, o'quv jarayonida analitik va sintetik harakatlarning uyg'unligi, o'qish va yozishni o'rganishning uzviyligi va uzluksizligini qo'llab-quvvatlaydi. Savod chiqarishda o'quvchilarning jonli nutqiga asoslanish, o'quvchilarning tafakkurini rivojlantirishga e'tibor berish lozimligini qayd etadi.

Savod o'rgatish davrida o'qitish metodlari va usullari o'quv faoliyatining yetakchi turiga qarab belgilanadi.

Savod o'rgatishning tayyorlov davrida nutq, og'zaki va yozma nutq tushunchalarini shakllantirishda reproduktiv metod, tushuntirish metodi qo'llansa, gap va so'z, so'z va bo'g'in, tovush tushunchalarini shakllantirishda analitik metod qo'llaniladi.

Savod o'rgatishning alifbo davrining tovush va harf o'rganiladigan dars bosqichida analitik metod qo'llaniladi. O'rganilgan tovushlar bilan bo'g'in hosil qilish va o'qishda, bo'g'inlarni qo'shish va o'qishda sintetik metod qo'llaniladi. Bunda ikki faoliyatning qayisi biri yetakchilik qilishiga qarab mazkur metodlardan biri tanlanadi.

Analitik metodda so'zdan yoki bo'g'indan tovushni ajratish va uning o'rmini aniqlash, tovushning xususiyatlari bilan tanishtirish, to'g'ri talaffuzi ustida ishlash, o'rganilayotgan tovush ishtirok etgan so'zlarni farqlash, tovushning yozuvdagi shakli — harf bilan tanishtirish ishlari amalga oshiriladi.

O'rganilgan harflar bilan bo'g'in hosil qilish va o'qish, bo'g'inlarni qo'shib o'qish, o'rganilgan tovush ishtirok etgan so'zlarni qatnashirib gap tuzish ishlari sintetik metodda amalga oshiriladi.

Bu metod hozirgi kunga qadar ancha takomillashdi. Shu bois analitik-sintetik tovush metodi an'anaviy hamda shakllanish, tashkil topish jarayonida bo'lgan tamoyillarga ega.

Metodning an'anaviy tamoyillari quyidagilardan iborat:

1. Savod o'rgatishda analitik-sintetik tovush metodi shaxsni

shakllantirish maqsadiga ko'ra ta'limiy va o'stiruvchi xarakterda bo'ladigan, nutqiy mashqlar orqali aqliy o'sishini ta'minlaydi, o'qishning og'ir bo'lishini talab etadi.

2. Analitik-sintetik tovush metodi tashkiliy tomondan quyidagi ikki davrga bo'linadi:

- a) alifbegacha tayyorlov davri;
- b) alifbe davri.

Bunda yozuvga o'rgatish o'qishga o'rgatish bilan parallel holda olib boriladi.

3. Analitik-sintetik tovush metodida psixolingvistik nuqtai nazaridan quyidagilarga e'tibor qaratiladi:

- a) savod o'rgatish bolalarning jonli nutqiga, ular egallagan nutq malakasiga asoslanadi;
- b) savod o'rgatishga tovush asos qilib olinadi, unda tovushni ajratishga, analiz va sintez qilishga, tovushlar artikulyatsiyasiga, bolalarda fonematik eshitishni rivojlantirishga katta ahamiyat beriladi;
- v) o'qish birligi sifatida bo'g'in olinadi, bo'g'in ustida ishlashga katta ahamiyat beriladi.

Metodning shakllanish va tashkil topish jarayonida bo'lgan tamoyillari quyidagilardir:

1. *Ta'lim jarayonini tashkil etish nuqtai nazaridan*: savod o'rganish jarayonida o'quvchilarga differensial va individual yondashish (bu bolaning umumiy rivojlanishi hamda o'qish va yozishga tayyorligiga bog'liq).

2. *O'qitishning istiqboli nuqtai nazaridan*: grammatika, so'z yasash, imlo, leksikologiyaga oid bilimlarni nazariyasiz amaliy asosda muntaзам berib o'rinish.

3. *Psixolingvistik nuqtai nazaridan*: tovush va harfni o'qitishning qulay usulini izlash, tovush va harflarning mosligini, osonligini, ta'limning tarbiyaviy va o'stiruvchi xarakterini hisobga olish.

Ta'lim jarayonida o'quvchilarga tarbiya ham berib boriladi. Tarbiyalash didaktikaning muhim tamoyillaridandir. Ta'lim-tarbiya birligi asosida axloqiy tarbiya beriladi, ilmiy dunyoqarash elementlari shakllantiriladi. Bolalar darsda ommaviy-ta'limiy tushunchalarni egallaydilar.

"Alifbe" sahifalarida vatanimiz bilan bog'liq turli mavzudagi ma'mum va matnlar (do'stlik, baynalmilal munosabat, bolalar mehnati,

tabiat ne'matlari, kattalar mehnati, bolalar o'yinlari, oila va maktab hayotiga oid) beriladi. Bular bolalarda o'zaro do'stlik, mehnat-sevarlik, mehnatni qadrlash, kattalarga hurmat, kichiklarga izzat, tabiatni sevish va asrash, hayvonot dunyosiga qiziqish, ularni muhofaza qilish, maktab va o'qishni sevish, umuman, o'quvchining ma'naviy madaniyati, axloqiy-estetik tarbiyasi rivojlantiriladi. Demak, bolalarga axloqiy, g'oyaviy-siyosiy, mehnat va estetik tarbiya berish ham savod o'rgatish vazifasiga kiradi.

Bolalarning savod o'rgatishga tayyorligini o'rganish

Savod o'rgatishni to'g'ri tashkil etish uchun bolalarning unga nutqiy tayyorgarligi maxsus o'rganiladi. Ta'lim tajribasida bolaning maktabga, savod o'rgatishga tayyorgarligi avgust oyida maxsus o'rganiladi. Ba'zi maktablarda mart oyidan boshlab 1-sinfga keladigan o'quvchining oilasiga yoki bolalar bog'chasiga borilib, subbat va amaliy mashqlantirish yo'li bilan tayyorgarligi o'rganiladi. Hozirgi kunda 1-sinfga qabul qilinadigan bolalar bog'chalarda, maktablarda oylik kurslarda alifbe jarayoniga maxsus tayyorlantirilmoqda. Bu jarayonda bolalarning umumiy bilim saviyasi aniqlanadi, maktabga kelish va sinfda o'tirish ko'nikmalari shakllantiriladi. Lekin bu jarayonga har yerda har xil yondashiladi. Natijada savod o'rgatish davrida o'qish va yozishga o'rgatish ishlarida bir qancha noqulayliklar yuzaga keladi.

1-sinfga qabul qilinadigan bolalarning savod o'rgatish jarayoniga nutqiy tayyorgarligini o'rganish muhim metodik ishlardan biri hisoblanadi. Bunda quyidagilarni aniqlash tavsiya etiladi:

1. O'qish ko'nikmasini aniqlash.

- a) so'zni sidirg'a o'qiydi;
 - b) bo'g'inlab o'qiydi;
 - v) harflab o'qiydi (noto'g'ri o'qish);
 - g) anchagina harflarni biladi, lekin o'qishni bilmaydi;
 - d) ayrim harflarni taniydi.
- 2. Yozuv ko'nikmasi.**
- a) hamma harfni yozishni biladi, so'z yozadi (bosma yoki yozma);
 - b) ayrim harflariga yozishni biladi (bosma yoki yozma);
 - v) yozishni umuman bilmaydi.

3. Tovushni tahlil qilishga tayyorgarligi.

- a) so'zni bo'g'inlarga bo'ladi;
- b) so'z yoki bo'g'indagi tovushni ajratadi;
- v) hamma tovushni to'g'ri talaffuz qiladi;
- g) ayrim tovushlarni noto'g'ri talaffuz qiladi (gaysi tovushlar ekanini hisobga olinadi);
- d) nutqning baland yoki pastligi, diksiyasiga e'tibor qaratiladi.

4. Og'zaki bog'lanishli nutqi. She'rni yoddan o'qish.

- a) 3 ta yoki undan ortiq she'rni biladi, uni zavqlanib aytadi;
- b) 1-2 ta she'rni biladi, aytishga uyaladi;
- v) birovta she'rni yoddan o'qishni bilmaydi.

5. Og'zaki bog'lanishli nutqi. Ertak aytish.

- a) bir yoki bir nechta ertakni biladi va aytib bera oladi;
- b) ertakni biladi va uni aytishga harakat qiladi, lekin ayta olmaydi;
- v) ertak aytishni bilmaydi, o'rganishga ham harakat qilmaydi.

6. Og'zaki bog'lanishli nutqi. Fikr bayon qilish (Rasm asosida).

- a) 20 so'zdan ortiq bog'lanishli hikoya, bir necha gap tuza oladi;
- b) 10 tadan 20 tagacha so'z, bir necha gap tuza oladi;
- v) 10 tagacha so'z bilan bog'lanishli nutq tarzida javob qaytara olmaydi.

7. 3-4 so'z bilan qisqa javob bera oladi.

Shuningdek, bu jarayonda bola nutqining sintaktik qurilishi ham, tayyorlanadigan so'zlar doirasi ham o'rganiladi, to'plangan materiallar ikki variantda yoziladi:

- a) har bir o'quvchi haqida alohida ma'lumot (bu bolaga yakka yoki differensial yondashish uchun kerak bo'ladi);

b) alof o'quvchilari uchun umumiy ma'lumot (bu ma'lumotdan ibtidoiy alof o'quvchilari uchun umumiy ishlar metodikasini tanlashda foydalaniladi).

Ma'lumki, o'quvchilar 1-sinfga har xil tayyorgarlik bilan keladi. O'quv materiallari 1-sinf o'quvchilari saviyasiga mos, izchil ravishda beriladi. Shunga qaramay, har xil tayyorgarlik bilan kelgan o'quvchilarning o'zlashtirishlari turlicha bo'ladi. Bu savod o'rgatish jarayonida o'quvchilarga differensial va individual yondashishni talab etadi. Bunday yondashish ta'limning barcha bosqichlarida ham yaroqli natija beradi.

Differensial yondashishda o'quvchilar guruhlariga bo'linadi, har

bir guruhning saviyasiga va imkoniyatiga mos topshiriqlar beriladi. Sinf o'quvchilari 3 guruhga bo'linishi mumkin. Topshiriqlar ham 3 variantda ishlab chiqiladi.

O'qituvchi sinfda frontal ishlash jarayonida 3 guruhdagi o'quvchilar bilan parallel ish olib boradi. 3 guruh uchun ham o'quv materiallari "Alifbe" hisoblanadi, unga qo'shimcha tarzda tarqatma materiallardan, jadvallardan, mustaqil ishlardan foydalanish mumkin.

Alifbedagi o'quv materiallari yoki o'qilayotgan matnning qiyin o'rni oldin tayyorgarligi puxta o'quvchiga, so'ng bo'sh o'quvchiga o'qitiladi. Ba'zi o'quvchilar bilan darsdan tashqari vaqtda yakka tartibda ishlar olib borishga ham to'g'ri keladi.

Savod o'rgatish jarayoni

Analitik-sintetik (tahlili-tarkib) tovush metodida savod o'rgatish jarayoni 4 oy davom etadi. Bu jarayon quyidagi 2 davrga bo'linadi:

a) *alifbegacha tayyorgarlik davri* (1 hafta);

b) *alifbe davri* (31 dekabrghacha davom etadi).

Alifbegacha tayyorgarlik davri. Bu davrning asosiy vazifasi o'quvchilarni maktab, sinf, tartib-intizom qoidalari va o'quv qurollari bilan tanishtirish, nutq o'stirishga oid mashqlar o'tkazib, fonematik eshitishni o'stirishdan iboratdir.

Alifbegacha tayyorgarlik davri ikki bosqichga ajratiladi:

1. *Nutq, gap, so'z va bo'g'in o'rganiladigan bosqich* (3 soat).

2. *Unli tovush va harf o'rganiladigan bosqich* (1 soat - o'tovushi va Oo harflari).

Alifbegacha tayyorgarlik davrida o'quvchilarga og'zaki va yozma nutq haqida, gap, so'z, bo'g'in va tovushlar haqida, nutqning gaplardan, gaplarning so'zlardan tuzilishi, so'zlarning bo'g'inlarga bo'linishi, bo'g'inlarning tovushlardan tashkil topishi haqida ma'lumot beriladi; tovushlarning unli va undosh tovushlarga ajratilishi o'rgatiladi, ulardan amaliy foydalana bilish ko'nikmalari hosil qilinadi. O'tovushi va Oo harflari bilan tanishtiriladi. Bu jarayonda maxsus nusxalar asosida o'quvchilarning bog'lanishi nutqi ustida ishlanadi. Ulariga "Alifbe" darsligida berilgan rasmlar asosida hikoyalarni tuzdirishdan tashqari, o'zlari bilgan she'r, ertak, hikoya, tez aytilish, maqol, topishmoq, xalq ashulalari, alla, qo'shiqlar, latifa-

lardan aytiriladi.

Tayanch so'zlar asosida gap tuzdirish, "Alifbe" sahifalaridagi so'zlarning talaffuzi, o'qilishi va ma'nolari ustida leksik-semantik ishlarni uyushtiriladi. Bu tarzda ishlar har bir darsda mavzularga bog'liq ravishda izchil davom ettirib boriladi.

Bu bosqichdagi yozuv darslarida o'quvchilar yozuv daftari va yozuv chiziqlari bilan tanishtiriladi, harf elementlarini yozishga o'rgatiladi, ularda namunaga qarab grafik xatolarini aniqlash, o'z-o'zini tekshirish, harf oralarining tengligiga rioya qilish, channalab yozish kabi ko'nikmalar hosil qilinadi.

2-bosqichda unli tovush-harflar o'rgatiladi. Bunda unliharflarning quyidagi uch xususiyatini o'quvchilar amaliy ravishda puxta egallashlariga erishish lozim:

a) talaffuzda (og'izda) to'siqqa uchramasligi;

b) eho'zib aytilishi;

v) faqat ovozdin tashkil topishi.

Shuningdek, bu bosqichda tovush bilan harfni farqlashga o'rgatish ko'zda tutiladi. Ushbu bosqichda tovush va harf o'rtasidagi chegaraga qat'iy rioya qilinadi. Bolalarga tovush haqidagi ma'lumotlar kitob ushlab qolmay beriladi. Tovushni ifodalovchi harf ko'rsatilgach, harf ushlab qolmay beriladi. Tovush va harfga oid o'ziga xos xususiyatlar ushlab qolmay beriladi. Tovush va harfning ifodalaydigan j'harf, (tovushlarni talaffuz qilamiz, eshitamiz; harflarni yozamiz, ko'ramiz, o'qitamiz) ham izchil ravishda o'quvchilarning o'zlashtirishlarini hisobga olgan holda sekin-asta tushuntirila boriladi.

Alifbe davri. Bu davr 31 dekabrghacha davom etadi, unda o'quvchilar alifbodagi barcha unli va undosh tovush-harflar bilan tanishtiriladi. Undoshlar osondan qiyinga tamoyili asosida joylash-tiriladi. O'quvchilar oldin unli tovushlar, keyin sonor undosh tovushlar (*m, n, l* kabi), so'ng sirg'aluvchi undoshlar, portlovchi jufti harf jangli-jangisiz undoshlar, ikki tovushni ifodalaydigan *j* harf, harf tarkimlari (*ng, sh, ch*), tovush ifodalamaydigan *tutluq belgisi* (*ʻ*) bilan tanishtiriladi.

O'quvchilarning tovush va harfni yaxshi tanishlari, elementar o'qitish muvaffaqiyatli egallashlari uchun bo'g'inga bo'lish, bo'g'in shaxsini aniqlash, bo'g'indan tovushni ajratish, tovush va harf muvaffaqiyatli aniqlash, kesma harflardan bo'g'in tuzish va o'qish, bo'g'in tovush, tovush-harf tahlili kabi mashqlardan foydalaniladi.

Bu davrda bo'g'inlab o'qish ko'nikmasi shakllantiriladi: ikki harfli ochiq (*na, nu, mu* kabi), ikki harfli yopiq (*in, ol* kabi), uch harfli yopiq bo'g'inlarni (*mon, lin, til* kabi) o'qishga o'rgatiladi.

Alifbe davrini o'rganiladigan tovush-harfning va o'quv materialining murakkablik darajasiga ko'ra 3 bosqichga ajratish mumkin:

1) unli tovush-harflar, ovozdor, sirg'aluvchi undoshlar: *o, a, n, l, m, k, i, u, e, o', y', o-na, a-na, il, in, bi-lan* kabi bo'g'in tuzilishidagi so'zlar o'rganiladigan bosqich;

2) artikulyatsiyasi qiyin bo'lgan *s, z, b, p, d, t, r, g, v, f, g'* kabi undoshlar va *yo'l-bars, do'st, rasm* kabi bo'g'in tuzilishidagi so'zlar o'rganiladigan bosqich;

3) harf brikmalari *ng, sh, ch*, 2 tovushni ifodalaydigan *j*, tutuq belgisi (*'*) va *jo'ja, jurnal, jirafa, tong, so'ng, bodring, choyrak, shudring* va shu kabi so'zlar o'qishga o'rgatiladigan bosqich.

Fonetik ishlar sohasida jarangli va jarangsiz undoshlarni taqqoslashga, ularning so'z ma'nosini farqlashdagi vazifasini aniqlashga oid mashqlar o'tkaziladi (*ziyrak-siyrak, dil-til, bol-pol* kabi). Artikulyatsiyasi qiyin bo'lgan undoshlar *ng (tong, rang, keng)*, lab-tish undoshi *v*, qorishiq undosh *ch*, jarangli portlovchi *j (jo'ja)* va jarangli sirg'aluvchi *-j (jurnal)* kabilarni o'rganishda tovush artikulyatsiyasiga oid ishlar qiyinlashadi.

Ba'zi holatlarda tovush-harf izchilligi bolalar hayoti bilan bog'liq hodisalarni ifodalovchi, oson o'qiladigan so'zlarni o'qitish bilan bog'liq holda buziladi.

Asosiy davrning oxirlarida jarangsiz juft talaffuz qilinadigan undoshli so'zlar: *ko'rib (ko'rip), qaytik (qaytik), aytib (aytip), ketayotib (ketayotip), tortib (tortip), terib (terip), olib (olip), obod (obot), borishdi (borishdi)*; qisqa talaffuz qilinadigan i unlisi bor so'zlar: *bilan (blan), sira (sra)*; talaffuzda tushib qoladigan undoshli so'zlar: *baland (balan), do'st (do's), Toshkent (Toshken), farzand (farzan), daraxt (darax)* kabilarni yozilgandek o'qish imloni o'rganishga tayyorlaydi. Bular avval ortografik, so'ng orfoepik o'qitiladi.

Yuqoridagi kabi so'zlarni o'qish bilan bo'g'inlab o'qish malakasi takomillashadi: o'quvchilar talaffuzi va yozilishida farqlanadigan so'zlarni ham to'g'ri o'qishga o'rganadilar.

Alifbe davrining oxirida o'quvchilar quyidagi bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishlari zarur:

a) alifbedagi barcha tovush va harflarni tanishi va har qanday holatda to'g'ri talaffuz qilishi va o'qishi;

b) so'zning bo'g'in-tovush, tovush-harf tahlilini bilishi, so'zdagi tovushlarning izchi tartibini aniqlay olishi, kerakli tovushni so'z va bo'g'inga ajrata olishi;

d) kesma harf va bo'g'inlardan so'z tuza olishi va o'qishi;

e) 2-3-4 bo'g'inli so'zlarni yaxlit, adabiy-orfoepik talaffuz bilan o'qishi;

f) gaplarni ohangiga rioya qilib o'qishi;

g) o'zi o'qigan matnning mazmunini tushunib, ongli o'qishi;

b) matnning nima haqda ekanini anglashi;

l) o'qigan matn mazmunini rasmlar va savollar asosida soddagina qilib quyta hikoyalab berishi;

j) o'qigan matnga sarlavha topa olishi;

z) ma'nosi o'rganilgan so'zlarning ma'nosini aytib bera olish;

k) to'g'ri, ongli, ifodali, dastur talabi asosidagi tezlikda o'qish ko'nikmasiga ega bo'lishi.

Alifbe davri yozuv darslarining vazifasi - kichik va bosh yozma harflarni to'g'ri shakllantirish, harflarni to'g'ri ulash, alifbeda o'qigan bo'g'in, so'z va gaplarni namunaga qarab yozish, harf, bo'g'in, so'z, gap diktantlarini yozish ko'nikmasini shakllantirish, izohli, saylanma, ko'p, ta'limiy diktant yoza olishlariga erishish, umuman, grafik mekani shakllantirishdir. Savod o'rgatish jarayonining oxirida bir barcha, agar darsning 2\3 qismi yozuvga ajratilsa, 20 tagacha so'z yoza olishlari talab qilinadi.

Savod o'rgatishning asosiy davrida o'quvchilarni o'qishga o'rgatish

Alifbada, savod o'rgatish jarayonidagi o'qish darslarining asosiy vazifasi o'quvchilarga tovush va harfni tanishtirish, ularning to'g'ri talaffuzini o'rgatish orqali bolalarda to'g'ri, ongli, ifodali o'qish ko'nikmalarini shakllantirishdan iborat. Shuningdek, o'quvchilar lug'atini boyitish, bog'lanishli nutqini o'stirish, bilimni boyitish, tafakkurini shakllantirish, eshitish, qabul qilish sezgisini o'stirishda ham bu davr muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Quyidagidek davr o'qishga o'rgatish uchun zamin hozirlaydi.

Bu davrda bolalarda o'zgalar nutqini eshitishtan, diqqatni to'plash, til birliklarini (tovush, bo'g'in, so'z, gap) farqlash, ajratish, ularning vazifalarini anglash kabi xususiyatlar shakllantiriladi. Bular o'quvchilarning o'qishni muvaffaqiyatli egallashlariga yordam beradi.

O'qishga o'rgatish uchun, avvalo, o'quvchi tovush va harf bilan yaxshi tanishtirilishi lozim. Tovush va harf bilan tanishtirishda bo'g'indan tovushni ajratish tamoyiliga rioya qilinadi. Harf bilan tanishtirish bir necha xil yo'nalishda amalga oshirilishi mumkin:

1. Mazmuni rasm yuzasidan savol-javob usuli bilan bog'lanishi hikoya tuzdiriladi. Undan kerakli gap, so'ng kerakli so'z ajratib olinadi, so'ngra so'z ustida yuqoridagi kabi tahlil ishlari uyushtiriladi.

2. So'z asos qilinib, analitik mashqlar yordamida o'rganiladigan tovush ajratib olinadi. Masalan: *oy*. O'quvchi *oy* rasmini ko'rsatadi, o'quvchilar uning nomini - so'zni aytadi. O'quvchi o'qishini cho'zib (o-o-o-y) aytadi va qaysi tovushni cho'zib aytayotganini o'quvchilardan so'raydi. O'quvchilar o'qishini aytgach, uning xususiyatlarini haqida savol-javob o'tkaziladi. O'qishni so'zlar o'yab topiriladi. Shundan so'ng o'harf kesma harfdan yoki rasmi alifbodan ko'rsatiladi. Bunda o'harfning shaklini esda olib qolishlariga alohida e'tibor qaratiladi.

3. O'rganilgan harflar ichiga bugun o'rganiladigan harf aralashtirib qo'yiladi, bolalar uning ichidan notanish harfni ajratadilar, so'ng o'quvchi bu harf ifodalaydigan tovushni aytadi. O'quvchilar tovushning xususiyatlarini aytadilar. Shu harfni kesma harflar ichidan topib, kitob sahifasidan, rasmi alifbodan ko'rsatadilar. Shu tariqa tovush-harf bilan tanishtirilgach, o'qishga o'rgatish ustida ishlanadi.

O'qishga o'rgatishda bo'g'in asos qilib olinadi. Buning uchun o'qituvchida bo'g'in jadvali bo'lishi lozim. Bo'g'in jadvali asosida o'qish namunasi ko'rsatiladi, ya'ni harflar emas, ichida, birinchi harfni ko'z bilan ko'rib, uning nomini dilda saqlab, ikkinchi harfni ko'rish va ikkalasini bog'lab, unilini mo'ljallab ulab aytish tushuntiriladi. Bo'g'in o'qish o'qituvchining namunasi asosida doimiy ravishda har bir darsda izchil olib boriladi.

Shuningdek, alifbe multimediasida asosida tovush-harf bilan tanishtirish, harflarni, bo'g'inlarni qo'shib o'qishni mashq qildirish o'quvchilarning o'qishni o'rganishlarini tezlashtiradi. Multimedia orqali bola o'ynab turib o'qishni mashq qiladi. Uning ko'z o'ngida

bu jannat namoyon bo'ladi. Mavhum narsalar uning ko'z o'ngida mavjud bo'ladi. Multimedia qahramonlariga ergashib, o'qishni mashq qiladi, fikrlashi tezlashadi. Bunda "Alifbe" sahifalaridagi so'zlarning oldin bo'g'in tarkibini o'qish, so'ng so'zni yaxlit o'qishlari o'qish sifati samaradorligini oshiradi.

O'qituvchining namunali o'qishidan so'ng birgalikda ovoz ajratib o'qitish, yakka-yakka o'qitish, shivirlab o'qitishdan foydalaniladi. Ayiniga, sekin o'qiydigan o'quvchilar bo'lgan sinflarda xorijdan o'qitish o'qishni tezlashtirishga yordam beradi. Sinf o'quvchilarning o'qish ko'nikmalaridan kelib chiqib, matndagi so'zlarni tarkibida bo'g'inlarga bo'lib yozish, o'rganilgan harflarni hisobga olib holda qo'shimcha so'z birlamalari, gaplar tuzib yozish va o'qitish usuli o'quvchilarning tushunib o'qishlarini ta'minlaydi.

Ma'lumki, "Alifbe" sahifalarida bo'g'in tuzilishi murakkablashib boradi. Shuning uchun o'quvchi har bir bo'g'in tuzilishining murakkabligiga qarab ish usullarini belgilab olishi zarur. Masalan, uch tovushdan tuzilgan, to'rt tovushdan tuzilgan bo'g'inlarni o'qishga o'rgatish ham o'ziga xos qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Bunda o'lov, *Man-non* tipidagi bo'g'inlarda o'lov, *Man-non* tipidagi qo'shimcha chiziqdan, *bodring, do'st* tipidagi bo'g'inlarda harflar *do'st* tarzidagi qo'shimcha chiziqlardan foydalaniladi. Bularni o'qishga o'rgatishda jadvallar ham yaxshi samara beradi:

kl			
	la		
			lar

Ushbu jadvalda, har bir o'qish darsida albatta bo'g'in tuzilishi murakkab bo'lgan so'zlarni o'qish mashqi o'tkazilishi lozim. Bu usul o'quvchilarda o'qish malakasining takomillashuviga yordam beradi. O'qishga o'rgatishda so'zlarni va gaplarni to'ldirib o'qish ko'nikmalarini hosil qilish o'quvchini gap tuzishga, tez fikrlashga yo'naltiriladi. O'quvchi tushirib qoldirilgan harf yoki so'zni rasimga qarab topib, uning gap mazmuniga mos yoki mos emasligiga e'tibor berib, o'qituvchiga nisbatan tez topib, o'qituvchining rag'batiga sazovor bo'lishga intiladi.

"Alifbe" darsligidagi matnlarda turli tinish belgilari ishlatilgan. O'quvchilar shularga mos ohang tanlashni, to'xtam (pauza) qilish o'qishni belgilab olishi zarur. Bunda ham o'qituvchining tushunib olinishi (harflar uchragan tinish belgini izohlashi) va ifodalari o'qish

namunasini ko'rsatishi katta ahamiyat kasb etadi. Ifodali o'qilgan matn mazmuni tushunari bo'ladi.

Har bir predmetda bo'lgani kabi o'qish darslarida ham ta'lim-tarbiya birligiga e'tibor beriladi. O'qish darslarida tarbiya o'qilgan matnning ongli o'zlashtirilishiga bog'liq. Birinchidan, o'quvchi matnda fikr nima haqida borayotganini anglasagina, o'zida shunday xislatlarni shakllantirishga harakat qiladi. Ikkinchidan, yaxshi inson bo'lish uchun o'qishning zarurligini anglaydi. Shuning uchun ongli o'qishni ta'minlashda matn bilan unga ishlangan mazmuni rasmlar o'rtasidagi bog'lanishlarni aniqlashtirishga, matn yuzasidan savollar berishga diqqatni qaratish lozim. Bunda quyidagicha savol va topshiriqlardan foydalanish mumkin:

1. *Rasmini kuzating, matnda nima haqida gap boradi?*
2. *Rasmda nima tasvirlangan? Rasm bilan matn orasida bog'lanish bormi?*

3. *Matn mazmunini rasnga qarab so'zlab bering.*

4. *Bolalar qayerga bordilar? Qizning ismi nima? Bolaning ismi-chi?*

5. *Ali, Lola nima gildi? Ular qanday lolalar terdilar?*

Demak, o'qish o'qilganlarni o'zlashtirishga yo'naltirilgan bo'lishi lozim, shundagina matndagi asosiy fikr, ilgari surilayotgan g'oya o'quvchilar tomonidan o'zlashtiriladi, so'z va matnlar yod olingan taqdirda ham o'quvchilari bo'lib qoladi.

Savod o'rgatishning birinchi kunlaridan o'qish ongli bo'lishi, bolalarni ongli o'qishga o'rgatish juda muhim. So'roqlar yordamida o'qilganlarni bola qanday tushungani aniqlanadi, tekshiriladi. O'qishdan oldin o'tkazilgan tayyorlov suhbatlari ham, o'qilgan matn yuzasidan o'tkazilgan suhbat ham shu maqsadga - ongli o'qishga xizmat qiladi. Sharoitga qarab, bolalarga nimanidir o'qishni talab qiladigan muammoli holatni yaratish zarur. Bunday holat "Alifbe" dan yoki harf terish matosidan o'qiladigan topishmoqdan foydalanib yoki muammoli savolni keltirib chiqaradigan taxminiy suhbat yordamida hosil qilinishi mumkin. Masalan, "*Qishda qushlar qayerga uchib ketadi?*" (*harf terish matosida: "Qushlar issiq o'tkalarga uchib ketadi"*). Bu kabi tayyorlov mashg'ulotlari o'qishning yuqori darajada ongli bo'lishini ta'minlaydi.

Ongli o'qishni ifodali o'qishdan ajratib bo'lmaydi. Ammo anali-

lik o'qishning birinchi bosqichida ifodali o'qish mumkin emas, chunki bolalar so'zda urg'uli bo'g'inini ajrata olmaydilar, tugallangan intonatsiyani, so'roq ohangini, hatto, orfoepik to'g'ri o'qishni bilmaydilar. O'quvchilar so'zning harfiy shaklidan aynan nusxa ko'chirib, orfoepik o'qiydilar. O'quvchilar orfoepik o'qishdan asta-sekin orfoepik o'qishga o'tkaziladi. Orfoepik o'qishga o'rganishda qayta o'qish usulidan foydalaniladi. Shuning uchun analitik o'qish bosqichida so'zni yaxlit, orfoepik qayta o'qish tavsiya qilinadi. Bunday qayta o'qish to'g'ri intonatsiyaga, ifodalilikka rioya qilib o'qishga o'rgatibgina qolmay, o'qishning ongli bo'lishiga ham yordam beradi.

Savod o'rgatishning birinchi darslaridayoq o'quvchilarga tabaqalashtirib (differensial) yondashish (bunda o'quvchilarning o'qish funktsiyati hisobga olinadi) amalga oshiriladi.

O'qishning ongilligini va ta'sirchanligini ta'minlash uchun matn mazmunini o'quvchilarning ko'rgan-kechirganlari, taassurotlari bilan bog'lash lozim. Shunda o'quvchida o'qishga, o'rganishga qiziqish uyg'otadi.

Ongli o'zlashtirishni amalga oshirishda lug'at ustida ishlash ham muhim ahamiyat kasb etadi. So'zlarning ma'nosi bilan tanishtirish, birinchiidan, fikrni oydinlashtirsa, ikkinchi tomondan matnni tushunishga yordam beradi.

Shu e'tibor bilan aytilish, topishmoq, qo'shiq, maqol, hikmatli so'zlardan o'qish, yod oldirish ham o'quvchilarning o'qishga qiziqishini oshiradi, o'qish malakasini shakllantiradi, xotirasini mustahkamlaydi. Hozirgi kunda sinflarda o'qish darslarining uchdan ikki qismi o'qishni mashq qilishga ajratilishi lozim.

Yangi tovush va harf o'rganiladigan o'qish darsida asosiy ish harflari quyidagilardir:

1. O'rganiladigan yangi tovushli so'zni (shu tovush so'z boshida, o'rtasida, oxirida kelgan so'zni) bo'g'in-tovush tomonidan tahlil qilish bilan ajratish. Bunda yangi tovush ajratiladigan so'zni o'quvchilar rasmlar asosida o'zlariga tuzgan gaplar ichidan tahlil orqali ajratib olishlar. Tovushni ajratishda shu so'zning chizmasi-modeliga asoslaniladi. Tovushlarni eshitish, talaffuz qilish, ularning artikulyatsiyasi - nutq organlarining tovush chiqarishdagi holati aniqlanadi va talaffuzi mashq qilinadi.

2. Kichik va bosh harflar bilan tanishtiriladi. Bo'g'inlar jadvali o'qitiladi.

3. So'zlarni avval xattaxtadan, keyin "Alifbe"dan o'qitish. Harf va bo'g'inlardan harf terish kartonida so'z va gap tuzish va ularni o'qish, so'z ma'nosi ustida ishlash.

4. Matn o'qish va tahlil qilish, uni qayta o'qitish, rasmining matn mazmunini bilan bog'liqligini aniqlash.

5. Savollar va rasm asosida matn mazmunini qayta hikoyalatish, rasm asosida matn mazmunini to'ldirish, mantiqiy mashqlar yordamida lug'atini boyitish, ulardan nutqda foydalanish ko'nikmasini shakllantirish. Kesma bo'g'inlar asosida o'qilgan va ma'nosi izohlangan so'zlarni tuzdirish.

6. Umumlashtirish: yangi harfni jadvalga qo'yish, yangi o'rganilgan tovushning uni yoki undosh ekanligini aniqlash, yangi harfni ilgari o'rganilganlar bilan qiyoslash, tovush va harfni o'rganishning ahamiyatini izohlash va hokazo.

7. O'rganilganlarni mustahkamlash darsida yangi tovush va harf bilan tanishtirish mashqidan tashqari barcha ish turlari amalga oshiriladi, shuningdek, qo'shimcha so'zlar va matnlar bilan ishlanaadi; matn o'qish va tahlil qilishga, ko'rgazma vositalar bilan ishlashga (harfni terish kartoni, magnit doskasi, sirtli mato, rasmlar va boshq.) nutq o'stirishga, o'yinlar va qiziqarli materiallarga, ilgari o'rganilgan tovushlar va harflarni takrorlab mustahkamlashga alohida ahamiyat beriladi, targatma materiallardan keng foydalaniladi.

8. Birinchi uchragan so'zlar bilan ishlash: ochiq bo'g'inida dastlab undosh, keyin esa unli o'qiladi, yopiq bo'g'inida esa unli bilan tugagan ochiq bo'g'inini o'qib, keyingi undosh o'qiladi va so'zni yaxlit o'qishga o'rgatiladi. Yangi so'z urg'usi qo'yilgan holda beriladi, bu uni o'qishga, bo'g'inlab o'qishdek sintetik o'qishga (so'zni butunligicha o'qishga) yordam beradi. Bunda yangi so'zni xattaxtada katta bosma harflar bilan yozish, o'quvchilarga o'qitish tavsiya qilinadi. So'z shivirlash bilan o'qiladi, kesma harf bo'g'inlar yordamida yoziladi.

9. Darslikdagi sujetli rasm mazmunini o'qituvchi yo'llovchi savollari asosida so'zlatish, hikoya tuzish, undan asosiy fikrni ifodalovchi gapni ajratish va tartibaviy xulosa chiqarish.

Yangi bo'g'in, so'z tuzishda harf terish matosi, magnit doskasi, sirli

matn ko'nikmalarining va yangi so'zni xattaxtada va daftarda "yasash"ning ahamiyati juda katta.

Hala endigina o'qishni boshlagan davrda qatorni yo'qotmasliklari, shuningdek, so'zdagi birorta harfni yoki so'zni tushirib qoldirmaslik uchun xatocho'pdan (*o'qiyotgan betni belgilab qo'yish uchun kitob ichiga solib qo'yiladigan qog'oz yoki lentacha*) foydalanishga o'rgatish juda muhimdir. O'qiyotgan qatorni kuzatib borish ko'nikmasi end o'quvchilardan o'rtog'ining xatosini to'g'rilashni talab qilish so'z bilan hosil qilinadi. O'quvchilar bu talabni qiziqib bajaradilar, shu yo'l bilan ularning o'qishga e'tibori o'rtib boradi.

Demak, o'quvchilarni o'qishga o'rgatish, ularning o'qish sur'atini oshirish, ifodali va ogli o'qish elementlarini shakllantirish, tarbiyalash o'qish darslarining muhim vazifalari hisoblanadi.

Savod o'rgatish mashqlarining asosiy turlari

Tovush ustida ishlash. Tovush savod o'rgatishning asosi bo'lib xizmat qiladi. Savod o'rgatish davrida so'z va bo'g'inlarni tovush komponentidan analiz va sintez qilish, tovush va ularning artikulyatsiyasini analiz qilish mashqlari o'tkaziladi, diksiya (ravshan, burro gapirish) ustida ishlash, logopedik ishlar amalga oshiriladi. Tovush ustida ishlash harf ustida ishlash bilan, ayniqsa, kesma harflardan so'z tuzish va o'qishda analiz va sintez usullari birlashtirib ketadi. Tovush va harf o'rtasidagi munosabatni doimo aniqlab borish o'qish malakalarini shakllantirish uchun ham, imloviy jihatdan savodli yozish asosini yaratish uchun ham foydalidir.

Tovushni analiz va sintez qilish usullarini S.P.Redozubov to'liq izohlab chiqqan. O'zbek tilida savod o'rgatishda ham, asosan, quyidagi usullardan foydalaniladi:

1. Analitik mashqlar.

1. Matni (gap)dan so'zni ajratish; so'zni aniq talaffuz qilish; bo'g'inlarga bo'lish va bo'g'inlarni aniq talaffuz qilish, urg'uli bo'g'inlarni (urg'u atamasi ishlatilmaydi) ajratish va uni boshqa bo'g'inlardan farqlab, kuchli talaffuz qilib o'qish, maxsus tovushni ajratgan kuchli so'zni bo'g'inlab o'qish (*aaaa-na, nooon, tiin, ssssa-na, ki-kki-kki*).

2. Harfda o'rganiladigan yangi tovushni ajratish. Bunday tovushni

birinchisi marta ajratishning bir nechta usuli bor:

a) soʻzdan tovushni choʻzib talaffuz qilish usuli bilan ajratish: *aaa-na, looo-la, booo-la*;

b) undosh tovushni yopiq boʻgʻindan ajratish: *Usss-non, O-limnn, A-minnn*.

v) sirgʻaluvchi undoshni ochiq boʻgʻindan ajratish: *sssa-na, tu-ryya, zzzz-rak*;

g) boʻgʻin hosil qilgan bir unlini ajratish: *o-na, u-nnn, oʻ-tin, a-na, e-tik, i-pak*;

d) oʻrganilgan tovushni soʻz boshida kelgan soʻzlardan ajratish (soʻzni oʻqituvchi aytadi, birinchi tovushni esa oʻquvchi aytadi): *non, tok, olma,...*

e) rasm nomini ifodalovchi soʻzni aytish: oʻqituvchi nokning rasmini koʻrsatib, "noo" deydi, oʻquvchilar "k" tovushini qoʻshib aytadilar: *nok*.

Bu jarayonda Omonashivili ishlab chiqqan usuldan ham foydalanish mumkin. Bunda tovush emas, harf asos qilib olinadi. Oʻquvchilar oʻrganilgan harflar ichidan notanishini topadilar, soʻng uning oʻqilishi va fonetik belgilari ustida ishlanadi:

b
l
o
n
d
t

Darsda yangi tovush birinchi marta ajratib, talaffuz qilingandan soʻng, odatda, shu tovush soʻz boshida, oʻrtasida, oxirida kelgan va aniq talaffuz qilinadigan soʻzlar tanlanib, oʻquvchilarga talaffuz qildiriladi. Misol:

L tovushi: *laylak, olma, fil*.

O tovushi: *olma, non, O-mon*.

D tovushi: *don, Odil* (soʻz oxirida jarangsizlashadigan *ozod, obod* kabi soʻzlarni tanlash tavsiya qilinmaydi).

3. Soʻzdagi tovushlarni sanash va ularning nomini tartibi bilan aytish, sonini aniqlash, boʻgʻinlarni sanash: **Olma** - *ol-ma; o-l-m-a* - toʻrtta tovush, toʻrtta harf, ikki unli tovush, ikki undosh tovush, ikki boʻgʻin. Bu usuldan oʻquv yilining ikkinchi yarmida va keyingi

talaffuzda ham fonetik tahlil sifatida foydalaniladi.

4. Jarangli va jarangsiz undoshi soʻzlarni amaliy taqqoslash: *dil-lil, sira-sira* kabi.

Harvud oʻrgatishda analiz va sintez bir-biridan ajratilmaydi, chunki analiz oʻqish jarayonini egallash uchun zamin yaratadi, sintez esa harfning oʻqish malakasini shakllantiradi.

II. Sintez mashqlari.

1. Tovush tomonidan analiz qilingan soʻzni yoki boʻgʻinni talaffuz qilish va uni kesma harfdan tuzish (yozish); shu soʻz yoki boʻgʻinni oʻqish.

2. Oʻrganilgan undosh yoki unli bilan (*na, ni, no; la, lo, li; ay, uy, on*) boʻgʻin jadvalini kesma harflardan tuzish va oʻqish; boʻgʻin belgilarini kitobdan yoki matndan oʻqish.

3. *Bola-tola-tola, boy-soy-loy, baxt-taxt, ona-ola, mosh-bosh* kabi bir undosh harf bilan farqlanadigan yoki *ona-ana, ukki-ikki, osh-osh* kabi bir unli harf bilan farqlanadigan soʻzlarni oʻqish (bunday soʻzlarni oʻquvchilarning oʻzlari topib oʻqishlari mumkin).

4. Boʻzning boshiga yoki oxiriga bir harf qoʻshib, yangi soʻz hosil qilib oʻqish: *ola-tola, osh-bosh, oy-toy, boy, soy, loy; oʻroq-soʻroq; od-sol, sofi, sava-savat; son-oston; ayiq-qayiq; olti-oltin*.

5. Boʻz oʻrtasiga harf qoʻshib, yangi soʻz hosil qilib oʻqish: *ko-mak ko-lmak, zhrak-zhyrak, tana-tashna, sila-siy-la* kabi.

6. Boʻgʻinlarni almashirib yangi soʻz hosil qilish va oʻqish: *chahar-Morgul, asil-sila* kabi.

7. Tovushlarning oʻrnini almashirib yangi soʻzni hosil qilish va oʻqish: *amon-osmon, tilak-kalit, qoʻy-yoʻq*.

8. Tovushni yoki boʻgʻinni tushirib qoldirib, yangi soʻz hosil qilish va oʻqish: *amon-nor, gulnor-gul, yelkan-yelka, bogʻla-bola*.

9. Boʻgʻin qoʻshib yangi soʻz hosil qilish va oʻqish: *bogʻ-bogʻbon, gul-gulbon, paxta-paxtakor*.

Sintetik tahlilning bu usullari tovush ustida ishlashni harf ustida ishlash bilan bogʻliq qoʻshib olib borishni talab qiladi. Bu ish usullari qiziqarli boʻlib, darsda yarim oʻyin holatini vujudga keltirishga imkon yaratadi.

Harvud qilganda, faqat analiz yoki faqatgina sintez bilan kifoyalanish kerak emas, ammo tafakkur faoliyatining u yoki bu turi yetakchi oʻrin tutadi. Oʻquvchi soʻzni analiz qilish bilan uni leksik maʼnoga

ega bo'lgan bir butunlik sifatida angelaydi, bu - **sintez**dir; so'z sintez qilinganda uning tovush tarkibiga diqqat jalb etiladi, bu esa **analiz**dir.

Umuman, savod o'rgatish jarayonida analitik-sintetik ishlar tizimi bolaning faol fikrlashini ta'minlaydi. Analitik-sintetik ishlar usuligina o'quvchilarning bilish mustaqilligini ta'minlaydi, "muammoli" vaziyat yaratadi, bolalarda kuzatuvchanlikni, ziyoraklikni o'stiradi.

Tovush-harf tomonidan analiz va sintezni yengillashitiradigan foydali vositalar sifatida kesma harflar, kesma bo'g'inlar va harf terish taxtasi, shuningdek, abak (harakat qiladigan lentali ko'rgazma), kadoskop, animatsiya va shu kabi texnik vositalardan ham foydalaniladi; tovushlarning talaffuzi ustida ishlash uchun, shuningdek, yozib olingan ifodali nutqni (asosan, badiiy asarni) takroriy eshittirish uchun magnitafon yoki lingofon kabine ti xizmat qiladi.

Tovushlar artikulyatsiyasi, diksiya ustida ishlash. Analiz-sintez ishlari tizimida tovushning o'zini analiz va sintez qilish, tovushni talaffuz qilish vaqtidagi nutq apparati organlarining holati va harakatini kuzatish (analiz) va harf bilan ifodalangan tovush va tovushlar birliklarini talaffuz qilish maqsadida nutq organlarini zarur holatga keltirish (sintez) muhim o'rin tutadi. Masalan, **u** tovushning analizida til tanglayga tomon baland ko'tariladi, tanglay bilan til orasida torgina bo'shliq qoladi, lablar bir-biriga yaqinlashib yunalmoqlashadi, ovoz hosil bo'ladi; **r** tovushining sintezida og'iz ozroq ochiq, tishlar orasida bo'shliq bo'ladi, lablar ozgina kengroq tortilgan, til ozroq orqaga itarilgan va tanglay (tepa)ga tomon baland ko'tarilgan holatda; ovoz eshitiladi, o'tayotgan havo kuchi bilan tilning uchi titraydi.

Sinfda barcha tovushlarning artikulyatsiyasi (hosil bo'lishi) ni ko'rsatib bo'lmaydi. Masalan, qorishiq portlovchilar (*ch, j*), chuqur til orqa (*g, g', x*), bo'g'iz tovushi (*h*) artikulyatsiyasini ko'rsatish qiyin. Ammo bunday tovushlarning hosil bo'lishini tushuntirish uchun o'quvchi, o'quvchilar diqqatini jalb qilgan holda, tovushni talaffuz qilib ko'rsatadi, so'ngra o'quvchilar talaffuz qiladilar. Bunday usulni bir necha bor takrorlagan ma'qul.

Diksiya ustida ishlash o'quvchilar nutqini tushunarli, sof, tiniq, jarangdor bo'lishiga erishishdir. U savod o'rgatish uchun ham, ifodali o'qish, orfoepik va orfoqrafik malakani, xushovozlik ko'nikmasini o'stirish uchun ham juda muhimdir. Yaxshi diksiya tovush

hosil qiluvchi apparatning egiluvchanligiga bog'liq, shuning uchun diksiyani o'stirish mashqlari tovush hosil qiluvchi apparatning egiluvchanligini oshirishga qaratiladi.

Diksiya ustida ishlashda quyidagicha mashq turlaridan foydalanish mumkin:

1. Baland talaffuzni mashq qilish: Masalan, *sara-shira-sara-shira* kabi so'zlarni ovozni to'g'irlashga balandlatib, so'ngra esa ovozni to'g'irlashga pasaytirib talaffuz qilish.

2. Talaffuz tempini mashq qilish. Shu *sara-shira* kabi so'zlarni sekin talaffuz qilib, tempni asta tezlashtira borish.

3. Ayrim undosh tovushlarni, ayniqsa, o'quvchilar qiyinchilik bilan yoki noto'g'ri talaffuz qiladigan so'zlarni qayta talaffuz qilish mashqi.

4. Murakkab tovush birliklarini talaffuz qilishni mashq qilish. Huning uchun tez aytishlardan foydalaniladi. Misol: *Qishda kishmish pishmasmish, pishsa kishmish qishmasmish*.

Bolalarni so'zlayotganda to'g'ri nafas olishga, tovushlarni to'g'ri talaffuz qilishga o'rgatish zarur. Ba'zi tortinchoq bolalar tovushni talaffuz qilishga uyaladilar. Bunday vaqtda tovushni, so'zni xor bilan talaffuz qildirish, xor bilan o'qitish, tez aytishlarni xor bilan aytirish foydalidir.

Savod o'rgatish davrida o'quvchilar nutqini o'stirish

Boshlang'ich ta'limning asosiy vazifalaridan biri o'quvchilar nutqini o'stirishdir. Nutq o'stirish uch yo'nalishda: so'z ustida ishlash, so'z birligini va gap ustida ishlash, bog'lanishli nutq ustida ishlash orqali amalga oshirish metodik adabiyotlarda qayd etilgan.

Savod o'rgatish darslarida ham yuqoridagi uch yo'nalish bo'yicha ish olib boriladi. Ona tilidan olib boriladigan ishlarning hammasi, shu jumladan savod o'rgatish ham o'quvchilar nutqi va tafakkurini o'stirish bilan bog'liq holda uyushtiriladi. Savod o'rgatish davridagi ishlarning miqyosi keng bo'lib, ekskursiyalar, bolalarning kuzatishlari, predmet darslar, rasm yuzasidan suhbat va shu kabilar bilan bog'lanadi. Bu davrda o'quvchilar nutqini o'stirishning vazifalari quyidagilardan iborat:

1) o'quvchilar nutqidagi kamchiliklarni to'g'irlash;

2) ularning tasavvur va tushuncha doirasini kengaytirish bilan bog'liq holda lug'atini boyitish;

3) o'quvchilar nutqidagi ayrim so'zlarning ma'nosiga aniqlik kiritish;

4) gap va uch-to'rt gapli kichik "hikoyacha" (bog'lanishli nutq)ni og'zaki to'g'ri tuzish ko'nikmasini o'stirish.

Bolalar bu davrda, birinchidan, kiyim-kechak, ish qurollari, mevalar kabi predmetlar bilan tanishish yordamida so'zni ongli ishlatishga, ikkinchidan, turli soddaga yig'iq gap (*Bolalar yugurayptilar*), soddaga yoyiq gap (*Lola do'konga bordi*), uyushiq bo'lakli gap (*Anvar o'qidi va yozdi*) tuzadilar. Ular bu ko'nikmalarni amaliy-mashqlar yordamida egallaydilar.

Bolalarning shaxsiy tajribalari, kishilar hayoti va tabiatni kuza-tishlari nutq o'stirish uchun asosiy manba hisoblanadi. Narsalar, uy-ro'zg'or buyumlari, o'simliklar, hayvonlar qiziqarli subhat uchun mavzu bo'lib xizmat qiladi. Subhat jarayonida bolalarda hosil qilingan tasavvur asosidagi aniq tushunchalar shakllanadi.

I-sinf o'quvchilari nutqini o'stirishda bolalarning o'yin va ernak-lari, rasm ko'rish va "Bu nima?", "Bu kim?", "U nima qilaypti?" kabi savollar asosida subhatdan ham foydalaniladi.

Savod o'rgatish davrida nutq o'stirishga oid ish turlariga atrof-dagi jonli predmetlarning nomini, ularning belgilarini aytish, predmetlarni ma'lum belgilari asosida guruhlash kabi mashqlar kiradi. Masalan, o'qituvchining topshirig'iga muvofiq, ma'lum bir mavzuda (kuz, mevali bog', sinf, maktab haqida) ikki so'zdan iborat gap tuzadilar; keyinroq esa shunday yig'iq gaplar tuzib, uni savollar yordamida yoyiq gapga aylantiradilar. Ular o'rgangan harflardan so'zlar va kichik gaplar tuzib yozadilar.

O'qish darslarida o'quvchilar rasimga qarab kichik hikoya tuza-dilar, o'qituvchi savoliga to'liq javob berishga o'rganadilar. Alifbe-dagi rangli chiroyli rasmlar tevarak-atrofdagi predmet va hodisalar, hayvonlar va o'simliklarning nomini idrok etishga, bilib olishga yordam beradi.

Savod o'rgatish davrida o'quvchilarning talaffuzi ustida ishlash ham katta ahamiyat kasb etadi, chunki ko'pgina bolalar talaffuzida kamchiliklar bo'ladi: bir tovush o'rimga boshqasini (*sh* o'rimga *s*, *r* o'rimga *l*) talaffuz qiladilar, chuchuk til bilan dudug'lanib gapiradilar,

so'z-dagi ayrim tovushni tushirib yoki boshqa bir tovush qo'shib talaffuz qiladilar, tovushlar o'rini almashtirib qo'yadilar va hokazo. Bu kamchiliklarni bartaraf etish uchun logopedlar maxsus mashqlardan foydalanadilar. O'qituvchi ham har bir darsda va darsdan tushqari vaqtda o'quvchilar talaffuzini kuzatib borishi, kamchiliklarni aytib, to'g'ri talaffuz namunasini ko'rsatishi lozim.

Savod o'rgatish davridagi har bir dars jarayonida nutq o'stirish ishiga alohida e'tibor qaratish lozim. Shundaygina o'quvchilarda adabiy nutq (shevalar ta'siriz, adabiy me'yor asosidagi nutq) ko'nikmalari shakllanadi va malakaga aylanadi. Shu o'rinda "Alifbe" (*mualliflari: R. Safarova, M. Inoyatova, M. Shokirova, L. Shermamatova*) darsligi asosidagi dars namunalari keltiramiz.

Dars mavzusi: U tovushi va U harflari

O'quv materiali: "Bu odobdanimi?"

Darsning maqsadi:

Ta'limiy maqsad: O'quvchilarni *u* tovushi va *Uu* harflari bilan tanishtirish. *U* tovushining unli tovushlar sirasiga kirishini amaliy o'rgatish.

Tarbiyaviy maqsad: O'quvchilarni tanbeddan to'g'ri xulosa chiqarishga odatlantirish.

Rivojlantiruvchi maqsad: O'quvchilarning bog'lanishli og'zaki nutqini rivojlantirish, lug'atini *uyva*, *ukki* so'zlari bilan boyitish.

Dars turi: Yangi bilim va tushunchalarni shakllantiruvchi.

Dars metodi: Analitik-sintetik tovush metodi, "Raqamlangan boshlar birgalikda" ta'lim texnologiyasi, Didaktik o'yin: "Bu me-niki", subhat, tushuntirish, munozara, ko'rgazmalilik.

Dars jihat: Texnik vositalar, kesma harflar, nomida *u* harfi ish-tirok elgan rasmlar, texnologiya uchun rasmiy targatma materiallar.

Fanlararo bog'lanish: Tarbiya, tasviriy san'at, matematika.

Tayanch atamalar: *u* tovushi, *Uu* harflari, *u* harfli bo'g'in, so'z, gap, "Raqamlangan boshlar birgalikda" o'yini.

Darsning borishi:

I. Darsni tashkil etish: (3 daqiqaga)

1. O'quvchilarni darsga hozirlash.

2. O'qituvchi quyidagi she'rni o'qib beradi va she'r qaysi fasl haqida ekanini o'quvchilar topadi:

Oltin oqar daladan,

Tong yorishgan palladan

Quyosh tushar taftidan,

Qo'rqib qishning aftidan,

Sarg'ayadi ko'katlar,

Barg to'kadi daraxtlar.

Hosil yig'ib olinar,

Qishga zamin solinar.

Javob (Kuz fasli) (Shukur Sa'dulla)

O'quvchilarning javobi asosida lug'at ishi o'tkaziladi:

-She'r kuz fasli haqida ekanini qanday aniqladingiz? *Olin oqar, quyosh tushar taftidan, qishga zamin solinar, barg to'kadi, sarg'ayadi ko'katlar* so'z va birikmalarining ma'nolari ustida ishlanadi.

II. O'tilgan mavzularni takrorlash (12 daqiqaga).

1. "Raqamlangan boshlar birgalikda" o'yini (Bir kishi hamma uchun).

Ushbu jarayon bir necha bosqichdan iborat:

1) sinf o'quvchilari 4 kishidan iborat guruhlariga ajratiladi. Har bir o'quvchiga 1-tadan 4-tagacha bo'lgan raqamlardan birini tanlab olish vazifasi beriladi;

2) o'qituvchi har bir guruh uchun rasmiy tarqatma materiallar beradi. O'quvchilar rasmlarni o'tilgan tovushlar bo'yicha guruhlariga ajratishadi. Guruh "Boshga bosh" tarzida birgalikda ishlaydi va barcha eshitadigan qilib javobni o'rta tashlaydi;

3) o'qituvchi tasodifiy raqamni aytadi va bunday raqamga ega bo'lgan o'quvchi o'rnidan turadi yoki qo'lini ko'tarib javob beradi. Masalan: 3 raqamni aytildi va 3-raqamdagi o'quvchi turib berilgan savolga javob beradi.

Savol: Rasmda berilgan 4 tovushi bilan boshlanadigan narsalar nomini ayting.

Javob: ari, ayiq, anjir, archa...

2. **Darslik bilan ishlash.** Darslikdagi bo'g'inlar, so'zlar, "Odobli bo'p" matni "Zanjir" usulida o'qitiladi.

3. **Dam olish daqiqasi.** She'rning so'zlariga mos harakat multimedia ilovasidagi video orqali ko'rsatiladi va o'quvchilar ularni bajaradi.

Daraxt tagin yumshatamiz,
Daraxtlarga suv quyamiz.

Daraxtlarim o'sib ketdi,

Bo'yi osmonlarga yetdi.

III. Yangi mavzu ustida ishlash (15 daqiqaga).

1. Multimediali ilova yordamida *u* tovushi analiz-sintez tovush metodi orqali tanishtiriladi va to'g'ri talaffuzi o'rgatiladi. (O'rmon tasviri, daraxtzor orasida tulki va turna, daraxt shoxida ukki qo'nib turibdi. Kataklar orgasida bo'g'inlar *u*, *uk*, *mu*, *ru* yozilgan bo'lib, kataklarni bosganda ular paydo bo'ladi. Rasmlar tagida *tul-ki*, *tur-na* bo'g'inlari yozilgan bo'lib, har bir katakni bosganda bo'g'inlar paydo bo'ladi. Ochilgan bo'g'inlardan so'z tuziladi. Har bir bo'g'in va so'zga ovoz berilgan.)

O'quvchilarga o'pkadan chiqayotgan havo to'siqqa uchramasligi, shuning uchun *u* tovushi cho'ziq aytilishi, *u* unli tovushlar sirasiga kirishi aniqlatiladi. *U* unli tovushi ekani haqidagi tushunchalariga aniqlik kiritiladi.

Bunda amaliy izlanish metodidan foydalaniladi. O'quvchilar ku-zatish, taqqoslash, farqlash, asoslash, umumlashtirish, xulosalash usullarini bajaradilar.

- *U* tovushining talaffuzida labimiz qanday holatga kiradi? (Labimiz cho'chmayib oldinga chiqadi.)

- *U* tovushining talaffuzida biror nutq organi to'siqlik qildimi? Havo qanday chiqadi? (Havo to'siqqa uchramasdan chiqadi.)

- *U* tovushini qanday talaffuz (uuu) qilyapsiz? (Cho'ziq)

- Qisqa aytiladigan tovush bilan ketma-ket aytib ko'ring-chi? -*u-u-u*

- *U* tovushi nimadan hosil bo'lar ekan? (ovozdan)

- N tovushi-chi? (ovoz va shovqindan)

- To'siqqa uchramay, cho'ziq aytiladigan tovush qanday tovush bo'ladi? (*Unli* tovush bo'ladi)

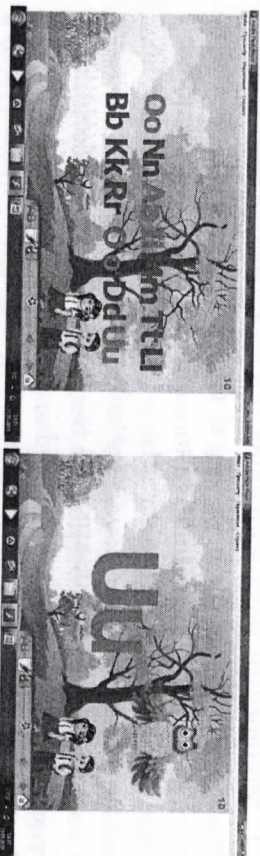
- Qaysi unli tovushlarni o'rgangan edik? Unli tovushlar nechta bo'ldi? Nechta undosh tovushni o'rgandik?

2. *U* tovushi qatnashgan so'zlar zanjirini tuzdirish. O'quvchilarga predmet rasmlari bilan yordam ko'rsatiladi.

3. **Multimediali ilova yordamida *u* qatnashgan bo'g'in va so'zlarning o'qilishini o'rgatish.** Bo'g'in va so'zlardan analitik-sintetik tovush metodida *u* tovushini ajratib, so'zdagi o'rinni aniqlatish.

4. *U* unli tovushini ifodalovchi *Uu* harflari bilan tanishtirish.

Bosma bosh harf **U** va kichik bosma **u** harflarini qiyoslash, farqli tomonlarini izohlash. Multimedia ilova yordamida **U u** harflari ko'rsatiladi.

Suhbat uchun savollar:

- Bu harflarni o'qishni bilasizmi? Bilsangiz o'qing.
- Bu harflar qaysi tovushni ifodalaydi?
- *Bug'u* so'zining qayerida **u** tovushi kelgan? (So'zning oxirida)
- Bu so'zda **U u** harflarining qaysi shakli yoziladi? (Kichik **u** harfi)
- O'g'il bolaning rasmi ko'rsatilib: – Shu bolaga **U** tovushi bilan boshlanadigan ism qo'ying. (*Umar*)

- *Umar* so'zining qayerida **u** tovushi kelgan? (So'zning boshida)
- Bu so'zda **U u** harflarining qaysi shakli yoziladi? (Bosh **U** harfi)
- Bosh **U** harfi bilan yana qaysi so'zlar yoziladi?

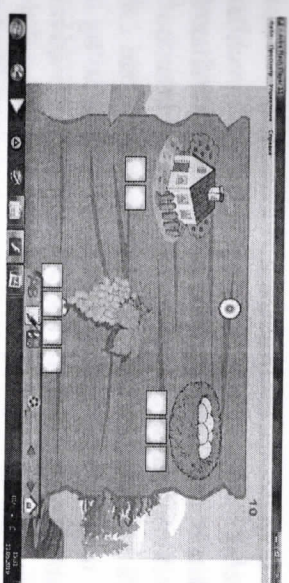
5. "Harf kassasi" asosida suhbat:

- "Harf kassasi" dan *Uu* harflarini topib ko'rsating.
- *Uu* harflari va o'rganilgan undoshlar bilan bo'g'in tuzing va o'qing.

- Bosma harflar bilan tuzilgan so'zlarni bo'g'inlarga bo'ling va o'qishni mashq qiling.

- Har bir so'zdagi **u** harfining o'rmini aniqlang (*kun, tun* so'zlarida **u** so'z o'rmasida kelgan, *uka, umr* so'zlarida **u** harfi so'z va bo'g'in boshida, *bug'u* so'zida birinchi bo'g'inida va so'z oxirida kelgan).

6. Multimedia ilova orqali didaktik o'yin. Navbat bilan *uya, uy, uzun* rasmlari chiqadi. Agar rasmlar bosilsa, shu so'z aytiladi. Ovoz: o'qituvchi savol beradi. Katakchalarda yashiringan so'zlarning birinchi harfini ayting. Agar **u** to'g'ri topilsa, "Barakalla" degan ovoz chiqadi, noto'g'ri topilsa, "O'ylab ko'ring" degan so'z eshitiлади.

7. Darslik bilan ishlash. Darslikdagi bo'g'inlar, so'zlar, "Bu odobdanni?" matnini o'qish.

8. Darslikdagi kesma bo'g'inlar ishtirokida so'zlar tuzdirish.

Darslikda berilgan *un, u-ka, uk-ki, kun, tun, kul, tul-ki, tur-na, tu-tun, Mu-mi-ra, Mu-bo-rak, Dil-mu-rod, u-ya, uk-ki* so'zlarini analitik-sintetik tovush metodi orqali tahlil qilish. Namuna: *Uk-ki* so'zi ikki bo'g'indan (*uk-ki*) iboratligini tushuntirish. *Uk-ki* so'zi *u-k-k-i* to'rtta harf va to'rtta tovushdan iboratligini, so'z tarkibida ikki unli: *u, i* va ikki undosh tovush - harf: *k* borligini aytib o'tish.

9. So'z ma'nolari ustida ishlash:

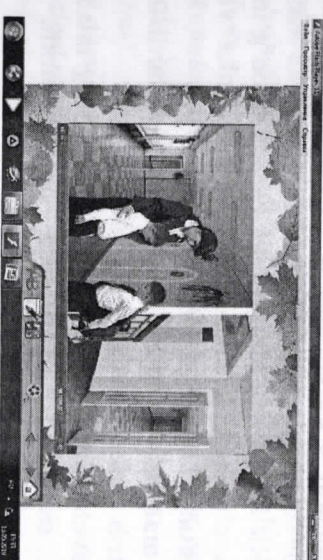
– *Munira, Muborak, Dilmurol* ismlarining ma'nosi ustida ishlash.

– Qush va hayvon rasmlari orasidan turna, ukki, tulkini ajratib ko'rsatish.

10. Multimedia ilova orqali video ko'rsatiladi.

"Bu odobdanni?" matni namoyish qilinadi va *tanbeh* so'zining ma'nosi ustida ishlanadi.

Matnning tarbiyaviy tomonini ochish: Tanbeh kim tomonidan beriladi? Tanbeh qaysi paytda beriladi? Tanbeh eshitganingizda siz o'zingizni qanday tutasiz?

IV. Yangi mavzuni mustahkamlash (12 daqiqa)

1. "Bu menki" didaktik o'yining sharti: O'quvchilar kesma harflar orasidan o'zlar xohlagan harflarni tanlab oladilar. Shundan so'ng o'qituvchi so'zlarni o'qiy boshlaydi. Oquvchilar qo'llaridagi kartochkalarda yozilgan harf bilan boshlanadigan so'zni eshitishlari bilanq "Bu menki" deb javob berishlari shart. So'ng o'zining so'zlarini eslab aytadilar, hamma so'zni eslab aytgan o'quvchi g'olib sanaladi, ayrim so'zlarning ma'nosi so'raladi.

2. **Darslik bilan ishlash.** Darslikdagi bo'g'inlar, so'zlar, "Bu o'dobdanni?" matnini o'quvchilarga ketma-ket o'qitiladi. Har bir o'qigan o'quvchidan o'qigan ayrim so'zlarning ma'nosi so'raladi. Masalan, *chil, inoq, odob*.

Matn yuzasidan suhbat o'tkaziladi:

- Matn nima haqida ekan?
 - Unga nima uchun "Bu o'dobdanni?" deb sarlavha qo'yilgan?
 - Nurnat yaxshi ish qildimi?
 - Muallima Nurnatga nima dedi?
- V. Darsni yakunlash (3 daqiqa)**

- Darsda nimalarni bilib oldingiz?
- *Uu* harflari qaysi tovushni ifodalaydi?
- *Uu* harflarining oldiga qaysi undosh harflarni qo'ysangiz bo'gin hosil bo'ladi?
- *U* harfsiz shu undoshlar bilan bo'g'in hosil bo'ladimi? Nima uchun?

VI. Darsda faol qatnashgan o'quvchilarni rag'batlantirish.

Darsning mavzusi. K tovushi va Kk harfi

Darsning maqsadi:

Ta'limiy maqsad: o'quvchilarni **k** tovushi va **Kk** harfi bilan tanishtirish, bu tovushni to'g'ri talaffuz qilish ko'nikmalarini shakllantirish, Kk harfi bilan tanishtirish, Kk harfi bo'g'inlarni va so'zlarni ravon o'qishga, kesma harflar va bo'g'inlar vositasida so'zlar tuzish va ularni o'qishga o'rgatish;

Tarbiyaviy maqsad: kattalarni hurmat qilish va tartib-intizomli bo'lishga o'rgatish, axloqiy xislatlarni singdirish;

Rivojlantiruvchi maqsad: o'quvchilarning bo'g'inlab o'qish ko'nikmalarini shakllantirish, fikrlash qobiliyatlarini, nutqini o'stirish.

Darsning metodi: analitik-sintetik tovush metodi.

Dars turi: yangi tovush-harf o'rganiladigan o'qish darsi.

Darsning jhozi: **Kk** harfining bosma va yozma shakllari chizilgan ko'rgazma, "*kitob*", "*maktab*", "*terak*" so'zlari yozilgan kartochkalar, turli xil predmetlar, matnga oid rasmlar, harf kassasi, kesma harf va bo'g'inlar.

DARSNING BORISHI:

I. Tashkiliy qism:

- a) salomlashish;
- b) davomatni aniqlash;
- v) kirish suhbat:
- *Bugungi sanani ayting.*
- *Hozir qanday fasl?*
- *Kuz faslida qanday o'zgarishlar bo'ladi?* va hokazo.

II. O'rgan mavzuni mustahkamlash. Bunda bolalar bilan rasm

asosida suhbat tashkil qilinadi:

- *Rasmdagi bolalarning ismlari nima ekan?*
- *Tolib va Bilol.*
- *Bilol qanday bola ekan?*
- *U bilimli bola ekan.*
- *Buvisi Tolibga nima deyapti?*
- *U Tolibga ham bilim olish kerakligini aytayapti.*
- *Nima uchun bilim olish kerak ekan?*
- *Chunki bilimli har jihatdan kuchli bo'ladi, uni hamma hurmat qiladi.*

Shundan so'ng har bir o'quvchiga matn va so'zlar birma-bir o'qitiladi.

III. Yangi mavzuning bayoni: Bunda dastlab *kitob*, *kaplar*, *kapalak* kabllarning rasmlari ko'rsatilib, o'quvchilardan ularning nomlari so'raladi. Bu predmetlar nomining bosh harfi **k** ekanligi ta'kidlanadi va u bilan tanishtiriladi.

Bunda *kapalak* rasmi asosida suhbat uyushtirilib, quyidagi savol va topshiriqlar bilan o'quvchilarga murojaat qilinadi:

- *Bu nima?*
- *Rangi qanday kapalak?*
- *Qanollarining ko'rinishini tasvirlab bering.*
- *Tasvirlashda qaysi so'zlardan foydalandingiz?*

– Kapalaklar qancha umr ko'radi deb o'ylaysiz?

– Kapalak so'zini bo'g'inlarga bo'ling va nechta bo'g'in ekanini chizmada tasvirlab bering. ()

– Birinchi bo'g'inni ayting. (ka)

– Birinchi bo'g'inda nechta tovush bor? Uni katakchalarda ifodalang. ().

Qolgan bo'g'inlar ustida ham shu tarzda ishlanadi.

Kapalak so'zining bo'g'in-tovush tuzilishi chizmada shakllantiriladi:

O'qituvchi ushbu darsda o'rganiladigan tovush katakchasini belgilab qo'yadi:

So'ngra savol beriladi:

– Bugun qanday tovush bilan tanishar ekanmiz? (K tovushi bilan)

K tovush-harfni o'rgatishda quyidagicha ish turlaridan foydalanish mumkin:

1. K tovushining talaffuzi va belgilari ustida ishlash.

– K tovushi qanday talaffuz qilinayapti? (qisqa)

– Nima uchun?

– K qanday tovush? Nima uchun?

K tovushining undosh ekanligi aniqlangach, bu tovush namuna tarzida talaffuz qilib ko'rsatiladi, o'quvchilar uni takrorlaydilar. Shu jarayonda o'quvchilar barcha o'tilgan harflarni birgalikda ovoz chiqarib aytadilar.

2. K tovushli so'zlar topish va uning so'zdagi o'rinni aniqlash.

M

T

B

L

I

A

K

3. Kk harflari bilan tanishtirish. Bunda quyidagi chizmadan foydalanish mumkin:

Topshiriq: Tanish harflarni o'qing. Harflar ichidan o'zingizga notanish harfni toping.

So'ngra Kk harflari kesma harflar ichidan topiriladi:

– Bosh K harfni ko'rsating. U bilan qanday so'zlar yoziladi?

– Kichik k harfni ko'rsating. Bu shakl qachon ishlatiladi?

Kk harflari "harf kassasi"ga qo'shib qo'yiladi.

4. Bo'g'in o'qish. Bunda k harfni o'rganilgan unli harflarga qo'shib bo'g'inlar tuzdiriladi va o'qitiladi.

5. Rasm asosida suhbat. Bunda o'qituvchi ko'rgazmani harakatlanadigan qilib tayyorlasa, o'quvchilarda qiziqish uyg'onadi, yangi mavzu oson o'zlashtiriladi.

Xattaxtaga bosma harflar bilan quyidagi matn yoziladi:

Kamol Komilaga kitob olib keldi. Komila kitobni oldi. U kitobni toza saqlashga so'z berdi.

Bu gaplar bolalarga bo'g'inlab o'qitiladi. O'quvchilar nutqini o'stirish maqsadida quyidagi savollar beriladi:

1. Kamol kitobni qayerdan olgan?

2. U kitobni kinga sovg'a qildi?

3. Komila nega xursand bo'ldi?

4. Komila akasiga qanday va'da berdi?

Kartochkalariga yozilgan bo'g'inli so'zlar o'qitiladi.

6. Darslik bilan ishlash. Bunda o'qituvchi darslikda berilgan bo'g'inlar, so'zlar va matn o'quvchilarga o'qib beradi, bolalar birgalikda ovoz chiqarib takrorlaydilar.

IV. Yangi mavzuni mustahkamlash. Buning uchun o'quvchilar bilan quyidagicha savol-javob o'tkaziladi:

1. Bugun biz qaysi tovush bilan tanishdik?

2. Rasmda nimalar tasvirlanibdi?

3. Bolalarning ismlari nima ekan?

4. Kitobdan qanday foydalanish kerak?

Kichik yoshdagi maktab o'quvchilarining nutqini o'stirishda didaktik o'yinlar, turli xil musobaqalar muhim ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan mavzuni mustahkamlashga oid quyidagicha qatorlararo musobaqa uyushtirish mumkin:

1-qator: "K" harfi bilan boshlanadigan so'zlardan ayting.

2-qator: O'rtasida "k" harfi qatnashgan so'zlardan ayting.

3-qator: Oxirida "k" harfi ishirok etgan so'zlardan ayting.

Bunda qaysi qatorida takroriy so'zlar bo'lmasa, o'sha qator g'olib hisoblanadi. So'ngra o'quvchilarning har biriga bittadan turli xil predmetlarning rasmlari bor kartochkalar tarqatiladi. Rasmdagi predmetning belgilarini bildiruvchi so'zlar topiriladi va

ular ishtirokida ikkitadan gap tuzdiriladi. Birgina rasn asosida bir necha gap tuzishni mashq qildirish o'quvchilarning fikrlash doirasini kengaytirishga ham yordam beradi va nutqini o'stiradi.

V. **Dars yakuni.** Bunda faol ishtirok etgan o'quvchilar rag'batlantiriladi, uнга vazifa beriladi.

Mavzu: X tovushi va Xx harflari.

O'quv materiali: "Yaxshi bola" matni.

Darsning maqsadi:

Ta'limiy maqsad: O'quvchilarni X x harflari bilan tanishtirish, x tovushini talaffuz qilishga o'rgatish, x tovushli yangi so'zlarning adabiy talaffuzini o'rgatish va ma'nosi bilan tanishtirish, ular ishtirokida so'z birikmasi va gaplar tuzdirish.

Tarbiyaviy maqsad: Kitob o'qishga rag'bat uyg'otish, onatibiatni asrab-avaylash tuyg'usini rivojlantirish. Ekologiyaning inson hayotiga ta'sirini anglashlariga erishish.

Rivojlantiruvchi maqsad: O'quvchilarning so'z boyligini o'stirish, so'zning tarkibini tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirish; tez, to'g'ri, aniq, ravon o'qish ko'nikmasi va malakasini shakllantirish. Lug'atni *xabar, orasta, intiladi* kabi so'zlar bilan boyitish; bog'lanishli nutqini o'stirish.

Dars turi: Yangi bilim va tushunchalarni shakllantiruvchi.

Dars metodi: Analitik-sintetik tovush metodi, suhbat, tushuntirish, ko'rgazmalilik. "Iztopar" o'yini.

Dars jilhozi: Texnik vositalar, kesma harflar, "Harf kassasi", tarkibida x tovushi ishtirok etgan predmet rasmlari, didaktik o'yin uchun turi harf yozilgan figuralar.

Fanlararo bog'lanish: Tarbiya, matematika, tasviriy san'at, musiqa.

Tayanch atamalar: x tovushi, Xx harflari, x harfli bo'g'in, so'z, tahlil, tarkib, umumlashtirish, xulosalash, "Iztopar" o'yini

Darsning borishi.

I. Darsni tashkil etish: (2 daqiqa)

Sinfni darsga hozirlash, o'quvchilarning darsga tayyorgarligini aniqlash.

II. O'atilgan mavzularni takrorlash. (13 daqiqa)

I. Oldingi darslarda o'rganilgan harf va ular ifodalagan tovushlarni takrorlash maqsadida "Iztopar" didaktik o'yini o'tkaziladi.

Ushbu jarayon bir necha bosqichdan iborat:

1-bosqich. Sinf o'quvchilariga o'yin sharti tanishtiriladi. Doskaga kesma harflar orqali so'zlarning ba'zi bir harfi tushirib terib qo'yiladi.

2-bosqich. "Iztopar" o'quvchi shu harflarni harf kassasidan topib, bo'sh o'ringa qo'yadi va hosil bo'lgan so'zni o'qiydi, ma'nosini izohlaydi. To'g'ri topgan o'quvchi rag'batlantiriladi. (1-ilova)

3-bosqich. Tovush tarkibi aniqlangan so'zlar ishtirokida bo'z birikmasi va gaplar tuzish. O'quvchi namuna tarzida so'z birikmasining va gapning qolipini aytadi, o'quvchi so'roq so'zning o'rniga javob so'zni qo'yib so'z birikmasi va gap tuzadi.

Xotira mashqi o'tkaziladi: "Kim ma'nosi o'rganilgan so'zlarni to'liq aytib beradi?"

2.Darslik bilan ishlash:

O'tgan darsda o'rganilgan "Aka-singil suhbat" matnini ifodali o'qitish va qayta hikoyalatish. Har bir qatordan "Ifodali nutq egasi" ni aniqlash.

3.Dam olish daqiqasi.

"O'yin topishmoq". O'quvchi biror so'zni topishmoqlar yoki so'zlar vositasida uch marta ta'riflaydi. Birinchi ta'rif murakkab, ikkinchisi yengilroq, uchinchi ta'rif esa juda yengil bo'ladi. Masalan:

1-ta'rif: Kichkina dono,

Ichki to'la ma'no.

2-ta'rif: U har birimizda bor.

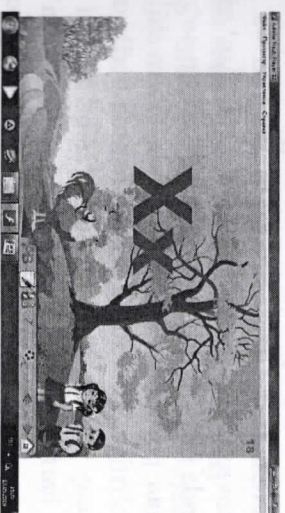
U siz biz maktabga kelmaymiz.

3-ta'rif: Qat-qat qatlama,

Aqling bo'lsa tashlama. (Kitob)

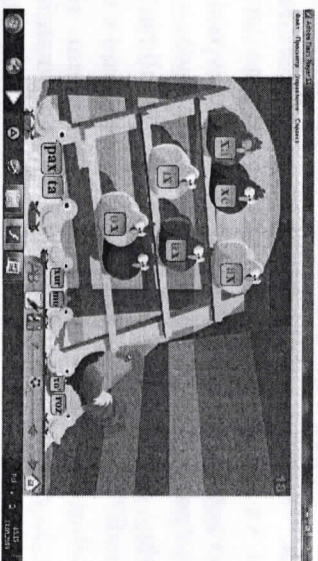
III. Yangi mavzuning bayoni (15 daqiqa)

1.Multimediali ilova yordamida analitik-sintetik tovush meto-
dlida x tovushi bilan tanishtiriladi va to'g'ri talaffuzi o'rgatiladi. 1)

Ilovadagi tovushlar tugmasi orqali x tovushining talaffuzi ko'rsatiladi.

2) bo'g'in tugmasini bosish orqali (Tovuq fermasi tasviri. Atrofida jo'jalar, xo'roz va tovuqlar. Tovudlarga xa, xe, ax, xo, ux, ix bo'g'inlari yozilgan, ular bosilsa bo'g'inlar o'qiladi.)

Subbat yordamida x tovushining xususiyatlari aniqlashtiriladi:

– X tovushining talaffuzida og'iz bo'shlig'i qanday holatda bo'ladi?

– To'siqqa uchragan tovush qanday aytiladi? (qisqa aytiladi)

– X tovushining talaffuzida qaysi nutq organlari to'sqinlik qildi?

Uni qanday aniqladingiz? (Tasavvur orqali nutq organlarimizni kuzaidik.)

– To'siqqa uchragan tovush qanday aytiladi?

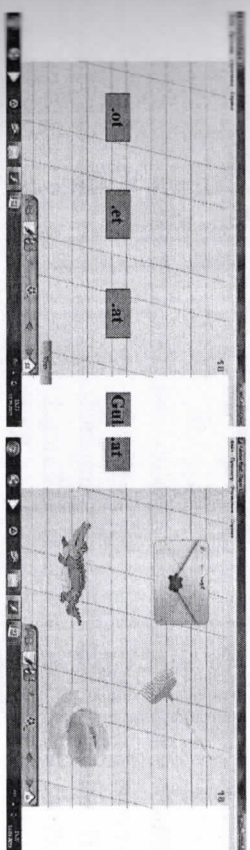
– Qisqa aytilgan tovush tovushning qaysi turiga kiradi?

– Undosh tovushning tarkibida nima ishtirok etadi?

– Shovqin va ovozdin hosil bo'lgan, to'siqqa uchragan, qisqa aytilgan tovush unli bo'ladimi yoki undosh bo'ladimi?

2. X tovushni qatnashgan so'zlarni tuzdirish.

3. Multimediali ilova yordamida bo'g'in va so'zlarning o'qilishini o'rgatish. Test tugmasi orqali. Bo'g'in va so'zlardan analitik-sintetik tovush metodida x tovushini ajratib, so'zdagi o'rinni aniqlatish. (Ekranida birinchi harf tushirib qoldirilgan so'zlarni x, h harflari qatnashgan predmet rasmlari beriladi. O'quvchilar tushirib qoldirilgan harf o'rni x harfining o'rni hamda berilgan rasmdagi predmetlarning qay birida x harfining o'rni to'g'ri topishlari so'raladi. Agar x harfining o'rni to'g'ri topilsa, "Barakalla" deb ovoz beriladi. Not'g'ri topilsa, "O'ylab ko'r" deyiladi. Ovoz: xal, Gulxan)

– Xatda nimalar haqida yoziladi?

– Xaskash bilan qanday ishlar qilinadi?

4. X undosh tovushini ifodalovchi Xx harflari bilan tanisht-

irish.

– Bosma bosh X harfi va kichik x harflarini qiyoslang. Ularning o'xshash va farqli tomonlarini izohlang.

– X qanday tovush? Xx harflarini o'qing. Xx harflari qanday tovushni ifodalashini talaffuz o'rgatish tushuntiring.

5. "Harf kassasi" asosida subbat:

– "Harf kassasi" dan Xx harflarini topib ko'rsating.

– x harfi va o'rganilgan unli bilan bo'g'in tuzing va o'qing: xa, xo, xu, xi, xo', xe.

– Kesma bo'g'inlar bilan tuzilgan so'zlarni o'qing va bo'g'inlarga bo'ling: xal, taxta...

– Har bir so'zdagi x harfining o'rni aniqlang. (paxta, taxta so'zlarida x so'z o'rtasida; xabar, xo'roz so'zlarida x harfi so'z va bo'g'in boshida; Jizzax so'zida so'z oxirida kelgan)

6. Lug'at ustida ishlash.

Xabar–darak, axborot, ma'lumot.

Orasta–tartibga solingan, yasatilgan, bezatilgan.

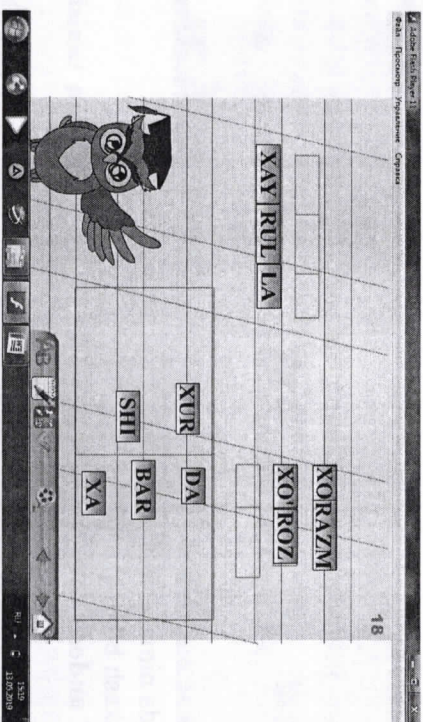
Intiladi–biror narsaga erishish uchun harakat qilish.

Taxta–

Jizzax–

IV. Yangi mavzu ni mustahkamlash (12 daqiqaga)

1. "So'z top" didaktik o'yini multimedia ilova orqali o'tkaziladi.

Xayrulla, xo'roz, xurshida, Xolida, Xorazm.

So'z ma'nolari ustida ishlash: -Xayrulla ismining ma'nosini bilasizmi?

-Xurshida, Xolida ismlarinichi?

-Xorazm so'zi qanday ma'noni bildiradi?

-Siz o'z ismingizning ma'nosini ayta olasizmi?

2. Darslik bilan ishlash:

Darslikda berilgan bo'g'inlar, so'zlar o'quvchilarga ketma-ket o'qitish. "Yaxshi bola" matni mazmunini "Bola odobi bilan aziz" maqoli orqali ochib berish.

3. Bog'lanishi nutq ustida ishlash.-Qaysi o'rtog'ingizni odobli bola deb hisoblaysiz? Nima uchun? O'quvchilar nutqidagi kamchiliklar ustida ishlanadi.

V. Darsni yakunlash.(3 daqiqaga)

Dars yakunida darsda faol qatnashgan o'quvchilarni rag'batlantirish.

Savod o'rgatish davrida grammatik-orfografik bilimlarni amaliy o'zlashtirish

Savod o'rgatish davridayoq bolalar grammatika va imlodan ayrim materiallarni amaliy o'zlashtira boradilar, ya'ni ularga grammatik mavzu nazariy tushuntirilmaydi, nazariy ma'lumot berilmaydi. Bolalar og'zaki va yozma nutqni o'zlashtirish va yozma mashqlarni

toplash bilan o'quv yilining ikkinchi yarmida yoki keyingi sinflarda o'rganiladigan mavzularni o'zlashtirishga tayyorlanadilar.

Savod o'rgatishning birinchi oylaridayoq bolalar **Omon, Tolib, Lela, Natima** kabi juda ko'p ismlarni o'qiydilar va kishilarning ismlari bosh harf bilan yozilishini amaliy o'zlashtira boradilar. Bu bilan ular keyinroq o'rganiladigan kishilarning ismi bosh harflar bilan yozilishiga doir imlo qoidasini o'zlashtirishga tayyorlanadilar.

Yil-ili, olti-olti kabi so'zlarni o'qishni mashq qilish jarangli va jarangsiz undoshlarni o'zlashtirishga, **son-sana, gul-gulchi-guldon-gulzor, bog'-bog'bon** kabi so'zlarni o'qishni mashq qilish esa bolalarni «O'zakdosh so'zlar» mavzusini o'zlashtirishga tayyorlaydi.

Propeдевitk mashqlar tizimi boshlang'ich sinflar grammatika va imlo dasturining bosqichli izchillik tamoyili asosida tuzilishiga mos keladi. Amaliy ishlar natijasida bolalarda ma'lum nutq tajribasi, ul qoidalarini, so'zni, uning tarkibi va yasalishini, boshqa so'zlar bilan bog'langanda o'zgarishini kuzatish tajribasi to'plana boradi. Mana shu tajribalar asosida o'quvchilar nazariy umumlashmalarni o'zlashtiradilar, bular asosida esa grammatik tushuncha va orfografik qoidalar shakllanadi.

Gap ustida ishlash. Fikr almashish, aloqa-aralashuv gap vositasida amalga oshiriladi, shuning uchun ham gapni o'qishga, gap tuzishga, gap mazmunini aniqlashga, gapni to'g'ri yozishga oid amaliy bilimlar savod o'rgatish davridan boshlab shakllantiriladi.

O'quvchilarda nutq, uning og'zaki va yozma shaklda bo'lishi, nutqning gaplardan hosil bo'lishi va gap haqida amaliy tushuncha darslikdagi mazmunli rasmlar asosida hosil qilinadi. Buning uchun o'quvchi rasm yuzasidan 3-4 so'zli savollar tuzib keladi.

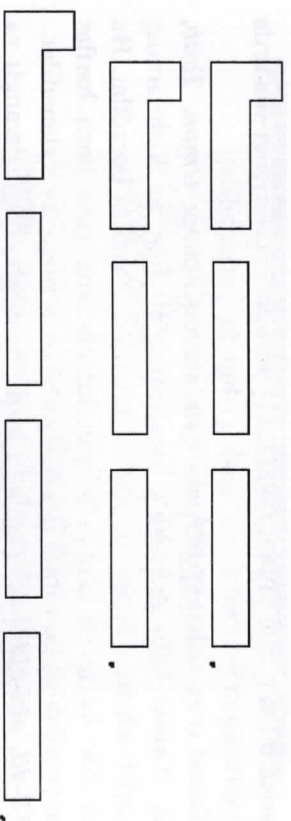
Masalan:

1. Rasmda nima tasvirlangan?

2. Aytiz daldada nima qilyapti?

3. Kimlar bog'da olma terayapti?

O'quvchilar javobi gap nusxasi orqali xattaxtada quyidagicha tasvirlab beriladi:

O'quvchilar javobidan nima hosil bo'lgani (hikoya, og'zaki nutq) aniqlanadi. So'ng o'qituvchi xattaxtada hikoyaning nusxasi chizilganini aytadi. O'quvchilar nusxalarni kuzatadilar.

O'qituvchi birinchi nusxa 1-berilgan savolning - gapning javob gapi ekanini aytadi. So'ngra o'quvchilarga nechta savol berilgan va nechta javob olinganini aniqlash topshirig'i beriladi. Ularga "Chiziqning boshi nima uchun burchakli? Oxiriga nima qo'yilgan?" kabi savollar bilan murojaat qilinadi. Ular "3 ta savol - 3 ta gap berilgan edi, shuning uchun 3 ta javob - 3 ta gapning nusxasi chizilgan" deyishadi. O'quvchilarning javobini hisobga olgan holda gapning boshlanishi burchakli chiziq bilan ko'rsatilishi, oxiriga gapning tugaganligini bildiruvchi tinish belgisi - nuqta qo'yilgani tushuntiriladi. O'quvchilarning javobini tartiblashtirib va to'ldirib, quyidagicha xulosa chiqariladi: "Demak, nutqimiz gaplardan tuzilar ekan. Nutqda 2, 3, 4 ta va undan ham ko'p gap bo'ladi. Gapning boshlanishi burchakli chiziq bilan belgilanadi, gapning tugagan joyiga nuqta qo'yiladi".

Navbatdagi darslarda gapning boshqa xususiyatlari o'tilayotgan mavzu va rasmlarga bog'liq holda o'rgatib boriladi.

Umuman, xat-savod o'rgatish jarayonida o'qish va yozuv darslarida gap, gapning so'zlardan tuzilishi, gapda so'zlarning alohida-alohida yozilishi, gapning oxiriga mazmuniga qarab nuqta, so'roq, undov belgisi qo'yilishi, gapning birinchi so'zi bosh harf bilan yozilishi haqida amaliy tushuncha beriladi.

Gap yuzasidan quyidagicha mashq turlaridan foydalanish mumkin:

1. O'qituvchi yoki o'quvchilardan biri aytgan gapni o'quvchilarning xattaxtada chizma shaklida tasvirlashi va tushuntirishi

(bunda gap rasm asosida tuziladi).

2. O'qituvchi tavsiya qilgan gap chizmasini o'quvchilarning izohlashi va unga mos gap tuzishi. Bunda o'qituvchi tuzadigan gap alifbe va yozuv daftaridagi rasmlar asosida bo'ladi.

3. Berilgan mazmunli rasm asosida tuzilgan hikoyadan o'rganilayotgan tovush-harf qatnashgan so'z bor gap ajratib olinib, uning chizmasi xattaxtada chizdiriladi. Shundan so'ng o'sha so'z bo'lg'in - tovush jihatdan tahlil qilinadi.

4. Rasm asosida tuzilgan hikoyadan istalgan gapning chizmasini xattaxtada ifodalash. Bunda o'quvchilarning gapni bir butun holda ko'lasida saqlagani, gapga xos xususiyatlarni ongli o'zlashtirgani aniqlanadi. Bu jarayonda bir nechta o'quvchiga bir nechta gap chizmasi chizdirilishi mumkin. Bunda gap qurilishini kuzatadilar va so'zlarning gapda o'z o'rni bo'lishini anglay boradilar.

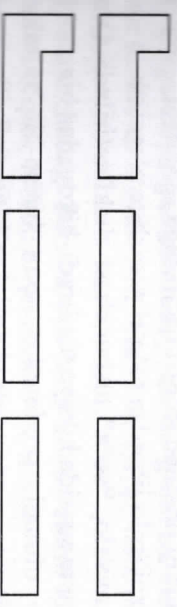
5. Hikoyadan berilgan chizmaga mos gapni ajratib olish va izohlab berish.

6. Hikoyadagi har bir gapning nusxasini chizdirish. Hikoya dastlab 2-3, so'ng 4-5 gapli bo'lishi zarur. Tuzilgan hikoyani o'qituvchi quyta aytib turadi, o'quvchilar bittadan uni xattaxtada ifodalaydi. Hikoyaning nusxasi shu tariqa xattaxtada o'z ifodasini topadi. Misol:

Mana katta dala.

Bolalar bodring terdilar.

Annaki ularga rahmat aytdi.

7. Kartochkalar bilan ishlash. Bunda bir nechta o'quvchiga quyidagicha shakllar chizilgan kartochkalar tarqatiladi:

So'ngra ularga har bir kartochkani o'z o'rimga qo'yib, gap tuzish va gapning mazmunini izohlash topshirig'i beriladi. Bunday topshiriqlar o'tirgan o'quvchilarga tasmachalarda bajaritilishi mumkin.

8. Gapni so'zlar qo'shib kengaytirish va uni chizmada ifodalash. Bunda o'qituvchi gapdagi narsalarning belgilarini topishga undovchi savollar berib turadi. (*Qanday olmalar?*, *qachon terdi?*, *qaerdan terdi?* va shu kabi)

Bunday ish turi o'quvchining bilish faolligini oshiradi, darsga qiziqish uyg'otadi. Bu jarayonda o'quvchilar gapning yozilishi bilan bog'liq imloviy bilimlarni egallab boradilar, ularning gapni to'g'ri tuzish malakalari rivojlanadi.

Yuqoridagi mashqlar savod o'rgatish darslari davomida izchil uyushtirib boriladi. Bu xil mashqlar o'quvchilar tomonidan yo'l qo'yiladigan tipik xatolarning (gap chegarasini farqlamaslik) oldini olish imkonini yaratadi. O'quvchilar gapning ohangiga, to'xtamlariga e'tibor berib, uni chegaralab olishga o'rganadilar.

So'z ustida ishlash. Bu yo'nalishda quyidagicha ishlar omalga oshiriladi:

1. So'zning to'g'ri, adabiy-ortfoepik talaffuzi va o'qilishini o'rgatish.

2. So'z ma'nolarini tushuntirish.

3. O'quvchilar nutqiga yangi so'zlarni kiritib borish, ya'ni lug'atini boyitish.

4. So'zlarni uslubiy jihatdan to'g'ri qo'llashga o'rgatish.

5. Berilgan so'zni imlo jihatdan to'g'ri yozishga o'rgatish.

Bu jarayonda, avvalo, **"so'z"** tushunchasi shakllantiriladi. O'qituvchi mazmunli rasm asosida hikoya tuzdiradi, hikoyadan bir qancha predmetlar tanlab olinadi, predmetlar nomi birma-bir so'raladi. Bunda har bir aytilayotgan nom **so'z** ekanligi ta'kidlanadi. Shu tariqa **"so'z"** tushunchasi rasmlar yoki predmetlarning o'zi yordamida tushuntiriladi. Bu o'rinda gapning so'zlardan tuzilishi aytib o'tiladi. **"Bo'g'in"** mavzusi o'tilganda so'zlarning bo'g'inlardan tashkil topishi tushuntirib beriladi.

So'z ustida ishlash jarayonida quyidagicha og'zaki mashq turlaridan foydalanish mumkin:

1. Bir xil qo'shimchali so'zlardan topish. Masalan: *ishla, tuzla, sozla, gulzor, mevazor, paxtazor* va boshq.

2. Ohangdosh so'zlar topish. Misol: *bosh, tosh, qosh, osh, tutum, butum, kukun* va boshq.

3. Ma'nodosh so'zlar topish. Bunda darslikdagi matndan ma'nodoshi bor so'z tanlab olinadi va *"Bu so'zni boshqa qaysi so'z bilan almashirish mumkin?"* deb so'raladi. Masalan: *vatana, yurt, el, mamlatka, diyor* va boshq.

4. Shakldosh so'zlar topish. Bunda 2 ta gap berilib ulardagi bir xil yozilgan so'zni topish aytiladi. So'z topilgach, uning ma'nolari gaplar vositasida tushuntirib beriladi. Misol:

Yozda dam oldik.

Xatni qalam bilan yoz!

O'quvchilarga mana shunga o'xshash misollar topish vazifasi beriladi.

5. Qarama-qarshi so'zlar topish. Misol: *yaxshi-yomon, baland-past, oq-qora, odobli-odobsiz, katta-kichik* va boshq.

6. Ko'p ma'noli so'zlar yordamida birikmalar tuzish: odamning ko'zi - uzukning ko'zi, taxtaning ko'zi... Bunda o'qituvchi boshlab bergan qator o'quvchilar tomonidan davom ettiriladi.

7. Berilgan so'zni qatnashtirib gap tuzish. Bunda berilgan so'zni qatnashtirib gap yoki maqol ayitish topshirig'i berilishi mumkin. Misol: *Kitob - bilim manbai*. Vatan: *Men vatanimni sevaman*.

So'z ustida ishlash jarayonida quyidagicha yozma mashq turlaridan foydalaniladi:

1. O'rganilayotgan sahifadagi bir bo'g'inli so'zlarni kesma harflardan tuzish va o'qish: *nok, nay, osh, oy, ip, tom, do'st, qand, baxt* va boshq.

2. Ustunchadagi ikki va uch bo'g'inli so'zlarni kesma harflardan tuzish va o'qish. Misol: *t - to-mon, o-la, mi-ti*.

3. Bir so'z asosida bir necha so'z tuzish va o'qish: *oltin - olti, in, tin, til, il, it, tol*.

4. Berilgan so'zning bo'g'inlarini yoki ayrim harflarini almashirib, yangi so'z tuzish va o'qish. Misol: *osmon-somon, Zilola-Hilola, qovog-lovog* va boshq.

5. So'z bo'g'inlaridan yoki harflardan birini olib tashlab, yangi so'z hosil qilish va uni o'qish: *Noila-nola (yoki oila), guldun-don (yoki gul), ziyrak-zirak* va boshq.

6. Berilgan so'zga *-chi, -la, -zor* qo'shimchalarini qo'shish va

hosil bo'lgan yangi so'zning ma'nosini izohlash. Misol: ish - *ishchi*, *ishla*; gul - *gulchi*, *gulla*, *gulzor* va boshq.

7. So'zga harf, bo'g'in yoki tutuq belgisi qo'shib, yangi so'z hosil qilish va uni o'qish: o't-o'tloq, bog'-bog'bon, bil-bilim, sher-she'r va boshq.

8. Berilgan chizma asosida so'zlar topish va ularni o'qib, ma'nosini izohlash. Misol: □□□ - □□. Bu chizma asosida *qush-cha*, *do'p-pi*, *ruch-ka* kabi so'zlar topiladi.

O'yin tarzida olib boriladigan bu kabi ish turlari o'quvchilarning tug'atini boyitish bilan birga, o'qishga qiziqish uyg'otadi, imloviy sezgirlikni oshiradi va so'zning tovush tarkibi haqidagi tasavvurlarni kengaytiradi.

Savod o'rgatish jarayonida o'quvchilarda imloviy ko'nikmalar ustida amaliy kuzatishlar olib boriladi. O'quvchilarda imloviy sezgirlikni shakllantirish ustida ishlash quyidagi izchilikda olib boriladi:

1) imloviy qoidalarini amaliy o'rganishga rag'bat uyg'otish. Ushbu bosqichda til materiallarini kuzatish jarayonida so'zning biror o'rinda imlo mavjudligini aniqlash: *Gapni o'qing va uning yozilishini kuzating. Gapda so'zlar qanday yozilgan? Nega gapdagi barcha so'z bosh harf bilan yozilmagan?*

2) o'qituvchi o'quvchilarga so'zlarning imlosiga oid yangi vazifalar beradi: *O'qigan so'zingiz qanday harf bilan yozilgan? Nima uchun shunday yozilganini tushuntiring.*

3) imlo qoidalarini asoslang. Qoidaning mohiyatini ochib berishlari uchun o'qituvchi quyidagi kabi topshiriqlar beradi: *"Bosh harflar imlosi" degan gapni misollar bilan tushuntirib bering.*

4) qoidani amalda qo'llash. Yozuv darslarida o'rgangan tushunchalarini amalda qo'llay olish ko'nikmasiga ega bo'lish.

Imloviy ko'nikmalarni shakllantirishga doir mazkur ishlarni tashkillashtirgan o'qituvchi quyidagi vazifalarni hal qiladi:

- gap va so'z tarkibiga nisbatan sezgirlikni uyg'otish;
- so'zlarning adabiy talaffuziga o'rgatish;
- so'zlarni shakllantirishdagi xatolarning oldini olish;
- yozuvga e'tiborli bo'lish;
- jumalarni tuzishda xatolarning oldini olish, o'quvchi nutqini turli tuzilishdagi jumalar bilan boyitish.

Savod o'rgatish jarayonida yozuvga o'rgatish

Savod o'rgatish jarayonida o'quvchilar o'qishga o'rganish bilan parallel ravishda yozuvdan ham elementar malaka hosil qiladilar. Dasturga muvofiq o'quvchilar yozuvdan quyidagi malakalarni egallashlari lozim:

1. Partada to'g'ri o'tirish, daftarni to'g'ri qo'yish, chiziqlarni chamalash, yozayotganda ruchkadan to'g'ri foydalanish, hoshiyaga rioya qilish.

2. Ish daftari yoki alifbe asosida o'zbek alifbosidagi barcha katta va kichik harflarni yozish, shuningdek, harflarni so'zda bir-biriga bog'lab yoza olish: bosma matni yozma matnga aylantirib yozish.

3. Tahlil qilingan so'z va ikki-uch so'zli gaplarni o'qituvchi yordamida yozish.

4. Talaffuzi bilan yozilishida farq qilmaydigan so'zlarni ko'chirib yozish va eshitib yozish: yozganlarini matnga qarab, shuningdek, izohlab o'qish bilan tekshirish.

5. Og'zaki tuzilgan hikoyadan olingan gapni yozish.

Analitik-sintetik tovush metodi (tovush-tarkib metodi) tamoyiliga muvofiq, o'qish va yozuv birligi saqlanadi. Harflarni yozishda o'qishga o'rgatishdagi tarkib asos qilib olinadi, ya'ni o'qish darsida o'quvchilar harfni o'zlashtiradilar, matni o'qiydilar, yozuv darsida esa shu harfi so'zlarni yozadilar.

Yozuvga o'rgatish, birinchi navbatda, grafik malaka hosil qilishdir. Har bir malaka ham ta'lim berish, ko'nikmani shakllantirish va shu asosda qator mashqlarni bajarish natijasida hosil qilinadi.

Grafik malaka, birinchidan, qo'l-harakat malakasidir, bu harakat birinchi navbatda muskul kuchiga asoslanadi. Ikkinchidan, yozuv jarayonida nutqning o'zlashtirilgan birligi bo'lgan tovush grafik belgilarga, ya'ni harfga tarjima qilinadi. Bu yozuvga ongli faoliyat tusini beradi. Yozuvning ongilligi, birinchidan, tovush va harfning to'g'ri nisbatini, ikkinchidan, bir qancha grafik va imloviy qoidalariga rioya qilishni, uchinchidan, o'z fikrini, taassurotini, istaklarini ifodalashda yozuv malakasidan foydalanishni talab qiladi.

Yozishdan birdan-bir maqsad fikrni ifodalashda yozuv malakalaridan foydalanish hisoblanadi. Bu maqsadni bolalar tez anglab yetadilar, ularda yozma nutq malakasi shunchalik muvaffaqiyatli va

to'g'ri shakllanadi. Savod o'rgatish jarayonida bolalar juda sekin yozadilar.

Yozuv malakasi o'qish malakasi bilan uzviy bog'liqdir. Bola yomon o'qisa, yozuvni egallashi ham qiyin bo'ladi, chunki bo'g'inlab o'qish malakasidan so'ng bo'g'inlab yozish malakasi shakllanadi.

Yozish va o'qish uchun bolaning umumiy nutqiy rivojlanishi katta ahamiyatga ega. Keyinroq, bolalarda o'z fikrini yozma ifodalash malakasi bir oz barqarorlashganda, bu malaka nutqqa, fikrni ifodalash jarayoniga ham jiboy ta'sir qiladi.

Grafik malakani shakllantirishda quyidagi bosqichlar mavjud:

1. Turli shakllar andozasi ustidan chizish. Erkin rasmlar chizish. Yozuv qurollarini to'g'ri tutish, turli qiya elementlar chizish, uzunlikni, oralig masofani chamalash va hokazo.
2. Harf elementlarini yozish, baravar masofada qisqa va uzun elementlar, osti va usti ilmoqli elementlar chizish.
3. Bosh va kichik harflarni alohida yozish.
4. Harf birkimlarini, bo'g'in yozish, harflarni to'g'ri qo'shib yozish malakasi hosil qilish uchun so'z yozish.

Grafik malakani hosil qilishdan asosiy maqsad, harflarni bosmasdan bir tekisda, elementlarga ajratmay bog'lab tez, bir maromda yozish, so'zlarni qatorga to'g'ri joylashtirishdir.

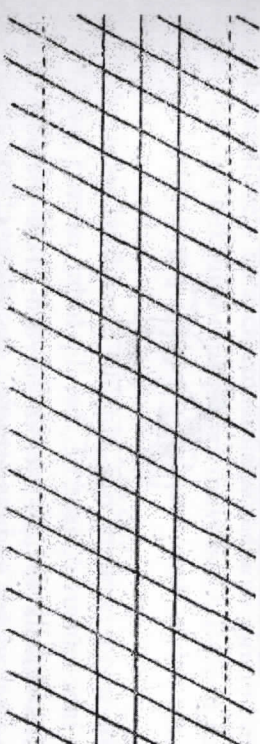
Shuni ta'kidlash kerakki, savod o'rgatish davrida bola harflarni yozishdan oldin uni qanday shakllantirishni ko'z oldiga keltirib, fikrlab oladi, ba'zan harf shaklini havoda "chizadi", harf namunasini ko'chiradi, tarkibini tahlil qiladi, uni qanday yozishni o'zicha sekin gapiradi; o'qituvchi o'quvchi yoniga o'tirib, ruchkani to'g'ri ushlataadi va uning qo'li bilan harfni yozishni ko'rsatadi yoki o'zi yozib tushuntiradi. Bundan tashqari, bola yozuvning texnik tomoniga katta jismoniy kuch sarflaydi. Savod o'rgatish oxirida bola bir darsda 20 tacha so'zni yozishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining qaroriga binoan 1993-yil 2-sentabrda "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida"gi qonun qabul qilindi. 1995-yil 6-mayda bu qonunga o'zgartirishlar kiritildi. Bu alifbo, birinchidan, og'zaki talaffuz bilan yozma nutqning mosligini ta'minlaydi, ikkinchidan, jahon xalqlarining 30 foizidan ortig'i mana shu yozuvdan foydalanadi. Bu esa xalqaro aloqa-aralashuvni birmuncha yengillashtiradi.

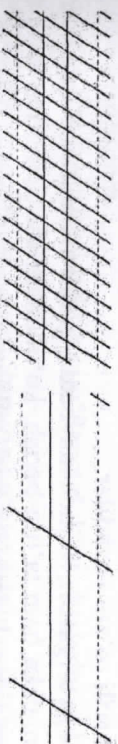
Lotin alifbosiga asoslangan o'zbek alifbosidagi harflar ham bosmasdan, ortiqcha jimjimasisiz, qo'l uzmasdan bog'lab yoziladi. Shuning uchun yozuvga o'rgatish metodikasida harflarni qo'shishga alohida ahamiyat beriladi. O'quvchilar barcha harflarni bir-biriga ulash yo'lini bilishlari lozim.

Yozuvga o'rgatishning tashkiliy va gigiyenik shartlari. Maktabda asosiy yozuv quruli sharikli ruchka bo'lib, xattaxtaga yozishda bo'rdan foydalaniladi.

Savod o'rgatish davrida bolalarni yozuvga o'rgatish uchun turli vaqtlarda turli xil chiziqli daftarlardan foydalanilgan: dastlab chiziqsiz silliq qog'oz ishlatilgan bo'lsa, keyin quyruq yotiq chiziqlar bilan kesilgan uch chiziqli daftardan foydalanilgan:

Bunday daftarda yozuvga o'rgatilgan boladan boshlang'ich sinflarni bitirguncha besh xil daftarga yozishni o'rganish talab etilar edi:

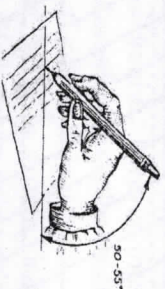
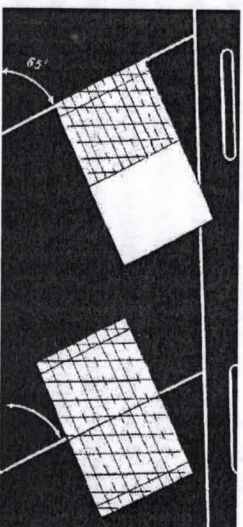

Hozirgi vaqtda yozuvga o'rgatish uchun ikki chiziqli daftar tavsiya etiladi. Xattaxta ham shunga mos bo'lishi talab qilinadi; 2-sinfidan, ba'zan birinchi sinfda o'quv yilining ikkinchi yarmidan boshlab bir chiziqli daftarga yozishga o'tiladi.

Daftar tutishda bolalarni hoshiya qoldirishga, daftar chiziqlariga rioya qilishga, harflarni bir xil hajmda yozishga, sarlavhani aniq va to'g'ri ajratishga, xat boshidan yozishda joy qoldirishni unutmastikka

o'rgatib borish ularni saraf-jom-sarishtalikni tartiblaydi. Yozuv dar-sida o'quvchilar "Yozuv dafteri" bilan ishlaydilar. Sinfda o'rganilgan harfni uyda mashq qilish uchun alohida daftar bo'lishi kerak.

O'qituvchi yozish vaqtida 65° qiyalikda yozishni, buning uchun daftar parta ustiga 25° qiyalikda qo'yilishini ta'kidlab turadi.

Analitik-sintetik tovush metodi (tovush-tarkib metodi) tamoyi-liga muvofiq, o'qish va yozuv birligi saqlanadi. Harflarni yozishda o'qishga o'rgatishdagi tarkib asos qilib olinadi, ya'ni o'qish darsida o'quvchilar harfni o'zlashitiradilar, matni o'qiydilar, yozuv darsida esa shu harfni so'zni yozadilar.

Yozuvga o'rgatish, birinchi navbada, grafik malaka hosil qilishdir. Har bir malaka ham ta'lim berish, ko'nikmani shakllantirish va shu asosda qator mashqlarni bajarish natijasida hosil qilinadi.

Grafik malaka, birinchidan, qo'l-harakat malakasidir, bu harakat birinchi qarashda muskul kuchiga asoslanadi. Ikkinchidan, yozuv jarayonida nutqning o'zlashitirilgan birligi bo'lgan tovush grafik belgilarga, ya'ni harfga tarjima qilinadi. Bu yozuvga ong'li faoliyat tusini beradi. Yozuvning ong'ligi, birinchidan, tovush va harfning to'g'ri nisbatini, ikkinchidan, bir qancha grafik va imlovij qoidalarga rioya qilishni, uchinchidan, o'z fikrini, taassurotini, istaklarini ifodalashda yozuv malakasidan foydalanishni talab qiladi.

Yozishdan birdan-bir maqsad fikrni ifodalashda yozuv malakalaridan foydalanish hisoblanadi. Bu maqsadni bolalar tez anglab yetesalar, ularni yozma nutq malakasi shunchalik muvaffaqiyatli

va to'g'ri shakllanadi. Savod o'rgatish jarayonida bolalar juda sekin yozadilar.

Yozuv malakasi o'qish malakasi bilan uzviy bog'liqdir. Bola yomon o'qisa, yozuvni egallashi ham qiyin bo'ladi, chunki bo'g'inlab o'qish malakasidan so'ng, bo'g'inlab yozish malakasi shakllanadi.

Yozish va o'qish uchun bolaning umumiy nutqij rivojlanishi katta ahamiyatga ega. Keyinroq, bolalarda o'z fikrini yozma ifoda-lash malakasi bir oz barqarorlashganda, bu malaka nutqqa, fikrni ifoda-lash jarayoniga ham ijobiy ta'sir qiladi.

Yozuv dafterida o'quvchilar "Alifbe"da o'rganilgan harfni yozma shakllantiradilar. Subhat uchun dafterning yuqori qismida predmet rasmi yoki biror mazmunli rasm keltirilishi, ayrim predmet nomlarini ifodalovchi so'z chizmasi katakchalarga ajratib berilishi, gap nusxalarining keltirilishi maqsadga muvofiqdir. Ba'zi o'rinlarda o'quvchilar berilgan gap yoki so'z chizmasini o'zlar mustaqil tasvirlaydilar.

Predmet rasmi berilgan o'rinlarda shu predmet nomi so'z bo'g'in-tovush jihatdan tahlil qilinadi, so'zdagi tovushlar soni subhat yo'li bilan aniqlanadi va katakchalarda ranglar bilan belgilanadi.

Mazmunli rasm asosida gap chizmasiga mos gap tuziladi, keyin o'sha gapning tahlili ustida ish olib boriladi.

Harflarning yozma shakli ularning bosma shakli bilan taqqoslash orqali tanishtiriladi.

Yozuv dafterida turli belgilar qo'llangan. Ular shu belgi uchragan o'rinlarda tanishtirib boriladi.

Yozuvga o'rgatishda o'quvchilarning ko'ruv, eshituv, qo'l harakati sezgilarini ishga solish lozim. Shunda yozuv quruq yozuv bo'lmay, ong'li yozuvga aylanadi.

Yozuvga o'rgatishda orfografik elementlar. Orfografiya yunoncha so'z bo'lib, "to'g'ri yozuv" degan ma'noni bildiradi. Orfografiya (imlo) adabiy tilning yozma shakli bilan bog'liq bo'lib, to'g'ri yozish haqidagi qoidalar yig'indisidir. Orfografiyani bilmay turib, fikrni adabiy til me'yori asosida yozma ifodalab bo'lmaydi. O'quvchilarning imlovij savodxonligi haqida g'amxo'rlik qilish tilning aniqligi, fikrni to'g'ri ifodalash, kishilar bilan o'zaro madaniy muomala qilish uchun g'amxo'rlik demakdir. Savod o'rgatish davrida bolalarda grafik malakani shakllantirish bilan birga imloga

oid malaka ham shakllantiriladi.

Savod o'rgatish davrida o'quvchilar quyidagilarni amaliy tarzda o'rganadilar:

a) talaffuzi va yozilishida farq qilmaydigan so'zlarda tovush bilan harfning mosligini;

b) so'zlarni alohida yozishni, ya'ni yozuv vositasida so'zni ma'no birligi sifatida ajratishni;

v) so'zning satrga sig'may qolgan qismini keyingi qatorga bo'g'inlab ko'chirib yozishni (bunda bo'g'in hosil qilgan bir unli harfni qatorga ko'chirib yozib bo'lmashligini);

g) gap boshida, shuningdek, kishilar ismida, hayvonlarga qo'yilgan nomlarda bosh harfning ishlatilishini.

Savod o'rgatish davrida o'quvchilarda o'z-o'zini tekshirishga oid malaka shakllantiriladi: ular yozganlarini namuna bilan solishtiradilar, yo'l qo'ygan xatolarini topadilar, ularni izohlashga o'rganadilar. Shu davrdanoq ko'chirib yozish, diktant va ijodiy yozuv (insho)lardan foydalaniladi.

Gap va so'zlarni yozishdan oldingi tayyorgarlik ishlari, muntazam o'tkazib boriladigan o'z-o'zini tekshirish mashqlari, o'qilgan matnning imlosini kuzatish o'quvchilarda yuqori savodxonlik garovi bo'lgan ortografik ziyraklikni asta-sekin shakllantira boradi, ularni yuqori sinflarda o'rganiladigan imlo qoidalarini puxta o'zlashtirishga tayyorlaydi.

Yozuv darslarida o'quvchilar nutqini o'stirish

Yozuv darslarida ham o'quvchilar nutqini o'stirish, fikrlashga o'rgatish asosiy vazifalardan hisoblanadi. Yozuvga o'rgatishning dastlabki kunlaridanoq bolalarning o'z fikrini yozma ifodalashi muhim ekanligini, u insonlarning aloqaga kirishuvda muhim vositaligini tushunishlariga erishish lozim. Buning uchun o'quvchilar yozadigan birinchi so'z ularning jonli nutqidan yoki o'zlari tuzgan gapdan olinishi kerak. Bu jarayonda ko'chirib yozish va diktant ijodiy yozuvdan so'ng o'tkaziladi. Bu yozma mashq turlarining ongli bajarilishini, o'quvchilarning bilish faolligini ta'minlaydi. Masalan, bolalar o'qish darsida "Alifbe" da berilgan rasimga qarab gap yoki hikoya tuzadilar, yozuv darsida esa o'sha gap yoki hikoyadagi

ma'lum bir so'zni yozadilar. Bu ular uchun ijodiy yozuv - inshodir. Keyinchalik o'quvchilar alohida so'z yozishdan kichik-kichik gaplarni yozishga o'tadilar.

O'quvchilar gap yoki hikoyani og'zaki ravishda erkin tuza oladilar, ammo yozish uchun o'rganilmagan harf bo'lmagan so'zni tanlashda qiyinaladilar. Bu jarayonda o'qituvchi yordam berishi va yozuvni kuzatib borishi lozim.

Ijodiy yozuv mashqini doimo izchil ravishda o'tkazib, asta-sekin murakkablashtirib borish kerak. Bunday mashqlar o'quvchilarni insho va bayon yozishga tayyorlaydi, o'z fikrlarini mustaqil ravishda yozma bayon qilishga o'rgatadi.

Yozuv darslarida yuqoridagi kabi mashqlar o'quvchilarning yozma nutqini og'zaki nutqi bilan bog'liq holda o'stirishni ta'minlaydi.

Yozuv darsi namunasi:

Dars mavzusi : O'sti va usti ilmoqli kichik elementlar chizish. Doiralarni chizish.

Darsning maqsadi:

Ta'limiy maqsad: Asosiy va yordamchi yozuv chiziqlarini farqlashga, yozuv yo'li ichida yozish, harf elementlari orasida bir xil masofa qoldirib yozishga, o'sti va usti ilmoqli kichik elementlarni yozish, doiralarni chizishga o'rgatish.

Tarbiyaviy maqsad: O'quvchilarning muomala madaniyatini, estetik didini tarbiyalash.

Rivojlantiruvchi maqsad: O'quvchilarni yozuv qurollaridan to'g'ri foydalanish va yozuv ko'nikmalarini rivojlantirish.

Dars turi: Yangi bilim va tushunchalarni shakllantiruvchi.

Darsning metodi : Tahlil-tarkib metodi, tushuntirish, suhbat, reproduktiv metod.

Dars jihozlari : Doska, proektor, o'sti va usti ilmoqli kichik elementlar, doiralarni rasmi tasvirlangan ko'rgazmalar.

Darsning borishi

1. Tashkiliy qism (3 daqiqaga)

1. O'quvchilarni darsga hozirlash.

2. O'quvchilarga to'g'ri o'tirish, yozuv qurollaridan to'g'ri foydalanish qoidalarini o'rgatish.

—Yozuv vaqtida partada to'g'ri o'tirish (o'quvchining ko'krak qafasi bilan parta oralig'ida bir kaff sig'adigan joy qolishi, qaddini

qiya tutgan holda, oyvoqlarni polga yoki o'yoq qo'ygichga qo'yib o'tirish), chap va o'ng qo'l tirsaklarini partaning ustiga qo'ygan holda chap qo'l bilan daftarning bir uchuni ushlab yozish.

– Ruchkadan to'g'ri foydalanish (ruchkani bosh, ko'rsatkich va o'rta barmog' orasida bo'sh holatda ushlash, ruchkaning uchi bilan barmog' oralig'i masofasini ko'rsatish).

– Daftardan to'g'ri foydalanish, qiyaligini to'g'ri saqlash, chap qo'l bilan daftarning bir uchini ushlashni o'quvchilarga tushuntirib o'tish.

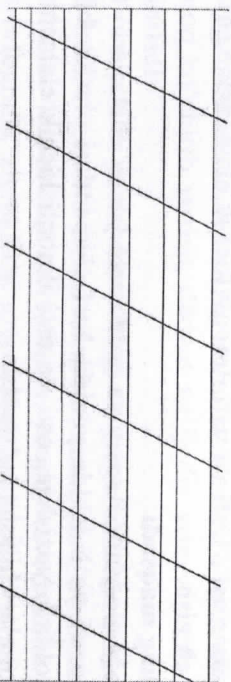
II. O'tilgan mavzuni mustahkamlash (7 daqiqa)

Oldingi darsda biz nimalarni o'rgandik?

(.) – bu unurning nomini aytin. (Nuqta)

(/) – bu unurning nomini aytin. (Kichik qiya element)

Daftarning asosiy va yordamchi chiziqlari bilan tanishtirish.

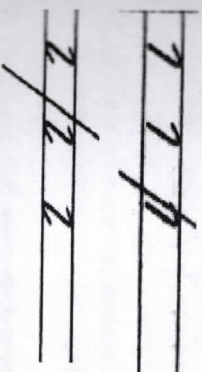
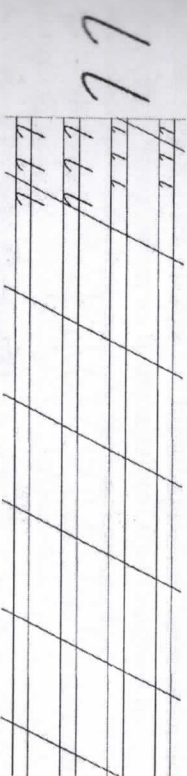
III. Yangi mavzuning bayoni. (18 daqiqa)

Multimediali ilova orqali yozuv tarixi haqida bilim berish. **(Ruchka rasmi bosilganda osti va usi ilmoqchali element yozilishini tushuntirish, yangi mavzu bayoni boshlanadi.** Yozuv tarixi haqida donishmand so'zlab beradi.

Ovoz: Aziz bolajonlar! Endi sizlar bilan harflar mamlakatiga sayohat qilamiz. Bolajonlar qadimdan insonlar o'z nutqlarini yozuvlarda bayon etishga qiziqqanlar. Buning uchun ko'p izlanib, tovushlarni ifodalovchi harflarni, ularni yozish uchun esa yozuv qurollarini ixtiro qilganlar. Avvallari ular yozuvlarni daraxt po'stloqlariga, hayvon terilariga o'yib yozishgan. Keyinchalik esa siyoh va qog'oz o'ylab topilgach, qush patlari yordamida qog'ozlarga yozganlar. Hozirda parta, daftar, ruchka, qalam kabi yozuv anjomlari deyiladi. Biz ulardan to'g'ri foydalanishimiz lozim. Bugundan boshlab siz bilan o'zbek alifbosidagi harf elementlarini yozishni o'rganamiz. Doskada partada o'tirish, daftarni parta ustida tutish va ruchkani

ushlash tasvirlangan rasm plakat ko'rsatiladi va o'quvchilarga shunday foydalanishlari amaliy o'rgatiladi.

O'quvchi doskaga osti va usi ilmoqli kichik elementlar, doiracha chizishni ko'rsatadi, o'quvchilardan o'quvchining qo'l harakatlarini diqqat bilan kuzatishlarini talab etish. Osti va usi ilmoqli kichik unsurlar chizishda qo'l harakati holati izohlanadi.

1. Partada o'tirish qoidasi yoki dars jarayonidagi o'tirish holatiga oid bilimlarni eslatish.

Sinf partasida o'tirganda boshimizni o'ng yoki chapga qiyshaytirmasdan to'g'ri o'tirishimiz, ko'zimiz bilan yozuv daftari orasidagi masofani to'g'ri saqlashimiz lozim. (albatta o'quvchi buni o'quvchi misolida amaliy ko'rsatib berishi lozim). Ruchkani o'ng qo'limiz bilan ushlashini eslatib o'tish.

2. O'quvchilar maxsus havoga yozish mashqlaridan so'ng daftarlarga osti va usi ilmoqli kichik elementlarni yozadilar. Multimediali ilova orqali osti va usi ilmoqli kichik elementlar yozilishi ko'rsatiladi. (Qalam rasmi bosilganda osti va usi ilmoqchali element yozilishini tushuntirish, yangi mavzu bayoni boshlanadi, doskada ilmoq elementi yozib ko'rsatiladi.)

3. **Jismoniy daqiqa o'tkazish.** Topishmoqlarga javob topiladi O'zi bitta, qulog'i to'rta. (Qozon)

Barmog'i bor-u, timog'i yo'q. (Qo'lqop)

IV. **Yangi mavzuni mustahkamlash. (15 daqiqa)**

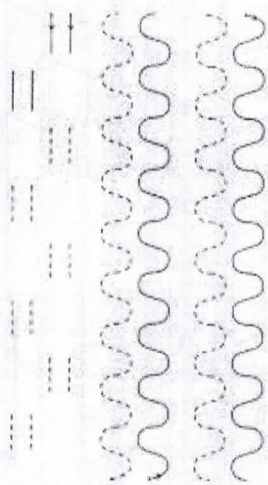
Multimediali ilova orqali o'yin. **(Koptok rasmi bosilganda** archa, yulduz, olma, nok va qo'ziqorinning yarmiga ajratib aralashtirib

qo'yilgan, ularidan mosini topish va bir-birlarining oldiga olib kelish kerak, to'g'ri topilsa, "Barakalla" va noto'g'ri topilsa, "O'ylab ko'r" deyiladi).

1. Bugungi o'tilgan unsurlar nimalarning shakliga o'xshaydi?

O'quvchilar javobi (osti va usli ilmoqli kichik elementlar) Ilonga, chuvalchangga, ipga...

(doiracha) oyga, tuxumga,

Портативная система для работы на доске и в тетради по курсу начальной школы, не требующая специального оформления.

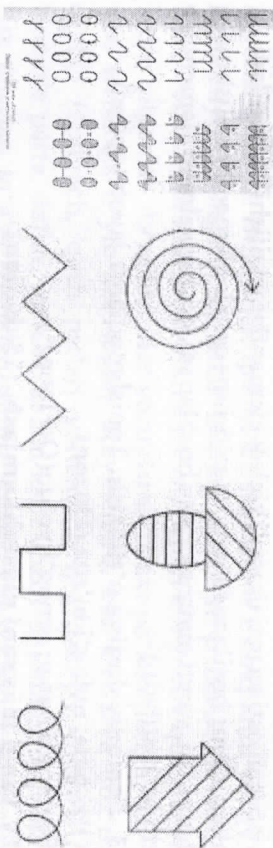
Qo'lni uzmasdan yozish uchun quyidagi mashqlardan foydalaniladi.

So'nggi qatoridagi doirachalarni chizishga o'rgatish:

2. O'quvchilar yozgan ishlarini ko'rib chiqish va izohli rag'batlantirish.

V. Darsga yakun yasash. (2 daqiqa)

Dars mashg'ulotida o'qituvchi qo'shimcha foydalanishi mumkin bo'lgan ilovalar:

5-dars. Dars mavzusi : Kichik o va bosh O harfini yozish
Darsning maqsadi:

Ta'limiy maqsad: Kichik o va bosh O harfini yozishga o'rgatish.

Tarbiyaviy maqsad: Darsda o'tirish, o'qituvchi va o'rtloqlariga himmat bilan munosabatlarda bo'lish, bog'bonlarning mehnatini qadrlash, tabiatni asrash tarbiyasini rivojlantirish, estetik didlarini o'stirish.

Rivojlantiruvchi maqsad: O'quvchilarning yozuv ko'nikmalarini rivojlantirish, asosiy yozuv chiziqlaridan chiqib ketmasdan, unsurlarni to'g'ri yoza olishga oid bilimlarini shakllantirish.

Dars turi: Yangi bilim va tushunchalarni shakllantiruvchi.

Darsning metodi: Tushuntirish, suhbat, ko'rsatish.

Dars jihozlari: Doska, proyektor, o harfi bilan boshlanadigan narsalarning rasmi.

Darsning borish (45 daqiqaga)

I. Tushkiliy qism (3 daqiqaga)

O'quvchilarni darsga hozirlash.

II. O'tilgan mavzuni mustahkamlash (7 daqiqaga)

1. Partada o'tirish, yozuv qurollaridan to'g'ri foydalanish qoidalarini eslatish.

2. Doskada osti va usli ilmoqli kichik elementlarni o'quvchilarga yozdirish.

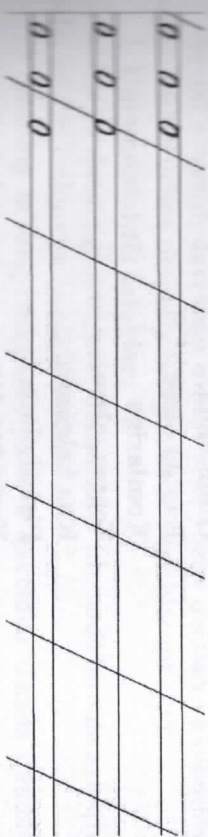
3. O'quvchilarga o'quv qurollarining nomini bo'g'ingga bo'lish (parta, de-ra-za, e-shik, rasm, gul)

III. Yangi mavzuning bayoni (18 daqiqaga)

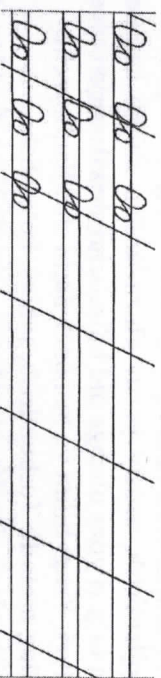
4. O'tovushi va O harfiga oid bilimlarni qaytarish. o harfini talaffuz qildirib, uning unli tovush ekanligini eslatish (olma, olcha, omon, ot, ...)

5. Kichik o va bosh O harfining yozilishini ko'rsatish.

6. O'qituvchi doskaga o harfini yozadi. Kichik o harfini yozishda qo'l harakati holatini izohlaydi. Uning kichik o harfiga o'xshashligiga izoh beriladi.

00

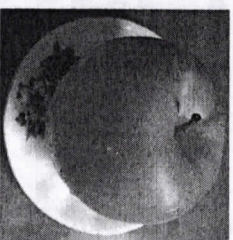

7. Partada o'tirish qoidasi yoki dars jarayonidagi o'tirish holatiga oid bilimlar eslatiladi.

Sinf partasida o'tirganda boshimizni o'ng yoki chapga qiyshay-timmasdan to'g'ri o'tirishimiz lozim. Ko'zimiz bilan yozuv daftari orasidagi masofa 30 – 35 sm ga teng bo'lishi lozim (albatta, o'qituv-chi buni o'quvchi misolida amaliy ko'rsatib berishi lozim). Ruch-kani o'ng qo'limiz bilan ushlaymiz. Yozayotganda esa ruchkaning uchi bilan barmoqlarimiz orasida 10 – 15 mm masofa bo'lishi, ruchkaning orqa tomoni esa o'ng yelkamizga to'g'ri turishi lozim.

8. O'quvchilar maxsus havoga yozish mashqlaridan so'ng, daftarlarga kichik o'harfni yozadilar.

9. Jismoniy daqiqa o'tkazish.

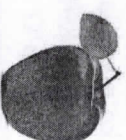
Olma-olma,
Bog'da olma
Xomlariga
Tegma, olma.
Kuz kelganda
Pishdi olma.
Yerga tap-tap
Tushdi olma.

IV. Yangi mavzuni mustahkamlash. (15 daqiqa)

10. Bu meva nomi o'ngiga o'qiganda boshqa ma'no, teskarisiga o'qiganda esa boshqa ma'noni ifodalaydi. Yana shunday misollar keltirilishi mumkin (ko'ch-cho'k kabi).

(nok, kon)

Didaktik o'yin o'tkazish. Bu mevaning nomi nechta xil ma'noni bildiradi.

(olma so'zining 2 xil ma'nosi)

11. O'quvchilar yozgan ishlarini ko'rib chiqish va izohli rag'batlantirish.

V. Darsga yakun yasash. (2 daqiqa)

Savod o'rgatish davrida o'qish va yozuv darslari

O'qish va yozuv darslariga qo'yiladigan talablar. Dars ta'lim-ning asosiy shakli hisoblanadi. Analitik-sintetik tovush metodi asosida tashkil etiladigan savod o'rgatish darslari xilma-xil shakllarda va mazmunda bo'lishi, o'quvchilarda o'qib-o'rganishga qiziqish uyg'otishi, zerkirlanishiga va charchatib qo'yimasligi kerak.

Savod o'rgatish davridagi o'qish yoki yozuv darslari va ularning ayrim turlari uchun umumiy bo'lgan asosiy talablar mavjud:

1. Umumdidaktik talablar:

a) har bir darsning tarbiyaviy maqsadi bo'lib, unda birona axloqiy sifat haqida tushuncha berilishi lozim;

b) darsning ta'limiy maqsadi, ya'ni o'quvchilar darsda qanday yangilikni bilishi, nimani o'rganishi, qanday ko'nikma va malakalar o'stirilishi, o'quvchilarning mustaqil fikrlashi va faolligining qanday

bo'lishi aniq belgilab olinishi kerak;

d) darsning izchilligi va uzviyligi, uning oldingi va keyingi darslar bilan bog'liqligi aniq belgilab olinishi zarur;

e) o'tiladigan materialning xarakteri va ta'lim maqsadidan kelib chiqib dars uchun xilma-xil va qiziqarli metodik usullar va vositalar tanlanishi lozim;

f) dars davomida o'quvchilarga differentsial va individual yondashish, ishini barcha o'quvchilarning imkoniyati, bilimi, ko'nikma va malakasi hamda fikrlash faoliyatini hisobga olgan holda uyushtirish kerak;

g) o'quvchilarni aqliy mehnat (o'qish) usullariga o'rgatish, ularda maktabda o'qish uchun kerakli ko'nikmalarni hosil qilish zarur;

h) beriladigan material ilmiy, o'quvchilarning bilim darajasiga mos bo'lishi kerak.

2. Maxsus metodik talablar:

a) o'quvchilar nutqi uchun qayg'urish, darsda adabiy til nuqtai nazaridan to'g'ri, ifodali, obrazli, aniq nutqqa erishish;

b) o'qish darsida ham, yozuv darsida ham o'quvchilar nutqini o'stirishga, lug'atini boyitishga, gap tuzish va uni tahlil qilishga, og'zaki hikoyalatishga ahamiyat qaratish;

d) maktab va sinf devorlariga ilingan, xattaxtaga yozilgan har qanday yozuv mazmunan va imlo jihatdan savodli bo'lishi;

e) darsda nutq madaniyati hukmron bo'lishi, o'qituvchi va o'quvchilarning adabiy tilda so'zlashishlari;

f) o'qish va yozuv ko'nikma-malakalarini shakllantirish mashqlarining darsda yetakchiligi, taxminan, darsning uchdan ikki qismi o'qish va yozish ko'nikmalarini shakllantirishga ajratilishi;

g) har bir o'qish va yozuv darsida "Alifbe"dagi matnlar bilan bog'liq holda bolalar yozuvchilari asarlaridan namunalar tanlab sinfda va sinfdan tashqari o'qish darslarida o'qib berilishi;

h) o'qish va yozuv darslari bir-biri bilan uzviy bog'lanishi, ya'ni o'qish darsi o'quvchilarni yozuv darsiga tayyorlashi, yozuv darsi oldingi o'qish darsining davomi sifatida tashkil etilishi va hokazo.

O'qish va yozuv darslarining turlari. Savod o'rgatish jarayonidagi darslar quyidagi belgilariga ko'ra farqlanadi:

1. Ta'limning predmetiga ko'ra:

a) "Alifbe" darsligi asosidagi o'qish darslari;

b) "Yozuv daftari" asosidagi yozuv darslari.

2. Ta'limning davri va bosqichlariga ko'ra:

a) alifbegacha bo'lgan davrdagi darslar;

b) alifbe davri jarayonidagi darslar.

3. Darsda yangi mavzu o'rgatilish va o'rgatilmashligiga ko'ra:

a) yangi tovush-harf o'rganiladigan o'qish darslari;

b) yangi kichik harf yozish darslari;

v) yangi tovush-harf o'rganilmaydigan darslar.

g) yangi bosh harf yozish darsi.

Bulardan tashqari, umumlashtiruvchi, takrorlash darslari hamda savod o'rgatish davri oxirida "Alifbe" bayrami o'tkaziladi.

Savod o'rgatish davrida o'quvchilar bilimi dars jarayonida hisobga olib boriladi, o'qish va yozuv darslarida bog'lanishli nutqni o'stirishga g'amxo'rlik qilinadi. O'quvchilarning sinfdan tashqari o'qish-harf haftada bir marta 20 daqiqa ajratiladi.

Savod o'rgatish darslarida ish turlari almashtirib turiladi, vaqti-vaqti bilan dam olish daqiqalari o'tkaziladi. Bu o'quvchilar toliqligining oldini oladi.

Darslar tizimi deyilganda o'quv vaqtini mavzularga nazariy va amaliy jihatdan rejali taqsimlash, darslarning mantiqiy jihatdan bir-birlarga bog'lash va unda o'qituvchi bilan o'quvchilarning hamkorlikdagi faoliyatining samaradorligini ta'minlaydigan metodik vositalar xilma-xilligiga asoslangan izchillik nazarda tutiladi.

Savod o'rgatish davri uchun darslar tizimi o'quv jarayoni bosqichlar asosida o'qish va yozuv darslarining muayyan guruhini ko'zda tutadi. Amaldagi "Alifbe" darsligida va ularga yozilgan qo'llanmalarda savod o'rgatish jarayoni 4 oy (31-dekabrgacha), shundan tayyorgarlik davriga 4 dars (bir hafta), asosiy davrga 60 soat dars ajratilishi qayd etilgan. Ta'limning har bir bosqichidagi darsning o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Darslar qurilishida ichki mantiqiylik bo'lishiga, har bir darsda yangi tovush va harf o'rganiladigan dars bilan yangi mavzu o'rganilmaydigan darsni navbatlashtirishga, o'quvchilar o'g'zaki va yozma nutqini va tafakkurini rivojlantirish, o'qish va yozish savodxonligiga g'amxo'rlik qilishga alohida e'tibor qaratiladi. Savod o'rgatish davridagi darslarda ham interfaol usullar qo'llaniladigan darslardan foydalanish katta ahamiyatga ega.

Oz komplekti maktablarda savod o'rgatish darslarining xususiyatlari

Oz komplekti maktablarda savod o'rgatishni tashkil etishda o'qituvchi bir vaqtning o'zida ikki yoki uch sinf bilan ishlaydi, ya'ni bir vaqtning o'zida bir necha sinf o'quvchilari bilan ish olib boradi. Bunday sinflarda dars jadvali integrallashirilgan bo'lishi kerak va darslar 30 daqiqagacha qisqartirilishi mumkin. Savod o'rgatish davridagi yozuv darslarini boshqa sinflarda olib boriladigan matematika, tabiatshunoslik va ba'zan o'qish darslari bilan birga olib borish maqsadga muvofiqdir.

Oz komplekti maktablarda o'quvchilarning mustaqil ishlariga alohida ahamiyat beriladi, chunki o'qituvchi ikki sinf yoki uch sinf bilan ishlaganda, bir sinf bilan alohida ishlay olmaydi: u bir sinf bilan ishlashi uchun qolgan sinflarga mustaqil ish topshirib, ularni band qilishga majbur. Shuning uchun maxsus mustaqil ishlar tizimi ishlab chiqilishi zarur. Oz komplekti maktablarda savod o'rgatish davrida mustaqil ishlarni muvaffaqiyatli uyushtirish uchun "Alifbe" ga qo'shimcha, ishini jonlantiradigan didaktik tarqatma materiallar muhim ahamiyatga ega.

Mustaqil ish savod o'rgatish jarayonida o'qituvchining rahbarlik qilishini talab etadi: o'qituvchi aniq vazifa topshiradi, uni qanday bajarishni yaxshilab tushuntiradi, o'quvchi bajargan ishini sinfning o'zida tekshiradi. Boshqa sinflar bilan ishlash jarayonida ham u I-sinf o'quvchilarining mustaqil ishini qanday bajarayotganini kuzatib boradi.

Savod o'rgatish jarayonida bajariladigan mustaqil ishlarga turli predmetlar shaklini chizish, bir xil oraligni mo'ljallab nuqtalar qo'yish, yotiq to'g'ri chiziqlar chizish, ayrim harflar elementlarini yozish, rasmlar qarab savollarga javob berishga tayyorlanish, rasmlar qarab gap tuzish kabi mashqlarni kiritish mumkin.

Alifbo davrida esa harf terish kartoni va abak yordamida turli xil analitik-sintetik ishlarni uyushtirish, rasm asosida suhbat, ovoz chiqarib yoki ichda o'qish, qayta hikoya qilishga tayyorlanish, berilgan bo'g'inlar yordamida so'zlar tuzish, gaplarni to'ldirish, o'qilgan matnga oid rasm chizish, namuna asosida yozish, tushirib qoldirilgan harf yoki so'zni o'rninga qo'yib yozish, berilgan predmetlarni ma'lum

belgisiga ko'ra guruhlash va umumlashtirish kabi mashqlarni o'qitish, bu jarayonda texnika vositalaridan unumli foydalanish zarur. Mustaqil ish sifatida tarqatma materialda berilgan so'zni o'qish, unli va undosh harf tagiga chizish, so'zni bo'g'inlarga ajratish kabi mashqlarning berilishi o'qituvchiga juda qo'l keladi.

Oz komplekti maktablarda texnika vositalaridan foydalanish ham katta ahamiyat kasb etadi.

Komplekt sinflarni to'g'ri taqsimlash va birlashtirish, dars va mustaqil ishlarni mohirlik bilan uyushtirish va rejalashtirish, didaktik materiallardan, ko'rgazmali vositalardan unumli foydalanish yo'li bilan oz komplekti sinf o'quvchilarining bilimlarni puxta o'zlashtirishlariga erishish mumkin.

"Alifbe" darsligiga qo'yiladigan ilmiy-pedagogik talablar

"Alifbe" birinchi o'quv kitobi bo'lib, uni ishlab chiqishda didaktikani quyidagi umumiy hamma "Alifbe" darsligi tuzilishining xususiy mezonlariga asoslaniladi:

- g'oyaviylik;
- bayonning ilmiyligi, tushunarligi;
- ko'rsatmalilik;
- onglik;
- o'quv materialining hayot bilan bevosita aloqadorligi;
- bolalar yoshi va dunyog'arashi, o'ziga xos ruhiy xususiyatlarining hisobga olinishi.

"Alifbe" darsligi, asosan, quyidagi ilmiy-pedagogik talablar asosida tuziladi:

1. "Alifbe" material bolalarda ongli, to'g'ri, ravon o'qish va grafik to'g'ri yozish malakalarini hosil qilishga yordam berishi.
2. O'qish uchun berilgan matnlar, rasmlar bolalar saviyasiga mos bo'lishi, shu bilan birga, ularning tafakkuri va nutqini o'stirishni ta'minlashi.
3. "Alifbe" da tovush-harflarni tanishtirishning qulayligini ta'minlash uchun so'zdan ajratib olish oson bo'lishi hisobga olinishi.
4. "Alifbe" da harflarning joylashtirish tartibida ularning so'z tarkibida ko'p qo'llanishiga e'tibor qaratilishi.
5. "Alifbe" dagi materiallarning hajmi savod o'rgatishga ajratilgan

vaqtga mos bo'lishi.

6. "Alifbe"ning harfi, terilishi, qog'ozi, rasmlarining bo'yloqlari gigiyenik talablarga javob berishi.

7. "Alifbe"ning tashqi ko'rinishi o'quvchilarning diqqatini o'ziga tortadishi va ichki mazmuni ifoda etishi va hokazo.

"Alifbe" darsligiga qo'yilgan talablar faqat "Alifbe" darsligini yaratuvchi metodist olimlariga taalluqli bo'lmagan, u bilan ishlaydigan o'qituvchilarga tegishlidir. Chunki o'qituvchi "Alifbe" darsligining mazmunini, tuzilishiga qo'yiladigan talablarni bilsa, unga to'g'ri baho bera oladi va o'z faoliyatida qiyinchiliklarga duch kelmaydi. Undagi materiallar asosida pedagogik jarayonni tashkil etadi (dars rejasini tuzish, darslar tizimini belgilash, alifbe materialiga qo'shimcha material tanlash, ba'zi materiallarni qayta ko'rib chiqish), shuningdek, darslikka ijodiy yondasha oladi.

Savol va topshiriqlar

1. Nutq faoliyatining turlari va ularning shakllanishini tushuntiring.

2. Savod chiqarishda o'qish va yozuvga o'rgatish deganda nima tushuniladi?

3. Eski maktablarda savod o'rgatish qanday metod va bosqichlarda olib borilgan?

4. Analitik-sintetik tovush metodi va uning tamoyillari haqida ma'lumot bering.

5. Bolalarning savod o'rgatishga tayyorgarligi qanday yo'nalishlarda o'rganiladi? O'zingiz bir-ikkita bolaning savod o'rgatishga tayyorgarligini o'rganing va taqqoslang, farqini aniqlang.

6. Savod o'rgatish jarayoni haqida to'liq ma'lumot bering.

7. Savod o'rgatish jarayoni oxirida o'quvchilar qanday bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishlari zarur?

8. Savod o'rgatish davri o'qish darslariga dars namunasini ishlab chiqing.

9. Bo'g'in-tovush, tovush-harf tahlili mashqlarining mazmuni va ahamiyatini sharhlab bering.

10. Savod o'rgatish jarayonida qanday mashq turlaridan foydalaniladi? Ularni to'liq bayon qiling.

11. Savod o'rgatish jarayonida tovushlarning to'g'ri va ravon talaffuzi ustida qanday ishlanadi?

12. Diksiya ustida ishlash mashqlariga nimalar kiradi?

13. Savod o'rgatish davrida nutq o'stirishga oid ish turlarini misollar bilan tushuntiring.

14. Savod o'rgatish davrida gap va so'z ustida ishlashga doir ish turlarini ayting.

15. Yozuvning inson hayotidagi ahamiyatini ayting. Hozirgi yozuv shartiga o'z munosabatingizni bildiring.

16. Yozuvga o'rgatishning tashkiliy, gigiyenik va ta'limiy shartlarini aytib bering. Ularni biror harfni yozish darsiga tatbiq eting.

17. Yozuv daftri ustida ishlashni tushuntiring.

18. Yozuv darslarida o'quvchilar nutqini o'stirishda qanday usullardan foydalaniladi?

19. Savod o'rgatish davridagi o'qish va yozuv darslariga tavsif bering.

20. Oz kompleksli maktablarda savod o'rgatish darslarining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?

21. "Alifbe" darsligi qurilishining ilmiy-pedagogik tamoyillarini tushuntirib bering.

22. Hozirgi kunda amalda qo'llanilayotgan "Alifbe" darsligini tahlil qiling va unga taqiriz yozing.

Bilimlarni tekshirish uchun test topshiriqlari

1. Savod o'rgatishning asosiy metodi ko'rsatilgan javobni belgilang.

A. Subbat metodi.

B. Analitik-sintetik tovush metodi.

C. Muammoli yarim izlanish metodi.

D. Subbat va tushuntirish metodi.

2. Psixologo-lingvistik nuqtai nazardan analitik-sintetik tovush metodida nimalar ahamiyat beriladi?

A. Savod o'rgatishda o'quvchining o'qish va yozishni bila olishi, gaplarni ifodalay qilib o'qiy olishi hisobga olinadi.

B. Savod o'rgatishda o'quvchilarning fonematik eshitish qobiliyatlari, tovushlarni to'g'ri talaffuz qilishlari, analiz va sintez mashqlari asos qilib olinadi.

C. Savod o'rgatishda bolaning egallagan nutq malakasiga asos-

lanadi, tovush va harfi o'rgatishning qulay tartibi, ularning mosligi va osonligi, ta'limning tarbiyaviy va o'stiruvchan xarakteri hisobga olinadi.

D. Savod o'rgatishda o'quvchining xotirasi, tovush va harflarni tanib olishi, bo'g'inlab o'qiy olishi asos qilib olinadi.

3. Analitik-sintetik tovush metodi savod o'rgatishga tashkiliy tomondan qanday yondashadi?

A. Tashkiliy tomondan 2 davrga bo'linadi, alifbegacha tayyorgarlik davri, alifbe davri, bunda yozuvga va o'qishga o'rgatish parallel olib boriladi.

B. Tashkiliy tomondan 3 davrga bo'linadi, bunda oldin o'qishga, so'ng yozuvga o'rgatiladi, oldin kichik, so'ng bosh harfdan yozdiriladi.

C. Savod o'rgatish yakka tartibda olib boriladi.

D. Tashkiliy tomondan savod o'rgatish aprelgacha davom etadi, 3 bosqich: harf-tovush o'rganilmaydigan bosqich, unli tovush va harf o'rganiladigan bosqich va alifbo bosqichlariga bo'linadi.

4. Bolalarning savod o'rgatishga tayyorgarligini hisobga olish jihatlari qaysi javobda batafsil bayon qilingan?

A. Yozuv ko'nikmasi, o'qish ko'nikmasi.

B. O'qish ko'nikmasi, yozuv ko'nikmasi, og'zaki bog'lanishli nutqi.

C. Og'zaki bog'lanishli nutqi, qancha she'r yod bilishi, 2 yoki 3 ertakni bilishi, tortinib yoki tortinmay aytib olishi, matnga yaqinlashtirib aytib berishi, harflarni yoki so'z va gapni o'qiy olishi.

D. Yozuv ko'nikmasi: harflarning bosma yoki yozma shaklini yoza olishi, o'z ismini yoza olishi, barcha gaplarni yoza olishi, so'z va gapni o'qiy olishi.

5. Savod o'rgatish mashqlarining turlari qaysi javobda berilgan?

A. To'g'ri va burro talaffuz mashqlari.

B. Analiz mashqlari, sintez mashqlari, artikulyatsiya va burro talaffuz mashqlari

C. Matni gaplarga ajratish mashqlari, bo'g'inlarni tovushlarga ajratish mashqlari.

D. Tovush-harf tahlili mashqlari.

6. Savod o'rgatish jarayonida o'quvchilar amaliy o'zlashtiradigan bilimlar tizimi berilgan javobni belgilang.

A. To'g'ri yozuvga o'rgatuvchi imloviy bilimlarni amaliy o'zlashtiradilar.

B. So'zlarni ajratib va qo'shib yozishni, chiziqcha bilan yozishni o'zlashtiradilar.

C. Grammatika va imlodan ayrim materiallarni amaliy o'zlashtiradilar, gaplarni va atochi otlarni bosh harf bilan yozishni, so'zlarning talaffuzi va yozilishini taqqoslash orqali ayrim harflar imlosini o'zlashtiradilar, ular "jarangli va jarangsiz undoshlar", "o'zakdosh so'zlar" kabi mavzularni o'zlashtirishga tayyorlanadi.

D. So'zlarni, gaplarni, matni ortoepik to'g'ri o'qiy olishi, tahlil qilingan 2-3 ta gapni yoddan yoza olishni o'rganadilar.

7. Grafik (yozuv) malakalarini shakllantirish bosqichlari qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

A. Partada to'g'ri o'tirish, daftarni partada 25° qiyalikda qo'yish, fuqkani uch (3) barmoq orasida ushlab, yozuvni mashq qilish.

B. Alifbodagi unli va undosh harflarni yozish, bo'g'in va so'z yozish.

C. Qisqa va uzun qiya chiziq, to'g'ri unsurlarni chizish, chamalashga o'rganish, harf elementlarini yozish, bosh va kichik harflarni yozish, harf birkimalarini, bo'g'in, so'z yozish.

D. harf elementlarini yozish, tahlil qilingan ikki so'zli gapni o'qituvchi yordamida yozish, talaffuzi yozishdan farq qilmaydigan so'zlarni ko'chirib yozish, diktovka bilan yozish.

8. Yozuv darsida o'quvchilar egallaydigan amaliy imloviy bilimlar majmui ko'rsatilgan javobni belgilang.

A. Talaffuzi yozilishidan farq qilmaydigan so'zlarni to'g'ri yozishni, gapda so'zlarni alohida yozishni, bo'g'in ko'chirishni bosh harf bilan kishilarning, shahar, ko'cha, hayvonlarning nomlarini yozish.

B. Jarangli va jarangsiz undoshli so'zlarni to'g'ri yozishni, alohida va chiziqcha bilan yoziladigan so'zlarni, bo'g'inga bo'lib va bo'g'in ko'chirish qoidasiga ko'ra yoziladigan so'zlarni, bosh harflar imlosini.

C. Chiziq va qisqa aytiladigan undoshli so'zlarni, jarangli va jarangsiz undoshli so'zlarni, bo'g'in ko'chirish va bosh harflar imlosini.

D. Qo'shma so'z, sodda so'z, juft so'zlarining yozilishini, bo'g'in ko'chirishni, bosh harflar imlosini.

9. Savod o'rganish jarayonidagi yozuv darslarida o'tkaziladigan diktant turlari qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A. Ta'limiy diktant va tekshirish diktanti.
- B. Tekshirish diktanti, harfiy diktant, bo'g'in diktanti.
- C. Harfiy diktant va ta'limiy diktant.
- D. Ta'limiy diktant, izohli diktant, rasm diktant, yoddan yozuv diktanti, saylanma diktant.

10. O'z komplektli maktablarda savod o'rgatishda qanday mustaqil ishlardan foydalaniladi?

- A. Ichda o'qish, rasmga qarab hikoya tuzish.
- B. Kesma harflardan alifbedagi matni tuzish.
- C. O'qituvchi bergan savolga javob tayyorlash.
- D. Rasm chizish, harf terish kartoni va abakda analitik-sintetik ishlarni bajarish, bo'g'inlar kassasidan foydalangan holda so'z tuzish, ichda o'qish, yozuv daftrida yozish, hikoya tuzish.

11. "Alifbe" darsligini tuzishda qanday xususiy mezonlarga asoslaniladi?

- A. g'oyaviylik, bayonning ilmiyligi, tushunarliligi.
- B. ko'rsamaliylik, ongillik.
- C. o'quv materialining hayot bilan aloqadorligi.
- D. barcha javoblar to'g'ri.

12. "Alifbe" darsligi tuzilishida e'tibor qaratiladigan ilmiy-pedagogik tamoyillar...

- A. Alifbe hajmi savod o'rgatishga ajratilgan vaqtga mos bo'lishi, badiiy didni o'stirish va tarbiyalash tamoyili asosida tuzilishi, hajmi, qog'ozi, barcha tasvirlari, shakl va mazmun birligiga rioya qilishi, soddadan murakkabga tamoyili asosida tuzilishi.
- B. Tashqi tomondan o'quvchini o'ziga jalb qila oladigan, rasmlarga boy, o'quvchilarning badiiy va estetik didini o'stira oladigan va ilmiy bo'lishi.
- C. O'quvchining yoshi va psixologik xususiyatlariga mos bo'lishi, foydalanishda qulay, osondan qiyinga tamoyili asosida yaratilishi.
- D. Bolaga boriqliq haqida to'la bilim berishi, osondan murakkabga tamoyili asosida yaratilishi, rasmlarga boy bo'lishi.

13. Savod o'rgatish jarayonida differentsial yondashuvda topshiriqlar qay tarzda beriladi?

- A. Uchala guruh uchun asosiy o'quv material "Alifbe" darsligi

hisoblanadi.

- B. 1-guruh uchun "Alifbe" va qo'shimcha topshiriqlar, 2-guruh uchun alifbedagi matnlar, jadvallar, 3-guruh uchun ham alifbe materiallaridan foydalaniladi.

C. 1-guruh uchun "Alifbe" ning materiali, 2-guruh uchun alifbedagi matn, 3-guruh uchun alifbedagi so'zlar ustunchasi.

- D. 1-guruh "Alifbe" va qo'shimcha topshiriqlar, tarqatma materiallar, 2-guruh uchun alifbe materiali, 3-guruh uchun jamoaviy tay-yorgarlikdan so'ng yaxshi o'zlashtiradigan o'quvchilardan alifbe materialini o'qitish.

14. Savod o'rganish jarayonida o'quvchilar nazariy ma'lumotlarsiz amaliy o'zlashtiradigan inlovii bilimlar majmuasini belgilang.

- A. Bosh harflar bilan yoziladigan, qo'shib, ajratib, chiziqcha bilan yoziladigan so'zlarni yozish, bo'g'inlab ko'chirish, so'zlarning satrga sig'may qolgan qismini 2-yo'lga bo'g'inlab ko'chirish.

B. Kishilarning ismlarini, joy va hayvonlarga qo'yilgan nomlarni, gaplarning 1-so'zini bosh harf bilan yozilishini, gapda so'zlarni alohida yozishni, talaffuzi yozilishidan farq qilmaydigan so'zlarni yozish.

- C. Hamma kichik va katta harflarni yoza olish, so'zlarni va gaplarni husnixat talablariga rioya qilgan holda yoza olish.

D. «Alifbe» va «Yozuv daftri» dagi so'z va gaplarni yozma va bosma shaklda yoza olish.

15. Savod o'rgatish davrida imlo ustida ishlashning ongli bo'lishini ta'minlaydigan metodik ishlar...

- A. Bo'g'in – tovush, tovush – harf tahlili.
- B. Bo'g'in – tovush, tovush – harf tahliliga va tahlil qilingan bo'g'in yoki so'zni sintez qilishga, so'z tuzish va tuzilgan so'zni bo'g'inlab o'qish va yozish, yozganlarini namunaga qarab tekshirish.
- C. So'zlarni to'g'ri talaffuz qilish, ularni tovush va harf tomondan analiz qilish.
- D. Tahlil qilingan so'zning ma'nosini izohlash.

16. Yozuv darslarida o'quvchilar egallashi lozim bo'lgan malakalar izchil berilgan qatorni belgilang.

- A. Alifbodagi barcha harflarning bosh va kichik shaklini to'g'ri ulab yozish, 2-3 so'zli gaplarni o'qituvchi yordamida yozish,

ko'chirib yozish, diktovka bilan yozish.

B. Partada to'g'ri o'tirish, dafarni to'g'ri qo'yish, ruchkani to'g'ri ushlash, yozuv yo'li ichida yozish.

C. Partada to'g'ri o'tirish, ruchkani 3 barmog' orasida ushlash, dafarni parta ustida 65° qiyalikda tutish, alftbodagi kichik va katta harflarni grafik jihatdan to'g'ri shakllantirish va ulash, so'z va 2-3 so'zli gap yozish, ko'chirib yozish, diktovka bilan yozish, ijodiy yozish.

D. Partada to'g'ri o'tirish, erkin rasm chiza olish, kichik va katta harflarni yoza olish, so'zlarni to'g'ri yoza olish.

17. Yozuv malakasi qanday malaka va u qaysi malakalar bilan bog'liq?

A. Yozuv malakasi o'qish va fikrlashga bog'liq malaka.

B. Yozuv malakasi grafik malaka bo'lib, tovush va harfning to'g'ri nisbatini belgilash, grafik va ortografik qoidalariga rioya qilishni, yozuvning ongligini talab etadi; u o'qish malakasi bilan bog'liq.

C. Yozuv nutqqa oid malaka, tafakkur qila olish, imlo xatolarisiz yoza olish bilan bog'liq.

D. Yozuv malakasi qo'l-harakati, ko'rish va eshitish sezgisiga oid malaka bo'lib, u ortografik malaka bilan uzviy bog'liq.

18. O'qish va yozuv darslariga qo'yiladigan talablar:

A. Umumdidaktik talablar, metodik talablar.

B. Ta'limiy talablar, tarbiyaviy talablar.

C. O'quvchilarning imkoniyati, bilim va ko'nikma darajasini fikrlash faoliyatini hisobga olishga oid talablar.

D. Ko'rgazmalilikka o'rgatish.

19. O'qish va yozuv darslariga qo'yiladigan umumdidaktik talablar: ...

A. Nutq ifodali, obrazli, aniq, mantiqiy to'g'ri bo'lishi; yozuvning mazmunli va savodli bo'lishi, tilga sezgirlikni tarbiyalashi.

B. Dars tarbiyalovchi xarakterda bo'lishi, ta'limiy maqsadni amalga oshirishi, izchil va istiqbolli bo'lishi, samarali xilma-xil metod va usullar tanlanishi, dars materiali ilmiy va o'quvchilarning saviyasiga mos bo'lishi.

C. Aqliy mehnatga o'rgatuvchi usullardan foydalanish.

D. O'rganiladigan mavzularning ilmiyligiga, izchilligiga rioya qilish va o'quvchilar talabini hisobga olish.

20. O'qish va yozuv darslariga qo'yiladigan maxsus metodik talablar: ...

A. Nutqning ifodali, obrazli, aniq, mantiqiy to'g'ri bo'lishi, yozuvning mazmunli va savodli bo'lishi, tilga sezgirlikni tarbiyalashi.

B. Dars tarbiyalovchi xarakterda bo'lishi, ta'limiy maqsadni amalga oshirishi, izchil va istiqbolli bo'lishi, samarali xilma-xil metod va usullar tanlanishi, dars materiali ilmiy va o'quvchilarning saviyasiga mos bo'lishi.

C. Aqliy mehnatga o'rgatuvchi usullardan foydalanish.

D. O'rganiladigan mavzularning ilmiyligiga, izchilligiga rioya qilish va o'quvchilar talabini hisobga olish.

21. Burro talaffuz (diksiya) mashqlari...

A. Nutqni gapga, gapni so'zga, so'zni bo'g'in, bo'g'inni tovushga ajratish va tovushni aniq talaffuz qilish.

B. Tovushni yakka holda aniq, burro talaffuz qilish va so'z tarkibida adabiy-orthoepik talaffuz qilish.

C. Baland talaffuzni, talaffuz tempini, nuqsonli talaffuz qilindigan undosh tovushli so'zlarning talaffuzini, murakkab tovush birliklarining to'g'ri talaffuzini mashq qilish.

D. Tovushdan bo'g'in, bo'g'indan so'z, so'zdan gap hosil qilish.

22. Tovush ustida ishlashda sintez mashq turlari qaysi javobda berilgan?

A. Nutqni bo'laklarga bo'lish.

B. Nutq bo'lagidan kerakli til birligini ajratish va uning xususiyatlarini aniqlash.

C. O'rganilgan tovush-harfdan kesma harf va bo'g'inlar asosida bo'g'in, so'z, gap tuzish va o'qishni mashq qilish.

D. Matndan gapni, gapdan so'z, bo'g'in va tovushni ajratish, tovushning xususiyatlarini o'rganish.

23. Tovush ustida ishlash jarayonidagi analiz mashq turlari qayd etilgan javobni toping.

A. Nutq(gap)dan so'zni ajratish, so'zni bo'g'inga bo'lish va uig'uli bo'g'inni ajratish; o'rganiladigan yangi tovushni ajratish.

B. Nutqni turlarini farqlash.

C. O'rgatilgan tovush-harflardan kesma harf va bo'g'inlar asosida bo'g'in, so'z, gap tuzish, o'qishda ularning tarkibini o'zgartirish va o'qishni mashq qilish.

D. Nutqdan kerakli soʻzlarni tanlab olish.

24. Boshlangʻich sinf oʻquvchilari egallashi lozim boʻlgan fonetik-grafik koʻnikmalar toʻgʻri berilgan javobni toping.

A. Tovushlar va harflar, unli va undosh tovushlar.

B. Jarangli va jarangsiz undoshlar, soʻzni boʻgʻinga boʻlish.

C. Tovushlar va harflar, unli va undosh tovushlar, jufti bor jarangli va jufti yoʻq jarangsiz undoshlar.

D. Soʻzlarni boʻgʻinga boʻlish, urgʻuli boʻgʻinni ajratish.

25. Soʻzning tovush tarkibini bilishning qanday ahamiyati bor?

A. Oʻqish va yozishni tezroq egallashga yordam beradi.

B. Soʻzlarni toʻgʻri talaffuz qilish, soʻzdagi harflarni tushirib qoldirmay yoki oʻrni almashitmay yozish malakasini shakllantirish uchun kerak.

C. Taʼlimning keyingi bosqichlarida oʻqishni muvaffaqiyatli davom ettirish imkonini beradi.

D. Soʻz turkumlarini oʻrganishda soʻzlarni tarkibiy qismlarga ajrata olish malakalarini shakllantiradi.

26. Oʻqish va yozuv malakasi...

A. tilga oid malaka.

B. nutqqa oid malaka.

C. til va nutqqa oid malaka.

D. ichki va tashqi nutqqa oid malaka.

27. Saidrasul Saidazovning "Ustodi avval" kitobi qachon—gacha qoʻllanib kelingan?

A. 1917-yilgacha.

B. 1912-yilgacha.

C. 1914-yilgacha.

D. 1919-yilgacha.

28. Savod oʻrgatishda oʻquvchilar toʻliq qolmasliklari uchun ish turlari qancha vaqt orasida almashiriladi?

A. 8-10 daqiqada.

B. 15-20 daqiqada.

C. 5-6 daqiqada.

D. 3-4 daqiqada.

29. Savod oʻrgatishda yozuv darstlarining davrlari qaysi javobda toʻgʻri quyid qilingan?

A. tayyorgarlik davri, asosiy davr.

B. yakuniy bosqich.

C. umumlashtiruvchi bosqich.

D. kirish bosqichi.

30. Fonematik eshitish qobiliyatini oʻstirish deganda nima tushuniladi?

A. Soʻzlarni toʻgʻri, aniq talaffuz qilish, talaffuzda ayrim tovushlarni farqlash, boʻgʻindan tovushni ajrata olishni.

B. Soʻzlovchining nutqini tushuna olishni.

C. Soʻzlovchining nutqini tushunib, uni ifodali qaytara bilishni.

D. Turli mashqlar yordamida soʻzlovchining nutqini anglashlari va qayta ifodalay bilishlarini.

HUSNIXATGA O'RGATISH METODIKASI

Husnixatga o'rgatish metodikasining predmeti, maqsadi va vazifalari

Husnixat va uni o'qitish metodikasi - pedagogik fan. Husnixat va uni o'qitish metodikasi pedagogik fanlar qatoriga kirishini pedagogika atamasining izohi asosida dalillash maqsadga muvofiqdir. Pedagogika tarbiya haqidagi, ya'ni o'sib kelayotgan yosh avlodni, umuman insonni tarbiyalash haqidagi fan bo'lib, ta'lim jarayonida o'qituvchi va o'quvchilarning hamkorligidagi faoliyati asosida o'quvchilarning o'quv ko'nikma va malakalarni egallashi, tarbiyalanib va shaxsining rivojlanib borishi jarayonini tashkillashtirish asosini tashkil etadi.

Ma'lumki, inson o'z fikrini boshqa kishilarga og'zaki va yozma shaklda yetkazadi. Nutqning bu ikki shaklining o'xshash va farqli tomonlari mavjud bo'lib, ular o'z o'rinda afzalliklarga ega. Og'zaki nutq tovush chiqarib aytiladi va eshilitish uchun mo'ljallanadi. U kishilarning nutq jarayoni vaqtidagi aloqa vositasi bo'lib xizmat qiladi. Yozma nutq esa tosh, yog'och, teri, metall, qog'oz kabilarga ko'rish asosida idrok qilinadigan doimiy belgilar orqali yozib qo'yiladi. Yozuv kishilarning o'zaro fikr almashishi va bilimlarni egallashning qudrati vositasi hisoblanadi. Yozma nutq avlodlarni bir-biriga bog'laydi, uzoq saqlanadi. Yozuv tufayli kishi fikri, insoniyat qo'lga kiritgan bilimlar avloddan-avlodga yetib boradi, abadiy yashaydi.

Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarni husnixatga o'rgatish ehtiyoji yuqoridagi talablar asosida yuzaga keladi. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarni husnixat bilan yozishga o'rgatish metodikasi ularda aniq, chiroyli va tez yozish malakasini shakllantirishga xizmat qiladi. Bu kabi vazifalarni amalga oshirish uchun, dastur mazmunini va uning talablarini amalga oshirish uchun o'qitish usullarini, yozuviga o'rganishning gigiyenik shartlarini, o'quvchilarning yozuvidagi individual kamchiliklarini tahlil qilish, kelib chiqish sabablarini aniqlash va tuzatish usullarini ishlab chiqish zarur.

Demak, yozuv kishi hayotida pedagogik va ijtimoiy ahamiyatga ega. Yuqoridagi talab asosida yozishga o'rgatish boshlang'ich sinflardan boshlanadi. 1-4-sinf o'quvchilarini chiroyli yozishga o'rgatish uchun o'qituvchining o'zi husnixat bilan yozishi, shu bilan birga

o'quvchilarni chiroyli yozishga o'rgatish usullarini bilishi va ularni amalda qo'llay olishi kerak.

Husnixat va uni o'qitish metodikasi fani amaliy fan bo'lib, u chiroyli yozishga o'rgatish bilan bir qatorda tarbiyalash vazifalarini bajaradi.

Pedagogika oliy o'quv yurtlarida o'qitiladigan husnixat va uni o'qitish metodikasi fanining maqsadi:

1. Talabalarga husnixat metodikasidan nazariy ma'lumot berish.
2. Talabalarni husnixat talablari asosida yozish ko'nikmalarini rivojlantirish.

3. Bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarini husnixatga o'rganishning metodlari va usullari bilan qurollantirish.

Husnixat va uni o'qitish metodikasi predmeti ta'lim berish jarayonida husnixat bilan yozishni egallash, grafik jihatdan to'g'ri chiroyli yozishga o'rgatish haqidagi ilim hisoblanadi.

Husnixat va uni o'qitish metodikasi fani o'z oldiga quyidagi vazifalarni qo'yadi:

- husnixat bilan yozishning ijtimoiy ahamiyatini asoslash;
- husnixat bilan yozishning shakllanish tarixi haqidagi ma'lumotlarni o'rganish;

- husnixatga o'rgatish metodikasiga doir nazariy ma'lumotlarni o'rganish;

- husnixat bilan yozishga o'rgatishning grafik asoslarini o'rganish;
- hozirgi ta'lim tamoyillariga asoslangan holda husnixatga o'rgatish tamoyillarini ishlab chiqish;

- o'quvchilarni husnixat bilan yozishga o'rgatish metod va usullarini aniqlash, vositalarini ishlab chiqish;

- yozuv qurollari va ulardan foydalanish qoidalarini ishlab chiqish;
- boshlang'ich sinflarda husnixat daqiqalarini rejalashtirishga qo'yiladigan talablarni ishlab chiqish;

- husnixat daqiqalari o'quv materiallariga qo'yiladigan talablarni ishlab chiqish;

- talabalarining husnixat bilan yozish malakalarini rivojlantirish shukllari va usullarini ishlab chiqish;

- talabalarining boshlang'ich ta'limda husnixat daqiqalarini tashkil etish metod va usullari bilan qurollantirish.

Ma'lumki, husnixat bilan yozish ijtimoiy ahamiyatga ega.

O'quvchilarni husnixat bilan yozishga o'rgatish, birinchidan, ularda mehnat madaniyatini tarbiyalaydi. Topshiriqlarni toza, aniq va tushunarli bajarish ko'nikmasini shakllantiradi.

Ikkinchidan, dastxatga pala-partish va be'etbor munosabatda bo'lishdan saqlaydi. O'quvchilarning dastxatlariga be'etbor munosabatda bo'lishlari imloviy savodxonlikka putur yetkazadi, o'z xato-kamchiliklarini ham o'ylab ko'rmaydigan bo'lib qoladilar.

Uchinchidan, kishilar turli rasmiy hujjatlarni yozishda husnixatga ehtiyoj sezadilar. Husnixat bilan yozilmagan, to'ldirilmagan hujjatlarni o'qishga kitobxonning ko'p vaqt sarflashiga to'g'ri keladi. Vaholanki, maktabda har kuni o'qituvchi 30 talab o'quvchilar daftrini tekshiradi. O'qib bo'lmaydigan qilib yozilgan dastxatlar uchun o'qituvchi ko'p vaqt sarflaydi. Aniq va ravon qilib yozilgan dastxat o'qituvchining, umuman o'quvchining ishini yengillashiradi, keyingi ta'limiy maqsadlarini amalga oshirishlari uchun imkoniyat yaratadi.

Husnixatga o'rgatish metodikasining boshqa fanlar bilan aloqasi

Husnixat va uni o'qitish metodikasi boshqa fanlar bilan uzviy aloqada bo'lib, ularning natijalariga tayanadi.

Amaliy fan hisoblangan husnixat va uni o'qitish metodikasi til o'rganish jarayoni hamdir. Yozish uchun tanlangan til faktlari ayni vaqtda adabiy tilni o'zlashtirib borishga yordam beradi.

Pedagogika ta'lim-tarbiya haqidagi fan ekani yuqorida qayd etildi. **Pedagogika** ta'lim-tarbiya tamoyillari hamda metodlarini belgilab beradi, barkamol shaxsni tarbiyalash yo'llarini ko'rsatadi. Husnixat va uni o'qitish metodikasi pedagogikaning ana shu qoida-lariga asoslanadi, ya'ni husnixatga o'rgatishda ta'lim-tarbiya birligi-giga amal qiladi.

Husnixat va uni o'qitish metodikasining asoslaridan yana biri **psixologiyadir**. Psixologiya his, tasavvur, diqqat, xotira, fikr, intilish, istak, havas, qobiliyat kabi tushunchalar haqida ma'lumot beradi. Husnixatga o'rgatishda bola psixologiyasidagi yuqoridagi holatlarga tayanib ish ko'riladi, o'quv materiali tanlanadi, sinflar bo'yicha taqsimlanadi.

Husnixat va uni o'qitish metodikasi fiziologiya, tishunoslik,

adabiyotshunoslik va tarix fanlari bilan uzviy aloqadadir.

O'quvchining yozuv jarayonidagi fiziologik holati qo'l harakatlari, yozganlarini to'g'ri, aniq tallafuz qilishda fiziologiyaga tayansa, yozuv uchun matn tanlashda adabiyotshunoslik nazariyasi va adabiy materiallarga, yozuvning paydo bo'lishi, uning jamiyatda tutgan o'rini tushinishda esa tarix fanining yutuqlariga, harflarning grafik shakllarini aniqlashda tishunoslik fanining graffika bo'limi ma'lumotlariga asoslangan holda ish ko'radi.

Savol va topshiriqlar

1. Husnixat va uni o'qitish metodikasi nima uchun pedagogik fanlar qatoriga kiradi?
2. Husnixatga o'rgatish metodikasining predmetini ayting.
3. Yozuvning pedagogik va ijtimoiy ahamiyatini misollar bilan asoslang.
4. Husnixatga o'rgatish metodikasining maqsadi nimalardan iborat?
5. Husnixatga o'rgatish metodikasining vazifalariga nimalar kiradi?

Yozuv haqida ma'lumot

Yozuv – biror tilda qabul qilingan maxsus belgilar yig'indisi. Yozuv tushunchasi til birliklari (so'z, bo'g'in, tovush)ni ifodalovchi belgilarining emas, balki piktografiya, ideografiya shakllarini ham o'z ichiga oladi. Bular aloqa qilish belgilari yig'indisi sifatida yozuvdan ilgari belgilar (xotira yozuvi, hisoblash yozuvi va boshqalar)ga qarama-qarshi qo'yilgan.

Urug'chilik tuzimi davrida dastlab surat yozuvi paydo bo'ldi. Klashlik jamiyati kichik va tarqoq oila - urug'lardan tashkil topgan davrda kishilar bir-birlari bilan faqat og'zaki nutq yordamida fikr almashgan. Yirik urug' va qabila jamoalarining tarkib topishi bilan og'zaki nutqni uzozga yetkazish va uni zamon bilan mustahkamlash ehtiyoji tug'iladi.

Insoniyatning shu ehtiyoji zaminida yozuv paydo bo'lgan. Boshida yozuv bilan bir qatorda grafik shaklga ega bo'lmagan usullar ham

qo'llanilgan (mis, iplarni tugib qo'yish). Bunday belgilar ibtidoiy odamlar hayotida qo'llanilgan. Bu yozuvning qoldiqlari hozir ham urug'-qabilalarning tamg'alari, shimoliy indeyestlarning chig'anoq marjonlari, biror ijtimoiy tabaqaning xususiy mulkini ifodalovchi belgilar va boshqa shakllarda mavjud.

Yozuv zamon va masofa jihatidan og'zaki nutqqa nisbatan ustunlikka ega. Texnikaning rivoji (telefon, telegraf, radio, televizor, internet) natijasida undagi ustunlik masofa jihatidan zaiflashdi, lekin zamon e'tibori bilan yozuv hali ham og'zaki nutqdan ustun. XIX - XX asr boshlarida topilgan va deshifrovka qilingan juda ko'p yodgorliklar yozuvning paydo bo'lishi va tarixiy taraqqiyotini yoritish imkonini berdi. Fanning bu yutug'i yozuv tarixini tilshunoslik fanining mustaqil bir bo'limi sifatida ajratishga olib keldi.

1. Turli tipdagi Misr iyerogliflari. «Iyeroglif» so'zi yunoncha "muqaddas yozuv" degan ma'noni anglatadi. Yozuvning bu turi XIX asrning 20-yillarida fransuz olimi Shampalon tomonidan o'qilgan, XIX asrning 70-90 yillarida Evans o'qigan qadimgi Kipr surat yozuvlari va Semq o'qigan Kipr surat yozuvlari ham Misr surat yozuvlari tipiga kiradi.

2. Mixxat yozuvlarining turli tiplari. Bu tip yozuvlar Osiyoda qadimda yashagan qator xalqlarning tillarida ishlatilgan (shumer assiro - ovavilon, elom, xala, xet-kappodokiya, fors tillariga moslangan). Bu tur yozuvlar XIX asr boshlarida deshifrovka qilina boshlanib, XX asrning 10-yillarida tugallandi.

3. Somiy xalqlarda qayd qilingan va tillariga moslangan harf yozuvining eng qadimgi shakllari. Bular finikiy va xalaan yozuvlarining asosiy yodgorliklari XIX asrning 60-70-yillarida va XX asrning 20-yillarida topilgan. Janubiy arab, oromiy yozuvlarining qadimgi namunalari XIX asrning 60-70-yillarida topilgan. Ko'pchilik mutaxassislarining fikricha, qadimgi uyg'ur va O'rxun-Enasoy yozuvlari ham aslida oromiy yozuvlari zaminida yuzaga kelgan. Uni XIX asrning 90-yillarida tilshunos olimlar V.Tomsen va V.Radlov deshifrovka qilganlar.

4. Yunon alfavitining qadimgi shakli, lotin alifbosining alohida varianti va boshqa turli variantdagi bu yozuv turlari bizgacha yetib kelgan. Bu yozuvlar XVIII asrdayoq ilm ahliga ma'lum bo'ladi va ularning grammatik jihatdan o'rganilishi XIX asrda qiyosiy-tarixiy

tilshunoslik fanining rivojiga katta yordam ko'rsatadi.

Yozuvning eng qadimgi shakli piktografiyadir. Bu yozuv asosan Amerika indeyestlarida aloqa quroli sifatida qo'llanilgan. Chunki ularning til xususiyatlari shunga mos edi. Bu yozuv qadimiy bo'lgani uchun unda ideografik yozuv bilan bir qatorda piktografiyaning ham ayrim elementlari mavjud bo'lgan. Masalan, toshbaqaning rasmi quruqlik tushunchasini ifodalagan, ya'ni shartli belgi vazifasini o'tagan. Chunki quruqlik tushunchasini yozuvda ideografiya bilan berish qiyin edi.

Hayotiy ehtiyoj bora-bora yozuvni soddalashtirdi va tasvirlangan predmet bilan yozuv shakli o'rtasidagi bog'liqlik yo'qoldi, belgi bo'zning simvoli bo'lib qoldi. Bu xitoy, misr, shumer, vavilon va xett yozuvlariga xos xususiyatdir.

Papirus yozish uchun maxsus unsur va bo'yoning kashf etilishi yozuvni takomillashtirdi, uning soddalashtiruviga imkon tug'dirdi. Hozir yer yuzida quyidagi besh yozuv asosida tuzilgan yozuv sistemalari tarqalgan.

1) lotin yozuvi (dunyo aholisining 30% ga yaqini foydalanadi); 2) fonetik arab yozuvi (10% ga); 3) slavyan-kirill yozuvi (10% ga yaqini); 4) grafik-xitoy yozuvi (25% ga yaqin); 5) bo'g'inli hind yozuvi (20% ga yaqini), qolgan boshqa yozuv tizimlari (yunon, yahudiy, etiofiya, gruzin, arman yozuvlari va boshqa)dan dunyo aholisining 5% ga yaqini foydalanadi.

O'zbek yozuvi tarixi

O'rta Osiyo xalqlari yozuvining tarixi juda qadim zamonlarga borib taqaladi. Eramizdan avvalgi I ming yillik o'rtalarida Eron, O'rta Osiyo va boshqa o'lkalarda oromiy yozuvi tarqala boshlagan. Turli yodgorliklarda qayd etilishicha, eramizdan oldingi I-III asrlarda oromiy yozuvi bilan bir qatorda yunon va karoshita yozuvlari ham ishlatilgan.

Oromiy yozuvi undosh tovushlardan iborat bo'lib, 22 ta harfdan tashkil topgan. U miloddan oldingi birinchi ming yillikning avvallarida finikiy yozuvi zaminida vujudga keladi. Oromiy yozuvining qadimiy asosi Bar-Xadod (Shimoliy Suriya)ga borib taqaladi.

Oromiy yozuvi negizida bir qator mahalliy yozuvlar vujudga

kela boshladi. Avesto, Xorazm, Sug'd, kushon, run, uyg'ur, pahlaviy yozuvi va boshqa yozuvlar shular jumlasidandir.

Avesto yozuvi (Zand yozuvi ham deyiladi) eramizning III-IV asrlarida pahlaviy yozuvi asosida ixtiro qilingan va "Avesto" kitobini yozish uchun qo'llangan. Unda 48 ta harf va 3 ligatura (birlashtgan harflar) mavjud edi. Ushbu yozuv Avestoni bexato va to'g'ri o'qish uchun ixtiro etilgan. Avesto yozuvi sasoniyar zamonida «din-dabir», ya'ni diniy matnlarni zabt etish uchun yaratilgan yozuv nomi bilan yuritilgan.

Xorazm yozuvi oromiy yozuvining eng qadimiy an'alarini saqlab qolgan yozuvdir. Hozirgi eramizdan boshlab so'g'd yozuvi qo'llanila boshlandi. Bu yozuv taxminan VI asrlargacha davom etdi. II asrning oxiri III asrning boshlarida Xorazm shohi chiqargan pul-larda Xorazm yozuvi uchraydi.

So'g'd yozuvi oromiy yozuvi asosida eramizdan avvalgi birinchi ming yillikda qadimiy So'g'd zaminida yaratilgan. U 23 alomatni o'z ichiga olar edi. So'g'd yozuviga mansub birinchi yozma yodgorlik eramizdan oldingi I asrga taalluqlidir.

Pahlaviy yozuvi III asrda oromiy yozuvi asosida yaratilgan. Pahlaviy tilining qadimiy kitoblari shu yozuvda bitilgan. Ushbu yozuv 22 alomatdan iborat edi. Keyinchalik tez yozish (kursiv) usuli qo'llanilgach alomatlar miqdori 14-15 ta bo'ldi. Pahlaviy yozuvda faqat uzun unliar o'z alomatiga ega edi. Ushbu yozuv o'ngdan chapga qarab yozilar edi.

V-VIII asrlarda turkiy xalqlarning O'rxun-Enasoy yozuvidan keng foydalanganlar. Bu yozuv fanda "turkiy-run" yozuvi deb ham yuritiladi. Enasoy (Enisey) daryosi qirg'oqlaridagi O'rxun yozuvi yodgorliklari haqida rus xizmatchisi Remezov XVIII asrning oxirida xabar bergan. Ammo uzoq vaqt mobaynida olimlar bu yodgorliklarni o'qiy olishmagan.

1892-1893-yillarda daniyalik olim Vilgelm Tomson, rus olimi V.V.Radlov yodgorlikdagi yozuvlarni o'qishga muvassar bo'ldilar. O'rxun-Enasoy yozuvi turkiy xalqlarning eng katta markaziy yodgorligi hisoblanadi.

VII-VIII asrlarda O'rta Osiyo arablar tomonidan istilo qilingach, O'rta Osiyo, jumladan, o'zbek xalqi ham arab yozuvidan foydalana boshladi. Xalqimiz bu alifbodan 1200 yil foydalandi.

Arab alifbosi yozilishi jihatdan murakkab bo'lishi bilan birga, o'zbek tilining tovushlarini to'la ifoda eta olmagan edi. Shu jihatlarni e'tiborga olgan ilg'or fikrli kishilar arab alifbosi yuzasidan o'z fikrlarini bildirishga harakat qilganlar. Chunonchi, Bobur o'zining "Xatir Boburiy" yozuvini yaratdi. Ammo bu yozuv amaliyotga joriy qilinmadi.

1926-yil iyun oyida O'zbekiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasining lotin harflari asosida yangi alifboni qabul qilish haqida qarori qabul qilindi.

O'zbekistonda arab yozuvidan lotin harflariga asoslangan o'zbek alifbosiga o'tish ishlari 1930-yilning birinchi yarmida to'liq amalga oshirildi. Ammo bu yozuvdan ham uzoq foydalanilmadi. 1940-yil II-mayda amaldagi o'zbek yozuvidan yangi alifboga o'tish haqidagi qonun qabul qilindi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillik e'lon qilinganidan so'ng lotin yozuvi asosidagi o'zbek alifbosi masalasini o'rta qo'ydi. Bu masala O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1993-yil 23-sentabrdagi 12-chaqiriq 13-sessiyasida muhokama qilinib, "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida"gi qaror qabul qilindi. Mazkur qarorni amaliyotga joriy qilish borasida qizg'in bahar olib borildi. "O'zbek tilini asosiy imlo qoidalarini hozirlash jaryonida alifbodagi ayrim harflar, ularning shakllari yuzasidan fikr-mulohazalar bildirildi. Mana shular asosida "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida"gi qarorga o'zgartirishlarning kiritilishi to'g'risida qaror qabul qilindi.

Alifbo - biror tilning yozuvida qabul qilingan va ma'lum an'anaviy tartibda berilgan yozuv belgilarining majmui. Alifbo miloddan avvalgi 2000-yil oxirlarida qadimgi Ugarit va Finikiy yozuvi tovush tizimidan kelib chiqqan. Undan ilgari Misr yozuvlari sanoq tizimi bo'lgan deb taxmin qilinadi. Turkiy xalqlarning run va turkiy yozuvlari bo'lgan. Ammo bu yozuvlarning o'ziga xos alifbosi haqida ma'lumot uchramaydi. Hozirgi harfiy va bo'g'in alifbosi finikiy, oromiy, yunon alifbosidan kelib chiqqan.

Savol va topshiriqlar

1. Yozuvning insoniyat hayotidagi ahamiyatini so'zlab bering.
2. Yozuvning paydo bo'lishi va yozuv turlari haqida fanda qanday fikrlar bildirilgan?
3. O'zbek xalqining eng qadimiy yozuvlari qaysilar?
4. Qaysi yozuvlar amalga joriy qilinmagan?
5. Hozirgi o'zbek yozuvi haqida nimalar bilasiz?

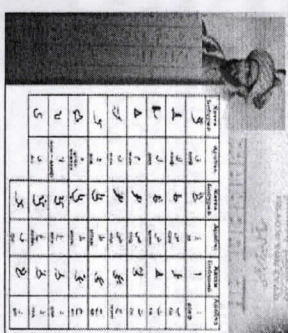
Xattotlik san'ati tarixi

O'zbek xalqi uzoq asrlik tarixida yaratib qoldirgan madaniy me'rosida xattotlik san'ati alohida o'rin egallaydi. O'rta asrlarda har qanday asar qo'lda ko'chirilib kitob qilingan. Nafis kitob ko'chirish katta hunar va san'at hisoblangan. Bu hunar egalari tarixda xattot nomi bilan mashhur bo'lganlar. Xattotlarning ko'chirgan kitoblari kishilarni hayajonga solib, ularni zavqlantirgan. Shuning ushuni ham xattotlik bilan nom chiqargan shaxslar oddiy ko'chiruvchi emas, balki o'sha davrning ilm-ma'rifat va yirik madaniyat arbobi hisoblangan. Qo'lda ko'chirilgan har bir asar san'at mo'jizasi kabi nodir asar hisoblangan.

XIV-XVI asrlarda bir qancha iste'dodli san'atkorlar, nafis kitoblarning ijodchilari yetishdi. Muhammad bin Husayn at-Tibiy, Mir Ali Tabriziy, Xorazmiy, Sulton Ali Mashhadiy, Mir Ali Qilqadam, Munislar shular jumlasidandir. Bulardan tashqari, O'rta asrlarda yashagan bir qancha olim va fozil kishilar yoshlikdan xattotlik san'atini egallab, keyinchalik kotiblikda ham nom chiqarganlar. Ular faqat o'z asarlarinigina emas, balki boshqa mualliflarning asarlarini ham ko'chirganlar. Masalan, Hofiz Sheroziy Xusrav Dehlaviyning "Xamsa"sini ko'chirgan. Alisher Navoiyning mohir xattot ekanligi tarixiy manbalardan ma'lum. Zahridin Muhammad Bobur arab grafikasida turkiy xalqlarga moslab "Xatti Boburiy" deb atalgan alifbo yaratgan.

Xatti Boburiy

Temuriy shahzodalar, Ibrohim bin Shohruh, Boysung'ur Mirzo, Shahzamon Mirzo va boshqalar ham xattotlikka homiylik qilish bilan birga o'zlarini bu san'at turi bilan shug'ullangan. Kitobat san'ati bilan bir qatorda binolarning peshtoqlaridagi, qabrotlardagi bitiklar va buyumlarda xattotlik ishlari keng qo'llanilgan.

Munis Xorazmiy xattotlik san'ati haqida "Savodi ta'lim" nomli risola yozdi va Alisher Navoiyning "Xamsa"sini nihoyatda chiroyli xat bilan ko'chirdi. Muqimiy ham juda mayda nasta'liq va shikasta xati uslubida buyoz ko'chirgan. Bularning hammasi shuni ko'rsatadiki, O'rta Osiyoda nafis kitob yaratish texnikasi ixtiro etilmagan bir davrda kotiblikka talab nihoyatda kuchli bo'lgan. Qo'l yozmalarni kitob holiga keltirishda bir necha mutaxassislar ishtirok etganlar. Bu jaryonda qog'ozrez (qog'oz quyuvchi), xattot, muzahhib (oltin suv bilan bezak beruvchi), lavoh (lavha chizuvchi), musavvir va sahof (mug'ovvachi) ishtirok etadi. Shu yo'sinda tayyorlangan nafis kitoblar alohlar, buyuk olimlar va shoirlar kutubxonalarida saqlanar edi.

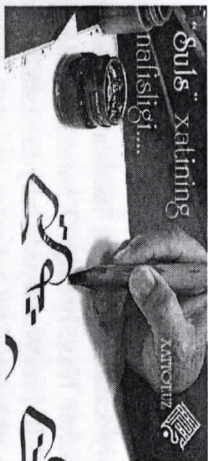
O'rta Osiyo ustalari, ayniqsa, Samarqand va Buxoro ustalari qog'oz ishlashda katta shuhrat qozongan edilar. Ularning qog'ozlari pishiq va silliq edi. Xattot uchun esa ana shunday sifatli qog'ozlar kerak bo'lar edi. Qog'ozlar kustar holda turli usullarda tayyorlangan.

Xattotning asar ko'chirish qurollari: "siyoh", "qamish qalam", "qalalar" (transport), qalamning uchini chiqarib turish uchun "qalamtaroq", qamish qalamning uchini kesish uchun yasalgan maxsus suyak plastinka - "qalam qat'dan iborat bo'lgan. Qamish qalam xattotning asosiy yozuv quroli hisoblangan. Uni tayyorlash bilan alohida san'at talab eigan. Qamish qalamdan qog'ozga siyoh

tommaslik uchun hamda qalamda doim yetarli darajada siyoh bo'lishi uchun siyohdon (dovot)ga to'lguncha ipak los solingan. Siyohga bo'ktirilgan ipak loslar qalamning yetarli miqdorda siyoh bilan ta'minlanishiga yordam beradi.

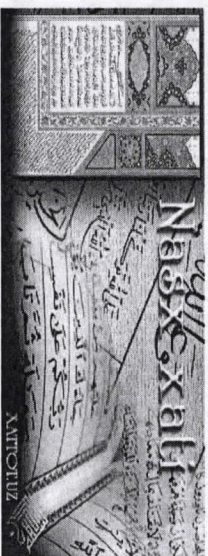
Xattotlar texnik vazifalaridan tashqari o'z yozuv uslublarini ham ishlab chiqishga intilganlar. Masalan, XII asrdan boshlab xattotlar hayotida ko'f'y xati uslubi keng o'rin oldi. Bu uslub asosida arab yozuvining quyidagi olti xil asosiy uslublari maydonga keladi:

1. **Suls xati.** Suls xati - bir narsaning uchdan bir hissasi yoki uchinchi hissasi demakdir. Suls xati - bu xatning to'rt bahrasi tekis, ikki bahrasi yumaloq shaklda yoziladi. Ibn Bavvob birinchi bo'lib suls xati harflarining shaklini nuqta o'Ichovlariga asoslagan va suls xatining grafik asoslarini ixtiro etgan.

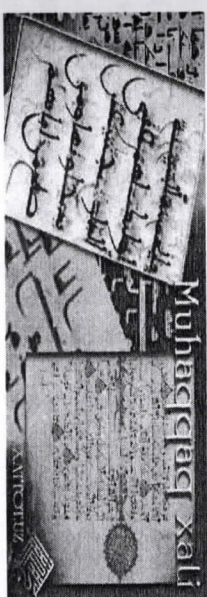
2. **Nasx xati** - bu xatning ixtirochisi mashhur xattot Ibn Muqla' hisoblanadi.

Bu xat yuzaga chiqib, shuhratqozongandan keyin boshqa xatlarning barchasi ishlatishdan qoldi. Ilmiy adabiyot va qo'lyozmalarda ko'p uchraydigan g'ubor xati nasx xatining mayda qalamda yozilishidir. Matnlar raqamlarga o'xshab juda mayda qilib yozilgani uchun g'ubor deb aytilgan. G'ubor xatining ixtirochisi - Said Qosim.

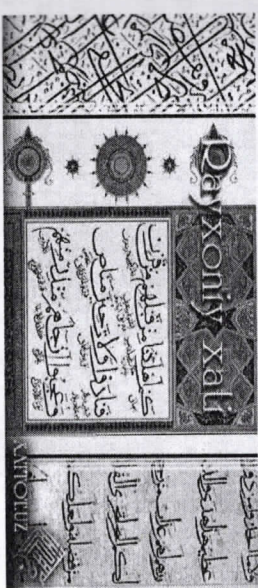
3. **Muhaggaq xati** - bir bo'lak qismi tekis bo'lib, qolgan bo'laklari yumaloq shaklda yozilgan. Shuning uchun bu xatning ma'qaliy va ko'f'y xatlariga o'xshashligi boshqa xatlarga nisbatan ko'proqdir.

Shu sababdan Ibn Muqla bu xatga muhaqqaq deb nom berdi. Boshqa turdagi xatlardan birinchi deb bildi.

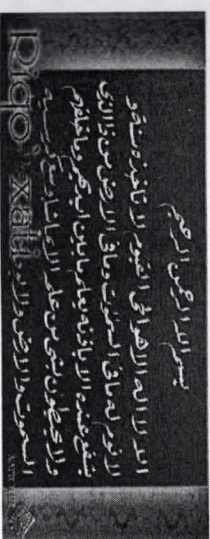
4. **Rayhoniy xati** - muhaqqaqdan kelib chiqqan bo'lib, uning ixtirochisi Ibn Bavvobdir.

Rayhoniy xati - ko'f'y xatidan kelib chiqqan. Uning shakli rayhoniga o'xshash bo'lgan. Ko'f'y va rayhoniy xatlarning ixtirochisi Ibn Bavvob (vaf.mil.1022y.) bo'lgan.

5. **Tavqe xati** - yarim tekis, yarim yumaloq chiziqdan tashkil topgan. Ma'qaliy va ko'f'y xatlariga o'xshashligi bor. Tavqe deyilishiga sabab shunki, ilgari qozilar qozixona hujjatlarining boshiga yoziladigan bo'zlarni shu xat bilan yozganlar. Qozilar va hokimlar hujjatlarni shu tavqe xati bilan imzolar edilar. Idora va mahkamalarda farmonlarga, maktublarga, qo'lyozmalarga tavqe uslubida imzo qo'yilgan.

6. **Riqo xati** - ko'pchilik harflar bir-biriga qurama qilib yoziladi. Riqo «ruq'a» so'zining ko'pligi bo'lib, qog'oz parcha, maktublar demakdir. Tavqe va riqo xatining ixtirochisi ma'lum emas. Maktublar riqo xatida yozilgan.

Yugorida ko'rsatib o'tilgan xatlarning har biri o'z o'rnida qo'llanilib kelingan. Muhaqqaq xatidan gasida va she'rlar yozishda, suls xati ilmiy asarlar va xat yo'l-yo'riqlarida, rayhoniy va nasx xati qissa va xabarlarda, tavqe xati buyruq va farmonlarda, riqo xati maktablarda ishlatilgan. Bundan tashqari, bu asosiy usulning har biri ingichka va yo'g'on qalamlarda yozilishi natijasida yana o'n ikki xil xatni tashkil qilgan. Shuning uchun ham eski maktablarda yozuv malakasini hamma o'quvchilar ham to'liq egallay olmaganlar. Yozishga qiyinalishning yana bir sababi ko'p harflarning so'zda qo'llanish o'rniga qarab har xil shakl olishidir.

Eski maktabda harflarni nusxaga qarab, alfavit tartibida katta-katta qilib yozish "sarxat" deb atalib, ba'zan sarxat yozish bir-ikki yilga cho'zilgan. Sarxat yozishga o'rgatilganidan so'ng "murakkabot", ya'ni harflarni bir-biriga qo'shib yo'zib o'rgatilgan. Murakkabotdan keyin "muqattaot" mashqi, ya'ni bayt va ruboiylar ko'chirib yozish o'rgatilgan. Eski maktabda muqattaotga juda ko'p vaqt sarf qilingan. Bolalar duoiy salomni yozishni bilsalar, ularning xat-savodi chiqqan hisoblangan.

Eski maktabda chiroyli yozuvga alohida ahamiyat berilgan, ammo husnixat mashg'ulotlari uchun zarur bolgan qoidalar yuzaki tushuntirilgan. Chiroyli yozuvga o'rgatish vaqtida faqat qalamni qanday ushlash qoidalarigina eslatilgan. Qalam bilan bir marta yozilgandan so'ng uning ustida qayta yozishga yo'l qo'yilmagan, bu yozuv qoidalarini saqlashdagi birdan-bir usul bo'lgan. Bolalarga yuqoridagiga o'xshash ayrim yo'l-yo'riqlar ko'rsatilgani bilan ularning ko'zi bilan qog'oz orasidagi masofaning to'g'ri saqlanishiga e'tibor berilmagan. Hatto yozish vaqtida nafas olish ham ta'qiqlangan.

Eski maktabda husnixatqoidalarini o'rgatuvchi birdan-bir qo'llanma "Mufradot" kitobi bo'lgan. Domlalar yozishni o'rgatish va husnixat mashq qildirishda shu kitobdan foydalanganlar. Bu vaqtda husnixatga o'rgatishning birdan-bir yo'li ko'chirib yozish ko'nikmasini hosil qilish bo'lgan. Bolalar uchun arab alfavitida yozish juda qiyin bo'lib, unda biror nuqtaning noo'rin qo'llanishi yoki nuqtalar sonini kam yoki ortiq bo'lishi so'zning ma'nosini tubdan o'zgartirib yuborgan. Shuning uchun, arab yozuvida juda ehtiyot bo'lib yozish zarur edi. Ana shunday bir vaqtda husnixat bo'lishni, har bir harfni to'g'ri va aniq yozishni talab qilish, bu masalaga kishilarning diqqatini jalb

qilishda husnixat ta'limini o'rgatuvchi metodik qo'llanma juda muhim edi. Bu ishga birinchi bo'lib shoir va xatot Shermuhammad Avazbek o'g'li Munis (1778-1829) bel bog'laydi. Munis 1804-yilda o'zbek tilida "Savodi ta'lim" nomli risola yozadi. Uning bu risolasi nazariy hamda amaliy tomondan o'sha davrga nisbatan katta ahamiyatga ega edi. Munisning bu asari uning vafotidan keyin Xorazm xattotlari tomonidan ko'chirib yoziladi.

Munisning bu risolasi ikki qismdan iborat bo'lib, birinchi qismida husnixatdan ta'lim bergan ustozlari haqida, xat va chiroyli yozuv usulablari haqida foydali maslahatlar beradi.

So'z maxzanining nishonasi ham,
Ma'ni durining hazonasi ham,
Har so'zki, ko'nguldan o'ldi mavjud,
Xat bo'lmasa bo'lg'ay erdi nobud...

U yozuv qoidalariga ham katta ahamiyat berib shunday deydi:

Olam ishi intizomi andin,
Olam elining nizomi andin,
Ul bo'lmasa bo'lmag'ay kitobat,
Bu bo'lmasa qolmag'ay hikoyat...

"Savodi ta'lim"ning ikkinchi qismida arab alfavitidagi harflarning o'leho'vi va shakli, katta-kichikligi izohlanadi. Munis bu kitobida harflarning o'lehovini qat'iylashtirib har xillikka chek qo'yib, husnixat ta'limiga yangilik kiritgan. Uning bu risolasi xattot va kitoblarga hamda o'z xatini tuzatmoqchi bo'lgan kishilarga yaqindan

yordam bergan.

Hozirgi kunda o'quvchilarning savodxonligi ko'p jihatdan husnixat bilan yozish ko'nikmasini egallashiga bog'liq. Ulug' rus pedagogi K. D. Ushinskiy husnixat darslariga alohida e'tibor berib, "dastlabki orfografik malakalar husnixat darslarida tiklanadi" degan edi.

O'zbek maktablari 1940- yildan boshlab, kirill grafikasi asosidagi yozuvga o'ta boshladi. O'zbek maktablari uchun husnixatga oid maxsus qo'llanmalar yaratilmagan bo'lsa ham, rus metodist olimlari tomonidan yaratilgan qo'llanmalar asosida o'quvchilar yozuvga o'rgatildi.

1948- yilda V. A. Salginning "Boshlang'ich sinflarda yozuvga o'rgatish" nomli qo'llanmasida 1-4- sinf o'quvchilarini husnixatga o'rgatishning maqsadi, vazifalari va usullari bayon etilgan. Bu kitobda yozuvda uchraydigan tipik grafik xatolarni tuzatish uchun ko'rsatmalar va tez yozishga o'rgatuvchi tayyorgarlik mashqlari berilgan. Qo'llanmada doskada bo'r bilan yozish qoidalarini ham bayon qilingan.

1948- yilda E. V. Guryanov "Yozuv mashqlarining psixologik e'talatlari" va "Alifbe davrida yozuvga o'rgatishning psixologiyasi va metodikasi" nomli qo'llanmalarida esa yozuv jarayoniga ilmiy asosda yondashadi va yozuvning psixofiziologik asoslarini ochib beradi. Muallif bu qo'llanmalarda o'quvchilarning diqqatini boshlang'ich sinflarda darsning samaradorligini oshiruvchi qator shart-sharoitlarga to'xtaladi hamda amaliy ko'rsatmalar beradi. 1959- yilda E. V. Guryanovning "Yozuvga o'rgatish psixologiyasi" kitobi nashr qilindi. Bu qo'llanmada, asosan, yozuvga o'rgatish psixologiyasi to'la ochib beriladi hamda eski kalligrafik yozuv sistemasi tanqid qilinadi. Muallif bosim bilan yoziladigan yozuv sistemasini misollar bilan ko'rsatib beradi hamda mavjud yozuv grafikasini soddalashtirishni taklif qiladi.

1983- yilda D. A. Pisarevskiy tomonidan yozilgan "Yozuvga o'rgatish" kitobida birinchi marta boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun darslarni qanday tashkil etish yo'llari ko'rsatiladi. Muallif bu kitobda harflarni izchillik bilan o'rgatishni, har xil bog'lanishlarni to'liq ko'rsatib o'tadi. Ammo chiroyli yozuvga o'rgatishning asosiy shartlari haqida kam ko'rsatma beradi.

1970- yildan boshlab soddalashtirilgan harflar qabul qilindi,

"Alifbe" kitobida o'quvchilar uchun ko'rsatmalar berildi. Yangi shifrlarning asosiy xususiyatlari quyidagilardir:

- juda ko'p harflarning shakli soddalashtirilgan, kichik harflar shakli bosh harflarning shakliga yaqinlashtirilgan;

- yangi harflar qo'lni uzmasdan bog'lab yozishga mo'ljallangan.

Yozuv qurollari takomillashib borishi bilan E. V. Guryanov tomondan tavsiya etilayotgan yozuv sistemasi 1970- yildan boshlab maktablarda keng qo'llanila boshlandi. Harflar soddalashtirilib, husnixat bilan yozishni o'rgatishga mo'ljallangan kitoblar nashr qilina boshlandi.

O'zbek maktablari soddalashtirilgan kirill alifbosida chiroyli yozish va chiroyli yozishga o'rgatish borasida M. G'ulomov tadqiqot ishlarni olib bordi. U o'zining qo'llanmalarida 1-4- sinf o'quvchilarini chiroyli yozishga o'rgatish usullarini, husnixat qoidalarini ishlab chiqqdi, amaliyotga tatbiq etish metodikasini ochib berdi.

Amaldagi alfaviddagi harflarni husnixat bilan yozish qoidalariga doir amaliy mashqlar namunasi Y. Abdullayevning "Sovg'a", "Yangi alifbo va imlo" "Hamrohim" qo'llanmalarida o'z aksini topgan.

Hattoqlik maktablari haqida ma'lumot

Xattot va madaniy hayot. Sharq xalqlari, shu jumladan, O'rta Osiyo xalqlarining madaniy tarixi eng qadimiy va ko'p sohalarida yuksak taraqqiyot bosqichiga erishilganligi butun dunyo ilm-fan ahli tomonidan e'tirof etilgan haqiqatdir. O'rta Osiyo xalqlari o'z o'tmishida bir necha daft'a iqtisodiy, siyosiy va madaniy taraqqiyot davrini boshidan kechirgan.

Arablar istilosidan so'ng IX-XI asrlarda O'rta Osiyoda, ayniqsa, Xorazmida madaniy va ilmiy tafakkur beqiyos barq urib gulladi. Jahonga tanilgan al-Forobiy, Ibn Sino, al-Beruniy singari ulug' mutafakkir olimlar dahosidan hozirgacha bashariyat bahramand bo'lib kelmoqda. Shuni alohida qayd etish zarurki, bu portloq davr arab istilosining mahsuli emas, aksincha, arab istilosiga qadar O'rta Osiyoda mavjud bo'lgan xorazmiylar va so'g'diylarning uzoq asrlik boy madaniyatining qonuniy taraqqiyotidan iborat bo'lgan. Arab istilosiga qadar O'rta Osiyo xalqlari, shu jumladan, turkiy xalqlar (ayniqsa, uyg'urlar) yaratgan madaniy obidalar fikrimizning isbotidir.

Ayniqsa, 1965- yili Samarqandda ochildigan Afrosiyob arxeologik yodgorliklari arablarga qadar O'rta Osiyo xalqlarining mislsiz taraqqiyot darajasida ekanini yana bir marta tasdiqlaydi.

XIII-XIV asrlarda mo'g'ullar O'rta Osiyoni vayron qilib, obod shaharlarni xarobaga aylantirdilar. Madaniy yodgorliklar parchalanib, ilm-fan xazinasini bo'lgan minglab qo'lyozma kitoblar gulxanlarda kuydirildi. Mo'g'ul bosqinchilari qancha barbod qilmasinlar, ijodkor xalq o'z madaniy merosini ardoqlaydi, eng og'ir va mashq-qati hollarda madaniy hayot olg'a tomon boraveradi.

XIV-XV asrlarda Temuriylar davrida O'rta Osiyo feodalizm jamiyatida qisqa muddatli bo'lsa ham markazlashgan feodal davlati joriy qilinib, mamlakat hayotida iqtisodiy, siyosiy va madaniy yuksalish ro'y berdi. Ayniqsa, XV asr Hirotda, Samarqandda O'rta Osiyo xalqlari madaniyati o'zining eng portloq davrini boshidan kechirdi. Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jonmoy, Xondamir, Behzod, Sulton Ali va Mirzo Bobir bu davrning aql egalariidan bo'lganlar.

XVI asrning boshidan safaviylar va shayboniylar hokimiyat tepasiga kelishi bilan iqtisodiy va madaniy hayot asta-sekin inqirozga yuz tuta boshlaydi.

XIX asrga kelganda, ayniqsa, O'rta Osiyoning Rossiya bilan iqtisodiy va siyosiy aloqalari kuchaya borgan sari madaniy hayotda yana ko'tarilish ro'y bera boshladi.

Shunday qilib, IX asrdan to XX asrgacha, taxminan 1000 yillik tarixida O'rta Osiyo xalqlarining ilm-fan va ma'naviy madaniyat sohasida yaratib qoldirgan buyuk merosi bizning davrimizgacha, asosan, qo'lyozma kitoblar shaklida yetib kelgan.

Arab yozuvida kitobat qilingan ming yillik madaniy meros nasldan-naslga qo'lyozma shaklida o'tib kelgan. Shu qo'lyozma kitoblar tufayliga O'rta Osiyo xalqlari ota-bobolari yaratib qoldirgan madaniy merosdan bahramand bo'lganlar. Shu qo'lyozma tufayli O'rta Osiyodagi har bir xalq, har bir millat o'z tarixiga ega bo'lgan. Nihoyat, shu qo'lyozmalar tufayli O'rta Osiyo xalqlari jahon madaniyati tarixi taraqqiyotiga o'z hissasini qo'sha olgan.

Bu qo'lyozma kitoblar muallif tomonidan parcha-parcha qog'ozlarga yozilgandan so'ng, uni oqqa ko'chirib, kitob tusiga kirituvchi g'oyat murakkab, mashq-qati, ayni vaqtda sharafi vazifani bajaruvchi shaxs - kotib bo'lgan. O'rta asr tarixida va u davrdagi madaniy

hayotda kitobatchilik hunari eng sharafi va muqaddas vazifa hisoblangan. Avvalo kitobning savodli bo'lishining o'zi feodalizm sharoitida ko'p vaqt hokimlar, amirlar savodsiz bo'lgan bir paytda kitobning mavqei yuqori bo'lgan. Ikkinchidan, kotib kitobat qilish munosabati bilan har bir ko'chirgan kitobining mazmunini o'zlashtira borgan. Shuning natijasida haqiqiy kotib o'z zamonasining ilmiy ma'rifat egalari qatoridan joy olgan. Demak, o'rta asr Sharq mamlakatlarida kitob ko'chirish bilan shug'ullangan xattotlarni biz oddiy ko'chiruvchilik vazifasini bajaruvchi shaxs deb emas, balki har bir xattotni o'z zamonasining o'qimishli ma'rifatparvar, ilg'or ziyolisi va yirik madaniyat arbobi deb tushunishimiz kerak.

Arab yozuvi O'rta Osiyoga islom dini bilan kiritib kelgan. Shu sababli arab mamlakatlaridagi va shuningdek, O'rta Osiyodagi bir guruh xattotlar Qur'on hamda diniy kitoblarni ko'chirish bilan shug'ullanganlar. O'z zamonasida nihoyatda muqaddas hisoblangan «kalomi sharif», din, shariat haqidagi kitoblarni ko'chirish vazifasi har kunning qo'lidan kelavermagan.

Bulardan tashqari, tarixdan yana shu narsa ma'lumki, o'rta asrlarda yashagan bir qancha olim, shoir va fozil kishilar yoshlikdan xattotlik san'atini egallab, keyinchalik kotiblikda ham nom chiqarganlar. Bunday ulug' zotlar faqat o'z asarlarinigina kitobat qilmasdan, balki boshqa mualliflar asarini ham ko'chirganlar. Masalan, Hofiz Sheroziy Xusrav Dehlaviyning «Xamsa»sini ko'chirgan. Temuriy shahzodalardan bir nechalari (Boysunqur Mirzo, G'olib Mirzo, Badiuzzamon) kitobat bilan shug'ullanganlar. Alisher Navoiyning mohir xattot ekanligi tarixiy manbalardan ma'lum. Mirzo Bobur arab grafikasini turkiy xalqlarga moslab isloh qilgan yengil yozuv «Xatti Boburiy»ni ijod qilgan. Munis Xorazmiy xattotlik san'ati haqida «Savodi ta'lim» nomli risola yozgan va Alisher Navoiyning «Xamsa»sini nihoyatda go'zal xat bilan ko'chirgan. Nihoyat, Buxoro xattotlik maktabining so'ngi vakillaridan XIX asrning buyuk olimi, ensiklopedik aql egasi Ahmad Donish o'ndan ortiq zebo qo'lyozmalarni ko'chirib qoldirgan.

Ibn Bavvobning xat san'ati haqidagi risolasidagi asosiy g'oyalar keyinchalik juda ko'p risolalarda taraqqiy etiriladi va yangi amaliy maslahatlar, nazariy fikrlar bilan boyitiladi.

Biroq Ibn Bavvob ixtiro etgan xat namunalari haqida hech qanday aniq ma'lumot yo'q. Faqat XV asrning II yarmida yashab

908/1502-1503- yilda vafot etgan arab xattotlaridan Muhammad bin Hasan al-Tibbiy o'zining risolasida Ibn Bavvob tomonidan 17 xil xat ixtiro etilganligini bayon qiladi hamda bu 17 xil xatni Ibn Bavvob yozgan mo'tabar nusxalardan ko'chirib, ularning nomlarini birma-bir ko'rsatadi. Muhammad Bin Xasan al-Tibbiy risolasini arab olimlaridan doktor Salohiddin al-Munajjid 908/1502-1503- yilda ko'chirilgan nusxasini 1962- yilda maksimal shaklida nashr qildirgan va unga katta so'z boshi yozgan.

Mazkur risola orqali biz Ibn Bavvobga nisbat berilgan xat namunalarini bilan tanishish imkoniga egamiz.

Arab xatining husnixatdagi eng muhim qoidalari va turlarini mashhur ixtirochi Ibn Bavvob 36 tur xatdan tubandagi 16 turini Ibn Muqladan keyin ixtiro qilganligi va takomillashtirganini XVI asr (1519 yil)da yashagan ulug' xattot Muhammad binni Hasan Tibbiy o'zining «Jome'i mahosini kitobat ul-kuttab» nomli asarida Ibn Bavvob usulidan suratlarini yozib ko'rsatgan.

O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida mavjud minglab kitoblar va kitobat san'ati, husnixat to'g'risidagi qator risolalarda berilgan ma'lumotlardan husnixat san'ati O'rta Osiyo xalqlarining ma'naviy madaniyati tarixida yetakchi ro'l o'ynagan san'atlardan bo'lgan degan xulosa chiqarish mumkin.

O'rta Osiyoda xattotlik san'atining keng taraqqiyoti Temur va Temuriylar davridan boshlanadi. Husnixat san'ati dastlab Xuroson poytaxti Hirotda rivojlanib, u yerda Sulton Ali Mashhadiy boshliq yirik xattotlik maktabi tashkil topadi. Maktabning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, bu yerda, asosan, XIV asrda Mir Ali Tabriziy yaratgan nasta'liq xati uslubi Sulton Ali Mashhadiy tomonidan takomillashtiriladi. Bu uslub yirik va mayda nasta'liq kitobat ishlarida keng qo'llanib, badiiy va tarixiy asarlar faqat nasta'liq xatida kitobat qilingan. Diniy va ba'zi ilmiy asarlar esa nasx xatida ko'chirilgan. Ko'fiy, riqo, suls va nasx xatlari esa ko'proq me'morchilik, naqshonlik san'atida va Sharq epigrafiyasida ishlatilgan.

Xattotlik san'atini rivojlantirishda Ibn Muqla, Ibn Bavvob va Yoqut Musta'simiy bilan bir qatorda XV asrning mashhur xushnavisi Sultonali Mashhadiyning ham xizmatlari kattadir. Uning «Odob ul-mashq» risolasida birinchi bor chiroyli yozuvga o'rgatishning

ikki usuli - nazariy va qalamiy usullari bayon etilgan. Nazariy usul o'tgan ustozlar yozuvini o'rganish va mushohada etishni taqozo etsa, qalamiy usul chiroyli nusxaga qarab payvasta mashq qilishni talab etadi.

Xushnavislar aksari ikki tarzda jalliy va xalfiy tarzda yozadilar. Odatda xalfiy mashqi kunduzgi, jalliy mashqi kechasi amalga oshiriladi. Chunki xalfiy xati kichik yozilsa, jalliy yozuvi katta-katta yozilar edi. Ko'pgina kitoblarning hoshiyalarida xalfiy xatida kitobat qilingan yozuvlarni ko'ramiz. O'rta asrlarda har bir xushnavis hech bo'lmaganda uch xil yozuvda - suls, nasx, nasta'liq yozuvlarida mashq qilardi.

Hirotda xattotlik maktabi. Hirotda Xurosonning eng katta va mashhur shaharlaridan bo'lib, olimlar, fozillar, shoirlar va xattotlar bilan to'lgan xushmanzara bog'-bo'stonlari, turli meva va suvlarining ko'pligi bilan shuhrat qozongan.

Xurosonning katta qismidagi markaziy shaharlardan yana biri Marv Shohiyon (Turkmaniston)dir. Yoqut Hamaviyning aytishicha, al-mavron - ikki marv degan so'z bo'lib, biri Marvud, ikkinchisi Marv shohiyondir.

Yoqut shunday deydi: «Marvda ilmiy ahamiyatga ega bo'lgan qimmatli kitoblar juda ko'p edi. Men u yerdan ketgan vaqtimda (1220-yilda) vaqf qilingan 10 ta kutubxona bor ediki, dunyoda kitobning ko'pligi va yaxshiligi jihatidan unday joyini ko'rmaganiman. Ular quyidagicha:

1. Katta jomega qarashli 2ta kutubxona bo'lib, biri Sulton Sanjar koshimlaridan Aziziddin Abu Bakr Zanjoni nomiga qo'yilgan. Unda 12 mingga yiqin qo'lyozma kitoblar saqlanadi.

2. Al-Kamolliya kutubxonasi (kimga nisbat berilganligi ma'lum emas).

3. 1100 yilda vafot etgan Al Mustavfiy Abulsa'd Muhammad ibn Munimning madrasasidagi kutubxona.

4. Nizom al-Mulk Hasan binni Is'hojning madrasasidagi kutubxona.

5. Somoniylarga tegishli ikki kutubxona.

6. Al-Amidiyya madrasasidagi kutubxona.

7. Marvdagi oxirgi vazirlardan Majdi mulkning kutubxonasi.

8. Madrasa Xotuniyadagi kutubxona.

9. Yana u yerda Az-Zamiriya kutubxonasi. Bularning hammasi 1221-yilda mo'g'ullar tomonidan xarob etilgan.

Ahmad Tayibshoh Movarounnahriy bir necha xatga, ayniqsa, suls xatiga ravshanlik kiritgan. 1215-yilda vafot etgan. Ba'zilar bu xattotni Ibrohim shoh Tayib Ahmad deydi.

Mavlono Yusuf Xurosoniy xattot Yoqutning mashhur shogirdlaridandir. Ustozi bilan bir vaqtda vafot etgan. Yoqut xat bilan 1210-yilda ko'chirilgan «Kalimoti murtazaviyya» asari Ayoso'fiya kutubxonasida saqlanadi. «Kalimot» bilan birga Ali binni Hiliol xatida Salomat ibn Jandal ismli arab shoirining gasidasini ko'chirgan. Bu gasidani 1218-yilda ko'chirib tamomlagan. Hattot 1269-yilda vafot etgan.

Ibrohim Mirzo Shohrux o'g'li Temur nabiralardan bo'lib, Sharafiddin Ali Yazdiy shogirdlaridandir. Ulug' tarixchi o'zining «Zafarnomaiy Temuriy» asarini Temurga bag'ishlab yozgan. Mirzo Ibrohim olti xil xatda tengi yo'q xattot edi. Yoqut uslubiga taqlid qilib, xat san'atida undan o'tib ketgan. U yozgan xat qoldiqlarining ba'zilari hozir ham Sheroz qadimiy binolarida saqlanib qolgan. Xattot 1431-yilda vafot etgan.

Ahmad Rumiy Sulton Boysunqur kitobxonasining xattotlaridan bo'lib, ko'p vaqtlar ulug' kishilar bilan suhbatlashgan.

Sulton Boysunqur Temuriy shahzodalariandir. U 35 yoshida -1427-yilda vafot etgan. «Davlatshoh tazkira»da ko'rsatilishicha, uning kitobxonasida 40 nafar mashhur xattotlar tun-kun kitobat bilan shug'ullanar edilar. Xattotlik, zarafshonlik, oltin xalash, naqsh, lavha, rasm, miniatura va boshqa badiiy san'atlar ishlash Boysunqur davrida ravnaq topgan. Istanbulning har bir kutubxonasida hech bo'lmaganda bir nusxa uning davrida ko'chirilgan asar mavjud. Sulton buyrug'i bilan ko'chirilgan qo'lyozmalardan «Faraj ba'da shiddat»ning tarjimasi va «Nusxat ul-arvoh» kitobi diqqatga sazovordir.

Mirzo Ulug'bek astronomiya va xandasada o'z davrida yagona bo'lgani kabi Boysunqur mirzo she'r va xatda o'z davrining eng mashhur kishisi edi.

Eronliklarning aytishicha, to'rt kishi to'rt xatda: sulsda Boysunqur Mirzo, nasta'liqda Mir Imod, nasxda Mirzo Ahmad, shikasta xatida Darvesh Abdu Majid Tolqoniy ustod ekan.

Savol va topshiriqlar

1. Hattotlik san'ati qanday ehtiyojlar tufayli yuzaga keldi?
2. Hattotlik bilan nom chiqqan shaxslar kimlar va ularning faoliyati haqida nimalarni bilib oldingiz?
3. XII asrda keng o'rin egallagan Kofiy uslublari haqida so'zlang.
4. Eski maktablarda yozuvga o'rgatish qanday olib borilgan?
5. Husnixat metodikasining shakllanishida Munis qanday o'rin tutgan?
6. XX asrda yozuvga va husnixatga o'rgatish bo'yicha qanday ishlar amalga oshirildi?
7. Kitobatchilik bilan shug'ullangan tarixiy shaxslardan kimlarni bilib oldingiz?
8. Hattotlar va hattotlik maktablari faoliyati haqida so'zlang.

Husnixatga o'rgatishning grafik asoslari

Hozirgi yozuv shriftiga tavsif. Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosida 26 ta harf va 3 ta harflar birikmasi mavjud. Bu harflar turli xil katta va kichik, yozma va bosma shakllarga ega. Yozma harflar quyidagi xususiyatlarga ega:

-harflar bosmasdan yozishga mo'ljallangan;

-harflar qo'l uzmasdan tutash yoziladi.

O'zbek alifbosidagi harflar yozilishiga ko'ra quyidagi guruhlariga ajratiladi:

Yozma kichik harflar:

-Ikki chiziq oralig'iga yoziladigan harflar:

a, e, i, m, n, o, r, s, u, v, x, o'

-Ikki chiziqning yuqorisiga ko'tarilib yoziladigan harflar:

b, d, k, l, t, h, sh, ch

-chiziqdan pastga tushirilib yoziladigan harflar:

h, q, j, p, y, g, ng.

-chiziqdan yuqoriga ko'tarilib va pastga tushirilib yoziladigan harflar:

harf: f.

Yozma bosh harflarning hammasi chiziqdan yuqorida yoziladi.

Yozma kichik harflar tutashirilishiga ko'ra 3 guruhga bo'linadi:

1. Yuqori kesishishdan tutashiriladi: *o, o', v.*

2. Pastki kesishishdan tutashitiriladi: *a, d, e*.
3. O'rtta qismidan kesishishdan tutashitiriladi: *b, f, g, j*.

Yozma bosh harflar tutashitirilishiga ko'ra 2 guruhga bo'linadi:

1. Tutashitiruvchi unsuri bosh harflar.
2. Tutashitiruvchi unsursiz bosh harflar.

Yozma kichik va bosh harflarning qator oralig'ining qayeridan boshlanib yozilishiga ko'ra 2 guruhga bo'linadi:

1. Qator oralig'ining ustki chizig'idan boshlanib yoziladigan harflar.
2. Qator oralig'ining ostki chizig'idan boshlanib yoziladigan harflar.

Kichik yozma harflar o'z navbatida 2 guruhga bo'linadi.

1. Qator oralig'ining ustki chizig'idan boshlanadigan harflar: *i, j, m, n, p, t, u, v, y, ng*.
2. Qator oralig'ining ustki chizig'ining pastidan boshlab yoziladigan harflar: *a, g, o, q, r, s, x, z, g', o', sh, ch, b, d, e, h, k, l*.

Bosh yozma harflar boshlanish o'rniiga ko'ra quyidagi guruhlarga bo'linadi:

1. Yuqoridan boshlab yoziladigan harflar: *B, D, E, F, G, H, J, K, O, I, Q, P, Q, R, S, T, U, V, Z, Y, Z, G', Sh, Ch*.
2. Pastdan boshlab yoziladigan harflar: *A, I, M, N*.

Hozirgi alifbodagi harflarni quyidagi unsurlari asosida guruhlash mumkin:

- *y, g, g', j*.
- *b, f, h, k, l*.
- *m, n, v, k*.
- *a, r, u*.
- *a, q, g, o', g', ch, E*.
- *n, m, i*.
- *t, d, U, M*.
- *R, F, B, T, P*.
- *J, H, K, Y, G, G'*.
- *x, p*.

Kichik harflar va ularning tutashitirilishi. Alifbodagi harflar yozilish shakliga ko'ra:

- a, r, u, y*.
- n, m, i*.

i, d, U, M.
K F B T P

J, H, K, Y yozma harflar va bosma harflar deb ikki turga ajratiladi. Bularning har biri yozilish shakli va qo'llanish o'rni jihatidan kichik harflar va bosh (katta) harflarga bo'linadi.

Yozma harflar, odada, qo'lda yoziladi, bosma harflar esa, asosan, yozuvga oid texnika vositasida, shuningdek, qo'lda ham ifodalanadi.

Bosma kichik va bosh harflar rasmiy ma'qullangan shaklda bir-biriga tutashitirilmay tik yoziladi. Yozma harflar esa o'ng tomonga 65 daraja qiya qilib tutashitirib yoziladi. Kichik harflar o'ng va chap tomonidan, bosh harflar esa o'zidan keyingi harf bilan tutashadi.

So'zda yozma harflar bir-biri bilan tutashitirilib, bir butunlik zanjir hosil qilinadi. Ammo bu zanjir so'zlarda imlo belgilari (tutug, ko'chish belgilari, chiziqcha) bo'lgan o'rinlarda uziladi, qo'l harakati to'xtab, belgilar qo'yilgandan keyin harakat davom etadi.

Mazkur belgilarni so'zni yozish jarayonida qo'yib borish, harflarning ustiga qo'yiladigan ishorani esa so'zni yozib bo'lgandan keyin, uni o'qib turib qo'yish tavsiya qilinadi.

Yozma bosh harflarda qo'l harakati kichik harflarni yozishga nisbatan ko'proq uziladi: ayrim harflarga unsurlari qo'shiladi va hokazo.

Lotin yozuviga asoslangan yangi o'zbek alifbosidagi yozma kichik va bosh harflar yozuvda bir-biri bilan tutashitirilishi jihatidan ikki guruhga ajratiladi:

1. Tarkibida tutashitiruvchi unsuri bo'lgan harflar.
2. Tutashitiruvchi unsuri bo'lmagan harflar (Bunday harflarga tutashitiruvchi unsur yozuv jarayonida qo'shiladi).

Tutashitiruvchi unsuri kichik harflar o'zidan keyingi harf bilan qayeridan tutashitirilishiga ko'ra uch guruhga bo'linadi:

- a) ustki qismidan tutashitiriladigan harflar: *o, o', v* (bunday ikki chiziq asosiy chiziqlar orasiga yoziladigan harflarning bo'yi 4 mm (*o, o', b, p, y, g, ng* bundan mustasno), eni 3 mm; bir chizikli daftarda yoziladigan kichik harflarning bo'yi 3 mm bo'ladi);
- b) o'rtta qismidan tutashitiriladigan harflar: *b*, (ikki chiziqdan yuqoriga ko'tarilib yoziladigan harflarning bo'yi 8 mm, pastga tushadiganlari 7 mm, *f* ning bo'yi esa 11 mm bo'ladi);
- v) ostki qismidan tutashitiriladigan harflar: *a, d, e, k, i, h, l, m, n*,

r, t, u, x, z, sh, ch; g, j, p, q, g', y, q, ng.

Harflarni tutashitirib yozish deyilganda, odatda, kichik va bosh harflarning o'zidan keyingi harfiga - o'ng tomonidagi harfiga tutashitirilishi nazarda tutiladi. Aslida esa harflar yozuvda har ikki tomonidan ham tutashadi. Bunga erishish uchun, ayniqsa, kichik harflarni shakllantirishda chizilgan chiziq ustidan qo'l harakatini davom ettirib, tutashuvchi nuqtagacha olib borish kerak bo'ladi. Quyida bu ishlar qanday amalga oshirilishi to'g'risida to'xtalamiz.

1. O'stki qismidan tutashitiriladigan harflar o'zidan oldingi va keyingi harflar bilan (bundan **z, r, x, s** mustasno) quyidagicha tutashitiriladi: **ma, mi, me, mu, ek, el, lekin, gul, jiyda, yil, g'alla, tenglik.**

2. Unli harflar o'zidan keyingi **z, r, x, s** harflarining yuqori qismiga tutashitiriladi; tutashitirish jarayonida **z, r** harflarining yuqori qismida tuguncha hosil qilinadi: **azim, iz, ez, uz, oz, o'z, ari, iri, erka, or, ur, o'ra, xo'roz.**

Mazkur harflarni **s** bilan tutashitirishda tutashuvchi harflarning unsuri bilan **s** ning yuqori qismi tutashitirilib, so'ng uning etak qismi chiziladi: **asta, is, usta, es; os, o's, asta.**

3. Yuqori qismidan tutashitiriladigan harflar **o, o', v** o'zidan keyingi harfga ostki qismidan tutashitiriladigan harflarning ustki qismidan tutashitiriladi: **ovoz, ana, ovchi, ovora, omad, o'sma, olla, o'iz, o'gil, o'q, oy, oppoq.**

4. **o, o', v** harflari ikki chiziq yuqorisiga ko'tarilib yoziladigan harflardan oldin kelganda bu harflarning o'rtasiga tushitiriladi: **odam, ohu, okean, olmoq, o't, obbo, ofarin.**

5. **v** dan oldin **a, i, e, u** harflari kelganda **v** ning ostki qismiga tutashitiriladi: **avval, evi bilan, uvol; q, o'** harflari esa yuqori qismiga tutashitiriladi: **ov, ovcharka.**

Harfni ko'rish - o'qishda avval uning yuqori qismiga ko'z tushadi. Ana shu holni e'tiborga olib, harflarni tutashitirishda imko-niyat bo'lgan o'rinlarda ularning yuqori qismidan emas, ostki qismidan tutashitirishga, harflarning yuqori qismida chiziqchalarning imkoniyat bor darajada o'z bo'lishiga ham e'tibor berish zarur.

Bosh harflarning tutashitirilishi. Yozma bosh harflarning bo'yli 7 mm bo'lib, ular o'zidan keyingi kichik harflar bilan tutashitiriladi.

Bosh harflar o'z tarkibida tutashitiruvchi unsuri bor yoki yoqligiga

ko'ra ikki guruhga bo'linadi:

1. Tutashitiruvchi unsurli bosh harflar.

2. Tutashitiruvchi unsursiz bosh harflar. (Tutashitiruvchi unsursiz bosh harflarga yozish vaqtida unsur qo'shilmadi).

Tutashitiruvchi unsurli bosh harflar: **A, E, G, H, L, J, I, M, Q, K, U, X, Y, Z, E, Sh, Ch** (ug harflar brikmasining yozma bosh shakli o'zbekcha so'zlarda qollanmaydi, bu tovush bilan so'z boshlanmaydi).

Tutashitiruvchi unsursiz bosh harflar: **B, D, F, N, O, P, S, T, V, O'.** Bosh harflar qayeridan tutashitirilishiga ko'ra ikki turga bo'linadi:

1. O'rta qismidan tutashitiriladigan bosh harflar: **AL, YI, G, G'.**

2. Pastki qismidan tutashitiriladigan bosh harflar: **E, B, D, F, H, K, L, M, N, O, P, Q, R, S, T, U, V, X, Z, O', Sh, Ch.**

1. O'rta qismidan tutashitiriladigan bosh harflar o'zidan keyingi ikki chiziq orasiga yoziladigan harflarning ustki qismidan tutashitiriladi, misollar: **Anzirat, Iso, Yulduz, Gulnoz, G'ulom.**

Bu harflar ikki chiziqning yuqorisiga ko'tariladigan harflarning o'rtasiga tutashitiriladi: **Akbar, Ilyos, Ikrom, Adham, Abdulla, Idritz, Alloxon, Ahmad, Abdullayev, Afandi.**

O'rta qismidan tutashitiriladigan harflar **z, r, x, s** harflarining chap tomonidagi chiziqqa tutashitiriladi: **Aziza, Arofa, Izzat, Asom, Istom.**

2. Ostki qismidan tutashitiriladigan bosh harflar ikki chiziq orasiga yoziladigan harflarning ostki qismidan tutashitiriladi: **Omon, Vasila, Haktin, Tohir, Kamol, Lobar, Muhiddin, Qumri, Rahima, Ulfat, Xalicha, Bobur, Dilbar, Farhod, Nafisa, Olimjon, Po'lat, Sobir, O'lmas, Zayniddin.**

Savol va topshiriqlar

1. Bosma va yozma harflarning o'ziga xos xususiyatlarini ayting.

2. Yozish jarayonida qanday holatlarda qo'l uziladi?

3. Yozma harflar tutashitirishiga ko'ra qanday guruhlarga ajratiladi?

4. Bosh harflar kichik harflarga qanday tutashitiriladi?

6. Husnixatga o'rgatishga qanday metodik talablar qo'yiladi?

7. Husnixat bilan yozishga o'rgatish omillarini ayting.

8. Husnixatga o'rgatish izchilligi va ketma-ketligi deganda nimani tushunasiz?

9. Barcha predmet darslarida o'quvchining husnixat bilan yozishi qanday nazorat qilib boriladi?

Husnixatga o'rgatish tamoyillari

Husnixatga o'rgatish tamoyillari:

1. Onglilik tamoyili.
2. Genetik tamoyil.
3. Takrorlash tamoyili.
4. Ko'rgazmalilik tamoyili.
5. Bolaning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish tamoyili.
6. Yozuvga o'rgatishning o'qishga o'rgatish bilan bir paytda amalga oshirish tamoyili.
7. Chiroyli yozuvning imlo bilan bog'liqligi tamoyili.
8. Savodli yozuvning grafik bilimlar bilan bog'liqligi tamoyili.

1. Onglilik tamoyili. Chiroyli yozuvga o'rgatishda, o'quvchilarning husnixat malakalarini takomillashtirib borishda bu tamoyilga qat'iy rioya qilish muhimdir. Bu tamoyilga ko'ra o'quvchi harf shaklini qanday va qay tartibda yozishni bilishi, harfning qiyaligi, bo'yi va enini to'g'ri mo'ljallay olishi lozim. Harflarni harflarga ulashda qo'l uzmaslikka erishish nazarda tutiladi. Ruchka ushlashda ruchka uchi bilan barmog'oraiig'idagi masofa 1,5-2 sm bo'lishi e'tiborda tutiladi. Shuningdek, partada o'tirish qoidalariga (ko'z va daftar oraiig'ining 25-30 sm, daftarining parta ustida ma'lum qiyalikda bo'lishiga, partaga engashmasdan, boshni to'g'ri tutib, tirsaklarni partaga yengil qo'yish, oyog'larni parta qo'ygichga qo'yish, ko'krak bilan parta oraiig'i bir kaft sig'adigan masofada bo'lishiga amal qilishga ongli ravishda erishiladi).

2. Genetik tamoyil. Chiroyli yozuv malakalarining shakllanishida genetik tamoyil katta o'rin tutadi. O'quvchi bu tamoyilga asosan avval shakli oson, soddalarflarni yozishga o'rgatiladi. Ma'lumki, ba'zi bir harflar soddalar ko'rinishga ega bo'lib, ularni yozishda qiyinchilik tug'ilmaydi. Shuning uchun chiroyli yozuvga o'rgatishda, dastavval bosh va kichik harflar guruhlab olinadi hamda shu guruhlash asosida shakli oson harflardan asta-sekin shakli murakkab, yozilishi birmuncha qiyinroq harflarga o'tiladi. Masalan, kichik harflarning l-guruhiga i, n, m, r kabi kichik harflar kiradi. Bu harflar ilmoq shakllaridan iborat bo'lganligi sababli yozishda qiyinchilik bo'lmaydi. Shuningdek, genetik tamoyil asosida harf,

bo'g'in, so'z, gap, matn tartibida osondan murakkabga qarab yozuv mashqlari o'tkaziladi.

3. Takrorlash tamoyili. Chiroyli yozuv mashqlarini esdan chiqarish uchun sistemali ravishda takrorlash juda muhimdir. Takrorlash tamoyili yozish jarayonini avtomatlashtirish asosidir. Chiroyli yozuvda gigiyenik qoidalariga amal qilish eslatib turilishi yaxshi natija beradi. Yozuv qiyaligiga amal qilish, harflarni qo'l uzmay yozish, harflar, so'zlar orasidagi masofani to'g'ri chamalash va yozishga oid qoidalarni, yozuvni tahlil qilish, ularni taqqoslash kabi ishlar takrorlash tamoyili asosida olib boriladi.

Xatolarni tuzatish mashqlari ham takrorlash tamoyiliga kiradi.

4. Ko'rgazmalilik tamoyili. Chiroyli yozuvga o'rgatishda ko'r-gazmal vositalar muhim ahamiyat kasb etadi. Ko'rgazmal vositalarga «To'g'ri o'tir!» plakati, bosma harf shakllari ifodalangan kartonlar, xattaxta, o'quvchilar qo'lidan ushlab yozdirish kabilar kiradi. Harfning yozma shaklini hosil qilishga o'rgatishda uning bosma shakli ko'rsatilib farqli jihatlari izohlanadi.

Yaxshi tanlangan va mohirlik bilan foydalanilgan ko'rgazmal qurollar dars sifati va samaradorligini ta'minlaydi.

5. Bolaning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish tamoyili. O'quvchining individual xususiyatlarini hisobga olish uning bo'yini hisobga olgan holda oldingi partalarga o'tkazisidan boshlanadi. Parta o'quvchiga mos bo'lsa, u yozishda qiyalmaydi, tez charchab qolmaydi, chiroyli yozadi.

O'quvchining individual xususiyatini hisobga olish deganda ko'rish qobiliyati yaxshi bo'lmagan o'quvchilarni yorug' tushadigan deraza tomonga, eshitish a'zolarida nuqsonlari bo'lgan bolani esa oldingi partalarga o'tkazish nazarda tutiladi.

Ma'lumki, ruchkani barmoqlar orasida noto'g'ri ushlaydigan o'quvchilar ham uchraydi, shu sababli bolaning ruchka ushlash holatini doimiy nazorat qilish, uni to'g'rilab turishga alohida e'tibor qaratiladi.

Partalarga harflarni 65° qiyalikda yozish asosiy talablardan biri. Buning uchun daftar o'ng tomondan parta ustida 25° qiyalikda turishi lozim, shuning uchun o'quvchi har bir o'quvchining daftarlarini parta ustidagi holatini kuzatib boradi. Bu qoidaga amal qilish ham yozuv sifatini oshiradi.

O'quvchilarning yozuv tezligini kuzatish, kamchiliklarini hisobga olish, yutuqlarini ko'pchilikka namuna qilib ko'rsatish ham bu tamoyilning asosiy shartlaridan sanaladi.

6. Yozuvga o'rgatishning o'qishga o'rgatish bilan bir paytda amalga oshirish tamoyili. Dastur talablari yozuvga o'rgatishni o'qishga o'rgatish bilan bir paytda amalga oshirishni nazarda tutadi. Savod o'rgatishning dastlabki bosqichida o'qish va yozuv bog'lab olib boriladi. O'quvchi yaxshi o'qish sifatlari (to'g'ri, ongli, tez va ifodali o'qish)ni egallash bilan bir paytda yozuvga ham o'rgatilib boriladi. Negaki yozish va o'qish bolaning nutqiy rivojlanishi (lug'at boyligi, gap tuzish ko'nikmasi, nutqning mantiqiy bog'lanishi)ni ta'minlaydi. Yomon o'qigan bola yozuvni egallashi qiyin bo'ladi, chunki bo'g'inlab o'qish malakasidan so'ng bo'g'inlab yozish malakasi shakllanadi. O'quvchi yozuv materialini ichida bo'g'inlab aytib turib yozadi, ichda aytib turib yozmasa, harflarni, bo'g'inlarni tushirib qoldirishi mumkin.

7. Savodli yozuvning grafik bilimlar bilan bog'liqligi tamoyili. Chiroyli yozuv imlo bilan chambarchas bog'liq. O'quvchining imlo-viy savodxonligi haqida g'amxo'rlik qilish tilning aniqligi, fikrni to'g'ri ifodalash, kishilar bilan o'zaro xatosiz muomalasi uchun g'amxo'rlik demakdir. Shu sababli ham savod o'rgatish davrida o'quvchilarda grafik malakalarni shakllantirish bilan birga imloga oid malakalarning shakllanishiga zamin yaratiladi.

Ma'lumki, savod o'rgatish davrida o'quvchi gapni bosh harf bilan yozish, so'zning satrga sig'may qolgan qismini keyingi qatorga ko'chirish, kishilar ismi, sharif, hayvonlarga qo'yilgan nomlarda bosh harf ishlatilishini amaliy tarzda o'rganadi.

Chiroyli yozuv darslarida so'zlar, gaplar, matnlar yozish, ularning imlosini tekshirishi ortografik ziyoratlikni asta-sekin shakllantirib boradi, imlo qoidalarini puxta egallashlariga zamin yaratadi.

Insomning yozma nutqi harflar orqali shakllanadi. Husnixat darslarida savodli yozuv grafik malakalar bilan shakllantirilishi asosiy vazifa hisoblanadi. Har bir harfning aniq yozilishi yozuvning aniq va ravon bo'lishini ta'minlaydi. Buning uchun harflarning shaklini to'g'ri yozish, ularni to'g'ri ulashning ahamiyati kattadir. Harflarni bosmasdan bir tekisda yozish, elementlarni ajratmasdan bog'lash, so'zlarni qatorda to'g'ri joylashtirish, yozuv vaqtining belgilab

o'linishi, tahlil ishlarining (bo'g'in-tovush, tovush-harf, imloviy tahlil), ya'ni fonetik-grafik tahlilning amalga oshirilishi muhim sanaladi.

Savol va topshiriqlar

1. Husnixatga o'rgatishda qaysi tamoyillarga amal qilinadi?
2. Husnixatga o'rgatishda ongillik tamoyilining ahamiyatini yoritib bering.
3. Husnixatga o'rgatishda genetik tamoyil deganda nima nazarda tutiladi?
4. Takrorlash tamoyili qanday sifat o'zgarishlariga olib keladi?
5. Husnixatga o'rgatishda qanday ko'rgazmalarni tavsiya etgan bo'ladigiz?
6. Husnixatga o'rgatishda 1-4-sinf o'quvchilarining qaysi holatlari hisobga olinadi?
7. O'qish va yozishning o'zaro aloqadorligi nimalarda namoyon bo'ladi?
8. Chiroyli yozuvning imlo bilan aloqadorligini misollar bilan yoritib.

Husnixatga o'rgatishning metod va usullari

Husnixatga o'rgatish metodikasi ham boshqa fanlar qatori o'zining metod va usullariga ega. Ular davr talablari asosida takomillashib bormoqda. Hozirgi kunda o'quvchilarni husnixatga o'rgatishda quyidagi metod va usullar ta'lim jarayoniga tatbiq etib kelinmoqda:

1. Chiziqchi usul.
2. Genetik usul.
3. Namunaga qarab yozish usuli.
4. Namunaga qarab ko'chirish usuli.
5. Nusxa ko'chirish usuli.
6. Tasavvur orqali yozish usuli.
7. Ritmik usul (sanoq-obang).
8. Harf shakllarini tahlil qilish usuli.
9. Yozuv malakasini ongli o'zlashtirish usuli.
10. Qo'l harakatini mashq qildirish usuli.

11. Qo'l uzmasdan yozish usuli.

12. Xatolar ustida ishlash usuli.

Chiziqli usul. Qaysidir harfning yozilishini o'rganish uchun o'quvchi harfning barcha belgilarini, harfdagi alohida elementlarning joylashish o'rini, hajmini bilishi kerak. O'quvchining harfni yozuv chiziqlari orasida to'g'ri joylashtirishi uchun daftar varag'iga yotiq chiziqlar chiziladi, daftarda o'ziga xos setka paydo bo'ladi. O'quvchilar yozuv setkalari ichiga har bir harfni joylashtirib yozadi.

Qatorning yo'nalishini ko'rsatib turuvchi chiziqli va kataklar harf elementlarini joylashtirishni anchagina osonlashtiradi. Shuning uchun ham chiziqli usul yozuvga o'rgatishning asosiy usullaridan hisoblanadi. Chiziqli usulning salbiy tomonlari ham mavjud:

1) kataklarda yozish bolaning mustaqilligini bir muncha cheklab qo'yadi, uning diqqatini harf va so'zlarni yozishdan ko'ra chiziqlarga qaratadi;

2) kataklar orasiga yozishni o'rgangan o'quvchilar aniq va tez yozish malakalarini egallay olmaydilar. Shuning uchun ham o'quvchi harfning elementlarini yozishni o'zlashtirib olgandan so'ng kataklarga yozishga ehtiyoj sezmaydi. Ikkinchi sinfdayoq bolalar bir chiziqli daftarga yozishga o'tadilar.

3) qo'l kaftlarining va panjalarining erkin harakatlanishini rivojlantirish uchun ko'rsatkich va bosh barmog'ning mayda muskul-larini rivojlantirish lozim. Chiziqli usulda mayda muskullar va qo'lning kaft qismi yaxshi rivojlanmaydi. O'quvchilarda ko'rsatkich barmog' va ayniqsa uning uchi yaxshi rivojlanmasa, bola ko'rsatkich barmog' bilan ruchkani qattiq bosib yozadi. Bolalar bosh barmog'dan ham yaxshi foydalana olmaydilar.

Chiziqli usuldagi tayyorgarlik mashqlari bolalar qo'lini yozuvda kerak bo'ladigan nozik va aniq harakatlarga tayyorlab beradi. Bunday mashqlarning maqsadi barmog'lar harakatining yengil va egiluvchan bo'lishiga erishishdir. Chiziqli usul harflarni husnixat bilan yozishga va yozuv tezligini oshirishga yordam beradi.

Bu usulni birinchi sinfning birinchi yarim yilligida yozuvga endi o'rgatilayotgan davrda qo'llash mumkin. Masalan, Oo harflarini yozishga o'rgatish uchun barmog'larini aylana harakat qildirish lozim.

Genetik usul. Genetik usul husnixat bilan yozishga o'rgatishning asosiy usuli hisoblanadi. Boshlang'ich sinfda savod chiqarishda

kovush va harflar genetik usulda o'rgatiladi. Lekin alifbo davrida o'quvchilarni yozishga o'rgatishda harf elementlarining oson yoki qiyinligiga doim ham amal qilib bo'lmaydi.

Savod chiqarish davridan so'ng genetik usulda husnixatga o'rgatish daqiqalarini rejalashtirish mumkin. Buning uchun harflardagi elementlarning oson-qiyinligi, bir elementning qaysi harflarda mav-judligi – takrorlanishi hisobga olinadi. Bu usulning afzalligi shundan iboratki, o'quvchi harfni alifbodagi tartibda emas, balki uning yozilishidagi o'xshashliklarga asoslanib yozadi.

Genetik usulning afzallik tomoni shundaki, o'quvchi 1-2 ta elementni o'zlashtirib olib, shakli jihatidan soddaroq bo'lgan harfga o'tadi. So'ng o'rgangan harfga biror yangi elementni qo'shish orqali tuzilishi jihatidan murakkabroq bo'lgan yangi harfni yozishga, so'ng bo'lg'in, so'z, gap va matn yozishga o'tiladi.

Genetik usulda yozish jarayoni quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

1. O'qituvchi husnixat daqiqasini e'lon qiladi. O'quvchilar mashg'ulotga kerakli yozuv anjomlarini tayyorlab qo'yadilar.

2. O'qituvchi ko'rgazma vositasida va sinf doskasida harf yoki so'zning yozilish tartibini amaliy ko'rsatish orqali tushuntirib beradi. O'quvchilar esa o'qituvchining yozish jarayonidagi qo'l harakatlarini kuzatib boradilar.

3. O'qituvchi tomonidan yozilgan harf yoki so'z tahlil qilinadi. Havoda yozish mashq qilinadi. Bir-ikkita o'quvchi doskada yozdi-riyladi. Ularning xato-kamchiliklari ko'rsatiladi, yutuqlari rag'bat-lantiriladi. Tayyorgarlik mashqlaridan so'ng o'quvchilar daftarga yozishga o'tadilar.

So'zlarning ketma-ketligida ham genetik tamoyilga amal qilinadi. Na'munaga qarab yozish usuli. Husnixatga o'rgatish usullaridan biri harflarning shakli namunasini ko'rsatish va yozdirishdir.

Har bir harfning namunasi doskada barcha o'quvchilarning diqqatini jalb qilgan holda yoki ayrim o'quvchilarga daftarda alohida-alohida ko'rsatiladi. O'quvchining vazifasi doskada eslab qolgan shakllarini o'z daftalarida to'g'ri aks ettirishidir.

Doskada yozib ko'rsatilgan har bir harf barcha o'quvchilarga aniq ko'rinib turishi shart. O'qituvchi har bir harfni shakllantirish holatini, bog'lanishini, qo'l harakatini og'zaki izoh berib, doskada yozadi. Doskadagi namuna asosida o'quvchilar oldin havoda, so'ng daftarga

yoʻzadilar.

Nusxaga qarab ko'chirish usuli. Bu usul qadimiy usul bo'lib, hozirgi kunda ham qimmatini yo'qotmagan holda qo'llanilib kelinmoqda. Bu usulda o'quvchilar harflarni "Husnixat daftri" yoki "Yozuv daftri"dagi namunalariga qarab ko'chirib yozadilar.

Tayyor holdagi nuqtalar bilan ifodalangan harflar ustidan qo'lini yurg'izib mashq qilish mexanik jarayon bo'lib, o'quvchilar bu topshiriqni oson bajaradilar. Namunaga qarab yozdirish o'qituvchining vaqtini tejaydi, unumli ishlashiga yordam beradi.

Nusxa ko'chirish usuli. Bu metod harf shaklini to'g'ri tasavvur qila olmaydigan, yozayotganda daftar chiziqlaridan pastga yoki yuqoriga chiqib ketadigan o'quvchilar uchun qo'llaniladi.

Ayrim hollarda o'qituvchi chiroyli yozuvga o'rgatishning dastlabki davrida o'quvchilarni harf, uning elementlari haqida to'g'ri tasavvurga ega qilish uchun yupqa xitoy qog'ozidan ham foydalanishi mumkin. Lekin bunday mashqlar qo'l harakatini o'stirish uchun yordam beradi. Bundan uzoq foydalanish yaxshi samara bermaydi, o'quvchi harf shaklini mustaqil yoki namunaga qarab yozishda qiyinaladi. Shuning uchun ham bu usuldan o'quvchilar bilan yakka shug'ullanganda foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Tasavvur orqali yozish usuli. Bolalarga tasavvur orqali havoda harflar shaklini yozdirish usuli ham yaxshi samara beradi. O'qituvchi doskaga yozib ko'rsatgan harf yoki uning bog'lanishlarini o'quvchilarga ruchkani havoda harakatlantirib ko'rsatadi va bu orqali o'quvchida harf haqida tasavvur hosil qilinadi. So'ng o'quvchi daf-targa yozishga kirishadi. Bunday mashq usuli o'quvchining qiziqishini oshiradi. Havoda yozishni mashq qilishda o'quvchilar tirsagi parta ustida tirishi kerak, aks holda harflar hajmi bir xil bo'lmaydi, qilingan mashq samara bermaydi.

Bu usulning salbiy jihati shundaki, o'qituvchi bu usuldan foydalan-ganda barcha o'quvchilarning qo'l harakatini to'g'ri yoki noto'g'-riligini bir paytda tekshira olmaydi. Bunda bir necha o'quvchi-ninggina qo'l harakatini kuzatib tegishli ko'rsatma beriladi.

Ritmik (sanoq-ohang) usuli. Bu usul o'qituvchi sanog'i ostida harf va uning elementlarini yozish demakdir. Bu usuldan savod o'rgatish davrida va 1-sinfning ikkinchi yarim yilligida foydalanish mumkin.

Sanoq-ohang usulining foydali jihatlari mavjud. Birinchidan, harf-larning tekis yozilishini ta'minlaydi. Ikkinchidan, sekin yozadigan o'quvchilarni tez va sinfdagi barcha o'quvchi bilan barobar yozish-ga undaydi. Uchinchidan, o'quvchilar vazifani aniq va dadil harakat-lanish orqali bajaradi. To'rtinchidan, darsni jonlantiradi.

Bu usuldan butun dars davomida foydalanib bo'lmaydi, chunki o'quvchi charchab qoladi va yozuv sifati buziladi.

Ritmik usulda, asosan, harflarning asosiy elementi "bir", "ikki", "uch" deb yozishga da'vat etiladi, so'ng harfning elementlari sanoqsiz yozdiriladi. Shuningdek, sanoq usuli bilan so'z, gap ham yozdirilishi mumkin. O'qituvchi 1 deganda o'quvchilar ruchkasini ushlaydi, 2 deganda yozishni boshlaydi, 3 deganda yozuvdan to'xtaydi. O'qituvchi o'quvchilarning yozuv faoliyatini kuzatib, sanoq-ohangini olib boradi.

Sanoq-ohang usulidan bo'g'in va so'z, gaplarni yozdirishda ham foydalaniladi.

Harf va ularning elementlarini tahlil qilish usuli. Harf va uning elementlarini tahlil qilish turlicha amalga oshiriladi. Harflarni elementlarga ajratib tahlil qilish har bir harfning necha elementdan tuzilganligini, qanday shaklda ekanligini, bu elementlar boshqa harflar bilan bog'lanishida qanday ko'rinishga ega bo'lishini o'quvchilar tasavvur etadilar.

Ayrim harflar bir necha elementdan tashkil topgan bo'lib, ular bir butun shaklda yoziladi, ammo o'qituvchi uning necha elementdan iboratligini eslatib o'tadi. Masalan, kichik d harfning birinchi ele-menti to'liq oval, ikkinchi elementi pasti halqali unsurdan iborat. Dastlab harfning necha elementdan iborat ekanligi eslatib o'tiladi, so'ng harfni qo'l harakatini uzmasdan yozish talab qilinadi.

Yozuv malakasini ongli o'zlashtirish usuli. Chiroyli yozuv qoidalarini yaxshi bilish yozuv malakasining shakllanishiga yaqindan yordam beradi.

Chiroyli yozuv qoidalarini qisqa va tushunarli qilib bayon etish lozim, shundaygina o'quvchilar uni to'liq o'zlashtirishlari va amalda qo'llashlari mumkin. Masalan, birinchi sinfda dastlab to'g'ri o'tirish, ruchkani to'g'ri ushlash, daftrarni to'g'ri holatda qo'yish kabi talablar, shundan keyin so'zlarda harflarning balandligini va qiyaligini bir silda sanlash, so'zlarda harf unsurlari va harflarning oralig'ini bir xil

uzoqlikda chamalab yozish qoidalari o'rgatiladi.

Ikkinchi sinfdan boshlab chiroyli yozish malakasiga oid kichik va bosh harflarni bir xil balandlikda chamalab yozish; harf va 4-5 harfdan iborat so'zlarni qo'l harakatini uzmasdan yozish, yozish sur'atini oshirishga doir qoidalar bilan tanishtiriladi. Yuqorida ko'rsatib o'tilgan har bir qoida o'zining aniq mazmuniga ega bo'lishi kerak.

O'qituvchi har bir qoidani asta-sekin o'z o'rniida o'rgatib boradi. Masalan, dastlab alifbegacha bo'lgan davrda yozuvning qiyaligini to'g'ri saqlash qoidalari o'rgatilgach, bolalar qiya chiziqlarning ahamiyatini yaxshi bilib olganlaridan so'ng, o'zlashtirgan qoidalarni harf va so'zlarni yozishga tatbiq etadilar.

Yozuvning qiyaligi haqidagi tushunchalar chuqur singdirilgandan so'ng harflarni bir xil masofada tekis yozish qoidalari o'rgatiladi. Harflarni bir xil masofada tekis yozish qoidalaridan so'ng, so'zlarni qo'l harakatini uzmasdan yozish qoidalari o'rgatiladi. 3- sinfdan boshlab esa barcha qoidalarga amal qilgan holda yozuv sur'atini tezlashtirish talablari kiritiladi.

Qo'l harakatini mashq qildirish usuli. Qo'l harakatini mashq qildirish usuli bolalarning charchagan a'zolarini dam olishiga va yozuv sifatiga katta ta'sir etadi. O'quvchilar dars jarayonida bag'irladigan mashqlar oddiy bo'lib, kam vaqt olishi, o'quvchining jismoniy jihatdan o'sishiga, qo'l va barmoqlarning chiniquishiga, qaddiqomatining tik, erkin tutilishiga yordam berishi lozim. Husnixat qoidalari asosida yozishni mashq qilishga 6-8 daqiqa ajratiladi, bu vaqt oralig'ida o'quvchilarning qo'li va muskullari charchashi mumkin, charchoq alomatlari ko'zga tashlansa, darhol qo'l harakatiga doir jismoniy mashqlar tashkil etiladi.

Mana shunday holatda o'quvchilarning charchashlariga ahamiyat bermay ko'p yozdirish dasxatlarining buzilishiga, xunuklashishiga, ko'p grafik va ortografik xatolarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Jismoniy mashq vaqti-vaqti bilan o'tkazib borilsa, o'quvchilarning ish qobiliyati tiklanadi va darsga qiziqishi ortadi.

Qo'l uzmasdan yozish usuli. Qo'l uzmasdan yozish yozuv malakalarini tez va erta egallashga zamin yaratadi. O'qituvchi o'quvchilarga harflarni yoza boshlaganlarida harflarni yozish jarayonida ruchkaning uchini qog'ozdan uzmagun holida yozishlarini eslatib

turishi lozim. So'zlarni yozayotgan o'quvchilar bo'g'inlarni qo'l uzmagun holida yozadilar.

Oval shakldagi harflarni qo'l uzmasdan tutashtirishda bir necha birlashtirish usullaridan foydalaniladi. Avval yozilgan chiziq bo'yicha takror qo'l uzmasdan yozish barcha oval va bir turdagi yotim ovallarni birlashtirish imkonini beradi. Bu uning yutug'i, ammo bunday usul ma'lum bir kamchilikka ega. Avval yozilgan chiziqdan takror yozish ko'p birlashtiruvda yozuv jarayonida qo'l harakatining yo'nalishi bilan mos tushmaydi, u tabiiy holda o'ngdan chapga tomon harakatlanadi. U faqatgina pastki birlashtiruv harakat yo'nalishi bilan mos tushadi, bunday takrorlanish chapdan o'ngga tomon amalga oshiriladi. Shuning uchun qo'l uzmasdan yozishning turli usullaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Kattalar yozuvida, odatda, turli harf birlashtiruvining aniq bir harf va harflar birlashtiruvining so'z boshida va so'z oxirida yozilishiga ko'ra turli bog'lanuv usullarini ko'rishimiz mumkin. Shu bilan birga, ularning yozuvda birlashtiruvning tejankorlik usuli ko'zga tashlanadi. Harf va harflar birlashtiruvini yozishga o'rgatishda yuqoridagi holat him e'tiborga olingan. Shuningdek, qo'l uzmasdan birlashtiruv yo'llarini keyinchalik yanada takomillashtirish talab etiladi.

Oval shaklini qo'l uzmasdan yozish uchun chizilgan yozuvning ustidan takroran yoziladi, bunda ruchkaning uchi takroran harakat yo'nalishini chapdan o'ngga takrorlaydi. Namunada berilgan *ra* bo'g'inini quyidagicha bog'lanadi:

ro ra ru

Shunday usul bilan oldindagi harflar bilan barcha oval harflar birlashtiriladi. Faqatgina *e* harfi navbatdagi harf bilan yuqoridan bog'lanadi.

O'quvchilar harflarni qanday bo'lanishini va ularni qo'l uzmasdan yozish yo'llarini tushuntirib bera olishlari lozim. Tushuntirishni quyidagicha olib borish mumkin. O'qituvchi xattaxtaga *ma* bo'g'inini yozadi.

- Bolalar, qaranglar, men *ma* bo'g'inini yozayapman. Men uni qanday yozayapman?

- Sizlar ham ruchkaning uchini qog'ozdan shunday uzmasdan yozing.

- M harfi q harfi bilan qo'1 uzmasdan bog'lanishi uchun nima qilish kerak?

- M harfini yozganimizda ruchkani pastdan o'ngga tomon, so'ng oval shaklini yopib, shu chiziqdan yuqoriga chapdan to'g'ri chiziq chizib pastki qismni yarim doira shaklida to'xtatamiz.

mo ma po pe

- Bu bo'g'inni qanday yozganimni kim ko'rsatadi?

Bir o'quvchi yozilgan bo'g'inni xatcho'p bilan yurgizib chiqadi, qolgan o'quvchilar uni diqqat bilan kuzatib turadilar. Agar o'quvchi xato qilsa, o'qituvchi sinfdan so'raydi va boshqa o'quvchi uning xatosini to'g'rilaydi.

So'ng hamma o'quvchilar bu bo'g'inni qanday yozilishini ko'rsatib beradilar. Ular ruchkani o'ng qo'llariga olib, o'ng qo'l tirsaklarini chap qo'llariga qo'yadilar (o'qituvchi bu qanday qo'yilishini ko'rsatib beradi) va bo'g'inni havoda o'qituvchi xattaxta qanday yozganini yozib ko'rsatadilar.

O'quvchilar xattaxtaga yozilgan bo'g'inga qarab havoda ustidan chizib chiqadilar. Yoki o'qituvchining bo'g'inni yozayotganida uning harakati bilan birgalikda havoda berilgan bo'g'inning ustidan chizib chiqadilar. Faqat shundan keyingina o'quvchilar bu bo'g'inni daftarlariga yoza boshlaydilar. Agar o'quvchi yozib bo'lgan bo'lsa, u ruchkani joyiga qo'yib, yozgan bo'g'indagi xato-kamchiliklarni aniqlaydi.

O'qituvchi: Kim ma bo'g'inini qo'1 uzmasdan yozdi? Qo'lingizni ko'taring.

O'qituvchi sinf bo'ylab yuradi va ayrimlarga yo'1 qo'ygan xatolarini ko'rsatib o'tadi.

O'quvchilar yana bir bor bu bo'g'inni yozadilar va ruchkaning uchini qog'ozdan uzmasdan yozishni kuzatib boradilar. Bo'g'inni qo'1 uzmasdan yoza olmayotgan o'quvchilar qo'llarini ko'taradilar.

O'qituvchi yoza olmagan o'quvchining oldiga boradi va qanday yozish kerakligini o'quvchining daftariga yoki hamma sinf uchun xattaxta yana bir bor yozib ko'rsatadi. So'ng ma bo'g'in qator oxirigacha yozdiriladi. Xuddi shunday tushuntirish ishlari boshqa bo'g'in va so'zlarni yozishda ham takrorlanadi.

Avval so'zlar bo'g'inlab, qo'1 uzmasdan yoziladi, chunki bu vaqtda so'z ichida bo'g'inlab aytib turib yoziladi. O'quvchilar birinchi bo'g'inga kiruvchi harflarni eslab qolishi, so'ng qo'1 uzmasdan yozishi kerak. Keyingi ikkinchi bo'g'in ham qo'1 uzmasdan yoziladi. O'qituvchi qo'1 uzmasdan yoziladigan so'zlarni doskada yozib ko'rsatadi.

O'qituvchi hamma o'quvchilarning yozish jarayonidagi ruchkasining harakatini kuzatib boradi. Daftarlarni tekshirayotgan o'qituvchi o'quvchining qo'1 uzmasdan yoki uzib yozganligini darrov ilg'ab oladi. Buni chizilgan chiziqning holatidan bilish mumkin. Bir harfning qo'1 uzmasdan yozilishi darsda bir necha marotaba takror yozub ko'rsatiladi.

I-sinfning ikkinchi yarmida bolalarga tanish bo'lgan uncha katta bo'lmagan 4-5 harfdan iborat bo'lgan so'zlar qo'1 uzmasdan butunligicha yozdiriladi. 2-sinfda o'quvchilar barcha so'zlarni qo'1 uzmasdan yozadilar. Ayrim harflargina qo'1 uzib yoziladi. Bosh **B** harfi keyingi harf bilan uzib yoziladi, **k** harfidagi pastki element qo'1 uzmasdan yoziladi, **x** harfi bilan yarim ovallar ham qo'1 uzmasdan yoziladi. **X** va **k** harflarini o'quvchilarga qo'1 uzmasdan yozishga o'rgatish lozim, lekin dastlabki vaqtda qo'1 uzmasdan yozishda uchratayotgan qiyinchiliklar tufayli ulardan qattiq talab qilish shart emas.

Bosh harflarni yozayotganda ham uzib yozish kuzatiladi. Barcha bo'g'lanishlar o'quvchilarning maxsus tayyorgaliklarini talab etadi.

Kichik **o** harfini turli harflar bilan qo'1 uzmasdan bog'lab yozish talab etiladi. O'qituvchi xattaxtaga ikkita so'zni yozadi. O'qituvchi o'quvchilarga murojaat qiladi:

- Aylingchi, **o** harfini bu so'zda qo'1 uzmasdan bog'lab yozishning necha usulidan foydalanish mumkin?

- Uch usulidan.

- Qanday usulligini ko'rsating va izohlab bering.

O'quvchi xattaxtaning yoniga keladi va **o** harfini ajratib aytib beradi. So'zda uchta **o** harfi bor. Birinchi **o** harfi ___ harfi bilan pastki bog'lanishni talab etadi. Bu harflarni quyidagicha bog'laymiz. ___ harfini qo'1 uzmasdan yozganimizda pastki tomondan **o** harfini yozamiz va ruchkaning uchini yuqoriga olib borib ovalni yopamiz va takroran yozgan chizig'imizdan qaytib **o** harfini ___ harfi bilan tutashiramiz. Bu

soʻzdagi navbatdagi o harfini harf bilan yuqoridan bogʻlanishini talab etadi. harfini yozganimizda ruchkaning uchini yuqoriga ovalga yurgizamiz, bir necha marta aylantiramiz va yozilgan joydan ovalni chapdan oʻngga tomon harakatlanib ovalni yopamiz va o harfini va harflari bilan tutashitiramiz. Bu soʻzdagi oxirgi o harf ham pastki qismdan bogʻlanayotganda qanday yozilsa, shunday boʻlgʻlanadi.

Shundan keyin oʻqituvchi oʻquvchilarni o boʻgʻini uch turda bogʻlanishini yozib olishlarini taklif etadi.

ok lok mol ko no

Soʻng oʻquvchilar shu boʻgʻinlarga mos turli soʻzlarni topib yozadilar.

Xatolar ustida ishlash usuli. Bu usulni qoʻllashdan maqsad har bir oʻquvchini oʻz xatosini mustaqil topa olishga va uni tuzatishga oʻrgatishdir. Oʻquvchilarning oʻz yozuvlaridagi harflarning toʻgʻri yoki notoʻgʻri shakllantirilganligini, qiyaligini, baland yoki past yozilganligini tekshirib chiqish topshiriladi. Oʻquvchilar navbat bilan oʻzlari yoʻl qoʻygan kamchiliklarni aytib beradilar, ayrim oʻquvchilarga oʻqituvchi yordam beradi. Bundan tashqari, oʻquvchilar oʻz kamchiliklarini yozuv daftarida berilgan namunaga qarab taqqoslash orqali ham tuzatishlari aytiladi.

Koʻpchilik oʻquvchilar yoʻl qoʻygan bir xildagi xatolarni oʻqituvchi doskada tahlil qilib, uni qanday tuzatish yoʻllarini koʻrsatib beradi.

Savol va topshiriqlar

1. Yozuvga oʻrgatishda qanday usullardan foydalaniladi?
2. Ritmik usul qanday amalga oshiriladi?
3. Harf shakllarining qaysi jihatlari tahlil qilinadi?
3. Yozuv malakasini shakllantirishda qanday ishlar olib boriladi?
4. Qoʻl harakatini mashq qildirishga oid harakatlarni izohlang.
5. Qoʻl uzmasdan yozish qaysi holatlarda talab qilinadi?
6. Xatolar ustida ishlashda qanday ish turlaridan foydalanish samarali boʻladi?
7. Yuqoridagi usullarni qoʻllab dars fragmentini (lavhasini) koʻrsating.

Husnixatga oʻrgatishning gigiyenik va metodik shartlari

Gigiyenik talablarga koʻra maktab jihozi oʻquvchining boʻyiga mos kelishi lozim. Jihozning oʻquvchining boʻyiga toʻgʻri kelmasligi umurtqa pogʻonasining qiyshayishiga va uzoqni koʻra olmaslik kasalligiga olib keladi.

Oʻquvchilarning boʻyi 10 sm koʻp boʻlmagan holda farqlansa, ularni bir xil oʻlchamdagi partaga oʻtkazish mumkin. Boʻyni 0.5 smgacha aniq va toʻgʻri oʻlchash lozim. Boʻyni oʻlchayotganda oʻquvchi orqasi bilan devorga yopishib turishi, oyoq tovonlari blashitirilib, uchlari chetga ochgan holda devorga tekis holda tegib turishi lozim. Devorda oʻlchashni qulaylashtirish uchun devorga (plintus qalinligida) santimetrlarga boʻlingan doskani qoqish kerak boʻladi.

Oʻquvchini devor yoniga qoʻyib, toʻgʻriga qarash taklif etiladi va boshiga toʻgʻri burchakli uchburchak qoʻyiladi, uchburchakning bir keti oʻquvchining boshiga, ikkinchi uchi esa oʻlchagichi devorga qoʻyiladi, ana shundan uning boʻyi aniqlanadi.

Oʻquvchilarni partaga oʻtqazish paytida ularning koʻrish va ehtilish qobiliyatlari ham hisobga olinadi. Yaxshi koʻrmaydigan yoki ehtilmaydigan oʻquvchini oʻqituvchining stoli yaqiniga oʻtqazish maqsadga muvofiqdir.

Sinfda yorugʻlik meʼyorda boʻlishi kerak. Oʻquvchi doskadagi yozuv belgilarini koʻra olishi uchun sinfga yorugʻlik chap tomondan tushishi lozim. Agar oynalar oʻquvchining old tomonida joylashgan boʻlsa, yorugʻlik unga old tomondan tushadi va koʻz setkachasini zararlanitiradi. Oʻng tomondan joylashgan oynalardan tushsa, oʻquvchi qoʻlining soyasi qogʻozga tushib uni qorongʻulashtirib qoʻyadi. Agar yorugʻlik manbai orqada joylashgan boʻlsa, oʻquvchining butun juydasining soyasi partaga tushadi. Bu talablarga sinfdan tashqari holatlarda ham rioya qilinadi.

Toʻgʻri tashkil etilgan sharoit taʼlimiy-tarbiyaviy va amaliy ahamiyatga ega. Ular bolalarda husnixat bilan yozish malakalarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Hosma shrift bilan yozilgan harflar oʻlchami va shakli ham muhim ahamiyatga ega. Boshlangʻich sinf oʻquvchilari uchun moʻljallangan darajalik va yozuv daftarlaridagi bosma va yozma harflar oʻlchami

DTSida belgilab beriladi. Yozuv daftaridagi yozuv yo'llari ham shu o'lchamga mos keladi.

Yozishga o'rgatishda avvalo o'quvchilar partada o'tirish qoida-lari bilan tanishtiriladi va ularda to'g'ri o'tirish ko'nikmalari shakllantiriladi. Sinfga "To'g'ri o'tiring" ko'rgazmasi ilib qo'yiladi. Bot-bot partada o'tirish namunasiga o'quvchilar diqqati qaratiladi.

O'quvchining partada o'tirishiga qo'yiladigan talablar:

1. Yozish jarayonida o'quvchining oyoq kaftlari polga yoki partaning oyoq qo'ygichiga tegib turishi lozim.
2. Gavdaning ko'krak qismi stoldan besh barmog' oraliq'ida turishi kerak.
3. Erkin holda o'qish uchun bosh stolga o'zgina egilgan holatda bo'ladi. Ruchkaning uchidan ko'zgacha bo'lgan masofa 25-30 sm bo'ladi. Bundan tashqari, bosh yozuv jarayonida to'g'ri tutiladi. Boshni yon tomonga (pastga) engashitirib o'tirishga yo'l qo'ymaslik lozim.

4. Ikkala qo'lni stol ustida to'g'ri burchak ostida bir-biriga qaratilgan holda tutish, yozayotganda tirsak stolning ustida va bir o'zgina stolning chetiga yaqin turishi lozim. Qo'lning bunday holatda turishi gavdaning stol ustiga engashib va ko'kragini stolga tegib turishining oldini oladi.

5. Yozishga o'rgatishning ilk bosqichida ruchkani to'g'ri ushlash tartibi o'rgatiladi. Ruchkani uch barmog' orasida ushlash ko'nikmasi shakllantiriladi.

Ruchka bosh, ko'rsatkich va o'rta barmog' orasida ushlanadi. Uchta barmog'ning barchasi o'zgina bukilgan holda bo'ladi. Ko'rsatkich barmog' ruchkaning ustki qismida, o'rta barmog' ruchkani o'ng tomondan, bosh barmog' esa chap tomondan ushlab turadi; qolgan ikkita barmog' - nomsiz va jimjiloq kaftga suyanchiq bo'lib qog'ozga egilibgina tegib, yozuv yo'li bo'ylab surilib boradi. Ruchkaning uchi o'ng yelkaga qarama-qarshi turadi. Tezda charchab qolmaslik uchun ruchkani qat'iy siqib ushlamaslik kerak.

6. Daftar o'quvchi ko'kraging to'g'risida - o'rta, uning o'ng burchagi chapidan yuqori bo'lishi kerak. Boshning va gavdaning o'rta uchi u yoki bu tomonga burilishini ta'minlash uchun bir necha so'z yozilganidan so'ng chap qo'l bilan chap tomonga suriladi, chunki yozayotgan qo'l ko'krakning o'rtasidan unchalik uzoqlashib

ketmasligi kerak.

Yozish jarayonidagi qo'l va gavda holati, ruchkaning chapdan o'ngga qarab harakatlanishi, daftarning surilib borishi amaliy ko'rsatildi.

Husnixatga o'rgatishning metodik shartlaridan biri o'quvchilarni dastlabki kundanoq daftarni to'g'ri va ozoda tutishga o'rgatib boriladi. Daftar ustidagi yozuv uning bosma matniga mos holda, o'rnatilgan tartibga ko'ra to'ldiriladi. Daftarni qog'oz bilan o'rash mumkin emas, chunki buklangan qog'ozning qalinligi yozishga hulaqit beradi. Shuning uchun maxsus qoplamadan foydalaniladi.

O'quvchilar daftar va doskadadan foydalanishda quyidagilarni bilishi lozim:

1. Sana yoki tartib raqami qayerga yozilishini.
 2. Bo'g'in, so'z va gaplarni yozuv yo'li orasida yozishni.
 3. Bo'g'in, so'z va gapdagi so'zlar orasidagi masofani to'g'ri e'timolashni.
 4. Daftar hoshiyadan tashqari qismiga yozish mumkin emasligini.
 5. Bosh va kichik harflarni yozishda daftardagi yordamchi chiziq-lardan amaliy foydalana olishni.
 6. Grafik va orfografik xatolarini namunaga qarab tekshira olishni.
 7. So'z va gap tarkibida harflar shaklining standart talablari asosida bo'lish. Qo'l uzmasdan yozish, sinflar kesimida yozuv tezligini egallash.
 8. So'z va gaplarning sinf taxtasining qaysi qismida yozilishini bilishi va tezda topishi.
 9. Bo'r bilan yozish texnikasini egallash. Bo'r bilan yozishda in-grecha va qalin shtrixlarni yozishni, shuningdek, ingichka chiziqdan foydalanishga o'tish.
 10. Nafqat husnixat darsida, balki barcha darslarda va sinfdan tashqari yozuv ishlarida, rasmiy ish qog'ozlarini yozishda, ko'rgaz-malar tayyorlashda (devoriy gazetalar, jadvallar, shiorlar va hokazo) husnixat bilan yozishga amal qilish.
- O'quvchilarni husnixat bilan yozishga o'rgatishda o'qituv-chilga qo'yiladigan ta'limiy talablar:**
- O'qituvchining namunaviy yozuvi bolalarda to'g'ri yozuvni shakllantirishning asosiy omili hisoblanadi. Yozishga o'rgatish ko'p-sonli taqat qilish orqali amalga oshadi. O'qituvchining birinchi

o'quv yilida sinf taxtasi yoki o'quvchi daftariga yozganlari asl nusxa sifatida ko'riladi, chunki o'quvchilar uni daftariga ko'chirib yozadilar. Shuning uchun o'qituvchining husnixati to'g'ri va chiroyli bo'lishi lozim. Sinf taxtasiga yozilgan yozuvi esa o'quvchining daftaridagi harflarning joylashishiga mos holda bo'lishi kerak. Amaliyotning ko'satishicha, agar o'qituvchi qatorning oxirigacha yozmasa (to'ldirmasa), bolalar ham undan namuna olib qatorning oxirigacha yozishmaydi, qog'ozni bekorga sarf etishadi va so'zlarni keyingi qatorga to'g'ri ko'chirish yo'llarini o'rgana olmaydilar, shubhali hollarda qator oxirigacha yozmaydigan bo'lishadi.

O'qituvchi o'z yozuvini yanada chiroyli va mukammal bo'lishi uchun uzluksiz shug'ullanib borishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yishi shart. Agar o'qituvchi hamda o'quvchi yozuv bilan munozam shug'ullanib borsa, yozuvdagi kamchiliklar bartaraf etilib, dasxati mukammallashib boradi. Lekin buning aksi ham bo'lishi mumkin. Agar shaxs o'z yozuvining kolligrafiya talablariga mos emasligini bilgani holda xatolarini bartaraf etmay yozishda davom etsa, uning yozuvi borgan sari tushunarsiz bo'lib boradi. Shuning uchun o'qituvchi faqat nazariy jihatdangina ma'lumotga ega bo'lib qolmasdan, balki husnixat bilan yozish malakasiga ega bo'lishi dardkor.

O'qituvchi sinf taxtasida yozish usullarini ham egallab olishi lozim. Sinf taxtasida yozish jarayonida grafik va imloviy xatolarga yo'l qo'ymasligi kerak. Masalan, harflarni grafik yozish, uning uzorqdan qanday ko'rinishini hisobga olmasdan yozish, barcha asosiy va birlashtiruvchi unsurlarni bir xil qolipda yozish kabi.

O'qituvchi yozuvga qo'yilgan barcha talablar asosida yozgandagina o'quvchilarga namuna bo'la oladi va yaxshi natijalarga erishadi. O'quvchilar harflarning shaklini, uning yozuv chiziqlari orasida to'g'ri joylashtirishni, ulanishini o'zlashtirib olishlari uchun o'qituvchi sinf taxtasida jonli ko'rgazmali tarzda ko'rsatishi lozim. Kuzatishlarimiz sinf taxtasiga bo'rda aniq va chiroyli yoza-digan o'qituvchidan andoza olib, chiroyli va to'g'ri yozishni egal-laganliklarini ko'rsatdi.

Husnixat darslarida o'qituvchi quyidagilarga alohida e'tibor qara-tishi lozim:

1. O'quvchilarning husnixat bilan yozish ko'nikmalarini rivoj-lantirib borish, husnixatga o'rgatish ishlarini uzviylik va uzluksizlik

imloviy asosida tizimli tarzda tashkil etish.

2. O'quvchilarning yozuvini har kuni nazorat qilish va yozuvining sifatini yaxshilash choralarini ishlab chiqish.

3. O'quvchilardan ortografik to'g'ri, grafik aniq va tushunarli yozishlarini talab etish, o'quvchilarning ikki varaq qog'ozga ham pilla-partish yozishiga yo'l qo'ymaslik, daftarlarini tartibli bo'lishini doimiy nazorat qilib borish.

4. O'quvchini soddarog shakliy ko'rinishga ega bo'lgan harflardan, murakkabroq ko'rinishga ega harflarga o'tkazishga va yirik hamda sekin yozuvdan, mayda va tez yozuvga o'tkazishga e'tibor qaratish. Husnixat mashqlarini o'zaro bog'liqlikda munozam uyushtirishi.

5. Ayrim o'quvchilarning yozuvdagi individual yutuq va kamchi-liklarini munozam kuzatib borish. Dastlabki yozuvga o'rgatish paytida individuallik ko'p ko'zga tashlanmaydi, bu hol 2-4- sinfda kuzatiladi. Yozuvdagi individuallik o'quvchilar mustaqil ravishda bir chiziqli daftariga yozishga o'tganda aniq ko'zga tashlanadi. O'quvchilar yozuvdagi grafik kamchiliklarni (aniq va ravon yozuv, harfling grafik shakli, o'lehami, harflarning o'zidan oldingi va o'zidan keying harfga ulanishidagi kamchiliklarga e'tiborli bo'lish lozim).

6. Nafaqat ona tili darslarida, balki boshqa predmet darslarida ham o'quvchilar yozuvining husnixat bilan yozilganligini munozam ravishda nazorat qilib borish va xatolarini ko'rsatish. Husnixat daftarini tekshirganda harflarning so'z tarkibidagi shakliga va ulanishiga, bo'yi va yo'g'on-ingichkaligiga, bosh harflarning bo'yiga, yozuvning bir tekisligiga, daftarida ularni to'g'ri va tejamli joylashtirilganiga, imloviy to'g'ri yozilganiga e'tibor qaratiladi.

Nazorat - tekshiruv ishlarini bir-biri bilan solishtira olishi uchun o'quvchilarning ishlari maxsus joyga ilib qo'yiladi. Buning uchun nazorat - tekshiruv ishlarini alohida qog'ozga yoziladi va u uncha katta bo'lmagan matn asosida o'tkaziladi. Yozuv malakasini yaxshilanganligini solishtirib borish uchun har bir o'quvchining nazorat - tekshiruv ishlarini saqlab qo'yiladi.

O'qituvchi daftaridagi xato-kamchiliklarni o'z o'rnida aniq ko'rsatmasligi natijasida bolada yozuviga nisbatan e'tiborsizlik yuzaga keladi.

7. O'quvchilarni nazorat darslari vaqtidan xabardor qilish. Shunda

o'quvchilar nazorat darslariga maxsus tayyorgarlik ko'radilar: ruch-kalaridagi kamchiliklarni bartaraf etadilar va daftarlarni tayyorlab qo'yishga vaqt ajratadilar. Yozib bo'lgach, bolalar o'z ishlarini o'riqlari bilan almashadilar va o'qituvchi bilan birgalikda tahlil qiladilar. Eng yaxshi ishlar "Eng chiroyli dastxat" sinf burchagiga qo'yiladi.

Savol va topshiriqlar

1. Husnixatga o'rgatishning gigiyenik talablarini aytib va o'zingizning munosabatizni bildirib.
2. Yozuv mebellari qanday talablarga javob berishi zarur? Partada o'tirish qoidalarini o'quvchilarga qanday o'rgatasiz?
3. Yorug'likning tushishi haqidagi ko'rsatmalarni so'zlab bering.
4. Yozuv jarayonida ruchka ushlash tartibini o'quvchilarga o'rgatish usulini aytib.
5. O'quvchi daftarga yozishda nimalarni bilishi kerak?

O'quvchilar yozuviga qo'yiladigan talablar

Husnixat darslarida o'quvchilar yozuviga quyidagi talablar qo'yiladi:

1. Husnixatning **gigiyenik talablariga rioya qilishlari**, harflarni grafik jihatdan to'g'ri shakllantirishlari, ulashlari, ritm asosida yozishlari nazarda tutiladi. I-sinfda xat-savod o'rgatish davrida bolalar yozuvga bevosita yozuv daftarlardagi materiallar asosida o'rgatiladi.

2. **Grafik me'yorlarga amal qilish.** Bunda harflar, ularning elementlari qiyaligiga, harflar bo'yining tengligiga, harflar va so'zlar orasidagi oraliq masofalarning bir xilda bo'lishiga e'tibor beriladi.

3. **Harflar qiyaligini to'g'ri saqlash.** Bolalarning yozuvlari har xil qiyalikda bo'lishi mumkin. Agar harflarning asosiy elementlari daftar chizig'iga nisbatan tik holatda bo'lsa, yozuv holati ham tik bo'ladi. Harf elementlari o'ng tomonga qiya bo'lib, o'tmas burchak hosil qilishi ham mumkin. O'quvchilarning o'ng tomonga qiya qilib (65°) yozish ko'nikmalarini shakllantirish lozim.

O'ng qo'l bilan yozadigan o'quvchilar uchun yozuvning qiyaligi

o'ng tomonga moslashtirilishi faqat harflarning shaklini chiroyli qilish uchun emas, yozuvning qulayligi uchun ham mos keladi. Yozuvning qiyaligini to'g'ri chamalash qo'l va barmoqlarni oriqcha zo'rqlamaydi.

Yozuvning o'ng tomonga qiyaligini saqlash tirsaklarni bir tomonga erkin yuritish uchun qulay bo'lib, parta ustidagi daftarning turish holatiga bog'liqdir.

Yozayotganda daftarning holati chap tomonga 25° qiya bo'lishi yozuvning qiyaligini ta'minlaydi.

Yozuvning qiyaligini saqlashda daftardagi siyrak qiya chiziqlar ham katta yordam beradi, shuning uchun dastlabki paytda qiya chiziqli daftarlardan foydalaniladi.

Qiya yozishga o'rgatishning o'ziga xos usullari mavjud. O'quvchilarga dastlab eng soddashaklidagi kichik unsurlarni (elementlarni) yozishni mashq qildiriladi. O'quvchilarning qiya va tik holatdagi harflarni farqlashlari uchun o'qituvchi doskada ikki xil shaklda (qiya va tik) unsurlar shaklini yonma-yon yozib ko'rsatadi, ularning harqlarini tahlil qilib beradi. Bunday mashqlar xotirada uzoq vaqt saqlanib, xatolarning oldi olinadi.

4. **Daftarni partada yozish talablari asosida tutish.** Daftarning pastki chap burchagi ko'krak o'rtasiga to'g'ri bo'lishi yoki daftarning qiya chizig'i (agar qiya chiziqli daftar bo'lsa) partaning cheiga tik bo'lishi kerak.

Daftar sahifasi satrlarga to'lib borgan sari yuqoriga surilib boradi. Chap qo'l bilan esa daftarning yuqori tomoni bosib tutiladi. Buning uchun sinf partasining ustiga ikki o'quvchining har biri uchun alohida ingichka qiya chiziq tekshiruv chizig'i sifatida chizib qo'yiladi. Bu chiziqning pastki uchi o'quvchilarning chap ko'kraklari o'rtasiga to'g'ri bo'lib, partaning old qirrasiga nisbatan 65° qiya bo'ladi.

Agar daftarning chap sahifasi to'lsa, daftarning buklanadigan joyi tekshiruv chiziqga to'g'ri olinadi va o'ng sahifasiga yozishga o'tiladi.

O'quvchilarda harflarni qiya yozishga o'rgatish malakasini oshirish ancha murakkab jarayon bo'lib, o'qituvchidan chidam, sabrt, toqat, kuch talab qiladi. Muntazam ravishda turli mashqlar olib borib, o'quvchilar harakatini qunt bilan kuzatib borish natijasida ko'zlangan maqsadga erishiladi.

O'qituvchi tomonidan berilgan ko'rsatmalarga qaramay, ayrim o'quvchilar harflar qiyaligini to'g'ri chamalay olmaydilar. Buning uchun maqsadga yo'naltirilgan grafik mashqlar o'tkaziladi. O'quvchilarga dastavval daftar satriga bir nechta harf yozdirib, ular orasiga qiya chiziqlar qo'yiladi va harflar shu chiziqlarga taqqoslash orqali xatolar tushuntiriladi, tuzatishga kirishiladi.

5. Harflarni bir tekis bosimsiz yozish. Harflarni bir tekisda yozish malakalarini shakllantirish husnixat darslarining asosiy vazifasi sanaladi. Ruchkani barmoqlar orasida qattiq siqmasdan erkin va bo'sh ushlash harflarni tekis yozishga imkon yaratadi.

Bosimsiz yozish harflarning umumiy ko'rinishi bir tekis va chiroyli bo'lishini, tez yozish malakasining shakllanishini va bog'lab yozishni ta'minlaydi.

O'qituvchi doskada harflarni bo'r bilan yozib ko'rsatadi. Bunda o'qituvchi ham bo'rni qattiq ushlamay, bosimsiz bir tekis yozishni lozim.

Bosimsiz, bir tekis yozishga darsning dastlabki kunlaridan oq odatlantirib borish kutilgan samara beradi, o'quvchining qo'lini toliqtirmaydi.

6. Harflarning tutashirilishini to'g'ri ifodalash. Husnixat darslarida harflarning shakllarini yozib tugatganlardan keyin o'qituvchining navbatdagi vazifasi harflarni bir-biriga ulab, qo'shib yozishga o'rgatishdan iborat.

7. Harflarni elementlarga ajratmay, bog'lab yozish. Harflarni qo'shib yozilishini ta'minlash uchun ayrim chiziqlar o'z harakati bo'yicha orgaga qaytadi. Bunday harakatlar oval elementli harflarda ko'proq kuzatiladi.

Ko'pchilik bosh harflar kichik harflar bilan qo'l harakatini uzmay, ulab yoziladi. Namuna sifatida kichik **d** harfiga kichik **a** harfini ulab yozish quyidagi tartibda tushuntiriladi:

Bolalar, qarang, men kichik **d** harfini kichik **a** harfiga qo'shib yozishni ko'rsataman. Siz mening qol harakatimga e'tibor bering;

Kichik **d** harfining ikkinchi elementini yuqoriga olib chiqib, sagina pastga burib, yana orgaga qaytarimiz va kichik **a** harfini hosil qilamiz;

Qani, bolalar, kim ko'rsatadi, bu ikkala harfni men qanday qilib qo'shib yozdim?

Bir o'quvchi doskada o'qituvchi yozgan harflar ustidan qo'lini yuritadi, qolgan o'quvchilar diqqat bilan kuzatadilar. Agar o'quvchi yangilab, boshqa o'quvchi chaqirilib xato tuzatiriladi.

Qani, bolalar, bu harflarning qo'shilish holatini havoda mashq qilamiz. Hammangiz ruchkangizni oling. Boshladik (o'qituvchining o'zi bilan birga qaytariladi).

Shundan so'ng bolalar bu harflar bog'lanishini daftarlariga ko'rsatib yozadilar, yozganlarida qo'l harakatini uzmayotganliklariga e'tibor qaratiladi.

Ikkala harf qo'shib yozilib, bir nechta qator yozdiriladi. O'qituvchi bu vaqtda sinf aylanib chiqib, noto'g'ri yozayotgan o'quvchilarga yordam beradi.

I-sharhda o'quv yilining II yarimidan boshlab o'quvchilar 4-5 harfdan tashkil topgan so'zlarni qo'l harakatini uzmasdan yoza oladilar. I-sharhdan boshlab murakkab so'zlarni ham bog'lab yozishlari lozim.

Ammo ayrim bosh harflar esa qo'l harakatini uzib yozishni talab etadi. Masalan: bosh **G** harfiga kichik **a** harfini ulashda qo'l harakatini uzatishga to'g'ri keladi. Bunday holda bog'lanish yozib ko'rsatiladi. Masalan, o'qituvchi *Yaqi, Toshkent, Nodir* so'zlarni yozib ko'rsatishi lozim:

Qani, bolalar, bu so'zlarni yozishda qo'l harakatini qayerda uzatish?

Siz bosh **V** harfdan keyin kichik **a** harfini yozishda qo'l harakatini uzatmangiz.

Siz bosh **G** harfdan keyin o' harfini yozishda qol harakatini uzatmangiz.

To'g'ri, agar so'zlarda bosh harflardan keyin ulash chiziqlari bo'lsa, qo'l harakati uzilmasdan keyingi harflarga ulanadi. Lekin bosh harflarga ulanadi. Lekin bosh harflarda ulash chiziqlari bo'lmasa qo'l harakati uziladi va ulash chizig'i qo'shilib keyingi harflarga ulanadi. Shu tartibda qo'l harakatini uzmasdan harflarni bog'lab yozish quyidagi bir xilda saqlashga ham yordam beradi.

Bog'lanishlarni to'g'ri ifodalash qoidalar har bir sinflarda eslatib berilib, shundagina bolada tez yozish malakasi o'sadi.

Huushatga o'rgatishning yuqoridagi qoidalar to'g'ri o'rgatib berilgan, o'quvchilarni xatosiz, chiroyli, ravon yozishini amalga oshirish mumkin.

1-sinfning 2-yarim yilligida o'qituvchi husnixatga o'rgatishni ona tili darslariga qo'shib olib borsa ham, o'z ishlarini rejalashtirib olishlari zarur.

Savod o'rgatishdan keyin yozuv sharti ham o'zgaradi. O'quvchilar daftlarida harf namunalarining yo'qligi sababli ular qo'shimcha bir qancha shartlarni bajarishlari zarur. Jumladan, bosma harflarni yozma harflarga aylantirish, ulanishini aniqlay olishlari va so'zlarni qatorlarga to'g'ri joylashtirishni mustaqil amalda oshirishlari kerak. Bundan tashqari mashq shartlarini ham bajarishlari darkor. Shuning uchun o'qituvchi husnixat darslarini rejalashtirish va yozuv materiallarini tanlashga alohida e'tibor berish zarur. Rejalashtirishda yordamga muhtoj holatlarni hisobga olishi lozim.

2-sinfda husnixat darslarini rejalashtirishda quyidagilarga e'tibor berish kerak:

a) bir chiziqli daftarda yozishning qiyinligini hisobga olib harflarni genetik tamoyil asosida yozdirish;

b) har bir harfning o'zidan oldingi yoki keyingi harfga ulanishini o'rgatib borish;

d) harflar elementlarining o'xshashligini hisobga olib guruhlash;

e) bosh harflarning elementlarini yuqoriga va pastga tomon tushushini hisobga olgan holda guruhlash;

f) matnlarning bolalar hayotiga mos bo'lishiga erishish;

g) imlosi qiyin so'zlarni yozuv materiali sifatida tanlash;

h) yozuv sur'atini oz-ozdan tezlashtirib borish.

3-4-sinfda har bir ona tili darsining 5-8 daqiqasi husnixatga ajratiladi. Ona tili darslarida tashkil etiladigan husnixat daqiqalari uchun yozuv materiallarini (yozilishi o'rgatiladigan harflar guruhini, so'z yoki matn) tanlashda quyidagilarga e'tibor beriladi:

-umumdidaktik talablarga;

-materiallarning mavsumga mos bo'lishiga;

-bosqichli ketma-ketlik tamoyiliga;

-husnixat materialining ona tili darsida o'rganilayotgan mavzu bilan bog'lanishiga;

-imlo bilan bog'lanishiga;

-bolalar hayoti bilan bog'lanishiga;

-ajratilgan vaqtga mosligiga.

Savol-topshiriqlar

1. Husnixatning gigiyenik talablarini izohlashga tayyorlaning.
2. Grafik me'yoriy talablar amal qilmaslik qanday oqibatlarga olib keladi?
3. Harflar qiyaligini to'g'ri saqlash uchun qanday usullardan foydalaniladi?
4. Daftarni partaga qo'yish va unga yozish talablarini ayting.
5. Harflarni bir tekis bosimsiz yozish deganda nima tushuniladi?
6. Kichik harflar necha xil tutashiriladi?

Yozuv qurollari va ulardan foydalanish

O'quvchilarni chiroyli yozishga o'rgatishda, ularda husnixat materiallarini hosil qilishda yozuv qurollari va materiallarining sifati katta rol o'ynaydi.

Yozuvning chiroyli bo'lishi ko'p jihatdan yozuv quroli va materialiga bog'liqdir. Yozuv qurollari va materiallari quyidagilar:

1. Xattaxta.
2. «To'g'ri o'q» plakati.
3. Alifboning yozma shakli.
4. Harflar alohida yozilgan ko'rgazma.
5. Husnixat daftari.
6. Rangli bo'rlar.
7. Rushtka.
8. Yozuv daftari.

Bola maktabga qadam qo'ygan kundan oq yozuv qurollaridan to'g'ri foydalanishga, ularni ozoda saqlashga o'rgatib boriladi.

O'qituvchi o'quvchining yozuv qurollari va materiallarini muntazam nazorat qilib boradi. Dastur talabi bo'yicha 1-sinf o'quvchilari uchun yozuv yo'li 4 mm, bosh harflar uchun 8 mm bo'lgan qiya chiziqlari eiyarak bo'lgan 2 chiziqli daftar tavsifa etiladi.

3-4-sinflarda chiziqlari 8 mm 1 chiziqli daftar tutilishi lozim. Kichik harflarning bo'yi ikki chiziqli daftarda 4 mm, bir chiziqli daftarda 4 mm, bosh harflarning bo'yi 6 mm, raqamlarning bo'yi harflardan 2 marta qisqa bo'ladi. 1-sinfning 2-yarim yilligidan dastur talabiga ko'ra ona tili darsining 6-8 daqiqasi husnixatga ajratiladi. 1-2-sinfda

husnixat uchun maxsus alohida daftlar tutiladi, 3-4-sinflarda ona tili daftariga yozadilar.

1-2-sinflarda foydalaniladigan daftlarda qiya chiziqlar orasidagi masofa 30 mm va qiya chiziqlarsiz kichik harflar yoziladigan parallel chiziqlar orasidagi masofa 4 mm ga teng bo'lgan ikki chiziqli daftlar tavsiya etiladi.

Qiya chiziqlari siyrak bo'lgan ikki chiziqli daftlarda yozish o'quvchilarda harflarning eni va ular orasidagi masofani, harflarning qiyaligini ko'z bilan chamlash imkoniyatini beradi.

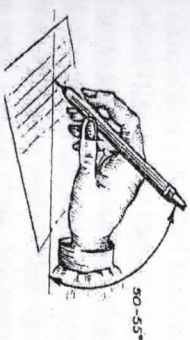
1-sinfdan boshlab husnixat daqiqasida sana va oy yozdiriladi. Xat boshidan yozish, daftlar hoshiyasiga rioya qilish, mavzu (Kichik osti ilmoqli element), yozuv materialini yangi qatordan yozish kabi ko'nikmalar shakllantiriladi.

Daftarga grafik va orfografik xatolarni to'g'rilash yo'li o'rgatiladi. Grafik xatolarning tagiga chizish, orfografik xatolarning ustiga qisqagina chiziq tortib, ustiga to'g'risini yozishga o'rgatiladi. Daftlar uy vazifasi berilgach, yig'ib olinadi, tekshiriladi va baholanadi. 3-4-sinflarda husnixat materiallari ona tili daftariga yozdiriladi.

Husnixat daftlarini yuritishga qo'yiladigan talablar:

1. Daftarning toza tutilishi.
 2. Daftlar muqovasidagi yozuvlar yagona talab asosida yozilishi, daftlar muqovasida maktabning nomi, sinf, fanning nomi o'quvchining ismi va sharifi ko'rsatiladi. 1-sinf o'quvchilarining daftarlari muqovasiga bu ma'lumotlar o'qituvchi tomonidan yoziladi.
 3. Har bir daftarda asosiy yozuv yo'li, yordamchi chiziqlar va hoshiya bo'lishi shart.
 4. 2-sinfdan boshlab mashq tartib raqami, qayerda bajarilganligi (sinfda yoki uyda) yozib qo'yiladi.
 5. Harf yoki bo'g'in hamda so'zlarning tagiga ehtiyotkorlik bilan chiroyli va tekis chiziladi.
 6. Xato yozilgan harf yoki harfiy birikmalarni namuna sifatida daftlar hoshiyasiga yozib ko'rsatiladi.
 7. Noto'g'ri yozilgan harflarni bo'yash, o'chirish yoki qavs ichiga olib qo'yishga ruxsat etilmaydi.
 8. Mashqlarni bajarishda, matn yozishda xat boshidan yozish qoidalariga amal qilish talab etiladi.
- O'quvchilarning husnixat bilan yozishlari uchun daftlar qog'oz-

larning sharti va ruchkaning qulay bo'lishining ahamiyati muhim. Hozirgi kunda yozuv quroli sifatida sharikli ruchkadan foydalanish tavsiya etiladi. Sharikli ruchka yozish uchun qulay, ingichka, yengil, barmog'lar orasida tutishga mos. Yozayotganda ruchka uchi bilan barmog'ning 1,5-2 sm ga teng bo'lishi shart. Aks holda barmog'ni ruchka uchidan uzoq ushlash yoki juda yaqin tutish yozuv sifatini buzadi, harflarni xunuk yozishga sabab bo'ladi.

Sharikli ruchkada maxsus siyoh bilan to'ldirilgan sterjenning bo'lishi undagi ancha vaqt foydalanish imkoniyatini yaratadi. Ruchka sterjeni siyohi faqat binatsha rangda bo'lishi talab qilinadi.

O'qituvchi daftarni tekshirganda qizil pastali ruchkadan foydalanadi. Ruchka papkada maxsus penalda saqlanadi. Partada esa ruchkani qo'yish uchun maxsus joy bo'ladi. O'quvchi ruchkasidagi siyoh tugagan taqdirda, lozim bo'lganda foydalanish uchun ruchka va sterjenlar bo'lishi zarur.

Xattaxta sinfda o'quvchi uchun yozuv materialidan biri sanaladi. O'quvchining husnixati daftlar va xattaxtada takomillashtirib boriladi, shuning uchun xattaxtada yozuvni amalga oshirish uchun uning rangi ilgar rang va to'q yashil bo'lishi lozim. Bunda xat aniq va chiroyli bo'linishga ega bo'ladi.

Sinf taxtasini shunday holatda joylashtirish kerakki, oynadan tushayotgan yorug'lik unda aks etmasligi va o'quvchilar sinfning to'liq joyidan unga yozilgan yozuvni bema'lol o'qiy olishlari mumkin bo'lsin. O'qituvchi sinf taxtasiga yozayotgan paytida qo'llarining harakatini yopib qo'yimasligi lozim.

Hoshtang'ich sinf o'quvchilari foydalanadigan xattaxtaning uch qismidan iborat bo'lishi, xattaxtaning bir bo'lagiga yozuv daftlarining, ikkinchi bo'lagiga katak daftlarining chiziqlari chiziladi. Bu chiziqlar yordamida o'quvchi chiroyli yozuvga o'rganadi. Shuningdek, yozuv material o'quvchi bo'yiga moslab yuqori va pastga harakatlantirishga

moslangan bo'lishi lozim. Harf va sonlarni yozish uchun gorizontal va yotiq chiziqlarning orasidagi masofa o'quvchilarning daftalaridagi chiziqlarga nisbatan yirikroq bo'ladi.

Bo'r xattaxtaga yozishda yozuv quruli sanaladi. Bo'ring yog'li va yumshoq bo'lishi, ya'ni sifati yozuv sifatini ta'minlaydi. U 15x15 mm qalinlikda va 50 mm uzunlikdan kam bo'lmagan shaklda tayyorlab qo'yiladi. Bunday shakldagi bo'r parchasini barmoqlar orasida ushlash va qo'lni yengil harakatlantirish, turli qalinlikdagi elementlarni yozish qulay bo'ladi.

Bo'r o'rta va bosh barmoqlarning o'rtasida yengil ushlanadi. Bosib yozish faqatgina ko'rsatkich barmoq orqali nazorat qilinadi. Ko'rsatkich barmoq bo'ring ustida, uning chekka qismida turishi lozim, aks holda bosib yozish jarayonida bo'r sinib ketishi mumkin. Nomsiz va jimjiloq barmoqlar xyla kaftga tomon bukilgan bo'lishi kerak.

Topshiriqlar:

1. Yozuv qurullari va materiallariga qo'yiladigan talablarni ayting.
2. Hozirgi kunda amalda foydalanilayotgan yozuv qurullariga munosabatingizni bildiring.

Husnixat daqiqalarining mazmuni va uni rejalashtirish

Husnixat daqiqalari ona tili darsining bir qismini tashkil qiladi. Husnixat daqiqasining mavzusi, husnixatga o'rgatishning maqsad va vazifalari, tashkil etish shakllari, metod va usullari darsning maqsadi, turi, shakli, bosqichlariga singdiriladi. Masalan, darsning mavzusi "Tovushlar va harflar" shundan so'ng husnixat mavzusi yoziladi. Bosh B va kichik b harfini husnixat bilan yozish. Bb harfi ishtirok etgan gap yozish.

Daqiqaning maqsadiga qo'shimcha tarzda o'quvchilarni yozuv faoliyatida ishtirok etadigan tana qismlarining harakati va holati bilan tanishtirish; yozuv paytida gavdani to'g'ri tutishga o'rgatish. Yozish jarayonida o'quv qurullaridan to'g'ri foydalanish ko'nikmasini shakllantirish kabilar yoziladi.

Daqiqaning birinchi bosqichiga yozuv jarayonida odamning tana qismlarining holatini ko'rsatish va nomlari bilan tanishtirish. Yozayotgan paytdagi holatini video orqali namoyish qilish. Ularni

shunday holatda o'tirishlarini mashq qildirish. Daftarning turishi, kaftni to'g'ri tutish va ruchkani to'g'ri ushlashni mashq qilish. Bb harflar yuzasidan suhbat o'tkazish va o'quv materiallarini yozish. O'quvchilar yozuvini nazorat qilib borish, kamchiliklarini tuzatishga ko'maklashuvchi ish turlarini tashkil qilish kabilar kiritiladi.

Daqiqaning borishida husnixat daqiqasiga rejalashtirilgan ishlar amalga oshiriladi.

O'quvchi yozuv jarayonida noto'g'ri o'tirish bir gancha jiddiy kasalliklarning kelib chiqishiga sabab bo'lishini va keyinchalik butun hayoti davomida qolishi haqida ma'lumot berib o'tadi. Masalan: uzog'ni ko'ra olmaslik, bukchayish, nafas olishning qiyinlashuvi va o'zidan keyin ko'krak qafasi kasalliklarining kelib chiqishi kabi.

Shundan so'ng yozuv jarayonida partada qanday o'tirish holatini o'quvchilarga yaxshi ko'rindigan joyga (eng yaxshisi profil holda) o'tirib ko'rsatadi: Qaranglar, men hozir yozish jarayonida qanday o'tirish kerakligini ko'rsataman. Sizlar ham men qanday o'tiribman, shunday o'tirishga harakat qiling. Qarang-chi, men qanday o'tiribman, egilibmi yo tik holatdami?

O'quvchilar: Gavdangizni bir oz qiya tutib o'tiribsiz.

O'quvchi: Qaranglar, mening qo'llarim qay holatda turibdi? (tirsaklarim-chi?)

O'quvchilar: Qo'llaringiz bir-biriga qaratilgan holda, tirsaklaringiz stol ustida turibdi.

O'quvchi: Tirsagimni gavdam ikki tomonga surib qo'ydimi?

O'quvchilar: Yo'q.

O'quvchi: Boshimni qanday holatda tutib turibman?

O'quvchilar: Boshingiz partaga bir ozgina egilib turibdi.

O'quvchi: Oyog'larim qayerda turibdi?

O'quvchilar: Ular partaning oyog' qo'ygichida (polga tegib) turibdi.

O'quvchi: Qarang-chi, men qanday holda o'tiribman. Mening gavdam va yelkalarim qanday ko'rinishda?

O'quvchilar: Gavdangiz qiya tutilgan holatda.

O'quvchi: Mening ko'kragim va partaning qirrasini orasidagi masofa qancha?

O'quvchilar: Sizning ko'kragingiz va partaning orasidagi masofa qanchalik katta emas.

O'qituvchi besh panjasi yoki mushi bilan gavdasi va parta oraliq'ini o'lib ko'rsatadi.

O'qituvchi: Hammaning partada yozayotgan holatda o'tiring.
- O'rningizdan turing. Yana o'tiring.

O'quvchilarning yozuv jarayonida to'g'ri o'tirish tartibini o'zlashtirib olganlariga ishonch hosil qilingach, yozish jarayonida daftarni parta ustida tutish tartibi o'rgatiladi.

O'quvchilarga daftarlarni tartiblash va sinf taxtasida daftarni partaning ustida tutish holati ko'rgazmali tarzda namoyish qilinadi.

Bundan keyin o'qituvchi o'quvchilarga ruchkani to'g'ri ushlash tartibini ko'rsatib beradi. Ruchkani uchta barmoq bilan: bosh, o'rta va ko'rsatkich barmoqlar bilan ushlash lozim. Bu barmoqlar juda ham bukilgan va juda ham ochilgan bo'lmayligi kerak. Barmoqlarni qattiq siqmaslik kerak, bosh barmoq ko'rsatkich barmoqqa tegmasligi kerak. Qolgan ikki barmoqlarni shunday joylashtirish kerakki, bunda ular yozish jarayonida qo'l kaftining qator yo'nalishiga erkin holda yo'naltirib boradi, bu esa tez va bog'lanishli yozuvda muhim o'rinni tutadi. Nomsiz barmog'ni o'rta barmoqqa yoki kaftga tomon engashirish mumkin. Jimjiloq kaft uchun tayanch nuqtasi hisoblanadi, u yozish jarayonida qog'oz yuzasiga tegib turish va unda yengil harakatlanishi kerak. Qo'l kafti shunday holatda joylashishi kerakki, yozayotgan odam kaftning ichki tarafini ko'rmayligi lozim. Kaftning o'ng tomoni qog'ozga tayanishi mumkin emas, bunday holat o'ng qo'lning erkin harakatlanishiga halaqit beradi.

Husnixat bilan yozilgan yozuvlar namoyish qilinadi. Bb harflarini va u ishtirok etgan so'z hamda gaplarni doskada yozib ko'rsatadi.

Husnixat bilan yoza olmaydigan, kamchiliklarga yo'l qo'yayotgan o'quvchilarga yordam ko'rsatiladi.

Shuningdek, o'quvchilarga uyga beriladigan topshiriqlarni ham oldindan rejalashtirib qo'yish kerak. Beriladigan topshiriq o'quvchilarni mustaqil ravishda mashq bajarishga va o'tilgan dastur materialini mustahkamlab borishga xizmat qilishi lozim.

Bu kabi subbardagi maslahatlar keyingi husnixat daqiqalarida eslatib turiladi.

Husnixat daqiqasi namunasi:

Mavzu: Kichik *q* harfini yozish daqiqasini tashkil etish

Maqsad: O'quvchilarni kichik *q* harfini va so'zlarni husnixat

bilan yozishga o'rgatish.

Daqiqaning jihozlari: "Yozish vaqtida to'g'ri o'tir" plakati, kichik *q* harfining yozma shakli, *q* harfining multimedia orqali yozilishini ko'rsatish

Daqiqaning rejasini:

1. Darsning tashkiliy qismi.
2. Chiroyli yozuv qoidalarini haqida subbat.
3. Panja va barmoq muskullarining harakatini o'stiruvchi mashqlar.
4. Kichik *q* harfining elementlarini doskaga yozib ko'rsatish.
5. Kichik *q* harfining yozma va bosma shakllarini taqdoslab ko'rsatish.
6. Harflarning shaklini daftarga yozdirish.
7. Badantartibiya mashqlarini o'tkazish.
8. Kichik *q* harfini qo'l harakatini uzmasdan bog'lab yozishga o'rgatish.
9. Kichik *q* harfining boshqa harflar bilan bog'lanishini mashq qilish.
10. Uyga vazifa berish.

Tashkiliy qism:

Yaxshi yozgan o'quvchilarning ishlarini ko'rsatish va ularni baholash.

Daqiqaning borishi:

O'qituvchi o'quvchilarning tayyorgarligini har bir o'quvchining oldida daftari, avtoruchka borligini tekshirib yozuv daftarlari ham ko'rib chiqadi.

Sindda osib qo'yilgan "Yozish vaqtida to'g'ri o'tir" nomli plakatdan foydalanib, o'quvchilarning o'tirishini tekshirib chiqish, parta ustidagi qiya chiziqlariga daftarning holatini to'g'ri qilib olib.

O'quvchilarga barmoqlarining harakatlarini o'stiruvchi mashqlar bajariladi. Bunday mashqlarni partada o'tirgan holda bajaritish mumkin. Qo'llarimizni oldinga uzatib, barmoqlarimizni ochamiz, ilti deganda barmoqlarimizni ochamiz, yana yopamiz. (bu mashq 4-6 marta takrorlanadi.)

O'quvchilarga quyidagi topishmoqlar aytilib javobini topish so'raladi.

O'zi bitta qulog'i to'rtta. (qozon)

Barmog'i bor-u tirnog'i yo'q. (qo'lqop)

Doskaga topishmoqlar javobi yozilgan ko'rgazma qo'yilib, quyidagicha suhbat qilinadi.

-Bolalar, doskadagi so'zlarni diqqat bilan kuzating. Aytingchi, bu so'zlardagi o'xshashlik nimada?

Bu so'zlardagi **q** tovushining so'zdagi o'rni aniqlanadi.

Qozon- q tovushi so'z boshida kelgan.

Qo'ltop- q tovushi so'z boshida, so'z o'rtasida kelgan.

Bugun kichik **q** harfini yozishni mashq qilamiz. O'qituvchi doskada kichik **q** harfi kattalashtirilib yoziladi, yana shunga doir plakatdan foydalanib, uning elementlarini va qanday yozishni tushuntirib beradi. Shundan so'ng **q** harfini doskada yozib ko'rsatadi. O'quvchilar esa uning yozilishini diqqat bilan kuzatadilar. O'qituvchi doskada harf elementlarini tushuntirib, uni to'liq yozishni ham eslatib o'tadi.

O'qituvchi yozma va bosma **q** harfini bir-biri bilan solishtirib ko'rsatadi. O'quvchilarga kichik **q** harfining yozma va bosma shakllarining bunday taqqoslab ko'rsatilishining ahamiyati katta chunki ko'p o'quvchilar harflarni kitobdagi o'xshab yozishga harakat qiladi. Ko'rgazmali quroldan foydalanib o'quvchilarga uni yozma va bosma shakllarini, elementlarini ko'rsatib tushuntiriladi.

q – bosma shakli **q** - yozma shakli

O'qituvchi kichik **q** harfining birinchi elementini yana qayta doskada ko'rsatib beradi. Bu harfini yozishda pasdan yuqoriga qiy'a chiziqcha chiziladi, yuqoridan pastga kichik unsur tushuriladi va qo'l harakatini uzmasdan turib yana tagi ilmoqli ikkinchi kichik unsur tushiriladi

O'quvchilarni o'rtidan turg'azib oldin o'rganilgan badantarbiya mashqlaridan 2-3 tasini bajartiriladi. Bu mashqlar 2-3 daqiqa davom etishi kerak. Mashq tugagandan so'ng yana yozuv mashqlari davom ettiriladi.

O'qituvchi doskada kichik **q** harfining elementlarga ajratmay butun shaklda yozib ko'rsatadi. O'quvchilar shu asosda davom ettiradilar.

Bolalarga kichik **q** harfining bir necha kichik harflari bog'lanishi ko'rsatiladi, so'ng ular o'z daftarlarga yozib mashq qiladilar.

Mustaqil ish. Sinf o'quvchilari ikki guruhga ajratiladi. 1- guruh yuqoridagi bo'g'inlar ishtirokida so'zlar aytadilar. Masalan: *qish, qor, qaychi, qishloq.*

2- guruhdagi o'quvchilar esa shu so'zlar ishtirokida gaplar tuzadilar. Masalan: *Oppoq qor yog'di.*

Tuzilgan gaplardan ikkitasi doskaga va daftarga yozdiriladi.

Uyga vazifa. Daftarga ikki qator **q** harfini va shu harf bilan bog'langan so'zlardan yozib kelish. O'qituvchi uy vazifalarini baholash vaqtida ham yozuv qoidalariga rioya qilishlari kerakligini eslatib o'tadi.

Daqiqa jarayonida toza va chiroyli yozgan o'quvchilarning daftarlari namuna qilib ko'rsatiladi va rag'batlantiriladi.

Husnixat mashg'ulotlarini to'g'ri uyushtirish, chiroyli va to'g'ri yozish malakasini hosil qilish, o'quv fanlarini puxta o'zlashtirishga yordam beradi.

Husnixat daqiqalarini rejalashtirishda ona tili fani mavzulari bilan bog'lash, o'quvchilarda mazkur predmet asosida shakllantiriladigan kompetensiyalar nazarda tutiladi. Husnixat daqiqalari o'quvchilarning yozuv qonun-qoidalari asosida, qabul qilingan grafik shakllarga mos holda yozishga o'rgatish bilan birga nutqiy kompetensiya – tinglash va anglash, so'zlash, o'qish ko'nikmasini egallashlarini ta'minlashga ham xizmat qilishi lozim.

1) nutqiy kompetensiya – tinglash va anglash, so'zlash, o'qish va yozish;

2) quyidagi lingvistik kompetensiya bilan bog'liqligi ta'minlanadi:

- a) fonetik bilimlar;
- b) leksik bilimlar;
- c) morfemik bilimlar;
- d) morfologik bilimlar;

1) sintaktik bilimlar bilan.

a) ortografik bilimlar bilan;

b) punktuatsiyon bilimlar bilan.

Shuningdek, lingvistik kompetensiyalar tarkibiga yuqoridagi bilimlar yuzasidan shakllantiriladigan ko'nikma va malakalar ham kirishi nazarda tutilsa, husnixat daqiqalari ona tilining tarkibiy qismi sifatida amalga oshiriladi.

Husnixat darslarini rejalashtirishda quyidagilarga alohida e'tibor qaratiladi:

a) bir chiziqqli daftarlarning qiyinligini hisobga olib harflarni geometrik tamoyili asosida yozdirish;

- b) har bir harfning o'zidan keyingi harfga ulanishini o'rgatib borish;
- d) harflar elementlarining o'xshashligini hisobga olib guruhlash;
- e) bosh harflarning elementlarini yuqoriga va pastga tomon tushishini hisobga olgan holda guruhlash;
- f) matnlarning bolalar hayotiga mos bo'lishiga erishish;
- g) imlosi qiyin so'zlarni yozuv materiali sifatida tanlash;
- h) yozuv sur'atini oz-ozdan tezlashtirib borish asosida yozuv materialini sinfdan sinfga ko'paytirib borish.
- 3-4- sinfda har bir ona tili darsining 5-8 daqiqasi husnixatga ajratiladi.

Ona tili darslarida tashkil etiladigan husnixat daqiqalari uchun yozuv materiallarini (yozilishi o'rgatiladigan harflar guruhini, so'z yoki matn) tanlashda quyidagilarga e'tibor beriladi:

- umumdidaqtik talablarga;
- materiallarning mavsumga mos bo'lishiga;
- bosqichli ketma-ketlik tamoyiliga;
- husnixat materialining ona tili darsida o'rganilayotgan mavzu bilan bog'lanishiga;
- imlo bilan bog'lanishiga;
- bolalar hayoti bilan bog'lanishiga;
- ajratilgan vaqtga mosligiga.

O'qituvchi husnixat daqiqalarida yordamga muhtojlik holatlarini ham hisobga olishi lozim.

3-sinfda husnixat daqiqalarini rejalashtirish:

T/r	Husnixat mavzulari	Husnixat materiali	Daqiga	Vaqt	Izoh
1.	Nutq, gap, so'z	Harf unsurlarini yozish. "Mustaqillik bayrami" mavzusida 2 ta gap tuzib yozish.	5-8		
2.	Nutq, gap, so'z	Ilmoq unsuri kichik <i>i, n</i> harflarini yozish. "Kuz ne'matlari" mavzusidagi rasm asosida 3ta gapli matn tuzib yozish	5-8		

1.	Matn, gap, so'z	Ilmoq unsuri kichik <i>m, r</i> harflarini yozish. Berilgan gapga ikkita gap qo'shib matn tuzib yozish: <i>Dehqonlar yig'in-terin bilan band.</i>	5-8		
4.	Matn, gap, so'z	Ilmoq unsuri kichik <i>u, h</i> harflarini yozish. "Oltin baliq" ertagidan kampingning oxirgi tilagini yozish.	5-8		
5.	Matn, gap, so'z	Ilmoq unsuri kichik <i>l, t</i> harflarini yozish. Ko'chirib yozish. "O'qish kitobi" dan tabiat tasvirlangan 2ta gapni ko'chirib yozish.	5-8		
6.	Matn, gap, so'z	Oval unsuri kichik <i>o, o', a</i> harflarini yozish. Konstruktiv mashq. So'zlarni o'z o'rniga qo'yib yozish. <i>ish, dalada, qizg'in kartoshka, qazib, dehqonlar olimoqdalar</i>	5-8		
7.	Matn, gap, so'z	Oval va halqa unsuri kichik <i>g, g'</i> harflarini yozish. Rasmdagi kasb egalarining nomini yozish.	5-8		
8.	Tovushlar va harflar	Halqa unsuri kichik <i>h, k</i> harflarini va maqol yozish. <i>Boshingga qilich kelsa ham to'g'ri so'zla.</i>	5-8		
9.	Tovushlar va harflar	Halqa unsuri kichik <i>j, f</i> harflarini yozish. She'r yozish. <i>Bu shaharni ardoqlashgan, Amir Temur Jahongir. Tarixi ham, ta'rifi ham, Do'stim olamjahondir. (T. Adashboyev)</i>	5-8		
10.	Ailibo	Halqa va oval unsuri kichik <i>b</i> harfini va she'r yozish. <i>Ko'klam yoydi sepi Shohar-u qishloqlarga. Gulladi o'rik, bodom, Chiroq berdi bog'larga. (D. Majnon)</i>	5-8		

11.	Bo'g'in	Halqa va oval unsuri kichik q harfi va shu harfi so'zlar yozish. She'r yozish. <i>Oq yakiakti qayinlar, Taqqi yana zar baldog. Qushlarga gap tayinlab, Chag'-chag'laydi zarq'aldog. T.Adashboyev.</i>	5-8		
12.	Tutq belgisi	Lug'at diktant. <i>E'lon, mas'ul, e'tibor, ma'lum, ma'mur ma'no.</i>	5-8		
13.	M.S.N.I. Diktant	Yoddan yozuv diktanti. <i>Gulchechakdan Chambar boshda, Ta'zim qilib, Yur', quyoshga Navro'z tushub kelar tog'dan. (T.Adashboyev)</i>	5-8		
14.	Tutq belgisi	Tutq belgisi so'zlar yozish. <i>Ta'vil, ta'im, sa'va, Ra'no.</i> Shu so'zlar ishtirokida gap tuzib yozish.	5-8		
15.	Tutq belgisi	<i>Ta'zim qildi, ta'riflab berdi, ta'na qildi, ta'sir qildi</i> – harakat bildirgan so'zlar ishtirokida gap tuzib yozing.	5-8		
16.	sh, ch, ng harflar birlikmasi	Kichik sh, ch, ng harf birlikmalarini va <i>shanba, chirchiq, tong</i> so'zlarini qatnashtirib 3ta gapli matn tuzib yozish.	5-8		
17.	sh, ch, ng harflar birlikmasi	Toshbaqa, choynak, bodiring rasmi nomlarini qatnashtirib gap tuzib husnixat bilan yozish.	5-8		
18.	Jarangli-jarangsiz undosh	Kichik x, p harflarini va topishmog'ni yozish. <i>Tukadan parda yuzida Pishar o'ltam kuzida. Xushbo'y hidi, tillarang, Ko'ngil uchun bir qarang.</i> Jarangli va jarangsiz undoshli so'zlar yozish.	5-8		

19.	1-oktabr o'qituvchi-murabbiylar kuni	Tabriknoma yozish.	5-8		
20.	Talaffusda tushub qolgan undoshlar	Kichik v harfini va payvand, baland, farzand so'zlarini yozish. Hikmatli gap yozish. <i>Aql ulug'likka etadi payvand, Aqlsizning doim oyog'ida band. (Firdavsiy.)</i>	5-8		
21.	M.S.N.I.-2 Diktant	<i>Gul</i> so'ziga -zor, -la, -chi, -don, -li qo'shimchalarini qo'shib so'z tuzib yozish. Ularni qatnashtirib 3-4 gapli matn tuzib yozish.	5-8		
22.	Ketma-ket kelgan bir xil undoshlar	So'zlarni yozma shaklda yozish. Ketma-ket kelgan bir xil undoshlar tagiga chizish. <i>Do'ppi, metall, kilo-gramm, ikki, achchiq, hamma.</i>	5-8		
23.	Ketma-ket kelgan bir xil undoshlar	Ketma-ket kelgan bir xil undoshli so'zlardan lug'at diktant yozish. <i>Quvvat, muruvvat, oppoq, diqqat.</i>	5-8		
24.	Ketma-ket kelgan bir xil undoshlar	Ketma-ket kelgan bir xil undoshli so'zlar ishtirokida birlikmalar tuzib yozish: <i>achchiq, qattiq, issiq, barra.</i>	5-8		
25.	Gap	Bosh T harfini, shu harfi so'z va she'rni yozish. She'r bosma harflar bilan beriladi. <i>Bu yong'irim yerga sutdir, Har tomchisi boylik-qutdir, To'ysa dalam, hosil butdir, Yong'ir yog'ar.</i> (Habib Rahmat)	5-8		

26.	Gap	Bosh F harfini va shu harfli soʻz yozish. Topishmoqni eshitib yozish. "F"man, bolalarga Istib fayzu, barokat, Fahmli, farosatli, Bo'lsinlar deymen faqat.	5-8		
27.	M.S.N.I.-3.	Eshituv diktanti. Olang erdir, sen ham erdek qiliq qil, Yomonlik aylaganga yaxshilik qil.	5-8		
28.	Darak gap	Bosh P harfini va shu harfli tez aytishni yozish. Parpi pirpirakni pirilladi.	5-8		
29.	Darak gap	Bosh B harfini va Bobur, kabutar, qorun, sayli soʻzlari ishtirokida darak gap tuzib yozish.	5-8		
30.	Soʻroq gap	Bosh O harfini va shu harfli soʻz berilgan gapni yozish. "Olim boʻlsang olam seniki" hikmatli gapini kim aytdi?	5-8		
31.	Soʻroq gap	Tez aytishni yozish. Gʻani gʻildirakni gʻizillatdimi, gʻildiradimi?	5-8		
32.	Soʻroq gap	Bosh Q harfini va shu harfli soʻz, gap yozish. Qushlarga parvoz qilib sayrashga, jonini qutqarishga qanot berilgan. Odamlarga-chi? Savolga javob ogʻzaki bering.	5-8		
33.	Soʻroq gap	Bosh O harfini va shu harfli soʻz, gap yozish. Oʻzbekistonda qaysi millat kishilari yashaydi? Savolga ogʻzaki javob bering.	5-8		
34.	Undov gap	Bosh V harfini va shu harfli soʻz, berilgan gapni yozish. Bizning Oʻzbekiston –botirlar Vatan!	5-8		

33.	Undov gap	Bosh U harfini va shu harfli soʻz yozish. Undov gapli taʼkidiy diktant yozish. Ulugʻ munajjim Ulugʻ bek bobomiz shu Vatan osmonida porlagan yulduzlarga mahliyo boʻlgan!	5-8		
36.	M.S.N.I.-4 Koʻruv diktanti	Bosma harflar bilan berilgan gapni yozma harflar bilan yozish. Yasharni bandidan uzilgan yaproq? Yonarni piliği chitrgan chiroq?	5-8		
37.	Gap boʻlaktari	Bosh A harfini va shu harfli soʻz yozish. Assalomu aleykum. Men "A" harfiman oʻroq. "Alifbo" ham avvalo Mendan boshlanar har choq.	5-8		
38.	Gapning bosh boʻlaktari	Konstruktiv masbq. Soʻzlarni oʻz oʻrniga qoʻyib gap tuzib yozish. Gapning bosh boʻlaktarini belgilang. ish, dalada, qizgʻin kartoshka, qazib, dehqonlar, olmoqdalar.	5-8		
39.	Hosh boʻlaktari	Maqol yozish. bosh boʻlaktarni belgilash.	5-8		
40.	Hosh boʻlaktari	Bosh B va A harfli soʻzlar berilgan sheʼri yozish. "B"man, "A"dan keyin-chi, Men kelaman, albatla. Bitimli boʻlgan bola "5" oladi maktabda.	5-8		
41.	Hosh boʻlaktar	Bosh M harfini va shu harfli soʻz, sheʼri yozish. "M"man mugʻin ya–shayman, Mustaqil maktabda. Mustaqillik–muqaddas, Mustahkamlang albatla. Yoki: Mehnat, mahnatning tagi rohat.	5-8		
42.	M.S.N.I.-5 test	Izohli diktant.	5-8		

43.	Bosh bo'laklar	Bosh K harfini va shu harfli so'z yozish. <i>Qat-qat qatlamga aqling bo'lsa tashlama (kitob) Kitob mening do'stiman.</i>	5-8		
	II-chorak		5-8		
1.	O'tilganlarni mustahkamlash	Bosh D harfini va shu harfli so'z, she'mi yozing. <i>Men "D" harfi bo'la-man. Dars so'zida kelaman. Kimki aqli dono, So'zlari dona-dona.</i>	5-8		
2.	Ikkinchi darajali bo'laklar	Bosh L harfini va shu harfli so'zlar va she'mi yozish. <i>"L"man meni bilar Lobar, Lolalar. Tanib olarkan qachon, Yalqov bolalar.</i>	5-8		
3.	Ikkinchi darajali bo'laklar	Bosh E harfini va shu harfli Ikkinchi darajali bo'laklarni aniqlash. <i>Bilib oling men-chi "E" Qo'l silab, demangiz "E" Erkatoyu, erinchoq Ertakda uchrar ko'proq.</i>	5-8		
4.	So'zlarni bo'g'inlarga bo'lish	Bosh Z harfini va shu harfli ismlardan ikkita yozish, tez ayitishni bo'g'inlarga bo'lib yozish. <i>Zarif Zafardan kattani, Zafar Zarifdan kattani?</i>	5-8		
5.	So'zlarni bo'g'inlab ko'chirish	Bosh X harfini va shu harfli so'z yozish. <i>"Bolaligim podsholigim"</i> mavzusida man yuzish. Bitta gapdagi so'zlarni bo'g'in ko'chirishga ko'ra bo'g'inlarga bo'lib yozish.	5-8		
6.	So'zlarni bo'g'inlab ko'chirish	Bosh Y harfini va shu harfli so'z yozish. Topishmoqda nechta gap borligini qavsdan ko'rsatish. <i>Yer tagida olin qoziq. U hammaga bo'lar oziq. (Sabzi)</i>	5-8		

7.	M.S.N.I.-6	Hafsa nomlarini bo'g'inlab ko'chirishga ko'ra bo'g'iniga bo'lib yozing. <i>Dushanba, seshanba, chorshanba, payshanba, juma, shanba, yakshanba.</i>	5-8		
8.	Asos va asosdosh so'zlar	Bosh S harfini va shu harfli so'z yozish. So'zlardan gap tuzish va yozish. Asos va qo'shimchalarni belgilash. <i>Savchi, suvla, suvsiz, suvdan, suvdon.</i>	5-8		
9.	Asos va asosdosh so'zlar	Topshiriqli lug'at diktant. Topshiriq. Asosdosh so'zlarni yozing. <i>Vatan, vatanimiz, vatandosh, vatansiz, bevatlan, vatanni.</i>	5-8		
10.	Asos va asosdosh so'zlar	Bosh G harfini va shu harfli so'z yozish. So'zlarni yozish, asos va qo'shimchalarni belgilash. <i>"G"man gavdali Yetdi menga gal. Gullasa gullar. Ul qanday go'zal.</i>	5-8		
11.	Asos va asosdosh so'zlar	Bosh G' harfini va shu harfli so'z, tez ayitishni yozish. Gapdagi so'zlarning asos va qo'shimchalarni belgilang. <i>G'ani g'ildirakni g'ildiradi.</i>	5-8		
12.	Asos va asosdosh so'zlar	Bosh N harfini va shu harfli so'z yozish. Berilgan so'z yasovchi qo'shimcha bilan so'z hosil qilish va yozish: <i>-la, -illa, -ulla, -a.</i> Bosh N harfli ismlardan 3ta yozish.	5-8		
13.	M.S.N.I.-7	Eshituv diktanti. <i>Bozorga Hizr boboning nazari tushgan. Bu yerga xalqning rizq-nasibasi sochilgan. Unga xiyonat qilgan kishiga yaxshilik kelmaydi. (Qubi Nasirov)</i>	5-8		

14.	Soʻz yasovchi qoʻshimcha lar	Bosh H harfini va shu harfi soʻz yozish. Sheʼrni yozish. <i>“H” harfinan hayratda Menga bogʻmangiz hay-ron Hamma harflar ichida “H”ni ajratish oson.</i>	5-8		
15.	Soʻz yasovchi qoʻshimcha lar	<i>Kitobxon, ishlata, odobli</i> soʻzlarni va shu soʻzlardan birini qatnashirib gap tuzish va yozish.	5-8		
16.	Soʻz yasovchi qoʻshimcha lar	<i>Mehribonlarim</i> soʻzi asosida bir nechta soʻz hosil qilish va yozish. Namuna: <i>ari, Rim, ...</i>	5-8		
17.	Soʻz yasovchi qoʻshimcha lar	Soʻz yasovchi qoʻshimchalardan yordamida 10 ta soʻz yasab yozish.	5-8		
18.	Soʻzlarni bogʻlovchi qoʻshimcha lar	Bosh I harfini va shu harfi soʻz yozish. Sheʼr yozish. <i>Kamini “I” derlar, Tik va adl qomatim. Kuldar baxt-u onadim.</i>	5-8		
19.	Soʻzlarni bogʻlovchi qoʻshimcha lar	Eshittuv diktanti. <i>Maydonga tez qani chiq, Kuching yetisa, meni yig. Ishomang oʻzingga, Boʻlma yoʻlimga toʻsiq. (E. Roʻzimatov)</i>	10		
20.	M.S.N.I-8	Lugʻat diktanti <i>Gayrat, Iroda, Gulshan, Durdona, Habiba, Nasiba.</i>	5-8		
21.	Soʻzlarni bogʻlovchi qoʻshimcha lar	Berilgan -ni, -ning, -ga, -da, -dan qoʻshimchalari yordamida soʻz hosil qilish va ular ishtirokida 2ta mazmunan bogʻlangan gap tuzib yozish.	5-8		
22.	Soʻz yasovchi va soʻzlarni bogʻlovchi qoʻshimcha lar	Bosh J harfini va shu harfi soʻz yozish. Sheʼr yozish. <i>“J”man koʻrindi juda, Safarda borman. Yozing “joʻja” deb Ishga tayyorman.</i>	5-8		

23.	Boʻz turkumi ol	Rasm diktant. Rasm: burgut, tutun, gugurt, zubtutun, sovun, qovun...	5-8		
24.	OH boʻz turkumi	Lugʻat diktanti. <i>Chorvot, Ismoil, Buxoro, Andijon, Namangan, Qoʻqon, Guliston, Samarqand.</i>	5-8		
25.	OH boʻz turkumi	Maqol yozish. <i>Ona bilan bola - gul bilan lola.</i>	5-8		
26.	OH boʻz turkumi	Bosh K harfini va shu harfi soʻz yozish. Sheʼr yozish. <i>“K”man koʻrgansiz. Kitoblarda koʻp. Har kun yuz koʻrishaylik, Kelishdiki xoʻp!</i>	5-8		
27.	M.S.N.I-9	Eshittuv diktanti. <i>Yer tagida oltin qoziq, U hammaga boʻlar oziq. (Sabzi)</i>	5-8		
28.	OH boʻz turkumi	Mustaqil ish. Uy hayvonlari nomini ularga atab qoʻyilgan nom bilan yozish.	5-8		
29.	OH boʻz turkumi	Oy nomlarini boʻgʻin koʻchirishga koʻra boʻgʻinlarga boʻlib yozish.	5-8		
30.	Haqin asosida mavollarga javob berish	“Bogʻbonga yordam” rasm asosida kichik matn tuzish va yozish. Matnga sarlavha qoʻyish.	5-8		
31.	Mustaqil ishlash	Sheʼr yozish. <i>Oqilab Vatani osh-tuzin, Qaratmay yerga yuzin, Oʻzbekiston bayrogʻin, Koʻtaray koʻlka oʻzim. (E. Roʻzimatov)</i>	5-8		
32.	M.S.N.I-10	Koʻrsatuv diktanti.	5-8		

33.	Ol so'z turkumi	"Mening oilam" mavzu-sidagi sujeti rasm asosida matn tuzish va yozish. Otlarni aniqlash.	5-8		
34.	O'qilganlarni takrorlash	Maqolni yozing, uning ma'no izohlang. <i>Oltin olma, duo ol.</i>	5-8		
	III chorak		5-8		
1.	Otlarda birlik va ko'plik	O'quv qurollarini birlik va ko'plikda qo'llab yozing.	5-8		
2.	Otlarda birlik va ko'plik	Maqol yozish. <i>Osmo oflobi bilan, Inson-odobi bilan ko'rkam.</i>	5-8		
3.	Otlarda birlik va ko'plik	"Birinci qor" mavzusida 4 ta gapdan tuzilgan matn yozish.	5-8		
4.	Otlarda birlik va ko'plik	Rasmilar o'miga ularning nomlarini qo'yib ko'chirib. <i>Malika bog'dan (olma rasmi) terdi. (Olmalar) shamolda yerga to'kilgan edi.</i>	5-8		
5.	Otlarda birlik va ko'plik	Matn yozish. Birlik va ko'plikdagi otlarning tagiga chizib. <i>Narbat menga o'rtog'lar, O'xshayman-a narvonga. Bosib zinama-zina. Yeting maqsad-murodga.</i>	5-8		
6.	Otlarda birlik va ko'plik	Topishmoq yozish. <i>Katta-kichik besh o'rtog' Uyushsa bo'lar to'g'moq</i>	5-8		
7.	Otlarda birlik va ko'plik	Lug'at diktant yozish. Topshiriq. Ko'plikdagi otlarni tanlab yozing. <i>Chaqaloqlar, mahalla, kitoblar, ertaklar, mamlakat, qishloq, kutubxona.</i>	5-8		
8.	M.S.N.I-II diktant	Ta'kidiy diktant. <i>Men "O" man so'zlay ozroq, Olma kabi dumaloq. Na qo'lim bor na oyoq Oshiyonim dumaloq.</i>	5-8		

9.	Ol yasovchi qo'shimcha lar	So'zlarni tartiblashirib qo'yib gap tuzing. <i>Tanlovi, kitobxonlar, bo'ldi, maktabimizda. sifatida "Eng dono ertakchi", o'rinni, birinchi, oldin, men.</i>	5-8		
10.	Ol yasovchi qo'shimcha lar	<i>Yosh rassomlar so'zidagi harflardan 5 ta so'z tuzish va yozish.</i> Masalan: <i>somsa, salom, yosh, mosh, rassm, sol, mos, ...</i> Ularga ol yasovchi qo'shimcha qo'shib yozing.	5-8		
11.	Ol yasovchi qo'shimcha lar	Rasmilar o'miga ularning nomlarini qo'yib ko'chirib. <i>Ra'no (tarqo rasmi) _tozaladi. (qizcha rasmi) ozodalikka, orasatikka doim amal qiladi.</i>	5-8		
12.	Ol yasovchi qo'shimcha lar	<i>Suv, og, osh, soat, shifo, tara, kura, o'r so'zlariga yasovchi qo'shimcha qo'shib yozing, ma'nosini izohlang.</i>	5-8		
13.	Ol so'z turkumi	Topishmoqni uning javobi bilan yozing. Sifatlarining tagiga chizib. <i>Tozalaydi uyini. Ming kokilli, farishia. Unga dugona qizlar Sarvanjon-u sarishia.</i>	5-8		
14.	Ol so'z turkumi	So'roqlar o'miga javobini yozib, birkimlarni yozing. <i>(qanday) osmon? (qanaqa) gullar? (qanday) Paxta?</i>	5-8		
15.	Ol so'z turkumi	Topishmoqni yozing, sifatning tagiga tegishlicha chizib. <i>Motori yo'q uchadi, Keng fazoni quchadi.</i>	5-8		

16.	Sifat soʻz turkumi	Sheʼrni yozish va sifatning tagiga chizish. Bosh P harfini va sheʼr yozish. "P" man masbq qilib pishib, Boʻldim polvon, pahlavon. "Kurash" tushsak yengilib, Boʻling ishingizdan pushaymon.	5-8		
17.	Sifat soʻz turkumi	Maqol yozish. Bola aziz, odobi undan aziz..	5-8		
18.	M.S.N.I-12 Bayon yozish	Boʻgʻinlarini qoʻshib soʻz tuzish va yozish. da, ka, ma, lak, na, pa	5-8		
19.	Sifat yasovchi qoʻshimcha	4 ta faslning nomi bilan gap tuzib yozish. Qish..... Bahor.... Yoz..... Kuz.....	5-8		
20.	Sifat yasovchi qoʻshimcha	Sheʼr yozish. "Qish" Bahor kabi begʻubor, Qishning ham ziyati bor. Manzarasi chiroyli Yogqanda kapalak qor.	5-8		
21.	Sifat yasovchi qoʻshimcha	Q harfi va sheʼr yozish. Men boʻlaman "Q" harfi, "O" ga ozroq oʻxshay-man. Dumin bor, quyvon-masman, Qoʻsh qanoli qush-dayman.	5-8		
22.	Sifat yasovchi qoʻshimcha	Maqol yozish. Kitobdan yaxshi doʻst yoʻq. Koʻp oʻqigan koʻp biladi.	5-8		
23.	Sifat yasovchi qoʻshimcha	Eshitiuv diktanti. Asli oʻzi qara tosh, Yogʻochdandir usti-bosh. Tigʻ bilan qirtirlasang, Sekin chiqaradi bosh.	5-8		
24.	Son soʻz turkumi	Sonlarni harflar bilan yozish. 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10.	5-8		
25.	Son soʻz turkumi	Bosh R harfini va sheʼr yozish. Biz harflar rang-barang, Sinchiklab yaxshi qa-rang. "R"ni darrov topasiz, "R" rakeia deb yozasiz.	5-8		

16.	Son soʻz turkumi	Topishmoqni javobi bilan yozish, sonlarning tagiga chizish.	5-8		
17.	Son soʻz turkumi	Qush soʻzi oʻrniga qushlarning nomini qoʻyib yozing. Men qushlarga don berdim. Savolga javob yozing. Nechta qush nomini yozdingiz?	5-8		
18.	M.S.N.I-13	Yoddan yozuv diktanti. Bogʻga kirsam olmalar Qip-qizarib pishibdi. Silkitibdi shamollar Yerga toʻp-toʻp tushibdi. (Z.Diyor)	5-8		
19.	Feʼl soʻz turkumi	"Bizning qishloq" mavzusida 4 ta gap yozish va feʼllarning tagiga chizish.	5-8		
20.	Feʼl soʻz turkumi	Topishmoqni yozing, feʼllarni aniqlang. Oppog sandiq ochildi, Olanga nur sochildi.	5-8		
21.	Feʼl soʻz turkumi	Sheʼrni yozish, feʼllarning tagiga chizish. "S" man sizlab soʻz-layman, Men uchrayman koʻp soʻzda. Sinchiklab olib saboq Chiqaring savod.	5-8		
22.	Feʼl soʻz turkumi	Maqolni yozish. Bugungi ishini ertaga qoʻyma. Katan haqida bitta maqol topib yozish.	5-8		
23.	Feʼl soʻz turkumi	Savollarga rasm asosida javob yozish. Qizlar nima qilyapti? Dilobar nima qilyapti?	5-8		
24.	Feʼl soʻz turkumi	Yoddan yozuv diktanti. Oʻlida yonmas, Suvda choʻkmas, Yerdan chirimas. (shamol)	5-8		

35.	Fe'1 so'z turkumi	So'zlarni tartiblashitirib gap tuzish va yozish, fe'llarning tagiga chizish <i>Joylashdi, saralab, yashiklarga, olmalarni, bolalar qirmizi, mazali.</i>	5-8		
36.	Fe'1 so'z turkumi	"Zunrad baho" mavzusida 4ta gapli matn yozish, fe'llarning tagiga chizish.	5-8		
37.	Fe'1 so'z turkumi	She'rni yozish va fe'llarning tagiga chizish. <i>"I" man go'yo tirikman, Sizga juda kerakman. Aytimg: To'rami, Tohir, Meni qay biri tanir?</i>	5-8		
38.	Fe'1 so'z turkumi	<i>Gullar</i> sozi o'rninga gul nomlarini qo'yib yozing. <i>Men gullarga</i> sav qaydirm.	5-8		
39.	M.S.TNI-14	Ijodiy matn yaratish. "Tog'ga sayohat" mavzusida matn tuzib yozing.	5-8		
40.	Fe'1 so'z turkumi	"Onamga song'a" mavzusida matn yozish.	5-8		
41.	Fe'1 so'z turkumi	Tabriknoma yozish.	5-8		
42.	Bo'lishli va bo'lishsiz fe'llar	Bo'lishli va bo'lishsiz fe'llar qatorini davom ettirib yozish. <i>Yozdi, ... Yozmadi, ...</i>	5-8		
43.	Bo'lishli va bo'lishsiz fe'llar	<i>Kel, yoz, chiz, ber, qol.</i> So'zlarni bo'lishsiz fe'llarga aylantirib yozish.	5-8		
44.	Bo'lishli va bo'lishsiz fe'llar	So'zlarni tartiblashitirib gap tuzish va yozish. <i>Bilan, tabiat, bahor, boshlanishi uyg'onadi, uyqudan.</i>	5-8		

43.	Bo'lishli va bo'lishsiz fe'llar	She'r yozish. Fe'lni topib, bo'lishli-bo'lishsizligini izohlash. <i>Harflar ichida Xurmacha "U"man. Uyda, uzumda, Uchragan "U"man.</i>	5-8		
46.	Bo'lishli va bo'lishsiz fe'llar	Maqol yozish. Fe'lni topib, bo'lishli fe'llar tagiga bitta, bo'lishsiz fe'llar tagiga ikkita chiziq chizing. <i>Yetti o'Ichab, bir kes. Bergan suting oqlolmadik, Dushmanlardan saqlolmadik. Bizni kechir ona yurt. (A. Obidjon)</i>	5-8		
47.	M.S.N.I-15 test	Izohli diktant yozish. <i>Mevdalarning urug'in Eking, asrang, o'rloqlar. Kelajakda ulardan Yaravilgaydir gulbog'lar. (Z.Diyor)</i>	5-8		
48.	Mushtakamlash	12ta oyni fasllar bo'yicha guruhlari yozish. O'zingiz yoqtirgan fasl haqida 1 gap tuzib yozish.	5-8		
	IV chorak				
1.	Fe'1 yasovchi qo'shimchalar	Navro'z urf-odatari haqida 2ta gap tuzib yozish.	5-8		
2.	Fe'1 yasovchi qo'shimchalar	Saylanna diktant yozish. <i>So'zladi, eshildi, tingladi, yozdi, hayjionlandi, entikdi, tabirladi, e'zozlaydi.</i>	5-8		
3.	Fe'1 yasovchi qo'shimchalar	Maqollarni yozish. Fe'1 yasovchi qo'shimchalarni belgilash. <i>Do'stlik sinovda chiniyadi. Ekin yerida ko'karadi, Odam elida.</i>	5-8		
4.	M.S.N.I-16 diktant	Eshituv diktanti <i>Qolgan ishga qor yog'ar. Bugungi ishini eritaga qo'yma. (Maqol)</i>	5-8		

5.	Asos va soʻz yasovchi qoʻshimchalar	Topishmoq yozish. Asos va soʻz yasovchi qoʻshimchalarni tegishlicha belgilash <i>Qoʻlsiz, oyqosiz eshik ochar. (kalit)</i>	5-8		
6.	Takrorlash	<i>Aralash berilgan kesma boʻgʻinlardan soʻz tuzish va yozish.</i> <i>Oʻrim, oʻrim, oʻrim soʻz tuzib yozadilar:</i> <i>Oʻrim, oʻrim, oʻtin.</i>	5-8		
7.	Takrorlash. Gap va soʻz	<i>Asal, kelar, toʻplab, edi, asalari.</i> Soʻzlarni toʻgʻri qoʻyib gaplar tuzish.	5-8		
8.	Gap va soʻz	Gapni yozish. Ega va kesimning tagiga chizish <i>Yashil toʻnli bolalar</i> <i>Makonidir dalar.</i> <i>Kirillaydi tishlasa,</i> <i>Boʻlar osh bilan yesa</i>	5-8		
9.	Gapning bosh va ikkinchi darajali boʻlaklari	Harfning oʻzidan keying harfga ulanishini izohlang. Ega va kesimlarning tagiga chizing. <i>“Varraq” “varaq” soʻzlari mensiz aslo yozilmas.</i> <i>“V”ligini bilingiz-a?</i> <i>Doʻltingiz buzilmas.</i>	5-8		
10.	Gap boʻlaklari	Rasmilar oʻrniga ularning nomlarini qoʻyib koʻchirish. <i>Bulalar ortida (oy, quyosh rasmi) moʻraladi.</i> <i>Bulalar orasi yorvoyi (tulki, quyov)larning panohi boʻladi.</i>	5-8		
11.	Darak, soʻroq gaplar	Rasm (bahorgi ishlar rasmi) asosida darak, soʻroq gap tuzib yozish.	5-8		
12.	M.S.N.I-17	“Bahorda bogʻdagi ishlar” mavzusida 2ta gap tuzib yozing.	5-8		

13.	Xatolar ustida ishlash	Rasm oʻrniga ularning nomlarini qoʻyib yozish. <i>Ona bilan bola (gul rasmi) bilan lola.</i> <i>Odobi oʻgʻil koʻkdagi (yulduz rasmi), Odobi (qiz rasmi) – yoqadagi gunduz. (Maqol)</i>	5-8		
14.	Asos va qoʻshimchalar	X harfi soʻzlar imlosini bitib oling. Asos va qoʻshimchalarni belgilang. <i>Xabar beray oʻzindan,</i> <i>Kamina ham xizmatda</i> <i>Xola, xoʻroz soʻzida,</i> <i>Uchraydirman albatta.</i>	5-8		
15.	Soʻz yasovchi qoʻshimcha	Topishmoq yozish. <i>Boshi taroq, dumi oʻroq. (Xoʻroz)</i>	5-8		
16.	Ketma-ket kelgan unliar	Yonma-yon kelgan unliarga oid soʻzlar yozish. <i>Material, radiator, radio, tabiat, milliyat</i>	5-8		
17.	Asos va asosdosh soʻzlar	Y bosh harfini oʻzidan keyingi harfga ulanishi. Soʻzlarning asos va qoʻshimchalarni belgilang. <i>Qiziq Xoʻlchi, Xoʻl-doshlar;</i> <i>“Yoʻlbars” deb yozishar.</i> <i>“Y” ni koʻrsat desalar. Bilmay barnoq tishlashar.</i>	5-8		
18.	Soʻz yasovchi qoʻshimcha	-ulla, -illa, -la qoʻshimchalari bilan feʼl yasab yozish.	5-8		
19.	Ot – soʻz turkumi takrorlash	Lugʻat diktant. Ot turkumidagi soʻzlarni tanlab yozish. <i>Mehnat, tovlanadi, davlat, hunar, kokill, farishta, xazina, Hasan-Husan, chiroyli.</i>	5-8		
20.	Ot – soʻz turkumini takrorlash	“Kitob – mening doʻstimsan” mavzusida maʼn tuzib yozish. Otlarning tagiga chizish.	5-8		

21.	Ot va fe'llarni takrorlash	Z bosh harfini o'zidan keying harfga ulanishiga e'tibor berib yozing. <i>Tanishaylik: "Z" bo'la-man. Kim bo'lsa ziyrak, zukko, Subhat qurib doimo, Zeriktimayman aslo.</i>	5-8		
22.	Ot va fe'llarni takrorlash	Berilgan ot va fe'llardan biriktirib tuzib yozing. <i>Xursid... kitob, kitob... o'qi, olma... rangi, o'qish... sevaman.</i>	5-8		
23.	Ot, sifat va fe'llarni takrorlash	Topishmoqni yozing. Ot, sifat, fe'llarning tagiga chizing. <i>Boshi xunday, Beli qilday. (Chunoli) Kichkina xumcha, Og'izlari burmacha. (Ko'sak)</i>	5-8		
24.	M.S.N.I-18 diktant	Bosh O' harfining o'zidan keyingi harfga ulanishiga e'tibor berib yozing. <i>"O" man, men bilan Yozilar O'zbekiston. O'zligini tanisa kim, Uni taniydi jahon.</i>	5-8		
25.	Diktant tahlili	Husnixat bilan yozing. Ot va fe'llarning tagiga chizing. <i>Osmo – borliq sokin turar. Dov-daraxtlar xayol surar. Xayol surar ham cho'milar. Yomg'ir yog'ar.</i>	5-8		
26.	Takrorlash	So'zlarni va shu so'zlar qatnashitirib gap yozish. <i>Pirilla, haykayla, gijgijla.</i>	5-8		
27.	Takrorlash	3- sinf "O'qish kitobi" dagi asarlar asosida buyuk tarixiy shaxslar nomlaridan yozish.	5-8		
28.	Takrorlash	Imlosi qiyin so'zlarni yozish. <i>Mazaika, stadion, biologiya, milliard, material.</i>	5-8		

19.	Takrorlash	G'g' harflarini keyingi harfga to'g'ri ulab yozing. <i>Men g'ayrati G'dirman, G'ga o'xshayman azroq. Shovqin solmay apting-chi, Farqim nimada ortiq?</i>	5-8		
20.	Takrorlash	Yovvoyi hayvonlar nomidan 8ta yozish.	5-8		
21.	Takrorlash	Erkin diktant. Fasllarning o'zingizga yoqqan xislatini ifodalab 11adan gap yozing. <i>Qish: Bahor: Yoz: Kuz:</i>	5-8		
22.	Takrorlash	Shsh harflarini keyingi harfga to'g'ri ulab yozing. <i>Shman xizmatga shayman Bo'lmang aslo shoshqaloq Shaxmat va "shahar" dan Meni topib oling tezroq.</i>	5-8		
23.	Takrorlash	Topishmoq yozish. <i>Bir parcha patir Olamga tatir.</i>	1		
24.	Takrorlash	"O'lkam baho'i" mavzusida 3ta gap yozish. Unda quyidagi so'zlardan foydalaning.	5-8		
25.	Takrorlash	Chch harflarini keyingi harfga to'g'ri ulab yozing. <i>Chman bilimayman charchoq, Kimki bilinga changoq, Chala-chulpa chaynalmay, Meni o'qir qiyalmay.</i>	5-8		
26.	Mustahkamlash	<i>Ma'yus, ta'zim, ra'y, she'r, me'mar, me'mor</i> so'zlarini yozish.	5-8		
27.	M.S.N.I-13	Belgini kuchaytib ifodalaydigan sifatlardan 10ta yozing.	5-8		

38.	Takrorlash	ng harfini keyingi harfga to'g'ri ulab yozing. O'quvchi ko'z o'ngida, Uchrayman so'z o'ngida, Bodiring diring-diring, Bexalo, to'g'ri yozing.	5-8		
39.	Takrorlash	Topishmoq yozish. Tap-tap etadi Tagidan karvon o'tadi. (elak)	5-8		
40.	Yilni yakunlash	() tutuq belgisi to'g'ri yozish. Kinning kelisa bilgisi Mennan tutuq belgisi Uchrayman qaysi so'zda, Qani kim topar tezda?	5-8		

Savol va topshiriqlar

- Husnixat daqiqalarini tashkil etishning pedagogik, umumdidaktik talablari nimalardan iborat?
- 1-4-sinfarda husnixat daqiqalari qanday tashkil etiladi?
- Husnixatga o'rgatish qoidalarini deganda nimalar anglashiladi?
- Husnixat daqiqalarini to'g'ri tashkil etish uchun o'quvchi oldiga qanday talablari qo'yiladi?
- Boshlang'ich sinf dasturini husnixat daqiqalariga qo'yiladigan talablar bo'yicha tahlil qiling.

Bilimlarni tekshirish uchun test topshiriqlari

1. Husnixat ahamiyati to'g'ri berilgan qatorni aniqlang.

- Husnixatga o'rgatish pedagogik va ijtimoiy ahamiyatga ega.
- Husnixatga o'rgatish o'quvchida estetik didni tarbiyalaydi.
- Husnixatga o'rgatish mehnat qobiliyatini shakllantiradi.
- Husnixatga o'rgatish imlo xatolarining oldini oladi.

2. Husnixatga o'rgatishda qaysi janrlar tavsiyalariga asoslaniladi?

- Pedagogika va psixologiya.
- Maktab gigienasi va fiziologiya.
- A. A. B. D.
- Tishunoslik va didaktika.

3. Husnixatga o'rgatishda qaysi tamoyillarga asoslaniladi?

- Onglilik tamoyiliga.
- Genetik tamoyiliga.
- Bosqichli izchillilik tamoyiliga.
- A. B.

4. Ritmik usul to'g'ri izohlangan qatorni toping.

- O'quvchining sanog'i ostida yozish.
- Harf shtrixlari ustidan yozish.
- Havoda yozish.
- Yozuvni muntazam mashq qilish.

5. Genetik tamoyil nima?

- Harflarni o'xshash elementiga ko'ra guruhlub yozish.
- Harflarni ulanishiga ko'ra guruhlub yozish.
- Shakli oson harflardan, so'ng shakli murakkab harflarni guruhlub yozish.
- O'quvchining individual xususiyatini hisobga olib yozishni mashq qilish.

6. Yozuvga o'rgatishni o'qishga o'rgatish bilan bir paytda nimaga oshirish qaysi tamoyilga kiradi?

- Genetik tamoyil.
- Onglilik tamoyili.
- Takrorlash tamoyili.
- O'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish tamoyili.

7. Quyidagi holatlar qaysi tamoyilga kiradi?

- O'quvchining ruchkani ishlashi.
- Dafterni parta ustida tutishi.
- Yozuvda harflarni ulashi.
- Yozuvdagi yutuq va kamchiliklarini aniqlash.
- Genetik tamoyil.
- Onglilik tamoyili.
- Individual xususiyatlarni hisobga olish tamoyili.
- Takrorlash tamoyili.

8. Husnixatga o'rgatishda yozuv dafтарыga qo'yiladigan talablar to'g'ri ko'rsatilgan qatorni toping.

- 1-2-sinfda yozuv yo'li 4 mm, bosh harflar 8 mm bo'lgan qiya chiziqlarli siyrak 2 chiziqli daftar, 3-4-sinfda bir chiziqli daftar

B. 1-sinfda yozuv yo'li 4 mm, bosh harflar uchun 8 mm bo'lgan qiya chiziqlari siyrak 2 chiziqli daftar, 2-4-sinfda bir chiziqli daftar

C. 1-4-sinfda 2 chiziqli daftarlar husnixatga mashq qilinadi

D. 1-sinf 1-yarim yilligida kichik harflar uchun 4 mm, bosh harflar uchun 8 mmli 2 chiziqli daftar, 1-sinfning 2-yarim yilligida, 2-3-, 4-sinfda 1-chiziqli daftar tutiladi

9. Bir chiziqli daftarlar harflar bo'yi necha mm bo'ladi?

A. Kichik harf 4 mm, bosh harf 8 mm.

B. Kichik harf 3 mm, bosh harf 7 mm.

C. Kichik harf 3 mm, bosh harf 6 mm.

D. Kichik harf 5 mm, bosh harf 8 mm.

10. Genetik talabga ko'ra to'xtovsiz yozuv sinflari bo'yicha to'g'ri ko'rsatilgan qatorni toping.

1. 1-sinfda 5 daqiqa

2. 2-sinfda 7 daqiqa

3. 2-sinfda 8 daqiqa

4. 1-sinfda 4 daqiqa

5. 3-sinfda 12 daqiqa

6. 4-sinfda 15 daqiqa

7. 4-sinfda 16 daqiqa

A. 1, 2, 5, 7. B. 4, 3, 5, 7. C. 1, 3, 5, 6. D. 4, 2, 5, 7.

11. Yozuv jarayonida daftar qiyaligi va daftar bilan ko'z oraliq qancha bo'ladi?

A. Daftar qiyaligi 25°, daftar va ko'z oraliq'i 25 sm.

B. Daftar qiyaligi 65°, daftar va ko'z oraliq'i 30 sm.

C. Daftar qiyaligi 30°, daftar va ko'z oraliq'i 30 sm.

D. Daftar qiyaligi 65°, daftar va ko'z oraliq'i 30 sm.

12. Yozuv jarayonida ruchkaning uchi bilan barmoq oraliq'i necha sm bo'ladi?

A. 1,5 sm.

B. 2 sm.

C. 1,5-2 sm.

D. 1 sm.

13. Grafik malakalar qaysi o'quv faoliyatlari bilan bog'liq?

1. O'qish faoliyati. 2. Imlo. 3. Chizmachilik. 4. Rassomchilik. 5. Nutqiy faoliyat bilan.

A. 1, 2, 5. B. 1, 2, 3, 5. C. 1, 2, 3. D. 1, 2, 3, 4, 5.

14. Yuqori qismidan tutashiriladigan harflar berilgan qatorni toping.

A. q, y, v.

B. q, ng, g, g'.

C. o, o', v.

D. o, o', v, q, g, y, g'.

15. O'rtta qismidan tutashiriladigan harflar berilgan qatorni toping.

A. b, f, g, j.

B. b, f, g, j, p, l.

C. b, f, g, j, p, l, h.

D. b, f, q, g, j, g', p.

16. Pastki qismidan tutashiriladigan harflar berilgan qatorni toping.

A. l, m, n, r, t, u.

B. a, d, e, h, j, k.

C. x, z, sh, ch.

D. A, B, S.

17. Yuqoridan boshlanib yoziladigan qatorni belgilang.

A. B, D, E, F, G, G'.

B. A, L, M, N.

C. H, J, N, K, O', L, O.

D. P, M, Q, R, S, U.

18. Pastidan boshlab yoziladigan harflar qatorini belgilang.

A. A, M, N.

B. B, O, O'.

C. P, T, D.

D. A va V

19. Tutashiruvchi unsvri bo'lmagan bosh harflar qatorini belgilang.

A. Q, X, Z.

B. R, O', A.

C. N, O, P.

D. E, V, S, D.

20. Kichik yozma harflar tutashirilishiga ko'ra necha turga bo'linadi va ular qaysi?

A. 3 guruhga bo'linadi; yuqori, pastki, o'rtta qismidan tutashiriladi.

B. 4 guruhga bo'linadi; yuqori, pastki, o'rta va qo'shimcha tutashiruvchi chiziq.

C. 2 guruhga bo'linadi; yuqori, pastki qismidan tutashtiriladi.

D. Hamma harflar bir xilda tutashtiriladi.

21. Harflar yozuv shakliga ko'ra necha guruhga ajratiladi? Ta'lim jarayonida qaysi shaklidan foydalaniladi?

A. Davlat o'Ichamidagi (standartidagi) harflar bilan ifodalangan yozuv, badiiy harflar bilan ifodalangan yozuv.

B. Bosma harflar bilan yozilgan yozuv, yozma harflar bilan ifodalangan yozuv.

C. Bosma yozuv va grafik yozuv.

D. To'g'ri yozuv va yozma yozuv.

22. Tutashiruvchi unsuri bo'lmagan bosh harflar o'zidan keyingi harflarga qanday ulanadi?

A. Qo'shimcha yordamchi chiziq bilan o'rta qismidan tutashtiriladi.

B. Qo'shimcha yordamchi chiziq bilan pastki qismidan tutashtiriladi.

C. Qo'shimcha yordamchi chiziq bilan o'rta va pastki qismidan tutashtiriladi.

D. Qo'shimcha yordamchi chiziq bilan yuqori qismidan tutashtiriladi.

23. Tutashiruvchi unsurli bosh harflar gayeridan tutashtirilishiga ko'ra necha guruhga bo'linadi va ular qaysilar?

A. 2 guruhga bo'linadi: o'rta va yuqori qismidan tutashtiriladi.

B. 2 guruhga bo'linadi: pastki va yuqori qismidan tutashtiriladi.

C. 2 guruhga bo'linadi: o'rta va pastki qismidan tutashtiriladi.

D. Guruhga bo'linmaydi, faqat o'rta qismidan tutashtiriladi.

24. O'zbek yozuvida harflardan tashqari qanday belgilar ishlatiladi?

A. Tutuq belgisi.

B. Chiziqcha.

C. Yumshatish belgisi.

D. A, B.

25. O'zbek hattoilari nomi berilgan qatorni aniqlang.

A. Sulton Ali Mashhadiy, Mir Ali Tabriziy, Shoh Muzaffar.

B. Abdurahmon Xorazmiy, Behzod, Mir Ali Qilqalam, Ho'fiy Sheroziy.

C. Muhammad bin Husayn at-Tibiy.

D. A, B, C.

26. Husnixatga o'rgatish qaysi metodlarda amalg oshirilgan?

A. Chiziqli metod.

B. Nusxa ko'chirish metodi.

C. Ijodiy metod.

D. A va B.

27. Yozuvga o'rgatishning gigiyenik talablari qaysi qatorda ko'rsatilgan?

A. Maktab mebelini to'g'ri tanlash

B. Partaning (yoki stol va stulning) o'quvchi bo'y-bastiga mos bo'lishi, yorug'likning chap tomondan tushishi

C. Parta bilan o'quvchining ko'krak qafasi orasida 5 enli oraliq qolishi, ruchka uch barmoq orasida ushlanishi, ruchkaning uchi bilan barmoqlar orasi 1,5-2 sm bo'lishi

D. A, B, C.

28. Sinf doskasi bilan 1-parta oralig'i qancha bo'ladi?

A. 1,5 metr.

B. 2 metr.

C. 2,5 metr.

D. 1 metr.

29. O'zbek xalqi va uning ajdodlari qaysi yozuvlardan foydalangan?

A. So'g'd, Xorazmiy, mixat yozuvidan.

B. Uyg'ur, arab, lotin, kiril, runik yozuvidan.

C. A va B.

D. Fars va chig'atoy yozuvidan.

30. Qadimda yozuvga o'rgatishning qaysi usullaridan foydalanilgan?

A. Harflardan nusxa ko'chirish

B. Ijodiy ko'chirib yozish

C. Nusxa ko'chirish va ijodiy ko'chirib yozish

D. Mustaqil ko'chirib yozish

31. Grafik materiallar necha bosqichda va qanday tartibda amalga oshiriladi?

1. To'rt shakllar chizish.

2. Harf elementlarini yozish.

3. Bosh va kichik harflar yozish.
4. Kichik va bosh harflar yozish.
5. Harf birlikmalari yozish.
6. Bo'g'in yozish.
7. So'z yozish.
8. Gap yozish.

A. 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8. B. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8. C. 1, 2, 3, 5, 6, 7. D. 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8.

32. Lotin alifbosi asosidagi yozuvdan qachon foydalanilgan va foydalanilmogda?

- A. 1929- yildan 1939- yilgacha; 1996- yildan boshlab.
- B. 1926- yildan 1940- yilgacha; 1995- yildan boshlab.
- C. 1929- yildan 1940- yilgacha; 1996- yildan boshlab.
- D. 1929- yildan 1940- yilgacha; 2005- yildan boshlab.

33. 3-4-sinfda ona tili darsining necha daqiqasi husnixatga ajratiladi?

- A. 8-10 daqiqasi.
- B. 10 daqiqasi.
- C. 8 daqiqasi.
- D. 12 daqiqasi.

34. Yozuv materialini tanlashda nimalarga e'tibor qaratiladi?

1. Harflarning oson-qiyinligiga qarab yozish tartibini belgilash.
2. Harflarning so'z boshida, so'z o'rtasida va so'z oxirida kelishini hisobga olish.

3. Matning bolalar hayotiga mosligini hisobga olish.
4. Janr xususiyatlarini hisobga olish.

5. Imlosida xato qilish mumkin bo'lgan so'zlardan tanlash.
6. Yozuv materialini oz-ozdan ko'paytirib borish.

A. 1,2,3,5,6 B. 1,2,3,4 C. 1,2,3,4,5,6 D. 1,2,3,4,6.

35. Yozuvdagi qanday kamchiliklar grafik xatolarga kiradi?

- A. Harflarning qiyaligi ulanishi, eni, bo'yi, chiziqlar orasidagi holat.
- B. Harflarning qiyaligi, ulanishi, kichik harflarning asosiy yozuv chizig'iga tegmay yoki undan chiqib ketishi.

- C. Bosh harflarni yuqoridagi yordamchi chiziqlarga tekizib yozish.

D. B va C.

36. O'rta qismidan tutashtiriladigan harflar berilgan qatorni toping.

- A. A, G, J, Y, G'.
- B. F, E, J, Y, G, G'.
- C. F, E, J, Y, G, X, G'.
- D. A, L, Y, J, G, G'.

37. Ikki chizig' oraliq'iga yoziladigan harflar guruhini aniqlang.

- A. a, e, i, m.
- B. b, d, k.
- C. g, q, j.
- D. a, b, j.

38. Ikki chizig' oraliq'iga yoziladigan harflar guruhini aniqlang.

- A. v, x, o', g', h.
- B. l, t, h, sh.
- C. p, y, g', ng.
- D. n, o, r, s, u, v, x, o'.

39. Chiziqdan pastga tushib yoziladigan harflar guruhini aniqlang.

- A. p, y, g', ng.
- B. l, t, h, sh, ch.
- C. f, ng, t.
- D. b, f.

40. Yozma kichik harflar tutashtirilishiga ko'ra nechta guruhga ajratiladi?

- A. 2ta.
- B. 4ta.
- C. 3ta.
- D. 2ta.

41. o, o', v kichik harflari tutashtirilishiga ko'ra qaysi guruhga kiradi?

- A. Yuqori kesishishdan tutashtiriladi.
- B. Pastki kesishishdan tutashtiriladi.
- C. O'rta qismidan kesishishdan tutashtiriladi.
- D. Yuqori va o'rta kesishishdan tutashtiriladi.

42. a, d, e kichik harflari tutashtirilishiga ko'ra qaysi guruhga kiradi?

- A. Yuqori kesishishdan tutashtiriladi.

- B. *Pastki kesishishdan tutashitiriladi
C. O'rtadan kesishishdan tutashitiriladi.
D. Yuqori va o'rtadan kesishishdan tutashitiriladi.

43. b, f, g, j kichik harflari tutashitirilishiga ko'ra qaysi guruhga kiradi?

- A. Yuqori kesishishdan tutashitiriladi.
B. Pastki kesishishdan tutashitiriladi
C. *O'rtadan kesishishdan tutashitiriladi.
D. Ustki va pastki kesishishdan tutashitiriladi.

44. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarni husnixatga o'rgatish ehtiyojiga kirmaydigan javobni belgilang.

- A. Insonning o'z fikrini boshqa kishilarga yozma shaklda yetkazish.
B. Yozuv kishilarning bilimlarni egallashda ahamiyati yo'q.

- C. Yozma nutq avlodlarni bir-biriga bog'laydi, uzok saqlanadi.
D. Yozuv tufayli kishilarning fikr-qarashlari, insoniyat qo'lga kiritgan bilimlar avloddan-avlodga yetib boradi, abadiy yashaydi.

45. Husnixat va uni o'qitish metodikasi fanining vazifasi sanalmaydigan qatorni belgilang.

- A. Talabalarni husnixatga o'rgatish metod va usullari bilan tanishtirish.
B. Talabalarining chiroyli yozish malakalarini shakllantirish.

- C. Husnixat daqiqalarini rejalashtirish va mazmunini va mundarijasini ishlab chiqish ko'nikmalari bilan qurollantirish.
D. Talabalarni grammatik qoidalar bilan tanishtirish.

46. Pedagogika oliy o'quv yurtlarida o'qitiladigan husnixat va uni o'qitish metodikasi fanining maqsadini aniqlang.

- A. Talabalarga husnixat metodikasidan nazariy ma'lumot berish.
B. Ona tili darslarining grammatika va omlo bilan bog'liqligini anglashlariga erishish.
C. Boshlang'ich ta'limda o'quvchilarning o'qish ko'nikmalarini takomillashtirish.

- D. Fonetik bilimlarning amaliy ahamiyatini tushuntirish.

47. Husnixatga o'rgatishning ahamiyatini aniqlang.

- A. O'quvchilarda mehnat madaniyatini tarbiyalaydi.
B. Topshiriqlarni toza, aniq va tushunarli bajarish ko'nikmasini shakllantiradi.

- C. Dastxatga pala-partish va be'etibor munosabatda bo'lishdan saqlaydi.
D. A, B va C.

48. O'quvchilarni husnixatga o'rgatmaslikning oqibati berilgan guruhni belgilang.

- A. O'quvchilarning dastxatlariga be'etibor munosabatda bo'lish.
B. Imloviy savodxonlikka putur yetkazadi.
C. A va B.

- D. Qo'l harakatini to'g'ri boshqarmaydi.

49. Husnixat bilan yozishning ijtimoiy ahamiyatini izohlang.

50. Husnixat va uni o'qitish metodikasi boshqa fanlar bilan bog'liqligini yoritng.

51. Husnixatga o'rgatish tamoyillarini aniqlang.

- A. Ongitlik tamoyili, genetik tamoyil.
B. Ko'rgazmatilik tamoyili, shartli yozuv tamoyili.
C. Tekorlash tamoyili, grammatika asosida imloga o'rgatish.
D. Bolaning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olmaslik tamoyili.

52. Husnixatga o'rgatish tamoyillariga kirmaydigan javobni aniqlang.

- A. Yozuvga o'rgatishning o'qishga o'rgatish bilan bir paytda amalga oshirish tamoyili.
B. Chiroyli yozuvning imlo bilan bog'liqligi tamoyili.
C. Savodli yozuvning grafik bilimlar bilan bog'liqlik tamoyili.
D. Ko'rgazmatilik tasvir.

53. Husnixatga o'rgatish qaysi ko'nikmalar bilan bog'liq?

- A. Imloviy savodxonlik bilan.
B. Dastxat chiziqchilariga rioya qilish bilan.
C. O'qish ko'nikmasi bilan.
D. A va C.

54. Harflarning shaklini to'g'ri yozish, unsurlarini to'g'ri ulash, harflarni bosmasdan bir tekisda yozish, so'zlarni qatorda to'g'ri joylashtirish qaysi tamoyilga kiradi?

- A. Ongililik tamoyili, genetik tamoyil.
- B. Ko'rgazmalilik tamoyili, shartli yozuv tamoyili.
- C. Takrorlash tamoyili, grammatika asosida imloga o'rgatish.
- D. Savodli yozuvning grafik bilimlar bilan bog'liqlik tamoyili.

55. O'quv va yozuvning o'zaro aloqadorligi nimalarda namoyon bo'ladi? Fikringizni misollar bilan asoslab yozing.

56. Siz qaysi tamoyilni asosiy deb bilasiz?

57. Husnixatga o'rgatishning metod va usullari metodikada nechta usuli ko'rsatilgan?

- A. 8ta.
- B. 7ta.
- C. 10ta.
- D. 9ta.
- E.

58. "Harf shakllarini tahlil qilish usuli"ga mos keladigan javobni aniqlang.

- A. Harflar bir butun holda bo'ladi, u tahlil qilinmaydi.
- B. Kichik q harfning birinchi elementi to'liq oval, ikkinchi elementi pasti halqali unsurdan iborat.
- C. Harf elementlardan tuziladi.
- D. Harf elementlarini tasavvur qilish.

59. Yozuv malakasini ongli o'zlashtirish usuliga to'g'ri tavsif berilgan?

- A. Harflar bir necha elementdan tashkil topgan bo'lib, ular bir butun shaklda yoziladi, ammo o'qituvchi uning necha elementdan iboratligini eslatib o'tadi.
- B. O'quvchining sanog'i ostida harf va uning elementlarini yozishi.

C. To'g'ri o'qitish, ruchkani to'g'ri ushlash, daftarni to'g'ri holatda qo'yish kabi talablar asosida: so'zlarda harflarning balandligini va qisqaligini bir xilda saqlash, so'zlarda harf unsurlari va harflarning imlog'ini bir xil uzoqlikda chamalab yozish.

D. Harflarni ruchkani havoda harakatlantirib yozish.

60. Tasavvur orqali yozishga o'rgatish usuliga to'g'ri tavsif berilgan?

A. Harflar bir necha elementdan tashkil topgan bo'lib, ular bir butun shaklda yoziladi, ammo o'qituvchi uning necha elementdan iboratligini eslatib o'tadi.

B. O'quvchining sanog'i ostida harf va uning elementlarini yozishi.

C. To'g'ri o'qitish, ruchkani to'g'ri ushlash, daftarni to'g'ri holatda qo'yish kabi talablar asosida: so'zlarda harflarning balandligini va qisqaligini bir xilda saqlash, so'zlarda harf unsurlari va harflarning imlog'ini bir xil uzoqlikda chamalab yozish.

D. Harflarni ruchkani havoda harakatlantirib yozish.

III BO'LIM. SINFDA O'QISH METODIKASI

Sinfda o'qish darslarining maqsad va vazifalari, ta'limiy-tarbiyaviy ahamiyati

Hozirgi kunga qadar adabiy ta'lim OTMlarning boshlang'ich ta'lim tizimida ona tili o'qitish metodikasining tarkibida o'rganilish kelimmoqda. Adabiyot o'qitish metodikasi mustaqil fan sifatida o'z statusiga ega bo'lgani sababli metodist olimlar boshlang'ich ta'limda ham adabiyot o'qitish metodikasiga mustaqil fan sifatida qarash lozimligini ilmiy-metodik jihatdan asoslashga harakat qilmogdalar.

Bu borada Q.Husanboyeva, F.Shodiyev, M. Hazratqulovlarning "Boshlang'ich sinflarda adabiyot o'qitish metodikasi" darsligida, G. Mamatovaning "Boshlang'ich sinf o'qish darslarida adabiy tushunchalarni shakllantirish metodikasi", Sh. Saryevning "Boshlang'ich sinflarda matn ustida ishlash orqali nutq o'stirish" nomli tadqiqot ishlari shular jumlasidandir.

Ma'lumki, XX asrning 2-yarmida boshlang'ich sinf metodikasida badiiy asarga estetik jihatdan yondashib san'at asari sifatida o'rganish g'oyasi ilgari surilgan bo'lsa, psixologik izlanishlar kichik yoshdagi o'quvchilarning potensial qobiliyati adabiyot dunyosini tanishtirishga boshqacha yondashish kerakligini taqozo etmoqda. Jumladan, N.N.Svetlovskaya o'quvchining mustaqil o'qish nazariyasini ishlab chiqqan bo'lsa, Ye.A.Adamovich, M.S.Vasileva, V.G.Goretskiy, M.I.Omorokov, T.G.Ramzayeva va boshqalar badiiy asarning shakl va mazmunini tahlil qilish, L.A.Gorbushina, O.V.Kubasova, L.N.Mali, L.V.Nefedova va boshqalar ishlab chiqqan metodikada o'quvchilarning ijodiy ishlari, aytimlar esa o'qish texnikasini rivojlantirish kerakligi g'oyasini ilgari surdilar. Shunday qilib, boshlang'ich ta'lim metodikasi metodik fan sifatida shakllanish bosqichlarini bosib otdi.

Har bir fan o'zining o'rganish ob'jekti va predmetiga ega bo'lganidek, hozirgi kunda boshlang'ich sinflarda o'qish metodikasi adabiy ta'lim metodikasi sifatida ish ko'rishi lozimligi g'oyasi ilgari surilmogda. Haqiqatan ham, adabiyot o'qitish sistematik kursiga tayyorlovchi predmet sifatida o'qish metodikasi bolalar adabiyoti namunalari asosida o'z maqsad va vazifalarini belgilaydi. Shundan kelib chiqqan holda, boshlang'ich sinfda o'qish darslarining o'rganish

ob'jekti – o'quvchilarning adabiy ta'limni egallash jarayoni deb belgilanishi maqsadga muvofiq.

"Adabiy ta'lim" atamasi o'zaro bog'liq bo'lgan uch jarayonni o'z ichiga oladi: 1) adabiy-badiiy asarlar bilan tanishtirish jarayonida shaxs tarbiyasi; 2) o'qitish, ya'ni bolalar adabiyotini maktab fanlaridan biri sifatida o'qitish; 3) shaxsning o'zini rivojlantirishini shakllantirish.

V.V.Golubkov tomonidan ishlab chiqilgan "Nima uchun o'rgatish kerak?" (badiiy asarni o'rgatish maqsadiga mos), "Nimani o'rgatish kerak?" (adabiy ta'limning mazmuni), "Qanday o'rgatish kerak?" (shaxslarning – bo'lajak o'quvchining maqsadi, mazmuni, mos metod va usullar, vositalar), "Nima uchun shunday o'qitish kerak, boshqacha emas?" (tanlangan yo'lining ilmiy asoslanganligi) adabiy ta'lim metodologiyasiga asoslangan. Hozirgi kun metodikasida bu masalaga o'quvchi nuqtai nazaridan qaralmogda. Unga ko'ra o'quvchi tomonidan tan olingan o'quv maqsadi sifatida quyidagilar belgilangan:

1. "Nimani o'rganyapman?" (adabiy ta'limning o'quvchi shaxsi tomonidan qabul qilingan mazmuni);

2. "Qanday o'qiymen, qanday o'rganaman?" (bola o'zlash-titlashning qaysi usullaridan foydalanishi);

3. "Nega men shu usulda o'rganyapman, boshqa usulda emas?" (o'rganayotgan usullaridan qaysi birining samarali ekanini anglashi) Metodologiyaning fan sifatida rivojlanishida bir paradigmaning boshqasi bilan bog'liqligiga asoslanib o'qitish ko'zga tashlanadi. Bunda "Nima uchun o'quvchi dars beradi?", "Nima uchun bola o'qiydi?" savollarga javoblar mos tushadi.

Badiiy asarlarni o'qish bilan bog'liq holda shaxsni estetik ta'biyalash, bilim berish, tarbiyalash, e'tiqodi va dunyoqarashini shakllantirish, maktabda o'qitiladigan boshqa predmetlar kabi bolalar adabiyoti namunalari san'at asari sifatida o'rgatish nazarda tutiladi.

I sinfda o'quvchi adabiy ta'limning tub mohiyati bilan bog'liq boshqa maqsadlarni o'z oldiga qo'ya olmaydi (maqsad: ma'naviy ta'limni, madaniy bo'shliqlarni to'ldirish, so'z san'atini o'zlash-titlash). O'quvchi bu maqsadlarni o'rta tashlab, o'quvchilarni maqsad sari yo'naltiradi. Siz nima o'qiypsiz? O'ylang, nima uchun bu asarni o'qiypmiz? Bu asarni hozirgi o'qish va tahlil qilish

usulimiz bilan yaxshi o'zlashtira oldingizmi?

Keyinchalik o'quvchi badiiy asar tanlash, kitobxon bo'lish uchun nimalarni bilish kerakligini, yaxshi kitob turi xil kechimalarni (qay-g'urish, tashvishlanish, ruhlanirish, quvontirish) yuzaga keltirishini, fikrlashga undashini, o'zining pozitsiyasini tanlash imkonini berishini bilib boradi.

Maktabda adabiy ta'lim quyidagilarini belgilab olishni nazarda tutadi:

- 1) adabiy ta'limning maqsadi va mazmun-mundarijasini belgilab olish;
- 2) o'quvchilarning yoshiga mos asarlarning tanlanishini;
- 3) maktabda asarni tahlil qilishni;
- 4) o'qish texnikasini;
- 5) o'qishga bo'lgan qiziqishni;
- 6) o'qitishning metod, usul va vositalarini;
- 7) o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini;
- 8) mustaqil o'qish ko'nikmalarini rivojlantirishni;
- 9) adabiy ta'limda o'quvchilarga individual va differentsiyal yondashishni.

Rus metodist olimlari tomonidan metodikaning asosi sifatida 4ta didaktik qoida keltiriladi:

1. Ta'lim o'quvchilarning anglashlariga har tomonlama ta'sir etuvchi xarakterda bo'lishi.
2. O'quvchilar oldilariga qo'yilgan masalani aniq tushunishlari.
3. Metodist yangi murakkab hodisalarni tanish hodisalardek oson ko'rsata olish mahoratiga ega bo'lishi.
4. Deduktiviyani induksiya bilan bog'lashi.

Taniqli uslubshunos M.A. Ribnikova bu metodik sistemaga jonli jarayon sifatida qaraydi va asosiy diqqatni metodik sistemaga qaratish lozimligini ta'kidlaydi.

Hozirgi adabiy ta'limni o'qitishda maktab o'sib kelayotgan yosh avlodni insoniyat tarixi davomida yaratilgan va shu vaqtgacha to'ldirib kelingan milliy ma'naviy madaniyatni egallashga undayapti. Shu bilan birga, maktab o'quvchilarni bolani real hayotga tayyorlash, ongli ravishda kasb tanlashiga erishish talabini qo'yimogda. Buning uchun o'quvchilarning imkoniyatlarini va asosiy faoliyatlarini hisobga olgan holda o'qitishning har bir bosqichida maktab adabiy

ta'limi tayyanch maqsadlarni belgilab olish lozim.

Adabiy ta'lim bosqichlari hozirgi zamonaviy ta'lim bosqichlariga to'g'ri kelmaydi. Boshlang'ich ta'lim maktablarining asosiy vazifasi o'quvchilarni atrofdagi kishilar bilan madaniyatli muomala qilishga to'rtatish.

Boshlang'ich sinflarning o'qish darslari o'z mohiyati, maqsad va vositalariga ko'ra ta'lim tizimida alohida o'rin tutadi. Negaki uning asosida savodxonlik va axloqiy-ta'limiy tarbiya asoslari turadi. Shuning uchun ham boshqa predmetlar ta'limini o'qish ta'limisiz muvovar qilib bo'lmaydi.

O'quvchi matnini to'g'ri, tez, tushunib o'qish, mazmunini o'zlashtirish bilan ilk bor o'qish darslarida yuzlashadi. O'qish darslari orqali o'quvchilarning Davlat ta'lim standartlari (DTS) talablari bo'yicha o'zlashtirishlari ko'zda tutilgan o'quv-biluv ko'nikma-malakalari hamda bilimlarni egallashlariga yo'l ochiladi. Aynan o'qish ta'limida insonning, avvalo, o'zligini, qolaversa, olamni anglashga bo'lgan intilishlariga turtki beriladi.

Shu maqsadda «O'qish kitobi» darsliklariga ona tabiat, atrofmizni o'rab turgan olam, Vatanimiz tarixi va bugungi qiyofasi, kattalar va bolalar hayoti, mehnatsevarlik, istiqbol va milliy-ma'naviy qadriyatlar, salqib do'stligi va tinchlik kabi turli mavzular bo'yicha atroficha tushunchalar berishga mo'ljallangan badiiy, axloqiy-ta'limiy, ilmiy-imnabop asarlar kiritiladi.

O'qish darslari savod o'rgatish davrida o'quvchilarni bo'g'in, so'z va gaplar bilan amaliy tanishtirish va ularni o'qish, rasmlar asosida tushirish qilish tarzida uyushtirilsa, o'qish texnikasi egallangandan so'ng o'qish muayyan mavzular bo'yicha tanlangan badiiy, ilmiy-imnabop matnlar yuzasidan olib boriladi.

Boshlang'ich sinf "O'qish kitobi" darsliklariga kiritilgan muayyan mavzular o'quvchilarni badiiy adabiyotning sehiri olamiga olib kirib, dunyogarashtirishni milliy istiqbol mafkurasi asosida to'g'ri shakllantirishga qaratilishi bilan belgilanadi. Shunga ko'ra, o'qish darslarining yetakchi xususiyati o'quvchilarning savodxonligini ta'minlash bilan birga o'quvchilarni milliy mafkura asosida yuksak axloqiy qadriyatlar ruhida tarbiyalashga qaratiladi.

Boshlang'ich sinflarning o'qish darslarida o'rganiladigan asarlar-ning mavzu doirasi ancha keng bo'lib, ular ona tabiat, yil fasllari, xalq

og'zaki ijodi, mehnatga muhabbat, asosiy bayram sanalari, milliy istiqlol va ma'naviyat kabi umumiy mavzular doirasida birlashtirilgan.

O'qish darslari uchun tanlangan mavzular o'quvchilarga kundalik hayot, mustaqillikni mustahkamlash va insoniy munosabatlarda bo'yicha ham bilim va tarbiya berishni ko'zda tutadi. Bular ichida istiqlol, vatan, ma'naviyat va tabiat haqidagi mavzular alohida ajratib turadi. Ulardan ko'zlangan maqsad o'zlikni anglash, istiqlol, vatan va tabiat bilan bog'liq tuyg'ularni uyg'otishdir.

Vatan, atrofmizdagi olam, mehnat kabi mavzular o'qish darsliklaridagi keng qamrovli mavzulardan bo'lib, 2-sinf "O'qish kitobi"dagi «*Ona yurtim-olin beshigim*» bo'limiga kiritilgan «*Yagning hajmi qancha*» (H. Imonberdiyev), «*Vatanim, Vatanim*» (P.Mo'min), «*Vatan*», «*Toshkent – O'zbekiston poytaxti*», «*Biz Vatanning erasi*» (Muqim Qodir), «*Tandir*» (Rivoyat), «*Ozod Vatan – obod Vatan*» (Normurod Narzullayev), «*Bolajon hayajoni*» (Miraziz A'zam), 3-sinfda «*Biz buyuk yurt farzandimiz*» bo'limidagi «*Vatan madhi*» (Orif To'xtash), «*Yurtim jamoli*» (Dilshod Rajab), «*Yaxshilik ketidan yaxshilik keladi*» (Xudoyberdi To'xtaboyev), «*Vatan desam*» (Ulug'bek Hamdam), 4-sinfda «*Ulug' va aziz Vatanim, mangun bo'l omon*» bo'limidagi «*Iqbolli buyuksan*» (A.Oripov), «*Xarita*» (N.Norgobil), «*Kichik Vatan*» (Ashurali Jo'rayev) kabi asarlar misolida atroflicha tahlilga tortiladi.

Ijtimoiy-tarixiy mazmundagi mavzular Vatanimiz o'tmishi, xalqimiz hayoti, mardonavor kurashi, ulug' siymolar tomonidan amalga oshirilgan ishlar, tarixiy sanalar to'g'risida muayyan tasavvur beradi, Beruniy, Ibn Sino, Pahlavon Mahmud, Amir Temur, Alisher Navoiy, Bobur va boshqa ajdodlarimiz haqidagi matnlar shular jumlasidandir. Bu xildagi asarlar o'quvchilarni faqat o'tmishimiz bilan tanishtirib qolmasdan, Vatan oldidagi farzandlik burchi va mas'uliyatini teran anglashga ham yordam beradi. Ularda Vatanga muhabbat tuyg'usi shu tariga shakllanadi. Vatanimiz o'tmishi haqida hikoya qilingan asarlar bilan tanishish va ularni tahlil qilish jarayonida o'quvchilar o'tmish bilan bugungi kunni taqqoslash imkoniga ega bo'ladi, jamiyat taraqqiyoti xususida qisqacha bo'lsa-da, tushuncha hosil qiladi. Bu borada ayniqsa milliy istiqlol bilan bog'liq E.Malikovning «*Afrosiyob – tez yurar poyezd*», A.Obidjonning «*O'zbekis-*

tonim», N.Narzullayevning «*Ozod Vatan – obod Vatani*» (2-sinf), Muhabbat Hamidovanning «*Vatanni tanish*» (3-sinf), S. Baroyevning «*Mangulikka tatingulik kun*», Abdulla Oripovning «*Iqbolli buyuksan*» (4-sinf) mavzusidagi asarlari yaqindan yordam beradi.

Tabiatga oid mavzular yordamida o'quvchilar tabiatdagi o'zgarishlar, yil fasllarining almashinuvi, hayvonot olamiga doir bilimlarni egallaydilar. Bunday mavzudagi asarlar o'quvchilarni kuzatuvchanlikka, tabiatni sevishga, unga nisbatan to'g'ri munosabatlarda bo'lishga o'rgatadi.

Tabiat tasviriga oid matnlar ustida ishlashda tabiat bag'riga sayohat uyushtirilib, bolalar kuzatuvchanlikka o'rgatilsa, vatanparvarlikka oid asarlar tahlili vatanning dongdor kishilari bilan uchrashuvlar yoki mavzuga daxldor kinofilmlar namoyishi vositasida amalga oshirilsa, dars samaradorligi yanada ortadi.

Umuman, «O'qish kitobi» darsliklaridagi barcha mavzular o'quvchilarga ta'lim-tarbiya berish bilan birga, ularning lug'atini bo'yib, og'zaki va yozma nutqini to'g'ri shakllantirish va nutq madaniyatini o'stirishga ham qaratiladi.

Amaldagi «O'qish kitobi» darsliklarida materiallarning sinfdan sinfga o'tgan sari mavzu jihatidan ham, mazmun jihatidan ham kengayib borishi hisobga olingan. Masalan, 1-sinfda o'rgatiladigan «*Ajdodlarimiz-faxrimiz*», «*Ilm-aql chirog'i*», «*Zunrad bahor*», «*Kunmush qish*» kabi mavzular 2-4-sinfda ham davom ettirilgan. Bu esa o'quvchilarning oldingi bilimlari to'ldiradi va bo'yitadi.

Uzluksiz ta'limning boshqa bosqichlaridan farqli o'laroq, boshlang'ich sinflarning o'qish darslarida o'quvchilarning o'qish malakalarini shakllantirish, asar matni ustida ishlash ta'limning **didaktik maqsadi** hisoblanadi. U turi mavzudagi matnlar ustida ishlash orqali ma'naviy-ahloqiy, adabiy-estetik tarbiya bilan chambarchas bog'lab olib boriladi.

Darsliklardagi har bir mavzu uchun tanlangan matnlarning janriy rang-barangligiga, poetik mukammalligiga, o'quvchilarning bilim darajasi va yosh xususiyatlariga mos kelishiga alohida e'tibor qaratiladi.

O'quvchilar darsliklar yordamida o'zlashtiriladigan bilim, ko'nikma va malakalarining kelajak hayotda zarur bo'lishini tushunib yetishlariga erishish o'quvchilar oldidagi muhim vazifalardandir.

Boshlang'ich ta'lim bo'yicha DTS va «Ona tili» o'quv dasturida o'qish ta'limi oldiga qo'yilgan talablarni amalga oshirish sinfda o'qishni to'g'ri tashkil qilish, o'qitish bosqichlari, tamoyillari va metodlari, birinchi navbatda, ilg'or pedagogik texnologiyalardan o'rinni foydalanishga ko'p jihatdan bog'liqdir.

Hozirgi globallashuv davri boshlang'ich sinflarda sinfda o'qish darslarini tashkil etishga yangicha yondashuvni taqozo etmoqda. Ma'lumki, o'qish dasturida o'qish mavzulariga doir asarlar belgilab ko'rsatilgan. Muayyan mavzuni belgilab berish va darslikda berilgan asarni o'qishga o'quvchini majbur qilish tendensiyasidan voz kechish o'quvchini erkin faoliyatga va mustaqil fikrlashga imkoniyat beradi. Bu ta'lim sharoitini va shakllarini o'zgartirishni taqozo etadi. Boshlang'ich sinflar uchun umumiy o'rta ta'limning yuqori sinflaridan ajratib o'qitadigan maktablar tashkil qilish, ta'limda bolalarning erkin hatti-harakatiga va qiziqishlariga asoslanish haqiqiy kitobxonni tarbiyalashga yordam beradi. Buning uchun maktabda bolalar o'tirib, yotib, dumalab o'qiydigan xonalar, badiiy jihatdan bezatilgan kitoblar bilan ta'minlangan kutubxonalar tashkil qilish bilan davlat ta'lim standartlari talablarini bajarish mumkin. Shunda kitobxonlar jamoasi o'quvchilar yuzaga keladi, ular o'zaro fikr almashadilar, o'zlari birlarini kitob o'qishga qiziqtiradilar.

Umuman olganda, o'qish darslari oldiga qo'yiladigan **didaktik vazifalar** quyidagilardan iborat:

1. O'quvchilarda yaxshi o'qish sifatlari: to'g'ri, tez, ogli, ifodali o'qish malakalarini shakllantirish.
2. O'quvchilarni kitobdan foydalanishga, undan kerakli bilimlarni olishga o'rgatish, kitobga muhabbat uyg'otish; ularni oddiy kitobxondan chuqur mulohaza yurituvchi, ijodkor kitobxon darajasiga ko'tarish.
3. O'quvchilarning atrof-muhit haqidagi bilimlarini kengaytirish va bo'yitish hamda ilmiy dunyoqarashlarini shakllantirish.
4. O'quvchilarni axloqiy, estetik jihatdan yetuk va mehmatga muhabbat ruhida tarbiyalash.
5. O'quvchilarning bog'lanishli nutqini va adabiy-estetik tafakkurini o'stirish.
6. O'quvchilarning xayolot olamini bo'yitish.
7. Elementar adabiy tasavvurlarni shakllantirish.

Shuni unutmaslik kerakki, har bir ta'limiy vazifani bajarishning aniq va ilmiy metodik usullari mavjud bo'lib, ular zamonaviy o'qitish usullari bilan bo'yitib borilmoqda. Bu vazifalar boshqalari bilan o'zaro bog'liq holda va sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlari jarayonida hal qilinadi.

O'qish darslarida qo'llaniladigan metod va usullar

“Ta'lim to'g'risida”gi Qonunning “Asosiy tushunchalar” bo'limida tarbiya “aniq maqsadli hamda ijtimoiy-tarixiy tajriba asosida yosh avlodni har tomonlama kamol topirishga, ularning ongini, ma'naviy-axloqiy qadriyatlar asosida va dunyoqarashini shakllantirishga qaratilgan tizimli jarayon” ekani, ta'lim “ta'lim oluvchilarga chuqur nazariy bilim, malakalar va amaliy ko'nikmalar berishga, shuningdek, ularning umumta'lim va kasbiy bilim, malaka hamda ko'nikmalarini shakllantirishga, qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan tizimli jarayon” ekani, “Umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim” bo'limida “Boshlang'ich ta'lim ta'lim oluvchilarda umumiy o'rta ta'limni davom ettirish uchun zarur bo'lgan savodxonlik, bilim, malaka va ko'nikmalar asoslarini shakllantirishga qaratilish” belgilab qo'yilgan. Mazkur talablar boshlang'ich ta'limda adabiy ta'lim mazmunini qayta ko'rib chiqish, zamonaviy o'quv-uslubiy majmualar yaratish, milliy va xorijiy davlatlar tajribasiga asoslangan holda o'qituvchi va o'quvchi faoliyati doirasini aniq belgilab olish, o'qitish shakli, metodlari va usullarini takomillashtirishni taqozo etadi.

Inson hayotida muhim ahamiyatga ega bo'lgan o'qish faoliyati barcha predmet darslarida amalga oshiriladi. Lekin o'qishga o'rgatish yo'l-yo'riqlarini o'qish metodikasi ishlab chiqadi. O'qish metodikasi kitob yoshdagi o'quvchilarning umumiy rivojlanishi, psixologiya, amaliy metodika sohasidagi yutuqlar asosida takomillashtirilib boriladi.

Bimobarin, fanning o'zi kabi o'qitish metodlari ham uzoq tarixga ega. Al Xorazmiy, Abu Rayxon Beruniy savol-javob metodini, Ibn Sino ko'rgazmali tajriba metodini, Forobiy ko'nikma, malakalarni shakllantirish metodi, bilimlarni tekshirish metodlari haqida o'z davrlari qimmatli fikrlarni bildirganlar. Bularning barchasida

o'quvchilarning aqliy faoliyatini, mantiqiy fikrlashini rivojlantirish maqsad qilingan.

O'qishga o'rgatish metodlari doimiy rivojlanishda bo'lgan. Masalan, eski maktablarda o'qish quruq yod olish metodi asosida o'rgatilgan. Yod olish metodida matndagi so'zlarga izoh berishga, ma'nosini tushuntirishga, o'qilgani qayta hikoyalashga, umuman olganda, o'qishning ongli bo'lishiga mutlaqo e'tibor berilmagan. Ularda ko'proq to'g'ri talaffuz, qiroat bilan o'qish, ifodalari o'qish nazarda tutilgan.

Hozir maktablarda o'qish izohli o'qish metodi asosida olib borilayotgan ekan, quyidagicha savol tug'iladi: *Izohli o'qish nima?*

Izohli o'qishga XIX asrning 60-70-yillarida rus pedagogi K. D. Ushinskiy asos solgan, u o'qishda o'quvchilarni «ongli, tushunib, o'ylab o'qishga» o'rgatishni alohida ta'kidlaydi va uni «Izohli o'qish» deb nomlaydi.

Izohli o'qish metodiga K. D. Ushinskiy ishining davomchilari yangiliklar kiritdilar, takomillashtirdilar. Korf va Vaxteev izohli o'qish o'quvchilarga real bilim berish vositasi desa, Vodovozov va Bunakov o'quvchilarga o'qish jarayonida bilim badiiy asar tahlili va asarning tarbiyaviy xarakteri bilan bog'liq holda beriladi, degan fikrni ilgari suradilar.

Professor Asqar Zunnunov o'qitishning mazmuni va usullari haqida fikr yuritib, o'quvchilarning oldin bilimlarni o'zlashtirishiga, so'ng yod olishlariga e'tibor berilishi ta'lim jarayonida izohli o'qish deb nomlanganini ta'kidlaydi.

Demak, *izohli o'qish* deb o'ylashga, his qilishga, asarni to'liq idrok qilishga, o'qilganining mazmunini o'zlashtirishga olib keladigan o'qishga aytiladi. Izohli o'qish asar mazmunini tushunishni, asardagi muhim fikrni, yozuvchi ilgari surayotgan g'oyani anglashni ta'minlaydi.

Izohli o'qish quyidagi tamoyillarga to'liq amal qilingandagina muvaffaqiyatli bo'ladi:

1. *O'qishni hayot bilan bog'liq holda tashkil etish.*
2. *O'qishning ongli va ta'sirchan bo'lishi uchun o'quvchilarning hayotiy tajribalariga, taassurotlariga asoslanish.*
3. *O'qishni ko'rgazmali tashkil qilish, tabiatga, tarixiy joylarga ekskursiyalar uyushtirish, hayvonot olami va o'simliklar dunyosini*

kuratish, rasmlar, jadvallar, predmetlar bilan tanishtirish hamda matnini o'quvchining ifodali o'qishi tarzida olib borish.

Boshlang'ich sinf o'qish darslarida asosan she'rilar, masallar, ertaklar, hikoyalar, afsonalar, maqol va topishmoqlar, ilmiy-ommabop asarlar o'qib o'rganiladi. Tabiiyki, ularning har biri o'ziga xos shakl, uslub va mazmunda yaratiladi. Shuning uchun ham har bir janrga mansub asarlarni o'ziga xos usulda o'qib o'rganish taqozo qilinadi.

Badiiy asarni izohli o'qishga yaqin bo'lgan metodlardan biri *ijodiy o'qish*dir. Atoqli metodist olim N. I. Kudryashov ijodiy o'qish metodi tarkibiga quyidagi ish usullarini kiritadi:

1) o'quvchilarning badiiy matni shartlab o'qishi hamda o'quvchilarning asarni to'g'ri va imkon qadar yanada chuqurroq, emosional idrok etishlarini ta'minlash maqsadini ko'zda tutuvchi so'z;

2) o'qilgan asardan o'quvchilarning bevosita olgan taassurotlarini chuqurlashtirish maqsadiga ega bo'lgan va ularning diqqatini matnning muhim g'oyaviy va badiiy hususiyatlari sari yo'naltiradigan muhtab uyushtirish yoki o'qilgan asardan kelib chiqadigan badiiy, asloqiy, ijtimoiy-siyosiy muammoning qo'yilishi;

3) o'quvchining asar o'qilganidan keyin o'quvchilarning asarni tadqiq etish jarayonida to'yingan badiiy kechinmalarini faollashtirish maqsadini ko'zda tutuvchi so'z.

Ko'rinadiki, ijodiy o'qish izohli o'qishdan farqli o'laroq, to'g'ridan to'g'ri matn mohiyatini ochishga ijodiy yondashishni taqozo etadi. Masalan, 4-sinfda Safar Barnoyevning "Mangulikka tatigulik kuni" asarini ijodiy o'qish metodi asosida o'rganish jarayonida matn mazmuni va shoir g'oyaviy niyatidan kelib chiqib Vatanimiz hududlaridagi aholining yashash tarzining yuksalib borayotgani haqida, Vatanimizdagi o'zgarishlar haqida ham atroflicha tushuncha beriladi. 2-sinfda «*O'tinchi yigit*», 3-sinfda *O'kir Hoshimovning «Kuznachinka*, 4-sinfda «*Ibn Sino va tabii*» rivoyatini ham ijodiy o'qish metodi asosida o'qitish ijobiy samaralar beradi.

Ifodali o'qish. Boshlang'ich ta'lim tizimida **mantiqiy o'qish** (*matnini to'g'ri, tushunib, tez (me'yorida) o'qish*) va **adabiy o'qish** (*matnimal o'zlashtirilganidan so'ng ifodali o'qishga o'tiladi. U yod olingan she'riy asarlarni ifodali o'qishni ham o'z ichiga oladi. Ifodali o'qishning muvaffaqiyati o'quvchilarning asar mazmunini tushunishi, g'oyaviy-badiiy xususiyatlari haqida muayyan tushunchaga ega*

bo'lishi bilan bog'liq.

Ohang va intonatsiya she'riy asarlarni ifodali o'qishda qay darajada muhim bo'lsa, nasriy asarlarni o'qishda ham muhim talablardan biridir.

Nasriy asarlarni ifodali o'qishdan oldin unda qanday g'oya ilgari surilayotganini aniqlash zarur. Masalan, 4-sinfda *X. To'xtaboevning «Nihollar nolasi»* hikoyasini ifodali o'qishdan oldin o'quvchilarning obodonlashtirishdagi hissasi, bu borada qilgan ishlaridagi xatolar nima ekanligi, e'tiborsizlikning, befarqlikning illat ekanligi to'g'risida tushuncha beriladi.

Ifodali o'qish oldiga qo'yilgan bu talab Q.Muhammadiyning "Qushlar qayda qo'noqlar?", T.Adashboyevning "Qish" kabi she'rlarini o'qishga ham xosdir.

Badiiy o'qish. Badiiy o'qish ifodali o'qishning yuksak bosqichi hisoblanadi. Undaso'z san'atining barcha komponentlarishtirok etadi. U o'quvchidan asar ruhiga batamom kirishni, san'atkorona o'qishni talab etadi. Badiiy o'qishda asar qahramonlarining ruhiy holati, kechinmalari to'la anglab yetilganligina ta'sirchanlikka erishish mumkin. Badiiy o'qishga tayyorgarlik ko'rishda aktyorlarning audio-video tasmlarga yozilgan ijrolaridan foydalanish yaxshi samara beradi.

Badiiy o'qish metodi she'riy, nasriy, publisistik, dramatik parchalarni o'qituvchi yoki o'quvchi tomonidan tinglovchilarga asar mohiyatini badiiy ta'sirchan tarzda ifodali o'qish usuli.

1. Kitobdan o'qib berishi mumkin.

2. Yoddan o'qib berishi mumkin.

3. O'qituvchi hikoya qilib, so'zlab berishi.

4. Instsenirovka usuli. Teatrlashtirilgan o'qish.

Sinfda o'qishning muvaffaqiyatini ta'minlaydigan omillardan biri **tanlab o'qish**dir. Masalan, 3-sinfda *X. To'xtaboevning «Maxshilla keidan yaxshiilik keladi»* asarini o'rganish jarayonida "Dehqon yigining gapiga podshoning munosabati ifodalangan o'rinni" yoki «*Bobur va kabutar*» rivoyatidagi "Kabutarining "g'ulu-g'ulu" deb keltirgan xabari haqidagi Boburning izohini topib o'qing" degan o'qituvchi topshirig'iga ko'ra mazkur o'rinni tanlab qayta o'qilishi natijasida ushbu asarlarning badiiy-estetik qimmatini chuqurroq o'zlashtirishiga erishiladi.

Talash metodi. Bu metod asardagi voqea va tafsilotlar asosida o'quvchilarga savol-topshiriqlar tuzishda, qahramonlarga baho berishda keng qo'llaniladigan usuldur.

O'qish darslarida **reproduktiv metod** keng qo'llaniladi. Masalan, o'qituvchi dastlabki darslarda o'zi asar matnini qismlarga bo'ladi, yozuvchi yoki shoirning aytmoqchi bo'lgan muhim fikriga o'quvchilar diqqatini jalb qiladi, uni aniqlab ko'rsatadi, o'quvchilar bilan birga mavzu vositalariga yuklatilgan ma'noni ochib, o'quvchilarga ko'rsatib beradi. Bularning bari o'quvchilar uchun bir ko'rsatma vazifasini o'taydi. Shundan so'ng o'quvchilar o'qituvchining ko'rsatmalari yordamida yuqorida ko'rsatib o'tilgan vazifalarni o'zlari mustaqil ravishda bajaradilar.

Dasturlashtirilgan ta'lim o'quv materialini kichik-kichik qismlarga bo'lish, uni muayyan tartibda bayon etish, ushbu qismlarning biridan ikkinchisiga o'tish tartibi (qoidalarini) belgilash, xususan, har bir qismini o'zlashtirish yuzasidan aniq ko'rsatmalar, topshiriqlar berish, o'z-o'zini nazorat qilishni ta'minlash kabi yo'llar bilan amalga oshiriladi.

Bahs-munozara metodidan o'qish darslarida foydalanish imkoniyati keng. Ta'lim jarayonida muayyan muammo jamoa bo'lib muhokama qilinadi. Ba'zi hollarda biri ikkinchisining fikrini inkor qilishi mumkin, shu asosda ham muammoni yagona yechimini topilishi mumkin. Masalan, asar voqealarida ilgari surilgan axloqiy masalalar yuzasidan tarbiyaviy xulosalar chiqarishda foydalanish yaxshi natijalar beradi. Masalan, *H. Hazrining "Qodir bilan Sobir"* hikoyasi yuzasidan o'qituvchi o'quvchilar bilan Qodir bilan Sobirning gaplari asosida asar qahramonlarining xatti-harakatini baholash va maqsadli aslimga kelishlari uchun bahs-munozara uyushtiradi.

O'quvchilar javoblari orqali bir-birlarini inkor etishlari mumkin, mustaqil fikrlaydilar, bir-birlarining fikrlarini to'ldiradilar, qo'llab-quvvatlaydilar, munozara yakunida qaror qabul qilishlari ham, o'z fikrlarida qolishlari ham mumkin.

O'qish darslarida "**Klaster**" metodidan foydalanishda ma'lumotlarning asosiy birliklari ajratib ko'rsatiladi va sxemada ular orasidagi barcha bog'lanishlar qayd qilinadi. U o'quv materialini tartiblashtirib va umumlashtirib tasvirlab beradi. Klaster tanqidiy fikrlash metodlaridan biri. Hozirgi ta'lim tizimi ham o'quvchida tanqidiy intellektual

salohiyatini shakllantirishni talab etmoqda. Tanqidiy fikrlash pedagogik texnologiya sanaladi. U o'quvchining tanqidiy intellektini rivojlantiradi.

Tanqidiy fikrlash uch bosqichni qamrab oladi: 1. Chaqiriq bosqichi, 2. Fikrlash bosqichi. 3. Anglash (refleksiya) bosqichi.

Birinchi bosqich o'quvchilar jamoasini faollashtiradi. Bu bosqichning maqsadi mazkur mavzu bo'yicha bilimlarni eslatish va qayta tiklashga qaratilgan savollar tizimini va to'plamini tayyorlab olish lozim, bu savollar javobini topishga yo'naltiriladi. Fikrlash bosqichida ma'lumotlar ustida fikr yuritiladi: matn o'qiladi, o'ylangan, e'gallangan faktlar tahlil qilinadi. Refleksiya – tahlil bosqichida olingan bilimlar ijodiy fikrlash orqali xulosalanadi.

Klaster bilimlarni sistemalashtiradi. Butun bir mavzu klaster metodida olib borilishi mumkin. Dasturining borishi davomida yangi ma'lumotlar qo'shib boriladi, asosiy ma'lumotlar boshqa ranglar bilan ajratib boriladi.

Klasterni markazida asosiy tushuncha turadi. Klasterda noto'g'ri fikrlar tuzatilishi mumkin.

Masalan: O'quvchilar o'qigan asarlarining muhim tushunchalarini aytadi, o'quvchi doskaga yozib boradi.

Ish faoliyati davomida quyidagi ko'nikmalar rivojlantiriladi:

-savollar qo'ya bilish;

-asosiy fikrni ajratish;

-asar voqealarining kelib chiqish sababini aniqlash orqali ular o'rtasidagi bog'lanishlarni belgilash;

-qismdan umumiyga o'tish, muammoni to'liq anglash;

-taqqoslash va tahlil qilish;

-xulosa chiqarish.

Klaster nafaqat o'quv materialini sistemalashtiradi, balki o'quvchilarga o'zining fikrini aytilish, kuzatishlarini asoslash, erkin ijodiy faoliyat yuritish imkoniyatini ham beradi.

Klasterdan yangi mavzuni tushuntirishda ham foydalanish mumkin. Masalan, birinchi o'qish darsida o'qituvchi o'qish darslarining maqsad va vazifalarini o'quvchilarga tushuntirishi lozim. Bunda quyidagi klasterdan foydalanishi mumkin.

Bu klaster davom ettiriladi. O'quvchilar o'qish ko'nikmalarini o'zlashtirish uchun "O'qish "kitob" darsligida berilgan asarlarni

o'qilganini mashq qilishini, buning uchun ularni berilgan topshiriqlarni bajarish uchun necha marta o'qishini, asardagi voqealardan o'zini foydaviy xulosa chiqarishi lozimligini anglashi lozim.

To'g'ri o'qish

Ifodali o'qish

O'qish ko'nikmalari

Ongli o'qish

Tez o'qish

O'qish mavzulari

Vatan

Axloqiy.....

Vazifasi

Maqsadi

O'qish darslari

Tabiat

Tarbiyalash

"*Hunarning texnologiyasi*", "*Arva*" *metodi* kabi pedagogik texnologiyalardan foydalanish o'qish materiali – badiiy asar ustida amalga oshiriladigan ishlarining aniq maqsadga yo'naltirilishini, o'quv harakatlarning bosqichma-bosqich tashkil etilishini, ta'lim oluvchilarga individual yondashishni, o'quvchilar faoliyatini kuzatish va to'g'ri bilan baholashni ta'minlaydi.

"*Arva*" *metodida* o'rganilayotgan badiiy matn tarkibiy qismlarga ajratiladi. Bu texnologiya 4-sinfda "O'qish kitobi" darsligiga kiritilgan barcha asarlarni o'rganishga tatbiq etilishi mumkin. Masalan, "*Shaxzodaning bolaligi*" hikoyasi o'rganiladigan darsda asar dastlab muhaddan eshittiriladi. Asar 4 qismga bo'linadi. Sinf o'quvchilari ham alla kichik guruhga bo'linadi. Har bir guruhga o'qiydagan qismi belgilab ko'rsatiladi. Har bir guruh uchun bir xil topshiriq beriladi:

1-topshiriq. O'qigan qismlarining mazmunini to'liq gapirib berishga tayyorlanish. (Guruhning har bir ishtirokchisi bu topshiriqni bajarishga tayyorlanadi)

Ko'ngra guruhlar qayta tashkil qilinadi. Har bir guruhda oldingi guruhdagi bitta mutaxassis o'quvchi bo'ladi. Ular arra tishlari ketma-ketligida asar mazmunini mantiqiy izchillikda o'rtog'lariga hikoyalab beradi.

2-topshiriq: Har bir guruh asar yuzasidan berilgan quyidagi

savollarga javob beradi:

1. Malika Kuzbor Malikka nima uchun o'g'li Jaloliddinni aya-masdan tarbiya qilishni topshirdi?

2. Kuzbor Malikning Jaloliddinga chavandozlik sirlarini o'rga-tishining sababini izohlang.

3. Kuzbor Malikning Jaloliddinga o'q otish sirlarini o'rgatishining sababini izohlang.

4. Asar nima uchun to'rt qismga bo'lingi?

3-topshiriq. Asar qahramonlariga baho berish yuzasidan berilgan quyidagi topshiriqlarni bajaradilar va taqdimotga chiqadilar:

1. Malika Oychechak qanday ayol ekan? Unga malika va ona sifatida baho bering.

2. Kuzbor Malik qanday chavandoz va mergan ekan? Malikning malika Oychechakka munosabatida qanday xususiyatlarini payqadingiz?

3. Jaloliddin Kuzbordand nimalarni o'rgandi? U qanday shahzoda bo'lib yetishdi? Siz Jaloliddin haqida yana nimalarni bilasiz?

4-topshiriq. Nutq madaniyatini egallashga qaratilgan topshiriqlar:

1. Kuzbor Malikning Malika Oychechakka ko'rsatgan ehtiromlarini ifodalagan so'z va iboralarni aniqlab, lug'at daftaringizga yozing va taqdimotga chiqing (*ehtiram* ila bosh egdi, *tiz cho'kdi*, *buyuring*, *sadoqat* ila, *"Siz buyuk Xorazmshoh rafiqasi, men qulimgizman, e'tirozga og'iz juftlamog'chi bo'ldi, bosh ustiga, ta'zim ila"*).

2. Malika Oychechakning Kuzboriga ko'rsatgan ehtiromini ifodalovchi so'z va iboralarni aniqlab, lug'at daftaringizga yozing va taqdimotga chiqing (*yonidan joy ko'rsadi, og'a, o'tiring, minnatdorchilik bilan unga qaradi, uni yuz-xotir qilmang*).

3. Malika Oychechakning onalik tilaklarini ifodalovchi so'z va iboralarni aniqlab, lug'at daftaringizga yozing va taqdimotga chiqing (*injig-tantig shahzoda bo'lmasin, chinakam bahodir yigit bo'lsin, alp yigiti bo'lsin, zehni o'tkir, Jaloliddin valiahd, bugundan shogirdingiz, o'quvchingiz*).

O'quvchilar bu topshiriqlarni bajarish uchun asarni bir necha marta o'qiydi, o'qish ko'nikmalari takomillashadi. Asar mazmunini qayta hikoyalashda yuqorida yuqorida aniqlagan so'z va iboralarni nutqida qo'llaydi, nutqi rivojlanadi.

Matn ustida ishlash tarbiyaviy xulosa chiqarish bilan yakunlanadi.

Hunda asar qahramonlariga tavsif beriladi, bu orqali o'quvchilar o'zlariga hozirgi davr nuqtai nazar bilan yondashib tegishli xulosa chiqaradilar: har bir yigit ajdodlari kabi alp yigitlar, bahodir yigitlar bo'lib yetishishlari uchun harbiy bilimlarni egallamoqlari kerak degan xulosa keladilar.

Musobaqa tashkil qilish:

1. "Ifodali o'qish" musobaqasi. Hikoyaning bir qismini ifodali o'qiladi.

2. "Eng yaxshi hikoyachi" tanlovi. Hikoya matnga yaqinlashtirib qayta hikoyalatiladi.

Dars so'ngida o'quvchilarni rag'batlantirish.

Radliy asarlar tahlilida «Aqliy hujum» metodidan foydalanish samarali natija beradi. «Aqliy hujum» metodidan foydalanishda quyidagi qoidalar amal qilish talab etiladi:

- o'quvchilarni mavzi doirasida keng fikr yuritishga undash;
- ularning mantiqiy fikr ifodalashlariga erishish;
- har o'quvchi tomonida bayon qilingan fikrni rag'batlantirish;
- bildirilgan fikrlar orasidan eng maqbulini tanlab olish;
- yangi fikrlarning tug'ilishiga imkoniyat yaratish;
- dars davomida o'quvchilar faolligini davlat ta'lim standartlari asosida nazorat qilish;
- mustaqil fikr bildirishlariga va uni himoya qilishlariga imkoniyat yaratish.

"Aqliy hujum" metodini o'qituvchi darsning yangi mavzuni tushuntirish, mustahkamlash, mavzuni yakunlash — xulosalash bosqichlarida qo'llashi mumkin. Buning uchun o'qituvchi mavzu yuzasidan o'quvchilarni turlicha fikr yuritishga yo'naltiruvchi, bahamozaralariga sabab bo'luvchi, o'zining fikrlarini asoslashga undovchi muammoli savollar tuzishi lozim. Masalan, Xudoyberdi To'xta-boevning "Xatosini tushungan bola" hikoyasi yuzasidan 2-darsda "Muhabbat Qosimjonni tug'ilgan kuniga aynmay to'g'ri ish qildimi? Him uchun?" savoli asosida "Aqliy hujum"ni uyushtirish mumkin.

Hu savol Qosimjonning xususiyatlarini ochishga olib keladi. "Hilis texnologiyasi" o'quvchilar bilimini nazorat qilishning eng qulay usuli hisoblanadi. Masalan:

№	Savollar	Yakka javob	To'g'ri javob	Javoblar
1	"Odobli bo'lish osonmi" bo'limida berilgan asarlar nomi			"Qo'rqoq" hikoyasi
2	Qoravoy, Allazar amaki qaysi asar qahramonlari?			"Yaxshi bo'ldi" hikoyasi
3	"Bobosiga yordam berayotgan o'g'il yaxshi bo'lmay, be-lini ushlab, tomosha qilib turgan o'g'il yaxshi bo'ladimi?" parchasi qaysi asar-dan olingan?			"Yaxshi bo'ldi", "Sharq hikoyati"
4	"Ahmoq ekan manav bola, ahmoq haddan ziyoda" parchasi qaysi asardan olingan?			"Nurxon bilan Burxon"
5	"Yomon yiqilmadimmi, Qursin falokat, - dedi" parchasi qaysi asardan olingan?			"Sharq hikoyasi"
6	Qaysi asarlar mard, botir bolalar haqida hikoya qilinadi?			"Shahzodaning bolaligi", "Qo'rqoq"

Asar matni ustida yuqoridagi kabi olib boriladigan tahlillar 4-sinf o'quvchilarini "Pirls" xalqaro nazoratiga tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ma'lumki, 2021-yilda 4-sinf o'quvchilarining bilim, ko'nikma va malakalari jahon miqyosida "O'qish va uni tushunish sifati" aniqlash bo'yicha Pisa va Pirls nazoratidan o'tkaziladi.

O'quvchilarni Pirls nazoratiga tayyorlashda quyidagi ishlar amalga oshiriladi:

I. "Bobur va kabutar" rivoyati audiodan eshittiriladi (3-sinf "O'qish kitobi").

II. Asar vogelalarining izchilligi, rivojlanib borishi yuzasidan o'quvchilarning dastlabki tushunchalarini aniqlash:

1. Gaplarni asar vogelari tartibida raqamlang.

— U qovun sayliga chaqiribdur.

— Oliyhazrat, kabutar qilichlarni qindan sug'urmoq kerak,

deydur.

Kabutar "g'ulu-g'ulu" qilaveribdi.

Oliyhazrat, qovun ayni pishdi. Kelib, qo'l urib bersalar.

Javob:

1. Gaplarni asar vogelari tartibida raqamlang.

Xabar qilinglar, barcha qovun sayliga otlansin!

O'tgan yili qovun sayli xushxabarini xuddi shu jonivor

keltingan erdi.

Kabutarni tutib kelib, oyog'idagi mis halqani olib qarashsa,

kelibdan bir xat

Umarshayx ayonlari bilan qasrda o'tirgan ekan.

Javob:

II. Asar matni tahlili bilan bog'liq topshiriqlar:

1. "Nima uchun qilichni emas, aql-idrokni ishga solmoq lozimdur" gapining muallifi aniqlang?

A. Mirzo Bobur

B. Ayonlar

C. Umarshayx

D. Kabutar

3. "Hunarlik topqirliging boisi nadur? savolining javobini toping.

A. O'tgan yili qovun sayli xushxabarini xuddi shi kabutar keltingan

erdi.

B. Kamolning ko'zi kabutarning o'ng qanotidagi qora xolga

tushdi.

C. Xalqda "Oliyhazrat, qovun ayni pishdi" degan yozuv.

D. Oliyhazrat, kabutar qilichlarni qindan sug'urmoq kerak, deydur.

4. "Ziyorat, mis halqa, qora xol, topqir, hayratga tushgan, tax-

min erdim, hushyor, farnoyish beribdi, qilichlar qonsirab qolgan

ayonlar, otlansin, xushxabar keltiribdur, qilichni qindan sug'ur-

moq kerak, ayvon pesthoqiga qo'nibdi" so'zlari asardagi qaysi qah-

ramonlarga tegishligini yozing.

Javob:

A. Kelimgizda o'qing. Asarni qismlarga ajrating. Ularga sar-

lavha qo'ying.

B. "Nima uchun qilichni emas, aql-idrokni ishga solmoq lozim-

6. Asarni rollarga bo'lib ifodali o'qish.

7. Rivoyatni to'liq qayta hikoyalash.

Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, har bir darsda qanday metoddan foydalanish, darsda qanday usullarni qo'llash o'qituvchi tomonidan oldindan belgilab olinishi va ta'lim jarayoniga tatbiqi puxta ishlab chiqilishi lozim.

O'qish malakalarining sifatлари va ularni takomillashtirish usullari

Dastur talablarini to'liq bajarish va amalga oshirish uchun, birinchi navbatda, o'qish ko'nikmalarini to'g'ri va puxta egallash va takomillashtirib borish zarur. O'qish ko'nikmalari savod o'rgatish jarayonida shakllanadi, o'qitishning keyingi bosqichlarida takomillashadi.

O'qish malakalarining sifatlariga badiiy asar matnini to'g'ri, tez, ongli va ifodali o'qish kiradi. O'qish darslarida o'quvchilarning o'qish malakalari shakllantiriladi va takomillashtiriladi.

O'qish malakasining sifatлари o'zaro bog'liq bo'lib, ularning asosi **ongli o'qish** hisoblanadi. O'quvchi matnini tez va to'g'ri o'qish-yu, anglab o'qimasa yoki uning tez o'qishi natijasida bosh-qalar matn mazmunini tushumasa, to'g'ri o'qish-yu, o'ta sekin o'qish, nutq birliklari orasida to'xtamlarga e'tibor bermasa, matnda ifoda etilayotgan fikr tushunilmaydi. Muayyan tezlikda va to'g'ri o'qish ongli o'qishga xizmat qiladi, to'g'ri, tez va ongli o'qish esa ifodali o'qishning asosi hisoblanadi.

O'qish malakalarini egallash maktabda o'qitiladigan barcha predmetlarni muvaffaqiyati o'zlashtirishning muhim sharti hisoblanadi. O'qish faoliyatining asosiy turi bo'lib, o'quvchilarni g'oyaviy-siyosiy, aqliy, estetik va nutqiy tomondan rivojlantirish uchun juda katta imkoniyat yaratadi. Bu jarayon esa o'qish malakalarini o'stirish va takomillashtirish ushida tizimli va maqsadga muvofiq ishlashni talab qiladi.

O'qish malakasini egallash ancha murakkab bo'lib, uni shakllantirish uzoq vaqtni talab etadi. Ruhshunos olim T. G. Yegorov o'zining «Ocherki psixologii obucheniya detey cheniyyu» nomli asarida o'qish malakalarini shakllantirish jarayonini uch bosqichga ajratadi:

matnlik bosqich, sintetik bosqich va avtomatlashgan bosqich. Asaslik bosqich savod o'rgatish davriga to'g'ri keladi, bunda so'zni bo'g'in-harf tomonidan tahlil qilish va bo'g'inlab o'qish malakasi shakllantiriladi. **Sintetik bosqich** uchun so'zni sidirg'a o'qish xarakterlidir; bunda so'zni ko'rish orqali idrok qilish va uning talaffuzi so'z ma'nosini anglash bilan asosan mos keladi. O'qish so'z ma'nosini idrok qilish bilan amalga oshadi. O'quvchilar sintetik bosqichga 3-sinfda o'tadilar. Bundan keyingi yillarda o'qish avtomatlashka boradi.

O'qish darslarida asar ushida ishlashni shunday tashkil etish kerakki, asar mazmunini tahlil qilish o'qish malakalarini takomillashtirishga yo'naltirilgan bo'lsin.

To'g'ri o'qish. To'g'ri o'qish deganda xato qilmasdan, yangilishmasdan o'qish tushuniladi, ya'ni to'g'ri o'qish so'zning tovush-harf tarkibini, grammatik shakllarni buzmasdan, so'zdagi tovush yoki bo'g'inni tushirib qoldirmay, boshqa tovushni qo'shmay, harflar o'rnini almashirmay, aniq talaffuz qilib, so'zga urg'uni to'g'ri qo'yib o'qish hisoblanadi. M. Odilova va T. Ashrapovalar «*Adabiy talaffuz me'yorlariga qo'yilgan barcha talablar to'g'ri o'qish ko'nikmasiga boshlanilgandir*», - deb ta'kidlaydilar. Rus metodisti Yakovleva to'g'ri o'qishga quyidagicha ta'rif bergan: «*To'g'ri o'qish - bu materialni o'qish tomondan xatosiz va bir tekisda ravon nusxa ko'chirishdir*». Demak, to'g'ri o'qish so'zning tovush tarkibini, grammatik shaklini buzmasdan adabiy-ortoepik me'yorlar asosida o'qishdir.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida idrok etish, talaffuz qilish va matn mazmunini tushunish o'rtasida sintez yo'q bo'lgani uchun ular o'qishda xatoga yo'l qo'yadilar. Bu esa matn mazmunini tushunishni qiyinlashtiradi.

To'g'ri o'qish so'zning uzun-qisqaligiga, o'quvchining so'z boyligiga, ya'ni so'zning leksik ma'nosini qanchalik bilishiga hamda so'zning bo'g'in va morfemik tarkibiga bog'liq. O'quvchilar ko'pincha quyidagi sabablarga ko'ra xatoga yo'l qo'yadilar:

1. So'zni talaffuz qilish bilan uning ma'nosini tushunish o'rtasida sintez bo'lmagan uchun bola so'zning oldin tovush tomonini ko'radi, uni talaffuz qilishga oshiqadi. So'zning ma'nosini esa o'qituvchi chekda qoldiradi.

2. So'z ko'p bo'g'inli bo'lib, bola uni oldin eshitmagan bo'lsa,

xatoga yo'l qo'yadi.

3. So'zning ma'nosini bilmaslik tufayli xatoga yo'l qo'yadi.

4. Tez o'qiyman deb xatoga yo'l qo'yadi.

5. To'g'ri o'qish yorug'likka va yorug'likning tushishiga ham bog'liq.

6. Undosh tovush so'zning o'rtasida va oxirida kelgan yopiq bo'g'inli so'zlarni o'qishda qiyinlashtiradi.

Xato o'qishning oldini olish uchun quyidagilar e'tiborga olinadi:

1. Matnni o'qitishdan oldin undagi o'qitilishi qiyin so'z, birlama va gaplarni aniqlash va ular ustida ishlash usullarini belgilab olish. Tuzilishi murakkab so'zlarni bo'g'inlab o'qitilishni mashq qildirish.

2. Matnni o'qishdan oldin uning mazmunini tushunishni qiyinlashtiradigan so'zlarning lug'aviy ma'nosini tushuntirish. So'z ma'nosini izohlash usullarini aniqlash.

3. Vazifalarni aniq va tushunarli qilib berish.

4. Matnni diqqat-e'tibor bilan o'qishlari uchun sharoit yaratish.

5. Oldin ichda o'qitish, so'ng ovoz chiqarib o'qitish.

6. O'qitishda o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish, ya'ni matnni oson, o'rta qiyinlikda va qiyin o'qiladigan o'rnlarni belgilab olib, unga kuchi yetadigan o'quvchilarga oldindan taqsimlab berish.

7. O'quvchilarning o'qishini muntazam tekshirib turish.

8. Xatoning xarakteriga qarab, uni metodik tomondan to'g'ri tuzatish yo'lini aniqlash.

9. O'quvchilarni xato qilish mumkin bo'lgan o'rindan ogohlantirib turish.

10. Xatcho'pdan foydalanish.

11. Xato o'qish o'quvchining shaxsiy ko'ruv sezgisiga bog'liq bo'lsa, bu jihanni ham hisobga olish.

O'qituvchining tuzilishi murakkab so'zlarni oldindan xattaxtaga yoki kartonga bo'g'inlarga bo'lib yozib qo'yib, o'quvchilarga ovoz chiqarib birgalikda o'qitishi yaxshi natija beradi.

O'quvchilar yo'l qo'ygan xato ikki xil yo'l bilan tuzatiladi:

1. O'quvchi so'z oxiridagi qo'shimchani noto'g'ri o'qisa, o'quvchini o'qishdan to'xtatmasdan xatoni to'g'rilash mumkin.

2. Xato o'qish bilan gaplarning mazmuni buzilsa, qayta o'qitish

usulidan foydalaniladi. Bunda o'quvchiga o'qigan matni yuzasidan ayvol berilsa, o'quvchi e'tibori bo'lib qayta o'qiydi.

Tez o'qish. Tez o'qish me'yoriy tezlikda o'qish bo'lib, bunda o'qish sur'ati matning mazmunini tushunishdan ajralib qolmasligi kerak. O'qish tezligi matni tushunish tezligi bilan muvofiq ravishda o'qib borishi lozim. O'qilayotgan asar mazmunini o'zlashtirishni, matn mazmunini ogli idrok etishni ta'minlaydigan o'qish tez o'qish deyiladi.

O'qish sifatlarini yaxshi o'zlashtirgan holda o'quvchilarning o'qish sur'ati bir-biridan farq qiladi. Bu dastur talablarini bajarmadi, degan gap emas. Og'zaki nutq tempiga to'g'ri keladigan o'qish sur'ati normal tezlik hisoblanadi. Chunki o'ta tez ham, o'ta sekin o'qish ham matn mazmunini o'zlashtirishni qiyinlashtiradi.

O'qish tezligi bir daqiqada o'qiladigan so'zlar soni bilan belgilanadi. 2005-yilda e'tlon qilingan o'qish dasturida 1-sinfning 2-yarim yilligida o'qish sur'ati 20-25 so'z (notanish matni o'qish tezligi 20-25 so'z); o'quv yili oxirida 25-30 so'z; 2-sinfning 1-yarim yilligida matni o'qish tezligi 30-35 so'z; 2-yarim yilligida 40-50 so'z; 3-sinfning 1-yarim yilligida 60-70 so'z; 2-yarim yilligida 70-80 so'z; 4-sinfning 1-yarim yilligida ichda ovozsiz 110-130 so'z, ovoqli o'qishda 90-100 so'z deb belgilangan.

2017-yilda e'tlon qilingan o'qish dasturida 1-sinfning 2-yarim yilligida o'qish sur'ati 20-25 so'z (notanish matni o'qish tezligi 20-25 so'z); o'quv yili oxirida 25-30 so'z; 2-sinfning 1-yarim yilligida matni o'qish tezligi 30-35 so'z; 2-yarim yilligida 40-50 so'z; 3-sinfning 1-yarim yilligida 60-70 so'z; 2-yarim yilligida 70-80 so'z; 4-sinfning 1-yarim yilligida ichda ovozsiz 110-130 so'z, ovoqli o'qishda 90-100 so'z deb belgilangan.

Talabalar shuni ko'rsatadiki, bir daqiqada bola 250 so'zli matni o'qisa, undagi 200 ta so'zni eslab qolar ekan. Agar harflab, bo'g'inlab o'qisa, uning diqqat markazida so'z emas, bo'g'in bo'ladi. Natijada u so'zlarni eslab qola olmaydi. Bu 4-sinf o'quvchilarning o'qish tezligiga ta'biq etilsa, 125 so'zdan 100 so'zni eslab qoladi. Bu esa yopiq ko'rsatkichlarga erishish imkonini beradi. 4-sinfda bir daqiqada 170-180 ta so'z o'qiydigan o'quvchilar ham bor.

O'qish tezligi to'rt yil davomida to'g'ri va ogli o'qish bilan bog'liq holda asta ortib boradi. O'qish tezligini tekshirganda

o'qituvchi o'qiladigan materialning xarakterini, ya'ni g'oyaviy-mavzuviy murakkabligini, so'z va gaplarning tuzilishini, ularning bolalar nutqida qaydarajada ishlatilishini, o'qishning to'g'ri va ongli bo'lishini hisobga oladi. O'quvchilarning o'qish tezligi har xil bo'ladi, albatta. O'qituvchining vazifasi barcha o'quvchilarning o'qish tezligini, iloji boricha bir xillikka keltirishdan iborat. O'qish sur'atini oshirishda tez aytilishlarni, maqollarni yod oldirish va matnini ovoz chiqarib o'qishni mashq qilish kabilar samarali usullardan hisoblanadi.

Ongli o'qish. Ongli o'qish yaxshi o'qishning asosiy sifati hisoblanadi. Ongli o'qish o'qilgan matnning aniq mazmunini, asarning g'oyaviy yo'nalishini, obrazlarini va badiiy vositalarining rolini tushunib o'qish, shuningdek, asarda tasvirlangan voqea-hodisalarga o'z munosabatini ifodalay olishdir. Ongli o'qish o'z navbatida, o'quvchilarning zarur hayotiy tajribasiga, so'zning leksik ma'nosini, gapda so'zlarning bog'lanishini tushunishga va bir qator metodik shartlarga bog'liq. Hozirda ongli o'qish atamasi adabiyotlarda va maktab tajribasida ikki ma'noda: birinchidan, o'qish jarayonini egallashga nisbatan o'qish texnikasi ma'nosida, ikkinchidan, keng ma'nodagi o'qishga nisbatan o'qish sifatlardan biri ma'nosida qo'llanadi. Matnning ongli o'qish uchun o'quvchilar to'g'ri, me'yorida o'qishni egallagan bo'lishlari va o'qish jarayonida qiyinlashtiruvchi talab etiladi. O'quvchilar matnning ongli o'qishlari uchun matn mazmuni va badiiy vositalari jihatidan tahlil qilinadi.

Ongli o'qishning muhim sharti asar qurilishi va mazmunini tushunish hisoblanadi. O'qituvchi ongli o'qishni matnning ifodali o'qishga (agar ovoz chiqarib o'qilsa) va asar mazmunini yuzasidan berilgan savollarga javobning to'g'riligiga, asar voqealari va qahramonlarning xatti-harakatiga bildirgan munosabatiga qarab baholaydi. Ongli o'qish va ifodali o'qish bir-birini taqozo qiladi, ammo bir-biriga aynan o'xshamaydigan o'qish sifatlari.

Ifodali o'qish. Ifodali o'qish intonatsiya — ohang yordamida asarning g'oyasi va jozibasini to'g'ri, aniq, yozuvchi niyatiga mos ravishda ifodalay bilishdir. «Ifodali o'qish adabiyotni aniq va ko'rgazmali o'qitishning dastlabki va asosiy shaklidir», deb ta'kidlaydi metodist olimi M.A. Ribnikova. Demak, «Ifodali o'qishning asosiy vazifasi asarning mazmunini va emotsionalligini intonatsiya orqali

o'quvchilarga ko'rgazmali qilib ko'rsatishdir. Ifodali o'qishning asosiy tamoyili o'qiladigan asar g'oyasi va badiiy qimmatini chuqur tushuntirishdir».

Intonatsiya (ohang). Intonatsiya og'zaki nutqning birgalikda harakat qiluvchi elementlari: urg'u, nutq tempi va ritmi, pauza, ovozning past-balandligining yig'indisidir. Bu elementlar bir-biriga ta'sir etadi va hammasi birgalikda asarning mazmunini, g'oyasini, qahramonlarning turli kayfiyatini, ichki kechinmalarini ifodalaydi.

O'quvchilar ifodali nutq asoslarini egallashlari uchun muhim shartlar quyidagilardan iborat:

1. *Nutq jarayonida naqasni to'g'ri olish va to'g'ri taqsimlay bilish.*

2. *Har bir tovushning to'g'ri artikulyatsiyasi va aniq diktsiya (harro gapirish) malakasini egallash.*

3. *Adabiy talaffuz me'yorlarini egallash.*

Bu shartlar faqat ifodali o'qishgagina emas, balki ifodali nutqqa, ya'ni hikoya qilishga ham taalluqlidir. O'quvchining har qanday og'zaki hikoyasi ifodali bo'lishi zarur.

Ifodali o'qishning asosiy vositalaridan biri **ovoz**dir. Ovoz nafas bilan uzviy bog'lanadi. Shuning uchun o'qituvchi bolalarning ifodali nutq ustida ishlashni talaffuz qilayotganda o'z nafasini boshqara olish va ovozdin to'g'ri foydalanishga o'rgatishdan boshlaydi. Ovoz kuchli baland-pastlik, uzun-qisqalik, tezlik (temp), yoqimlilik, yopiqmavzilik xususiyatlari bilan xarakterlanadi. O'quvchilar matn mazmuniga qarab, baland yoki past ovozda o'qish(gapirish)ga, nutqda tez o'rtnacha yoki sekin tempni tanlashga, biror tuyg'uni ifodalashga o'rgatiladi. Ifodali o'qishga o'rgatishda o'quvchilar pauza va logik ong'u bilan ham tanishtiriladi.

Ifodali o'qishga tayyorlanish shartli ravishda uch bosqichga bo'linadi:

1. Asarning aniq mazmunini tushunish, unda qatnashgan shaxslarning xatti-harakatini tahlil qilish, asarning g'oyasini belgilash, ya'ni asarning g'oyaviy-mavzuviy asosini, uning obrazlarini badiiy vositalari bilan yaxlit holda tushunish.

2. Matnning qaysi joyida to'xtam (pauza) qilishni, mantiqiy urg'u-nutq o'rtni, o'qish tempini belgilab olish.

3. O'qishni mashq qilish, muallif fikrini, uning tasvirlangan voqea-hodisalarga va qatnashuvchi shaxslarga munosabatini ovoz

bilan ifodalay olish uchun matni qayta o'qish.

Asarning mazmuni va g'oyaviy yo'nalishini tahlil qilish ifodali o'qishga o'rgatish bilan bog'lab olib boriladi. Ifodali o'qishga o'rgatishda matn mazmunini tushunish, muallif hikoya qilgan voqealarga o'z munosabatini bildirish asosiy vazifa hisoblanadi. O'quvchilarda ifodali o'qish malakasini shakllantirish uchun asarni o'qituvchining ifodali o'qishi muhim ahamiyatga ega.

O'qish turlari

Boshlang'ich ta'limda o'qishning uch turidan foydalaniladi:

1. *Ovozli o'qish.*
2. *Ichda o'qish.*
3. *Shivirlab o'qish*

Ovozli o'qish ovozga asoslangan o'qish bo'lib, undan ta'lim jarayonida keng foydalaniladi.

Ovozli o'qishning yakka, jo'r va rollarga bo'lib o'qish usullari mavjud. Yod aytish ham ovozi o'qishning bir shaklidir.

Ichda o'qish ham tovushga asoslangan, lekin unda ovozni o'qiladi.

Shivirlab o'qish yarim ovoz bilan o'qishdir. Malakali kitobxon o'qishning har uch turini bilishi zarur.

Ovozli o'qishning ham, ovozsiz ichda o'qishning ham, shivirlab o'qishning ham o'z qo'llanish o'rni va afzalliklari hamda kamchiliklari bor. Masalan, 2-sinf o'quvchilari ichda o'qiganda kam so'z o'qiydi, so'zning ma'nolarini tushunmay qoladi, o'qiganlarining mazmunini to'liq o'zlashtira olmaydilar.

Psixologik izlanishlar shuni ko'rsatadiki, o'qishni endi o'rganayotgan o'quvchilar o'qiyotgan matni tushunib borishlari uchun eshitish sezgisiga ham e'tibor qaratganlar. Ikkinchidan, 2-sinf o'quvchilarida o'qish ko'nikmalari yaxshi shakllanmagani uchun ichda o'qish jarayonida ayrim so'zlarni noto'g'ri o'qish natijasida uning ma'nosini tushunmaganlar. Shularni nazarda tutgan holda, 1-2-sinflarda ovozi va shivirlab o'qishdan foydalaniladi.

3-4-sinflarda ovozi o'qish bilan birga ichda o'qishdan ham foydalaniladi. Bu sinflarda ichda o'qish ancha samarali bo'ladi, lekin bunda ichda o'qish mexanik o'qishga aylanmasligi kerak.

Ichda o'qish biror maqsadga yo'naltirilishi, ya'ni quyidagicha turli topshiriqlar asosida ichda o'qitilishi lozim:

– She'rni ichingizda o'qib, ifodali o'qishga tayyorlaning.

– Ichda o'qing, ma'nosi tushunarsiz so'zlarni aniqlab, lug'at daf-ingizga yozing. Lug'atdan foydalanib, ularning ma'nosini izoh-lashga harakat qiling.

– Hikoyani ichingizda o'qib, uni qismlarga bo'ling.

– Ichingizda o'qib, ovoz chiqarib to'g'ri o'qishga tayyorlaning.

– Ichingizda o'qing. Tabiatning ko'rinishi tasvirlangan o'rinni toping.

Bu topshiriqlar sinfdan sinfga o'tgan sari murakkablashib boradi.

Hunda o'quvchilarning asarni qanchalik idrok etganliklari tekshirilib bo'lishi zarur.

Ichda o'qish quyidagi afzalliklarga ega:

1. Bir vaqtning o'zida butun sinf o'quvchilari o'qiydi.

2. O'quvchilarda asar matni ustida mustaqil ishlash ko'nikmalari takomillashadi.

3. O'qituvchi har bir o'quvchining mustaqil ishlash jarayonida o'zlashtirish darajasini aniqlaydi.

4. Ichda o'qishda ongli o'qishga talab va e'tibor kuchayadi.

Ichda o'qishda o'qituvchi o'quvchilar o'qishidagi kamchiliklarni aniqlay olmaydi. Bu undan foydalanishni cheklab qo'yadi.

Ovozli o'qishning afzalliklari quyidagilar:

1. O'qituvchi o'quvchilarning xato va kamchiliklarini, o'qish ko'nikmalarini aniqlay oladi.

2. Kichik yoshdagi o'quvchilar ovoz chiqarib o'qisalar, matn mazmunini tez tushunib oladilar.

3. Ovozi o'qishdan kitobxon estetik zavq oladi.

4. Ovozi o'qishda ifodalilikka katta e'tibor beriladi.

5. Ovozi o'qish o'quvchilar lug'atini bo'yitish va nutqini o'zlashtirishda katta ahamiyatga ega.

Shivirlab (yarim ovozi) o'qish darsning tashkiliy qismlarida, o'qituvchi sinf jurnali bilan mashg'ul paytda yoki o'quvchilarni darsga tayyorlash bosqichlarida o'tkaziladi.

Maktabda o'qishning bu uch turi almashtirib turiladi. 1-2-sinflarda ovozi va shivirlab (pichirlab) o'qishdan ichda o'qishga o'tilga, 3-4-sinflarda ichda o'qishdan ovozi o'qishga o'tiladi. 3-4-sinflarda

o'qish turlaridan foydalanishda chegara qo'yilmaydi.

Boshlang'ich sinflarda o'qishning hamma turiga bir xil talab qo'yiladi, ya'ni o'qish to'g'ri bo'lishi, tez, ongli va ifodali bo'lishi zarur.

Kichik yoshdagi o'quvchilarning badiiy asarni idrok etishdagi psixologik xususiyatlari

Boshlang'ich sinflarda badiiy asarni tahlil qilish metodikasida kichik yoshdagi o'quvchilarning badiiy asarni idrok qilishidagi psixologik xususiyatlar hisobga olinadi. Ruhshunos olimlarning tekshirishlaridan ma'lum bo'lishicha, asarni idrok qilishga, bilim olishga xizmat qiladigan komponentlar bilan birga, uni emosional-estetik his etish ham kiradi. Badiiy asarni yaxshi idrok etish uchun uni tushunishning o'ziga yetarli emas. Asarni idrok etish murakkab jarayon bo'lib, asarga unda tasvirlangan voqealikka qandaydir munosabatning yuzaga kelishini o'z ichiga oladi. Psixologik tekshirishlar natijasida kichik yoshdagi o'quvchilarning adabiy qahramonlarni idrok etishi va baholashidagi psixologik xususiyatlari o'rganilgan va ular adabiy qahramonga ikki xil munosabatda bo'lishlari aniqlangan:

1. Adabiy qahramonga emosional munosabat.
2. Elementar tahlil qilish.

Asarda qatnashuvchi shaxslarga baho berishda o'quvchilar o'z shaxsiy va axloqiy tushunchalaridan foydalanadilar. Bunday axloqiy tushunchalar kichik yoshdagi o'quvchilarda chegaralangan bo'ladi, albatta. Ular axloqiy sifatlardan botirlik, to'g'rilik, mehnatsevarlik, yaxshilik tushunchalarini ko'p ishlatadilar. Qahramonlarning boshqa sifatlari tasvirlash uchun ularning so'z boyliklari yetishmaydi. O'qituvchining vazifasi o'quvchilar bilan asarni tahlil qilib, ular nutqiga personajlarning axloqiy, intellektual, emosional sifatlari tasvirlashi so'zlarni kirita borishdan iborat. Bu adabiy qahramonlarning xarakterini yaxshi yoritish shartlaridan biri hisoblanadi.

Asardagi qahramonlarning xakteri ularning axloqiy sifatlari anglash asosida tushuniladi. Bunda qahramonning nima qilishi emas, nima uchun shunday qilishi kerakligini bilish muhimdir. Ushbu jarayonda asar qahramonlarining axloqiy sifatlari ustida ko'proq

tehlash lozim.

4-sinfda *«Qodir bilan Sobir»* hikoyasidagi Qodir va uning xislatlarini o'qishda tanlab o'qish asosida tarmoqlash usulidan foydalanish mumkin. O'qituvchi bergan savollarga o'quvchi-larning javobini xattaxtada tarmoqlash usulida yoritib boradi. Masalan, *«Qodir qanday bola?»*, *«Qodirning maqtalanoqligi tas-virlangan o'rinni topib o'qing»*, *«Qodirning qo'rqoqligi ifodalangan o'rinni topib o'qing»*, *«Qodirning yolg'on gapini Sobir qanday to'g'riladi?»*, *«Shu o'rinni topib o'qing»*, *«Qodirning zo'ravonligi ifodalangan o'rinni topib o'qing»*. O'qigan qismlaringiz asosida *Qodirning xususiyatlarini ta-bolab ber-ing»* kabi savollar asosida quyidagicha jadval hosil bo'ladi:

Yonidagi bolalarni turtadi
Popkasining changi bilan sinfga kirmoqchi bo'ladi
Qo'rqoq
Zo'ravon
Odanday-odanday baliqlarni tutib olganimiz
Darsdan kechikkanda
«Balada edim» deb yolg'on gapirdi
Komandir bo'laman
Maqtalanoq
Yolg'onchi
fozalikka rioya qilmaydi
Qodir
fedan qo'rqib qochadi
O'qish darslarida o'qilayotgan asarning ongli o'zlashtirishini ta'minlashda o'quvchilarning psixologik xususiyatlarini albatta hisobga olish zarur.

Boshlang'ich sinflarda badiiy asarni tahlil qilishning metodik asoslari

Zamonaviy maktab oldiga qo'yilgan vazifalar, kichik maktab tashkilotidagi o'quvchilar umumiy rivojlanishining o'rganiligi, psixologiya va xususiy metodika sohasidagi yutuqlar sinfga o'qish mazmuni va o'qitish metodlariga o'zgartirish kiritishni talab etmoqda. Shunday bo'lg' holda badiiy asarni tahlil qilish metodikasi

takomillashтира borildi: takroriy bayon qilish mashqlari kamaytirildi, ijodiy va o'qilgan matn yuzasidan o'z fikrini bayon qilish ko'nikmasini o'stiradigan mashqlar ko'paytirildi, asar qismlari ustida emas, balki yaxlit asar ustida ishlanadigan bo'ldi, asar g'oyasi va obrazlarini tushuntirishda o'quvchilarning mustaqilligi ortdi, matn ustida ishlashda xilma-xil topshiriq turlaridan, ta'limda texnika vositalaridan va ilg'or pedagogik texnologiya usullaridan ko'proq foydalanila boshlandi va h.k.

XX asrning 60-yillarida yaratilgan maktab dasturida kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda shakllantiriladigan matn ustida ishlash ko'nikmalari belgilab berildi, shuningdek, 1-4-sinflarda o'qish malakasiga qo'yilgan talablar ancha aniq ajratildi. XX asrning 70-yillari boshlarida mazmunni va metodik apparati jihatidan hayotga yaqinlashtirilgan o'qish kitoblari yaratildi.

Mustaqillik tufayli ta'lim sohasida ham katta islohotlar amalga oshirildi. 1999-yil boshlang'ich ta'limning ham "Davlat ta'lim standarti" yaratildi, o'quv dasturlari yangilandi. 2005-yil tajribasino'v natijalari hisobga olinib, davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturlari qayta ko'rib chiqildi, "O'qish kitobi" darsliklari ham yangilandi.

O'zbek maktablarida tanig'li rus metodist-olimlari T. G. Ramzaeva, M. S. Vasileva, V. G. Goretskiy, K. T. Golenkina, L. A. Gorbushina, M. I. Omorokova, Ye. A. Nikitina, N. S. Rojdestvenskiy, o'zbek olimlaridan A. Zunnunov, K. Qosimova, Q. Abdullaeva, S. Matchonov, M. Yusupov, M. Umarova, X. G'ulomovalar ishlab chiqqan takomillashgan sinfda o'qish metodikasidan ijodiy foydalanilmog'da. Boshlang'ich sinflarda badiiy asar quyidagi muhim metodik shartlar asosida tahlil qilinadi:

1. Asar mazmunini tahlil qilish va to'g'ri, tez, ong'li, ifodali o'qish malakalarini shakllantirish bir jarayonda boradi (asarning mazmunini tushuntirishga oid topshiriq o'qish malakalarini takomillashtirish topshirig'i ham hisoblanadi).

2. Asarning g'oyaviy asoslari va mavzusini, uning obrazlar, syujet chizig'i, kompozitsiyasi va tasviriy vositalarini tushuntirish o'quvchilarning shaxs sifatida umumiy kamol topishiga yaxshi xizmat qiladi, shuningdek, bog'lanishli nutqining o'sishi (lug'atning bo'yishi va faollashishi)ni ta'minlaydi.

3. O'quvchilarning hayotiy tajribasiga tayyanish asar mazmunini ong'li idrok etishning asosi va uni tahlil qilishning zaruriy sharti hisoblanadi.

4. Sinfda o'qishga o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish, atrof-muhit haqidagi bilimlarini kengaytirish va ilmiy dunyoqarashlarini shakllantirishning samarali vositasi sifatida qaraladi.

Asarni tahlil qilishda hisobga olish zarur bo'lgan muhim omillardan biri uning o'quvchilarga **hissiy ta'siridir**. O'quvchilar muallifning asarini fikrini tushunibgina qolmay, muallif hayajonlangan voqea bilan ham hayajonlansinlar. Matnni tahlil qilish o'quvchida fikr qo'zg'atishi, hayotiy tajribasining muallif qayd etgan dalillarga to'g'ri kelish-kelmasligini aniqlashi zarur. Tahlil davomida asarning estetik qiymati, badiiy go'zalligi ham alohida qayd qilib o'tiladi.

O'qish darslarida o'quvchilarda badiiy asarlarning bir-biridan farqlari ajrata olish, yozuvchining hayotiy voqealarni qanday badiiy vositalar orqali aks ettirgani va qanday obrazlar yaratganini aniqlay olish, mustaqil o'qish va asarni tahlil qilish malakasini hosil qilinadi. O'quvchilar adabiy ma'lumotlarni o'zlashtirish orqali badiiy asarning mazmunini, g'oyasi va ahamiyatini anglab ola boshlaydilar.

O'quvchilarning nutqini o'stirishda, yuqoridagilar bilan birga, adabiy tushunchalarni shakllantirish ham muhim o'rin tutadi. O'quvchilar adabiy tushunchalarni o'rganish natijasida badiiy adabiyot asarining bir turi ekanligi, uning hayot bilan aloqadorligini bilib olishlar.

Boshlang'ich sinflarda asar tahlilida badiiy til vositalari – sifatlash, o'zlashtirish, jonlantirish, mubolag'a va adabiy janr turlari – ertak, hikoya, masal, she'r, doston, maqol, topishmoq kabilar bilan amaliy ishlashda tanishtiriladi.

Badiiy asar tilini tahlil qilish orqali o'quvchilarda o'z ona tiliga muhabbat hissi, badiiy asarni ong'li o'qish ko'nikmasi o'stiriladi, asar g'oyasini chuqur idrok etishga zamin hozirlanadi, o'quvchilar nutqi rivojlanadi.

Xalq og'zaki ijodida ertak janrining bolalar tomonidan yaxshi qabul qilinib, qiziqib o'qilishining sabablaridan biri ertak tilining ta'sirchanligi, o'k'ir syujetligi va xalq tiliga yaqinligidir. Ertak o'qib bo'lingach, uning badiiy tili ustida ishlashga alohida ahamiyat berish zarur.

3-sinf «O'qish kitobi»da keltirilgan «*Olinish gaz argon*» ertagida «hammaning ishi ishda, oshi oshda qolib, jang maydoniga qarab yuguribdi» "... g'azabga to'lib, ... yelday yuguribdi" kabi badiiy vositalar yordamida tasvirlangan manzaralar juda ko'p. Ular ustida ishlash o'quvchi nutqini o'stirish bilan birga ularni fikr yuritishga, mulohaza qilishga ham o'rgatadi.

Ertaklarda o'xshatishlar, jonlantirish va mubolag'alardan foydalanilgan. O'quvchilarga ularni izohlab berish, keyinchalik matndan topirish, qayta hikoyalashda ulardan nutqlarida foydalanishga o'rgatish zarur.

Asar o'qib bo'lingach, badiiy til vositalari ustida ishlanaadi. Chunki ularning ma'nosi matndan, asar mazmunidan anglashiladi. Ayniqsa, masallarda allegoriyani ochishda ko'chma ma'noli so'zlardan ko'p foydalaniladi. Ular bolalarga masal mazmunini tushunishga xalal bergani uchun ayrim ko'chma ma'noda ishlatilgan so'zlar asarni o'qishdan oldin tushuntiriladi.

3-sinf «O'qish kitobi»dan o'rin olgan «*Ayamajiz*» (*Qudrat Hikmat*) she'rida "Bo'ralar qor kapalak", "Bog'lar sokin mizg'ishar Misoli oq kapalak", "Muz oynalar sovuq yeb" misralarida o'xshatish, jonlantirish; "Saxiy ona tabiat", "quchog'ida havo sof" misralarida metafora, "Ayamajiz izg'iydi, Ko'chalarda tutog'ib, Shox-shabbani tortqilar, Yalmog'izdek yutog'ib" kabi misralarda o'xshatish, jonlantirishlar qo'llangan.

4-sinf «O'qish kitobi»dan o'rin olgan «*Qish to'zg'itar momiq par*» (*Qudrat Hikmat*) she'rida «*Yerga serbar oq namat*», «*Pirpiratib ko'zini Avtobuslar o'radi. Qahraton qish hovurni Mo'rkon kabi yutadi*», «*Tomlar kiydi oq qalpog', Hovlilarda sep tepa Osmo'ni elak nazdima, Shahrinizga un separ*» misralarida o'xshatish, jonlantirishlar qo'llangan. Bular ustida ishlaganda quyidagicha savol-topshiriqlardan foydalanish mumkin:

1. *Shoir qorni nimaga o'xshatadi?* (momiq parga).
2. *Avtobus chiroqlarini-chi?* (Pirpiragan ko'zga).
3. "Muz oynalar sovuq yeb" misralarini qanday tushunasiz? Oyna sovuq qotadimi?

Ushbu darslikning «*Kumush qish*» bo'limida «*Qish*» matni berilgan. Ushbu matnda ham ko'plab jonlantirishlar qo'llangan. Masalan, «*hamma yogda sovuq izg'irin kezadi*», «*Inqar og'riq kabi qari*

bol, oynalarni *bezat* qish - *gulkor*», «*Daraxt kuraklari rohatlanib uxlamoqda*», «*hozir urug'lar tinch uyquda*» kabi. Matn tahlilida «*Matnning birinchi qismini o'qing. Unda qaysi so'z o'z ma'nosidan boshqa ma'noda qo'llangan?*» yoki «*Matnning ikkinchi qismida jonsiz narsalar jonidek tasvirlangan o'rinlarni topib o'qing. Boshqa ma'noda qo'llangan so'zlarni o'z ma'nosida qo'llab gap tuzing. Bu so'zlar qanday ma'noda qo'llanganda ta'sirchan bo'ladi?*» kabi savol-topshiriqlardan foydalanish mumkin.

Maqol janrida ham ko'chma ma'noli so'zlar ko'p qo'llanadi. Maqol uchun «*Yurt boshiga ish tushsa, Er yigit hozir*» maqolida *boshiga* so'zi metafora yo'li bilan ma'nosi ko'chgan, o'quvchilarga ushbu ma'nosi qanday usul bilan ko'chganligi aytilmaydi, faqat *boshiga* ma'noda qo'llanganligi o'z ma'nosi bilan taqqoslangan holda o'quvchilarga o'rgatiladi.

Tarkixy asarlarda ham ta'sirchan, tasviriy-bo'yovdor so'zlar ko'p uchraydi. Jumladan, «*Bobur va kabutar*» asarida *hazrat, a'yollar, o'liy hazrat* so'zlari qo'llangan. Asar matnida qadimiy davr bilan bog'liq qo'shimchalarning qo'llanilishi ham asarga joziba bag'ishlaydi. Masalan: «*Kabutar ne deydu?*» kabi. Mazkur asarda ikkinchi shaxs qo'shimchasi o'rinda hurmat ma'nosidagi uchinchi shaxs qo'shimchasi qo'llangan: «*Xatda: O'liy hazrat, qovun ayri pishdi. Kechib qo'lurib bersalar*». Shu o'rindagi «*qo'lurib bersalar*» birikmasi ibora hisoblanadi. Iboralar doim ko'chma ma'no ifodalab, nutqning ta'sirchanligini oshiradi. Matndan iboralar aniqlangach, ma'nosini tushlashdan tashqari, ularga ma'nodosh yoki qarama-qarshi ma'noli iboralarni topshirish ham yaxshi samara beradi.

Topshimog'larda ham jonlantirish va o'xshatishlar juda ko'p. Masalan, «*dyoz bobo novvoj soldi, Olgan edim, qo'lim qoldi*» topshimog'ida o'xshatish, «*Chiq-chiq*» ishlab tolmoydi, *tunda uxlab qolmaydi*» topshimog'ida jonlantirish qo'llangan.

«*Humoli va Tipratikan*», «*O'yar toshbaqa*» masallarida ham badiiy til vositalari mavjud. Xususan, ularda «*O'g'irlik mol aylar jonsirake*», «*Bola ko'ngin ko'tarar*», «*Kosang joningga huzur*», «*Shunga qalqon usi-boshi*», «*Parcha go'shi bo'lib yurar*», «*Jish toshbaqa*» kabi ibora, birikma va gaplar uchraydiki, ular ustida ishlab «*Bunday majorolar qachon va kimlar orasida bo'lib o'tishi mumkin?*», «*Ular hayotdan misollar keltiring*» kabi topshiriqlar

berish, ulardagi ma'noni boshqacha yo'sinda bayon ettirish, o'zaro taqqoslash, ta'sirchanligidagi farqni aniqlatish katta ta'limiy ahamiyat kasb etadi. Masalan: «*Bola ko'nglin ko'tarar*» - Bolalarga yaxshi gaplar gapirar, «*Kosang joningga huzur*» - Kosang joningni, sog'lig'ingni asraydi» kabi.

Boshlang'ich sinflarda adabiy tushunchalar va badiiy vositalar ustida ishlash o'quvchilarning ijodiy tafakkurini o'stirishga, ularda jonlantirish, o'xshatish, mubolag'a kabi adabiy tushunchalar yuzasidan dastlabki tasavvur hosil qilishga yordam beradi.

O'qish metodikasi adabiyotshunoslik, psixologiya, pedagogika ishlab bergan nazariy qoidalariga asoslanadi. Sinfda o'qishni to'g'ri uyushtirish uchun o'qituvchi badiiy asarning o'ziga xos xususiyatlarini, ta'limning turli bosqichlarida o'qish jarayonining psixologik asoslarini, kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning matni idrok etish va o'zlashtirish xususiyatlarini hisobga olishi zarur.

O'qish ta'limi bo'yicha o'quvchilarni faqat matn bilan tanishtirish yordamida dastur talablariga javob berib bo'lmaydi. Negaki, matn tagzaminidagi tarbiyaviy g'oya uni tushunish, idrok qilish natijasidagina ochiladi. Boshqacha aytganda, har qanday asardagi sehr-joziba matn zaminidagi yashirin mazmun-mohiyatni anglab yetilganda o'quvchi diqqatini o'ziga jalb etishi mumkin. Bunga adabiy-nazariy tushunchalarni o'zlashtirish, adabiy tahlil malakalarini shakllantirish orqali erishiladi.

Asar tahlili jarayonida o'qituvchi savollariga o'quvchilarning o'z so'zlari bilan javob berishi ham matnda tasvirlangan voqea-hodisalar yuzasidan mantiqiy fikrlashga, qahramonlarning xatti-harakatlarini to'g'ri baholashga yaqindan yordam beradi. Savollar uzug-yulug va mantiqsiz bo'lmagan, qat'iy maqsad asosida izchil berilishi o'quvchilarning o'qilgan matn mohiyatini chuqur anglab yetishlariga imkon yaratadi, chunki har qanday javob mustaqillikni taqozo etadi.

Ta'kidlash joizki, o'quvchilarning o'zlarini ham savol tuzishga o'rgatish lozim. K. D. Ushinskiy qayd etganidek, to'g'ri qo'yilgan masalaning o'zi yarim javobdir. Matn yuzasidan savol tuzishda o'quvchining dars mavzusi bilan bog'liq jihatlarga e'tibor berishi asarda tasvirlangan voqea-hodisalar o'rtasidagi sababiy bog'lanishlarni bilib olishga, hayotiy xulosalar chiqarishga yo'l ochadi. Shuning uchun ham matn yuzasidan savol tuzish o'quvchini ongli va tushunib

o'qilishga yo'llaydi.

Boshlang'ich sinflarda badiiy asarni tahlil qilishning adabiy asoslari

O'qish kitoblarida turli janrdagi badiiy asarlar va ilmiy-omnabop materiallar berilgan. Istalgan asarning ob'ektiv mazmuni butun borliq, mavjudot, uning turli tomonlari, dalillar va ularning bir-biriga ta'siri hisoblanadi. Badiiy asarda hayot obrazlar orqali tasvirlanadi. Shuni ta'kidlash kerakki, badiiy asar makazida inson, uning jamiyat va tabiatga munosabati turadi.

Badiiy asarda borliqni, voqelikni obrazlar vositasida tasvirlash, ob'ektiv mazmun va sub'ektiv bahoni aniq materialda berish haqidagi qoidalar metodika uchun katta nazariy-amaliy ahamiyatga ega.

Ikkinchidan, badiiy asar ustida ishlashni tashkili qilishda obrazlar va muallifning asarda tasvirlangan voqealarga munosabati o'quvchining diqqat markazida turadi. O'quvchilar voqelikni obrazlar orqali tasvirlashning o'ziga xos xususiyatlarini tushuna boradilar.

Uchinchidan, har qanday badiiy asarda aniq tarixiy davrdagi voqealar tasvirlanadi. Shuning uchun asarda tasvirlangan voqealarga ta'limiy yondashilgan taqdiridagina matni to'g'ri o'qish, qatnashuvchi ahvollarining xatti-harakati sabablarini tushunish, dalillar va voqealarni haqqoniy baholash mumkin. Buni boshlang'ich sinflarga ta'lim etganda, avvalo, bolalarni asarda tasvirlangan davr bilan boshqacha tanishtirish, keyin o'quvchilarda qatnashuvchi shaxslarning xatti-harakatini ular yashagan davr va ijtimoiy omillarni hisobga olgan holda baholashni o'stirish zarur.

To'rtinchidan, yozuvchining hayoti va qarashlarini o'quvchilarning yoshlariga mos ravishda tanishtirish maqsadga muvofiq.

To'rtinchidan, badiiy asarni tahlil qilishda o'quvchilarni asarning muayyiy yo'nalishini tushunishga o'rgatish muhimdir, bu asarni to'g'ri idrok etish uchun, matn ustida ishlash ko'nikmasini, o'quvchilarning dunyog'arashini shakllantirish uchun zarur. Muallif badiiy asarda tasvirlangan hayotiy dalillarga, ijtimoiy hodisalarga, jamiyatning u yoki bu tabaqasi vakillariga o'z munosabatini ifodalashga harakat qiladi. Yozuvchining hayotiy materiallarga bahosi aniq

dalillar asosida yaratilgan badiiy asarning g'oyaviy mag'zini tashkil etadi. Asarning g'oyaviy yo'nalishi yozuvchining dunyoqarashiga bog'liq. Asarning tarbiyaviy ahamiyati, o'quvchiga ta'sir kuchi uning g'oyaviy yo'nalishiga bog'liq.

Badiiy asar ustida ishlashni to'g'ri tashkil qilish uchun shakl va mazmun birligi haqidagi qoida ham e'tiborga olinadi.

Badiiy asar ustida ishlash jarayoni

Badiiy asar ustida ishlash va uning asosiy bosqichlarini belgilashda o'quvchi badiiy asarning san'at asari sifatida o'ziga xos xususiyatlari va o'quvchilarning tayyorgarlik darajasini nazarda tutadi.

Badiiy asarda barcha qismlar (g'oyaviy asos, kompozitsiya, syujet, tasviriy vositalar) o'zaro bog'liq bo'ladi. Syujet rivoji asosida asar qahramonlarining yangi-yangi qirralari ochila boradi. Bu xususiyatlar asar ustida ishlashda uni yaxlit o'qish va idrok etishni talab etadi.

O'quvchilarni badiiy asar ustida ishlashga o'rgatish ularda adabiy-estetik tahlil malakasini shakllantirish va o'stirish orqali ta'lim-tarbiya berishni nazarda tutadi. Asar matnini tahlil qilish muallif fikrini, hissiyoti va xulosalarini tushunishga yordam beradi, asarda ifodalangan etilgan voqealarga munosabat uyg'otadi. Asar tahlili o'quvchidan o'quvchilar faolligini ma'lum maqsadga yo'naltirishni taqozo qiladi.

«Maktabda badiiy asarni tahlil qilishdan asosiy maqsad asarda ifodalangan hayotiy voqeani yoritish orqali o'quvchilarni badiiy adabiyot olamiga olib kirish, tasvirlanayotgan voqealarga nisbatan muallifning munosabati va niyatlarini payqab olishga imkoniyat yaratishdan iboratdir. O'quvchilarning yozuvchi oldinga surgan g'oya, muammolarni to'liq tushunishlariga erishmay turib, adabiyotning yoshlarni tarbiyalashdagi vazifasini amalga oshirib bo'lmaydi».

O'quvchi asarning mazmuni bilan uni mutolaa qilish paytida tanishsa, tahlil qilishda uning poetik vositalariga murojaat qiladi. Mutolaa hissiyotni bo'yitib, aqlni peshlasa, tahlil asar zamiridagi ma'noni chuqur o'rganishga yordam beradi.

O'quvchi badiiy asar ustida ishlashda quyidagi masalalarni hal qilishi lozim:

1. Asar ustida ishlashning maqsad va mazmunini aniqlab olishi.
2. Asarni tahlil qilish uchun dars bosqichlarini belgilab olishi.

3. Har bir asar tahlili uchun topshiriqlar tizimini ishlab chiqishni.
4. Asarni qanday metodlar asosida o'rganishni aniqlashi.
5. O'quvchilar egallaydigan bilim, ko'nikma va malakalar doirasini belgilab olishi.

Boshlang'ich sinflarda badiiy asar ustida ishlash uch asosiy bosqichga bo'linadi:

Birinchi bosqich (birinchi sintez). Bu bosqichning asosiy vazifasi matnni yaxlit idrok etish asosida asarning aniq mazmuni va tasviriy ifoda vositalari bilan tanishtirishdan iborat.

Ikkinchi bosqich (analiz). Bu bosqichning vazifasi va ish mazmuni voqealar rivojining bog'lanishini belgilash, ishtirok etuvchi shaxslarning xulq-atvori va ularning asosiy xususiyatlarini aniqlash (nega shunday qildi va bu uning qanday xususiyatini ochadi), asar kompozitsiyasini ochish (tugun, kulminatsion nuqta, yechim), asarning aniq mazmunini tasviriy vositalar bilan birga tahlil qilish va qahramonlar xulq-atvorini baholash (muallif nimani tasvirlagani, qanday tasvirlagani, nima uchun u yoki bu dalilni tanlagan)dan iborat.

Uchinchi bosqich (ikkinchi sintez). Bu bosqichning ish mazmuni ishtirok etuvchi shaxslarning muhim xususiyatlarini umumlashtirish, qahramonlarni taqqoslash va baholash, asarning g'oyasini aniqlash, badiiy asarni hayotni bilish manbai va san'at asari sifatida baholash (qanday ma'lumotlarga ega bo'ldik, asar nimaga o'rgatadi, muallif o'z fikri va taassurotlarini qanday qilib aniq, ravshan va ta'sirli tarzda yechkani va hokazo)dan iboratdir.

Ikkinchi sintezdan so'ng o'qilgan asarga bog'liq holda ijodiy xarakterdagi ishlar o'tkaziladi.

Asar maqsadga muvofiq tahlil qilinsa, o'quvchilar faolligi ortadi, chunki asarni tahlil qilish ular uchun ijodiy jarayondir.

Badiiy asarni o'qishga tayyorgarlik. Asarni o'qishga boshlanishdan oldin o'quvchilarni badiiy asarni o'qishga tayyorlash lozim bo'ladi. Chunki o'quvchilar asar mazmunini to'g'ri idrok etishlari uchun hayot haqida ma'lum tasavvurga ega bo'lishlari zarur. Buning uchun tayyorgarlik ishlari o'tkaziladi.

Ma'lumki, sinfda o'qish asosida badiiy va ilmiy-ommabop matnlar mavjud. O'quvchilarni matn bilan tanishtirish o'qishga tayyorgarlik bosqichidan boshlanadi.

Tayyorgarlik bosqichi yozuvchilar haqida ma'lumot berish, o'quvchilarni asarda tasvirlanadigan voqea-hodisalarni idrok qilish, asar pafosini his etish, notanish va ko'p ma'noli so'zlar, murakkabroq tarzda ifodalarni izohlash kabi masalalarni o'z ichiga oladi. Agar asar yil fasllari haqida bo'lsa, tabiat qo'yiniga sayohat uyushtirish ham sinfda o'qish muvaffaqiyatini ta'minlashga xizmat qiladi.

Matn bilan dastlabki tanishuvdan so'ng quyidagicha savollar bilan murojaat qilish darsda o'quvchilarning faolligini oshiradi:

1. *Hikoyadagi qaysi epizodni qiziqarli deb o'ylaysiz?*
2. *Hikoya qahramonlaridan qaysi birining xatti-harakatini ma'qullaysiz? Qaysi biringni je'l-aktori, o'zini tutishi sizga yoqmad?*

3. *Hayotda shunday kishilarni uchratganimiz?*

Tayyorgarlik ishlarining vazifalari quyidagilar:

1. O'quvchilarning asarda aks ettirilgan voqea-hodisalar haqidagi tasavvurlarini bo'yitish, matnning ongli idrok qilishga ta'sir etadigan yangi ma'lumotlar berish, badiiy asarda tasvirlangan dalillarni o'quvchilarning o'z hayotida kuzatganlari bilan bog'lay olishlariga sharoit yaratish.

2. Yozuvchining hayoti va ijodiga qiziqish uyg'otish. Masalan, 4-sinfda Zafar Diyorning hayoti va ijodi haqida quyidagicha ma'lumotlar berish mumkin: *Zafar Diyor Namangan viloyatining Chust tumanida tug'ilgan. Ota-onasi dehqon bo'lgan. Ular kambag'allikda kun kechirishgan. Zafar Diyor to'rt yoshga to'lganda uning oilasi Toshkentga ko'chib keladi. Onasi boshxonada ishlaydi. Shoirning o'zi esa eski maktabda o'qiydi. Keyinchalik Toshkentdagi 7-bolalar uyida tarbiyalanadi. Shoirning birinchi she'rlar to'plami 21 yoshida bosilib chiqadi.*

3. O'quvchilarni asarni hissiy idrok etishga tayyorlash.

4. Asar mazmunini tushunishga xalal beradigan so'zlarning lug'aviy ma'nolarini tushuntirish. Masalan, 4-sinf "O'qish kitobi"dagi "Xarita" matni ustida ishlaganda so'z va iboralar lug'ati quyidagicha bo'lishi mumkin:

Og'zing ochilib qolsin – hayron bo'lib qolgini

Qolipdan chiqqan g'ishtdek – hamma tomoni birdek tekis

Loqayd – befarq

Kashfiyot – izlanishlar natijasida yaratilgan narsa; ixtiro

Ayilday botdi – qattiq tegdi, raniildi

Planda qilmog' – oldindan biror shart qo'yimog', ta'kidlamog'.

Tayyorgarlik ishlarining ta'limiy shakllari xilma-xil bo'lib, o'quvchilarning mazmuni va sharoitiga qarab ish turini tanlaydi. Tayyorgarlik davrida nimalar haqida ma'lumot berish maqsad qilingan bo'lsa, avvalo, o'quvchilarning o'zlaridan ular haqida bilgani so'rab aniqlanadi. Masalan, "Kitobga ixlos" asarini o'qishga tayyorgarlikda o'quvchilarning dastlabki bilimlari quyidagicha aniqlanadi:

O'quvchi: – Bugun biz Vatanimizning o'tmishiga sayohat qilamiz. Sayohatimiz Buxoro shahriga bo'ladi. Sayohatchilar ikki guruhga bo'linadi. Buxoro darvozalari ochilishi uchun bir necha tashabbuslarni yechishimiz zarur. Buning uchun har bir guruh o'ziga berilgan savol-topshiriqlarni bajarib, shohsupaga ko'tarilishi zarur.

1-guruh uchun savol-topshiriqlar:
1. Tarixda yashagan buyuk olimlar, shoirlar, yozuvchilar, sarkardalardan kimlarni bilasiz?

2. Buxoroda qaysi buyuk shaxslar yashagan?

3. Buxorodagi tarixiy binolar, joylar nomini ayting.

2-guruh uchun ham shu tarzda savol-topshiriqlar beriladi yoki har ikkala guruh uchun shu savol-topshiriqlar berilib, "Kim oldin shohsupaga yetib boradi?" sharti qo'yiladi.

Natixga buyuk shaxslar portreti, tarixiy joylar tasvirlangan rasmlar ilib qo'yiladi.

Tayyorgarlik shakllaridan biri – **ekskursiyadir**. Bu ish turidan tashabbuslariga bag'ishlangan yoki ishlab chiqarish, qurilish, shahar, qishloq hayotiga, kasbga doir mavzular va tarixiy asarlar o'rganilganda foydalanish mumkin. Chunonchi, 1-sinfda "Issiqxonada", 2-sinfda "Metropoliten" kabi mavzularni o'rganishdan oldin ekskursiya qilish maqsadga muvofiq. Ekskursiya o'quvchilarning asarda ifoda etilgan hodisalarni aniq va ongli o'zlashtirishlariga yordam beradi, tushuntirishni chuqurlashtiradi, tabiat hodisalarini kuzatish va ularni aniq tasvirlash ko'nikmalarini shakllantiradi.

Ekskursiya bolalarda tabiatga mehr uyg'otadi, uni sevish va tabiat ob'ektlarini aynash hissiyati tarbiyalaydi.

Ishlab chiqarish korxonalariga, muzey va boshqa joylarga ekskursionlar esa tarixiy voqealarning to'g'ri idrok etishlarini ta'minlaydi, kasblar mehnati bilan tanishtiradi, o'quvchida meh-natga muhabbat uyg'otadi, kasbga yo'naltiradi.

Film namoyish qilish. Tarixiy materiallarni, asar muallifi haqqini o'rganishdan oldin film namoyish qilinsa, o'quvchilarning asarni idrok qilishlari faollashadi. Masalan, 4-sinfda T. Ilhomovning "Namatak haqida qo'shiq" hikoyasini o'qishda, tarixiy shaxslar haqidagi asarlarni o'rganishda – Mirzo Ulug'bek haqidagi asarlar bilan tanishtirishda "Ulug'bek xazinasi", Alisher Navoiy haqidagi asarlar bilan tanishtirishda "Alisher Navoiy" filmi namoyish etilishi mumkin.

Kinofilm, diafilm va videoroliklardan o'quvchilarni asarni o'qishga tayyorlash davrida foydalaniladi. Ular o'quvchilarning tasavvur qilishlariga, tushunchalarini oydinlashtirishga, ongli o'qish va hissiy idrok etishlariga yordam beradi. O'quvchilarning film namoyishida tug'ilgan ayrim savollarga ularning o'zlari yangi o'qiydigan asarlardan javob topadilar. Tayyorgarlik ishlarini bunday uyushtirish o'quvchilarning o'qishga bo'lgan qiziqishlarini ham oshiradi.

O'qituvchi hikoyasi. Bu metod asar muallifi haqida ma'lumot berishda eng samarali hisoblanadi. Asar muallifi shoir va yozuvchilar haqida so'zlab berilayotganda ularning portretlari, bolalar uchun yozgan asarlari namoyish etilsa, o'quvchilarning muallif ijodiga qiziqishlari ortadi. Boshlang'ich sinfda shoir, yozuvchilarning o'z tilidan o'qigan asarlari yoki ular haqida boshqalar aytgan fikrlarni magnit tasmasidan eshittirilsa yoki video tasmadan ko'rsatilib, unga o'qituvchi hikoyasi qo'shilsa, darsning samaradorligi yanada oshadi. Masalan, 4-sinfda O'zbekiston Respublikasi Davlat Madhiyasi aytilgach, A. Oripovning o'zi aytgan "O'zbekiston" she'ri qo'yib eshittirilishi mumkin.

O'qituvchi yozuvchi va shoirlar haqidagi ma'lumotlarni o'quvchilar saviyasiga mos qilib, hajonli qilib hikoya qilsa, o'quvchilarning badiiy asarni o'qishga ichki istagi kuchayadi, ularda kitob o'qishga muhabbat ortadi. Yozuvchi haqidagi ma'lumot 1- sinfdan 4- sinfga borungacha qadar ko'paytirilib, chuqurlashtirilib boriladi.

Asarni o'qishga tayyorgarlik bevosita o'quvchilarning **mustaqil izlanishlari** asosida ham tashkil etiladi. Masalan, "Kitobga ixlos" (4-sinf) asarini o'qishga tayyorgarlikda o'quvchilarning o'timishda yashagan tarixiy shaxslar haqidagi tushunchalari aniqlangach, o'quvchilar xayolan sayohatga olib chiqiladi. O'qituvchi o'quvchilarni Buxorodagi tarixiy muzeyga taklif etadi. Muzeyda o'quvchilar Abu Ali ibn Sino portretini kuzatadilar, u haqidagi yozuvlarni o'qiydilar (Muzey uchun sinfning biror qismi ajratiladi).

Abu Ali ibn Sino – ma'rifatpar alloma

Abu Ali ibn Sino – buyuk hakim

Men kechalari kam uxlar, kunduzlari ham ilmdan boshqa narsa bilan shug'ullanmas edim. (Ibn Sino)

Har kuni shohdan kutubxonasiga kirishga va u yerda tibga oid kitoblarni mutolaa qilishga ruxsat so'radim.
Shoh menga ruxsat berdi. (Ibn Sino)

Ibn Sino dorivorlar tayyolash, yurak kasalligi, jarrohlik va boshqa sohalariga doir 400 dan ziyod asar yozgan

O'quvchilarni mustaqil izlanishga o'rgatishning yana bir usuli o'quvchilarga oldindan yozuvchi yoki asar yozilgan davr haqida kitoblar, manbalar tavsiya etib, ulardan ma'lumotlar to'plash, alombar tayyorlatish, so'ng o'quvchilar o'zlari aniqlagan ma'lumotlarni o'qib, so'zlab berishidir.

Sinfdan sinfga ko'chish bilan yozuvchi hayoti va ijodi haqidagi o'quvchilar bilimi ortib boradi. Asar muallifi bilan tanishtirishga qo'yilgan talablar ham ko'payadi. O'qituvchi qisqa ma'lumot berishdan yozuvchi hayoti bilan to'liqroq tanishtirishga o'tadi. Bunda u kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning yoshiga mos imkoniyatlarni, ular yozuvchi bilan qay darajada tanish ekanligi va uning asarlaridan nimalarni o'qiganligini hisobga oladi.

Asar bilan tanishtirish. Tayyorgarlik davridan so'ng 1-bosqich amalga oshiriladi. Bu bosqichning asosiy vazifasi asar mazmunini tushuntirishdir. Badiiy asarni yaxlit idrok etish muhim bo'lgani uchun maktab tajribasida asar ustida ishlash shu asar yoki uning bir daraja o'rganishga mo'ljallangan qismi yaxlit o'qish usulida amalga oshiriladi.

Hikoya, masal, she'rning mazmunini to'g'ri idrok etish, shuningdek, matnning hissiy ta'sirini oshirish uchun ifodali o'qish katta ahamiyatga ega.

1. Ma'n o'qituvchi tomonidan ifodali o'qib beriladi (ba'zan asar matni magnitafon orqali ham eshittirilishi mumkin). O'quvchilar

matn mazmuni bilan tanishtirilgach, o'qituvchi ularga boshlang'ich taassurotlarini aytishni talab qiladigan savollar beradi. Masalan, «*Hikoyaning qaysi o'rni sizga yiqildi?*», «*Qahramonlardan qaysi biri sizga ayniqsa yiqildi?*», «*Hikoya o'qilganda siz qaysi o'rinda juda xursand bo'ldingiz?*» kabi va hok. Kiritish suhbat, birinchiidan, asarning o'quvchilarga qanday ta'sir qilganini bilish, ikkinchiidan, bolalarni asar matnini tahlil qilishga qiziqtirish, darsda o'quvchilar faolligini oshirish maqsadini ko'zda tutadi.

2. Yaxshi o'qiydigan o'quvchiga o'qitish. O'quvchining oldindan o'qituvchi o'qish yo'llari bilan tanishtiradi va uning o'qitishini o'zi kuzatadi, xato va kamchiliklarni bartaraf etadi. Shundan so'ng tayyorlangan o'quvchi sinf jamoasiga o'qib beradi.

3. Og'zaki qayta hikoyalab, so'zlab berish. Bu o'qituvchidan alohida tayyorgarlikni talab etadi. Chunki asar matniga yaqinlashtirib, badiiy vositalarini to'liq saqlagan holda hikoyalash zarur, aks holda o'quvchilarning badiiy asarni o'qishga bo'lgan qiziqishi susayadi.

4. Yoddan ifodali aytib berish. She'riy asarlar yoddan aytib berish orqali tanishtirilsa, o'quvchi o'qituvchining mahoratini yuqori baholaydi. O'zida ham yod olishga qiziqish paydo bo'ladi.

5. Asarning muhim dialogli o'rinlarini yoki butun asarni sahna-lashtirish orqali tanishtirish.

6. Asarning bir qismini (muammoli o'rinni) o'qituvchining o'qib berishi, qolgan qismini o'quvchilarning ichda mustaqil o'qishi.

8. Asarni musiqqa sadolari ostida o'qib berish. Bu asarning ta'sirini kuchaytiradi, o'quvchilarning estetik didini tarbiyalaydi, ularni toliqishdan saqlaydi.

Umuman olganda, asarning janriy xususiyati hisobga olingan holda u bilan tanishtirishning o'ziga xos usullarini tanlash lozim.

Badiiy asar matni ustida ishlash. Boshlang'ich sinflarda to'g'ri, tez, ongli va ifodali o'qishga o'rgatish vazifasi o'quvchilarda asarni tahlil qilish ko'nikmasini shakllantirish bilan birga amalga oshiriladi. O'qish malakalarini shakllantirish bilan matn ustida ishlashning o'zaro bog'liqligi asarni tahlil qilishga qanday yondashishni belgilab beradi.

Badiiy asar ustida ishlashning 2-bosqichi asar tahlilidir. Asarni tahlil qilishning asosiy yo'nalishi matnning aniq mazmuni (vocalar va uning rivojlanishi)ni, kompozitsiyasini, ishtirok etuvchi shaxslar-

ning axloqi va xarakterli xususiyatlarini, asarning g'oyasini aniqlash hisoblanadi.

Asarni tahlil qilishning metodik shartlaridan biri asar mazmunini uning tasviri-yifodaviy vositalari bilan bog'liq holda qarashdir. Yana bir asosiy qoida asar ustida ishlash jarayonida ta'lim-tarbiyaviy vazifalarni umumiy ravishda amalga oshirish hisoblanadi. Bu qoidalar asar ustida ishlashning asosiy yo'nalishini belgilaydi, shuningdek, matn tahlil qilish jarayonida o'quvchilar bajaradigan topshiriqlarni va muhokama qilish uchun ularga beriladigan savollarning xarakterini aniqlab olishga yordam beradi.

Asar tahlil jarayonida matn ustida ishlashning quyidagi turlaridan foydalaniladi:

1. **Tanlab o'qish.** Bunda o'quvchi matnning berilgan vazifaga mos qismini o'qiydi. Vazifa asarning mazmunini oydiniqlash, sabab-natija bog'lanishini belgilash, badiiy xususiyatini ochish, o'qilgan mingga o'z shaxsiy munosabatini ifodalashdan iborat bo'lishi mumkin. Masalan, 4-sinfda "Oltin kuz" matnidagi "Tabiat-dagi o'zgarishlar berilgan qismlarni topib o'qing", "Baq va taq" erlagidagi "Taqqachining nasihati berilgan joyni topib o'qing" kabi topshiriqlar berilishi mumkin.

Tanlab o'qish matn ustida ishlashning eng samarali usulidir. Tanlab o'qishdan matn ustida ishlashning barcha bosqichlarida turli xil qiyinchilikda, murakkablikda foydalaniladi. U o'quvchilarda yoshli o'qish sifatlarini o'stirish bilan birga ularning ijodiy tasav-vut, nutqi va zihnini o'stirishga yordam beradi. Eng oddiy tanlab o'qish asar mazmuni yuzasidan bo'ladi.

Tanlab o'qishning yana ham murakkabroq turlari matndan sabab-natija munosabati bilan bog'langan dalillarni taqqoslashni, umum-lashtirishni talab qiladigan o'rinlarini topib o'qish hisoblanadi. Masalan, "Xarita" (Normurod Norqobilov) hikoyasi yuzasidan top-shiriqlar quyidagicha bo'lishi mumkin:

1. Sinf rahbari Rasulni nima uchun Samadga biriktirib qo'ydi? Shu o'rinni topib o'qing.

2. Samadning Rasuldan arazlash sababi ifodalangan o'rinni topib o'qing.

3. Bunda o'quvchi biror qatnashuvchi shaxs o'zini qanday tutishini, nima uchun u shundayligini tasdiqlash uchun matndan material tanlab

o'qiydi.

Tanlab o'qish ongli va ifodali o'qish malakasini shakllantirishni matn ustida ishlash ko'nikmasini shakllantirish bilan birga qo'shib olib borishga, bolalarning ijodiy tasavvurini, nutqi va zehinini o'stirishga imkon beradi. Shuning uchun undan o'qish darslarida keng foydalaniladi.

Tanlab o'qish matn rejasini tuzishda (matn qismiga uning mazmunini ifodalaydigan gapni, ya'ni reja qismini topishda) qahramonga tavsif berish (matndan qahramonning muayyan bir xususiyatini, harakatini tavsiflovchi materiallar tanlashda), asar g'oyasini aniqlash (g'oyani anglatgan o'rinni topib o'qish)da tatbiq etiladi.

2. O'quvchilarning berilgan savol va topshiriqlarga o'z so'zlari bilan javob berishi. Mashqning bu turi o'quvchilarda o'qilganlar yuzasidan muhokama yuritish ko'nikmasini o'stirishga, asarda qatnashuvchi qahramonlarni baholashga, muallif tasvirlagan hayotiy lavhalar bilan asar g'oyasi o'rnatidagi bog'lanishni aniqlashga imkon beradi. Ishning bu turida beriladigan savollar ma'lum maqsadga yo'naltirilgan va muayyan izchillikda bo'lishi, o'quvchilarni mustaqil fikrlashga undashi lozim. Boshlang'ich sinf o'qish darslarida savol va topshiriqlar qaysi maqsadga yo'naltirilganiga ko'ra quyidagicha tasnif qilinadi:

1. Asar mazmunini o'zlashtirish va qayta hikoyalashga doir savol-topshiriqlar.

2. Asar tilini o'rganish va o'zlashtirishga doir savol-topshiriqlar. Sabab-natija tarzidagi savollardan ham foydalaniladi. Agar o'qituvchi asar g'oyasini tushunishda o'quvchilarga yordam berishni ko'zda tutsa, savol sabab-natija tarzida bo'ladi. S. Bahodirovaning **"To'maris" asari** (4-sinf) g'oyasi orqali o'quvchilarni vatandashlik ruhida tarbiyalashdir. Afsonadagi asosiy fikrni aniqlash uchun o'qituvchi *"To'marisning elchilarni qarshi olish holatini o'z so'zlariga bilan aytib bering"*, *"Nima uchun To'maris keskin fikrlar bildirdi?"*, *"Elchilarning To'maris haqidagi fikrini gapirib bering"* kabi savol-topshiriqlardan foydalanishi mumkin. H.Homidning **"Pahlavon va shoir"** rivoyati (4-sinf) asosida esa *"Pahlavon Mahmudning yengilish sababini nima uchun oqlash mumkin?"* kabi savol-topshiriqlardan foydalanish katta ahamiyat kasb etadi.

Boshlang'ich sinflarda savol-topshiriqlarga katta o'rin berilgan.

O'qituvchining vazifasi ana shu savol-topshiriqlar ustida ishlash muallimni oldindan belgilab olishdir. Ijodiy xarakterdagi savollar o'quvchilarni mustaqil fikrlashga undaydi. 4-sinf «O'qish» kitobi-dan o'rin olgan Hakim Nazirning **"Qodir bilan Sobir"** matni yuzasidan o'quvchilarni o'z fikrini ayitishga undovchi *"Sobir o'qishdan kechikish sababini ochiq aytib to'g'ri qildimi?"*, *"Uning o'rnida siz bo'lganingizda nima qilardingiz?"* kabi savollar o'quvchilarning fikrlash qobiliyatlarini, og'zaki nutqini o'stiradi va matni yaxshi o'zlashtirishlarga yordam beradi. Asardagi voqealar tizimiga oid savol-topshiriqlar tuzish va undan tahlil jarayonida ijodiy foydalanish ham katta ahamiyatga ega. Masalan, 4-sinf "O'qish kitobi"dagi Qudrat Hikmatning **"Bahor"** she'ri asosida *"She'rda dastlab nimalar aytib bering"*, *"Shoir bahorni tasvirlashda qanday tasvir usullaridan foydalangan?"* kabi savol-topshiriqlardan foydalanish o'quvchilar faolligi oshiradi.

Savol-topshiriqlar ustida jamoa, juft va yakka tartibda ishlash mumkin.

3. O'quvchilarni savol berishga o'rgatish. O'quvchilarni savol berishga o'rgatish matn ustida ishlashda yaxshi natija beradi. Metodlar olinmalarining fikricha, to'g'ri berilgan savolda yaratim javob tayyor bo'ladi. O'quvchilar matnning ongli o'zlashtira olsalarгина, matn yuzasidan savol bera oladilar. O'quvchilarga savol berishni o'rganish 2-sinfidan boshlash maqsadga muvofiqdir.

O'quvchilarni ongli ravishda savol tuzishga o'rgatish uchun o'qituvchi matnga o'zi tuzgan yoki «O'qish kitobi»da berilgan savollarni tahlil qiladi. Tahlil uchun *"Nega u yoki bu savol qo'yilgan?"*, *"Unda kim yoki nima haqida gap boradi?"*, *"Savol ko'proq qaysi so'zlardan boshlanadi?"* kabi savollarni ishlatadi va matndan foydalangan holda bu savollarga javob berishni o'rgatadi. Ikkinchidan, o'qituvchi o'quvchilar e'tiborini matnga savol tuzish yo'lga qaratadi va savol tuzishdan oldin matnning diqqat bilan o'qish, qatnashuvchi shaxslarni ko'rsatish, savol tuziladigan qismini ajratish kerakligini tushuntiradi. Savol tuzishga o'rgatishning boshlang'ich bosqichida bu mashq jamoa bo'lib bajariladi va ta'limiy xarakterda bo'ladi; buning uchun qulayroq savol ajratilib, nima uchun u qiziqarli ekani yoki, aksincha, noqulay bo'lsa nima uchun noqulayligi tushuntiriladi.

Masalan, 3-sinfda **“Ahillik ulug’ baxt”** ertagida **“Odamlarning chohing bolalari haqidagi fikri yuzasidan savol tuzing”** topshirig’i berilgach, o’quvchilar **“Odamlar aqlli chohing bolalari haqida nimadeyishadi?”** kabi savol tuzishlari mumkin.

4-sinfda Sh. Sa’dullaning **“Qovun sayli”** hikoyasi yuzasidan savol tuzish topshirig’i quyidagicha beriladi:

– Hikoyadagi birinchi xatboshini o’qing va shu qism yuzasidan savol tuzing.

– Hikoyadagi birinchi xatboshida qo’llangan so’zlarning ma’nosini izohlash bo’yicha savol-topshiriqlar tuzing. (*Bejirim, serkor* so’zlarining ma’nosini izohlang)

– Hikoya qahramonlari yuzasidan savollar tuzing va shu kabilar. Keyinchalik o’quvchilar muhokama va ijodiy savollar berishni ham o’zlashtirib oladilar.

4. Matni tasvirlash. Matni tasvirlash matn ustida ishlashda katta ahamiyatga ega bo’lib, o’quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiradi, undan to’g’ri foydalanish esa asarda yozuvchi tasvirlagan hayotiy manzaralarni o’quvchilar aniq tasavvur qilishlari uchun qulay imkoniyat yaratadi. Matni ikki xil tasvirlash mumkin: *1) so’z bilan tasvirlash; 2) grafik tasvirlash.*

So’z bilan tasvirlash o’ziga xos murakkab ish turi bo’lib, unda manzarani so’z yordamida aniq qayta tiklash talab etiladi. So’z bilan tasvirlash, shuningdek, grafik tasvirlash uchun ham o’quvchi matn, undagi voqea sodir bo’lgan vaziyatni, qatnashuvchilarning tashqi ko’rinishini, xarakterli xususiyatlarini yaxshi bilishi zarur. So’z bilan tasvirlashda so’zlarni aniq tanlash talab qilinadi, bu esa o’quvchilar nutqini rivojlantirishda foydali vositalardan biri hisoblanadi.

Tasvirlashdan o’qituvchi turli maqsadlarda, chunki, reja tuzishga asos sifatida, qayta hikoyalashga tayyorlashda, voqea yuz bergan sharoitni aniqlashda foydalanadi. Tasvirlashdan mustaqil ish sifatida ham foydalaniladi: o’qituvchi matnning ma’lum qismidan o’quvchilarga juda ma’qul bo’lgan manzarani so’z bilan yoki grafik tasvirlashni, unga muallif so’zini tanlashni hamda turli tabiat manzaralarini, qatnashuvchi kishilarning tashqi ko’rinishini, voqea sodir bo’lgan joylarni tasvirlashni topshiriq qilib berishi mumkin.

Matni so’z bilan tasvirlashga o’rgatishni darslikda berilgan rasmini matndagi shu rasimga mos qism bilan taqoslab tasvirlashdan

boshlash kerak.

So’z bilan tasvirlash bosqichma-bosqich, maxsus tayyorgarlikdan so’ng amalga oshiriladi:

1. Matndan manzara, vaziyat yoki qahramonlarning tashqi ko’rinishi tasvirlangan o’rinlar aniqlanadi.

2. Nisbiy tugallangan o’rinlar ajratiladi.

3. Tasvirlashga leksik-uslubiy tayyorgarlik ko’riladi, ya’ni yozuvchi, shoir qo’llagan lug’aviy birliklarga o’quvchilar diqqati tortiladi va ular tahlil qilinadi. Tasvirlashda so’zni aniq tanlashga yordam beriladi.

4. So’z bilan tasvirlashga o’rgatishning dastlabki paytida xattatga foydalaniladigan so’zlar yozib qo’yilishi zarur. So’z bilan tasvirlash qayta hikoyalashga aylanib qolmasligi lozim.

Grafik tasvirlash ko’proq uyda bajariladi. Buning uchun o’quvchilar tasvirlanadigan matn qismini ajratadilar, uni diqqat bilan o’qib chiqadilar, mazmunini o’zlashtiradilar va unga mos rasm chizadilar. Bunda o’quvchilar bilan qanday ranglardan foydalanish, ranglar ifodalaydigan ma’nolar bo’yicha suhbat o’tkaziladi. Rasmlar ko’rgazmasi tashkil etiladi. Har bir rasm muallif o’zi chizgan rang tasvirini izohlab beradi. Kompyuterlashtirilgan sinflarda grafik tasvirlash sinfida ham bajaritilishi mumkin. Bunda o’quvchilarning ijodiy yondashuvlariga imkon beriladi.

O’quvchilar asar voqealari rivojini seriyali rasmlar asosida muayyan izchillikda tasvirlashlari ham, har bir rasm seriyasi ostida shu qismda ifoda etilgan muhim fikrlarni yozib qo’yishlari ham mumkin. Bular asar matnini to’liq qayta hikoyalash, shuningdek, o’qilgan hikoya, maqolaning rejasini tuzish, matn mazmunini, uning mavzivi vositalarini bilib olishga yordam beradi.

5. Asar rejasini tuzish. Reja matn mazmunini ongli va chuqur tushunishda, asosiy fikrni ajratishda, voqealarning izchilligini belgilashda, matn qismlarining o’zaro bog’lanishini tushinishda o’quvchilarga yordam beradi. Reja ustida ishlash o’quvchilar nutqi va tafakkurini o’stiradi. Ular matni mazmunan tugallangan qismlarga har biriga va har bir qismining asosini topishga, ularga qisqa va aniq sarlavha topishga, uni reja qismi sifatida shakllantirishga o’rganadilar.

Reja tuzishga tayyorgarlik ishlari savod o’rgatish davridayoq boshlanadi. Tayyorgarlik mashg’ulining eng oddiy turi berilgan sarlavhalardan

kichik matn mazmuniga mosini topib qo'yish hisoblanadi. Bunday mashqqa o'rgatishda o'qituvchi sarlavha asosiy fikrni ifodalashini ta'kidlaydi, bolalar topgan sarlavhani tahlil qilib, u yoki bu sarlavha nima uchun mos yoki mos emasligini tushuntiradi. Reja tuzishga tayyorgarlik ishinining ikkinchi turi o'qituvchi rahbarligida tanlab o'qish hisoblanadi, bolalar matndan o'qituvchi bergan savolga javob bo'ladigan o'rinni topib o'qiydilar.

Reja tuzish «oddidan murakkabga» tamoyili asosida asta-sekin murakkablashtirilib, muayyan izchillikda o'tkazib boriladi. O'quvchilar 1-sinfda o'qilgan kichik matnga o'qituvchi rahbarligida so'roq gap tarzida sarlavha tanlashlari, 2-sinfda kichik maqolaning rejasini o'qituvchi rahbarligida so'roq yoki darak gap tarzida tuzishlari, 3-sinfda o'qilgan matn rejasini jamoa bo'lib tuzishlari, 4-sinfda mustaqil reja tuza olishlari kerak.

Rejaning eng oddiy shakli rasmiy reja hisoblanadi. Buning uchun avval bolalar kitobda berilgan rasmlardan matn qismiga mosini tanlashga va uni nomlashga o'rgatiladi, keyin matn qismiga tayyor rasm berilmaydi, uni bolalarning o'zlari so'z bilan tasvirlaydilar. Hikoya o'qiladi va qismlari bo'yicha tahlil qilinadi, so'ng o'quvchilar matnning 1-qismini o'qiydilar, o'qituvchi ulardan qanday rasm chizish mumkinligini so'raydi. Qolgan qismlari ustida ham ishlar shu tarzda ishlanadi. O'quvchilar chizgan rasmlariga nom (sarlavha) qo'yadilar. Ular qo'ygan nom sarlavha doskaga reja qismini tarzida yozib beriladi.

O'quvchilar rasmiy reja tuzishdan mantiqiy reja tuzishga o'tadilar. Bunday reja tuzish quyidagi izchillikda o'rgatiladi:

1. O'qituvchi qismlarga bo'lingan matnga tanlab reja tuzadi va matn rejasining o'rini almashtirib, sarlavha tarzida xattaxaning chap tomoniga yozib qo'yadi. O'quvchilar matnning 1-qismini o'qiydilar, shu qism mazmuniga mos sarlavhani topadilar, uni o'qituvchi xattaxaning o'ng tomoniga yozadi. Ana shu tarzda xattaxada o'qilgan matnning rejasini hosil bo'ladi.

2. Matn qismlarini tahlil qilish jarayonida o'quvchilar o'qituvchi rahbarligida har bir qismdagi asosiy g'oyani aniqlaydilar va unga sarlavha topadilar, o'qituvchi sarlavhalarni reja tarzida xattaxaga yozib boradi.

3. Qismlarga bo'linmagan matn tanlanadi, sarlavhalar matn rejasini

tanlab xattaxaga yoziladi. O'quvchilarga berilgan sarlavhalardan foydalanib, matn qismlarga bo'lish topshiriladi. Ular matnini o'qib, sarlavhalarga tegishli qismini ajratadilar.

4. Qismlarga bo'linmagan matn tanlanadi, sarlavhalar aralash tarzda xattaxaga yoziladi. O'quvchilarga yuqoridagiday qismlarga bo'lish topshiriladi. O'quvchilar matnini o'qib, nisbiy tugallangan qismini ajratadilar va unga mos sarlavhani xattaxadan tanlaydilar. Ish shu tarzda davom ettirilib, matn rejasini tuziladi.

O'quvchilarda reja tuzish ko'nikmasi hosil bo'lgach, 3-4-sinflarda ular matnini mustaqil ravishda qismlarga bo'ladi, har bir qismga reja tuzadilar. Rejani darak va atov gap tarzida shakllantiriladi, unda har bir qism bir turdagi gaplar shaklida bo'lishi lozim.

O'quvchilar lug'atini bo'yitish, nutqining hissiy ta'sirini kuchaytirish, badiiy vositalardan foydalanish ko'nikmasini shakllantirish, nutq madaniyatini o'stirish maqsadida asardagi badiiy vositalar ustida ishlanadi. Masalan, 4-sinf "O'qish kitobi" darsligidagi "**Kitobga ixtos**" matnidagi badiiy vositalar ustida quyidagicha ishlash mumkin: Kartonga ko'chma ma'noli so'zlar yozib qo'yiladi. Ularning ma'nosini izohlash bo'yicha quyidagicha savol-topshiriqlar beriladi: *Birikmalarni o'qing. Tagiga chizilgan so'zlarning ma'nosiga diqqat qiling. Ularning qaysi ma'noda qo'llanganini izohlashga harakat qiling.*

olovning qip-qizil tillari – gurrullab yonayotgan olovning yuqoriga bo'ralab-bo'ralab ko'tarilishi;

olovning ... tillari osmonni yalar – baland ko'tarilar;

o'chini o'nga urmogchi – olovning ichiga kirmogchi.

O'quvchilarga yordam berish maqsadida shu so'zlarni o'z ma'nosida qo'llab, taqqoslash uslubidan foydalanish mumkin:

olovning tili – odamning tili;

odam tili bilan yalaydi – olov tili bilan osmonni yalaydi;

o'nga urmogchi – bolani urmogchi.

Quyisi birikmada "til", "yalaydi", "uradi" so'zlari o'z ma'nosida, qiyosli birikmada ko'chma ma'noda qo'llanganligi aniqlanadi.

O'shatishlar ustida quyidagicha ishlanadi: gaplar oldindan xattaxaga yoki kartonga yozib qo'yiladi va ular yuzasidan topshiriq beriladi:

– *Gupni o'qing. Alanga nimaga o'shatilyapti?*

... yong'in borgan sari kuchayar, qimmatli kitoblarni ajdahodek yutayotgan alanga quturib, hujra eshigidan tutun aralash chiqib turar edi.

– *Parchani o'qing. Suv alangaga qanday ta'sir qildi? Nima uchun?*
...Chelaklab sepiigan suv unga kor qilmas, aksincha, moydek ta'sir qilyotgandek edi.

– *Quyidagi parchada Ibn Simoning holati nimaga o'xshatilyapti?*
...Ibn Sino xuddi yaqin kishisini ko'rib, qabristondan qaytgan kishidek boshini quyi solib, yarim-yorti kuygan bir necha kitobni qo'ltiqlagan holda uyiga jo'nadi...

So'ngra iboralar ustida ishlanadi. Bunda quyidagicha topshiriqlar beriladi:

- *Berilgan gaplarni o'qing, tagiga chizilgan iboralarining ma'nosiga diqqat qiling. Ularni bir so'z bilan almashtirish mumkinmi? Yoki ularning ma'nosini boshqa so'z bilan ifodalash mumkinmi?*
1. Askarlarning suroni gulog'ni gomatga keltiradi – qattiq eshitiladi.
 2. Keehasi uyqusi kelib, ko'ziga qum tiqila boshlaganda ... – ko'zi og'riy boshlaganda, uyqusi kela boshlaganda.
 3. Ba'zilar mehnati bekorga ketayotganini ko'rib, qo'llarini qo'ltiqqa urdilar – ishonchini yo'qotdilar.
 4. ... ko'pchilikning hafsalasi pir bo'ldi – ... ishini to'xtatdi.
 5. ... kiyimi bilan o'zi yonib ketishi turgan gap edi – aniq edi.
 6. Oxiri baxayr bo'lsin – yaxshilik bilan tugasin.
 7. ...nima to'g'risida bosh qotirayotganini bilib turibman – o'ylayotganini;
 8. Bul yerda qolsam bir kuni meni chaqirib, oyog'imga bolta uradilar – yo'q qiladilar va shu kabilar.

Hozir maktab tajribasida izohli o'qish, ijodiy o'qish, adabiy o'qish usulidan, muammoli o'qish metodlaridan, ilg'or pedagogik texnologiya metodlaridan ham keng foydalanilmoqda. Masalan, Yusuf Xos Hojibning *«Bahor ta'rifida»* asarini o'rganishda izohli o'qish metodidan foydalanish mumkin. Chunki bu asar matnida o'quvchilarga lug'aviy ma'nosi tushunarsiz bo'lgan so'zlar uchraydi. Masalan, matndagi *“Firdavs, boz yer, dala-tuz, o'ngir, ifor, ko'fur, sabo yeli, qilqurug’”* kabi so'zlar izoh talab etadi.

Metodik adabiyotlarda badiiy asar matnini tahlil qilishning uch usuli: *badiiy asarni yozuvchiga ergashib yaxlit o'rganish, obrazilar*

vositasida o'rganish, mavzuli-muammoli o'rganish alohida ajratib ko'rsatiladi.

Boshlang'ich sinflarda, asosan, matn asosidagi tahlildan foydalaniladi, ya'ni, o'qituvchi asarni tahlil qilishda uning matniga asoslanadi. Uni o'zgartirmagan holda undagi ma'noni, jozibani o'quvchilarga yetkazib beradi.

Boshlang'ich sinflarda muammoli tahlil usulidan ham foydalanish mumkin. Masalan, *«Bobur va Humoyun»* hikoyasini o'rganishda o'quvchilarga *«Boburning aytilgan gaplari o'rinlimi?»*, *«Hikoyadagiday holat sodir bo'lishi mumkinmi?»* kabi muammoli savollar berish o'rinli bo'ladi. O'quvchilar asarni ichda o'qiydilar, jamoa bo'lib fikr almashadilar, bahslashadilar. Bahs davomida o'quvchilar ma'naviy olamida ham, aqliy dunyosida ham muayyan o'zgarishlar, rivojlanishlar sodir bo'ladi. Asar tahlilida qo'llanadigan tanlab o'qish, unga munosabat bildirish, munosabatlarning turli xilda bo'lishi ham munozarani keltirib chiqaradi. Munozarali o'rin muammoli yuzaga keltiradi. Endi o'quv jarayoni oldida muammoli to'g'ri hal etish vazifasi turadi.

Shunday qilib, boshlang'ich sinflarda ham badiiy asar matnini tahlil qilishda, umuman, badiiy asarlarni o'rganishda o'quvchi shaxslarga kuchli ta'sir qiluvchi, ularning saviyasiga mos, bilimlarning o'zlashtirilishini ta'minlovchi metod va usullardan, tahlil turlaridan foydalanish mumkin.

O'qish darslarida mustaqil ishlarni tashkil qilish. Mustaqil ish mashg'ulning faol turi bo'lib, uni bajarish jarayonida o'quvchilar fikrlashga va mustaqil faoliyat yuritishga o'rganadilar. Bir vaqtning o'zida ikki yoki uch sinf bilan ishlanadigan o'zkomplekti maktablarda mustaqil ish, ayniqsa, juda zarur hamda katta ahamiyatga ega.

O'qish darslarida mustaqil ishini bajarishga bolalar taxminiy tayyorlanadi, albatta. O'quvchilarni mustaqil ishga tayyorlashda topshiriqlarning maqsadi ularga qisqa va aniq tushuntiriladi. Mustaqil ish uchun tanlangan matnning hajmi kichik va o'quvchilar saviyasiga mos bo'lishi lozim. Mustaqil ish turlari har xil bo'lib, uni tanlashda o'quvchilarning tayyorgarligi, o'qiladigan matnning xarakteri, asarni o'rganish bosqichi hisobga olinadi.

Boshlang'ich sinflarning o'qish darslarida mustaqil ishlarning quyidagi turlaridan foydalaniladi:

1. **Asarni ichda o'qish.** 1-sinfda bu mashqni topshirishdan oldin ayrim so'zlarni kesma harflar bilan tuzdirish va uni o'qishni mashq qildirish maqsadga muvofiq. O'quv yilining ikkinchi yarmidan boshlab ichda o'qib, ayrim qatnashuvchi shaxslarning gaplarini topish, uni o'qish va o'z so'zi bilan gapirib berish, matndan o'qituvchi bergan savolga javob bo'ladigan o'rinni topish kabi topshiriqlar berilishi mumkin.

2. **O'qilgan matn yuzasidan berilgan savollarga javob berish.** Bu mashq bolalarni diqqat-e'tibor bilan o'qishga o'rgatadi; bu ish turidan oz komplekti maktablarda foydalanish dars tartibini belgilashga ham yordam beradi. Mashqning bu turi asla murakkablashitra boriadi: avval o'quvchilar matnga oid savollarga javob berish bilan uning mazmunini o'zlashtirsalar, keyin asarning asosiy g'oyasini bilib oladilar, voqea-hodisalar o'rtasidagi sabab-natija bog'lanishlarini tushunadilar. Bunda "Nega?", "Nima uchun?" kabi savollardan foydalaniladi. Masalan, 4-sinf "O'qish kitobi"dagi "*Davlat*" ertagi matni ustida ishlaganda "*Ertakda Davlat dehqonning uyida umrbod qolishga jazm qilibdi. Nima uchun?*" savoli beriladi, bu savol hikoyaning asosiy mazmunini aniqlashga ham yordam beradi. 2-sinfdan boshlab bolalar nima uchun hikoya, she'r shunday nomlanganini aytib berishga o'rganadilar.

3. **O'qilgan asar mazmunini to'liq anglash, bilib olish uchun o'qituvchi topshirig'ini bajarish.** Topshiriqlar quyidagicha bo'lishi mumkin:

a) o'qing va oppoq soqoli nuroniy kishi Usmon Nosirga nima uchun "Kitob o'qish – hunar emas" dedi? (Naim Karimov «Rivoyat», IV sinf)

b) o'qing va nima uchun hunarsiz kishi o'limga yaqinligini tushuntirib bering. («Hunarsiz kishi o'limga yaqin», IV sinf) va hok.

Ba'zan topshiriqlar turi xildagi qayta hikoyalashni talab qiladi:

a) matnning ayrim o'rinlaridan foydalanib (ko'chirma olib) qayta hikoyalash;

b) hikoyani bir syujet chizig'i asosida qayta hikoyalash;

v) matni qisqartirib qayta hikoyalash;

g) matnning shaxsini o'zgartirib qayta hikoyalash va boshq.

4. **O'qilgan matn rejasini tuzishga tayyorlanish va reja tuzish.**

Bunda quyidagi ish turlaridan foydalaniladi:

1) o'qilgan matnga oid rasm chizish;

2) rasimga matndagi so'zlar yoki o'z so'zi bilan sarlavha qo'yish;

3) o'qituvchi tomonidan tartibsiz berilgan savollardan foydalanib reja tuzish;

4) matni qismlarga bo'lish va har bir qismga sarlavha qo'yish va hok.

Mustaqil ishning qanday bajarilganligini hisobga olish o'quvchilarning tayyorlik darajasini aniqlashda va keyingi bosqichlarda mustaqil mashqni to'g'ri tashkil qilish uchun material tanlashda o'qituvchiga yordam beradi.

O'qish darslarida badiiy asarni janriy xususiyatlariga ko'ra o'rganish

Hoshang'ich sinflarning o'qish darslarida garchi ilmiy jihatdan bo'lmasa-da, amaliy jihatdan turli janrga mansub asarlar o'qib o'rganiladi. O'qish darsliklariga, asosan, hikoya, she'r, ertak, masal, maqol, tez aytish, doston, rivoyat va topishmoq kabi janrdagi asarlar kiritilgan. Bulardan tashqari, ilmiy-ommabop asarlar ham o'qitiladi.

Turli janrdagi badiiy asarlar qurilishi, uslub jihatidan o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ularning o'quvchilarga ta'siri ham har xil bo'ladi. Tabiiyki, har bir janrga oid asar matni lingvistik jihatdan ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Masalan, she'r asarlar matni hikoya matnidan, ertak matni she'r matnidan, ilmiy-ommabop maqola matni masal janriga taalluqli asarlar matnidan tubdan farq qiladi. Topishmoqlar predmet, voqea-hodisalar o'rtasidagi o'xshashlikni ifodalash orqali o'zlashtirilsa, maqollar mazmuni hayotiy misollar vositasida sharhlashni taqozo etadi. Shunga ko'ra, turli janrdagi badiiy asarlarni o'qishda o'qituvchidan unga mos usullar tanlash talab etiladi.

Ertak janridagi asarlarni o'rganish metodikasi

Xalq og'zaki ijodida ertak janriining bolalar tomonidan yaxshi qabul qilinib, qiziqib o'qilishining sabablardan biri ertak tilining ta'sirchanligi, o'tkirligi, ma'nodorligi va xalq tiliga yaqinligidir. Ertaklarning ko'pchiligida real hayot tasviri sarguzasht elementlar

bilan qo'shilib ketadi.

Ertakning o'tkir maroqli syujeti, vogea rivojidagi favqulodda ajoyib vaziyat bolalarni matn qiliadi, undagi mard, kuchli, topqir, dovyurak, chaqgon qahramonlar, ertakning g'oyaviy yo'nalishi, unda ezgulik kuchining – yaxshilikning doimo g'alaba qilishi bolalarni o'ziga tortadi. Ertakda qabul qilingan hikoya qilish shakli bir xil so'z va iboralarining qayta-qayta takrorlanib turishi, ohangdorligi, tilining ta'sirchanligi, ifoda vositalarining jonligi, bolalar uchun juda qiziqarli bo'lganidir. Ertakda qatnashuvchilar ko'pincha rahmdil, saxiy, adolatlil hamda ularning aksi bo'lgan yovuz, baxil, ochko'z obrazlar bo'ladi.

Ertakning pedagogik qiymati shundan iboratki, o'quvchilar unda to'g'ri, halollik g'alaba qilganidan, kambag'al kishilar qiyinchilikdan qutilganidan, ya'ni yaxshilik, ezgulik ro'yobga chiqqanidan va yomonlik, yovuzlik mahkumlikka uchraganidan quvonadilar. Ular hayotda ham doimo shunday bo'lishni istaydilar. Masalan, «Halollik» ertagida (3-sinf) asosiy fikr kambag'allarga yordam ko'rsatish, o'z mehnati bilan hayot kechirish bo'lib, bu hatto butun xalq istagi ekanligi g'oyasi ilgari surilgan bo'lsa, «Hunarsiz kishi o'linga yaqin» ertagida (4-sinf) podshoning hunar egallashi makri ustidan g'olib kelishi, yomonlik jazosiz qolmasligi g'oyasi ilgari surilgan. Har ikki ertak ham to'g'riso'zlikning, mehnatevarlikning g'alabasi bilan yakunlanadi. Bunday g'alaba maishiy ertaklardan tashqari, sehrli ertaklarda ham ifodalangan.

Ertak bolalarda qahramonlarning xatti-harakatini muhokama qilib, baholash ko'nikmasini o'stirishi bilan birga yaxshilikning doimo g'alaba qozonishiga ishonch uyg'otadi. O'quvchilar ertakni tahlil qilish jarayonida «*Kishilardagi qanday sifatlar sizga yoqadi? (yoki yoqmad?)*», «*Nima uchun?*», «*... nima uchun jazolandi? (yoki rag'batlantirildi?)*», «*Nima uchun ertakdagi ba'zi qahramonlarga hatto tabiat kuchlari ham yordam beradi? (yoki ba'zilaridan yuz o'giradi?)*» kabi savollarga javob topish jarayonida mushohada qiladilar, muhokama qilib, xulosaga keladilar.

Boshlang'ich sinflarda hayvonlar haqidagi ertaklar ko'proq o'qitiladi. «*Ko'zacha bilan tulki*», «*Olapar, Mosh, Musicha*» kabi ertaklar aniq hayotiy hikoyalar tarzida o'qitiladi va tahlil qilinadi.

Ertak matni ustida ishlashda tanlab o'qish, savollarga javob berish, o'quvchilarning o'zlar ertak mazmuniga oid savollar tuzib,

javob berishlari, reja tuzish, qayta hikoyalash, ijodiy davom ettirish, ertak ayitish, qahramonlarni grafik tasvirlash kabi ish turlaridan foydalaniladi. Bunday ertaklarda hayvonlarning odatlari tahlil qilinadi, ammo ularni kishilar xarakteriga taqqoslash tavsiya qilinmaydi.

Maktab tajribasidan ma'lumki, kichik yoshdagi o'quvchilar ertakdagi hayvonlar gapirmasligini, tulki va turna bir-birini kimga mehmonga bormasligini yaxshi biladilar, ammo ertaklar dunyosini hayotiy hikoya kabi qabul qiladilar. Ertakni o'qib tahlil qilganda, barcha ishlar uning mazmunini yaxshi idrok etishga, syujet rivojini, qatnashuvchi personajlarning xatti-harakati, o'zaro munosabatlarini to'g'ri tasavvur etishga yo'naltiriladi. Bunda tanlab o'qish va qayta hikoyalashning ahamiyati katta. Masalan, «*Ziyrak uch yigit*» ertagining mazmunini o'zlashtirish uchun quyidagi topshiriqlardan foydalanish mumkin:

1. Nima uchun ertakka «Ziyrak uch yigit» deb nom berilgan?
2. Yigitlarning ziyrakligini misollar bilan isbotlang.

3. Ertak sizga nimalarni o'rgatdi?

4. Qaysi holatlarda siz ziyraklik bilan ish tutgansiz?

Ertakni tahlil qilishning oxirgi bosqichida «*Ertakda sizga juda yoqqan joyini topib o'qing*», «*Nima uchun aynan shu joyi yoqqanini ayt*», «*Hayotingizda ertakdagi vogelalarga o'xshash vogelalar bo'lganmi?*» kabi savol-topshiriqlar yordamida o'quvchilarning ertak xulosasini tushunishlariga erishiladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari hayvonlar haqidagi ertaklardan tashqari, «*Davlat*», «*Hunarsiz kishi o'linga yaqin*» kabi maishiy ertaklarni ham o'qiydilar. Bunday ertaklar xalq o'z hayotini hikoya qiladi, shu sababli o'quvchilar ertakni o'qigach, o'tmishdagi xalq hayotini, o'y-fikrlari va orzu-istaklarini bilib oladilar.

Bunday ertaklarni tahlil qilish badiiy hikoya tarzida uyush-tiriladi. Bolalar o'qituvchi rahbarligida ertakda qatnashuvchilarning xulq-atvori, ayrim xatti-harakatlarini baholaydilar, ularning bir-birlariga bo'lgan munosabatlarini aytadilar va shular asosida ayrim obrazlar haqida xulosalar chiqaradilar, ertak rejasini tuzadilar, ertakni rollarga bo'lib o'qiydilar.

«*Davlat*» ertagi (4-sinf) oddiy turmushga tegishli hodisalarni bayrolovchi ertakdir. Ertakni o'qishga tayyorlash uchun ota-bobo-tariximiz atrofini, tabiatni, borliqni qanday tasavvur etishlari haqida

subhat o'tkaziladi. Bunday subhat ertakdagi badiiy obrazlarni, ularning o'zaro munosabatlarini, xulq-atvorlari, xarakterlarini to'g'ri tushunishga yordam beradi. «*Davlat*» ertagi matni ustida ishlash jarayonida o'quvchilar «*Dehqonning xonadoni qanday hayot kechirar ekan?*», «*Nima uchun Davlat dehqonning xonadonidan keishini istamaydi?*» kabi savollarga javob topish orqali ertak qahramonlarini baholaydilar, ahli va inoq bo'lib, halol mehnat qilish lozim degan xulosaga keladilar.

Ertak ustida ishlashda bolalarni ertakni o'qishgagina emas, balki uni aytib berishga o'rgatish ham muhimdir. Ertak aytish og'zaki nutqni o'stiradi, bolalar nutqini yangi so'z va iboralar bilan bo'yitadi. O'quvchilarni 1-sinfdayoq ertak tilidan erkin foydalanishga o'rgatish uchun ertak bilan birinchi tanishtirishda uni o'qituvchi audio orgali eshittirishi yoki aytib berishi mumkin.

O'quvchi ertak mazmunini o'zlashtirib olgandan so'ng, uning tili ustida ishlashga alohida ahamiyat qaratilishi zarur. Ertak mazmunini qayta hikoyalashda, qahramonlarga tavsif berishda o'quvchilarning o'z nutqida tili vositalaridan o'rinni foydalanish talab qilinadi. Tili vositalaridan foydalanish uchun imkoniyat, talab va vaziyat, ehtiyoj yaratish zarur.

Ertak tilida shunday so'z va iboralar borki, ular bolaga o'zgacha ta'sir ko'rsatadi. Masalan, «*Yo'lbars, Tulki va Bo'ri*» ertagida «*Tog' echkisi siz ulug'imizniki bo'lsin*», «*Quyvon siz podshohimizning ertalabki nonushangiz bo'lsin*», «*Kiyik kechqurungi taomingiz, qo'y kunduzgi xo'ragingiz bo'lsin*» kabi gaplar tarkibidagi ajratib ko'rsatilgan so'zlarga o'quvchilar diqqati qaratilib, ertakni so'zlab berayotganda ulardan nutqda foydalanishlariga erishish zarur.

Ertaklarda keltirilgan magollar ustida ishlash, ularda ilgari surilayotgan g'oyalarni bolalar ongiga yetkazish, yod oldirish yo'li bilan bog'lanishli nutqni o'stirish, nutqning ta'sirchanligini oshirish lozim. Masalan, «*Rostgo'y bola*» (1-sinf) ertagida bola o'z rostgo'yiligi bilan podshoga ma'qul bo'lganligi hikoya qilingan. Ertak g'oyasiga mos xulosa esa «*Boshingga qilich kelsa ham to'g'ri gapir*» magoli bilan ifodalangan. O'quvchilar ushbu magol mazmu-nini tushunib olishsa, o'zlari ham yuqoridagi kabi ertak yaratib, hikoya qilib berishlari mumkin.

So'z ma'nolari ustida ishlashda boshlang'ich sinf o'quvchilariga

mos bo'lgan usullardan biri rasmdan foydalanishdir. Masalan, 2-sinfda «*Ko'ngilchun o'tinchi*» ertagida *qayin, eman, shumol, zarang, zir, tog'yerak, qarag'ay, qayrag'och, chinor* kabi daraxt nomlari keltirilgan. Ularni bola ko'z oldiga keltira olmaydi. Ertakni o'qishdan oldin shu daraxt rasmlarini ko'rsatib, uning o'ziga xos xususiyatlarini izohlash va nomlarini aytish lozim. Shundan so'ng didaktik o'yin o'tkaziladi. Bunda daraxt rasmlari bolalarga bo'lib beriladi. Har bir o'quvchi o'ziga berilgan rasmdagi daraxtning nomini aytishi va ertakdagi shu daraxtning so'zini o'z so'zlari bilan aytib berishi kerak bo'ladi.

Shu ertakni o'qib, mazmunini bilan tanishtirilgach, o'quvchilardan *ahoylanib, ro'parasida, sharbat, xayrli ish, xivchin, mulayo* so'z-larining ma'nosi so'raladi. Javoblar to'ldiriladi, umum-lashtiriladi. Ertak matni bilan ishlash jarayonida unda qo'llangan badiiy vositalar: jonlantirish, metafora, mubolag'alar ustida ishlash ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuqoridagi barcha fikrlarni hisobga olganda, **ertakni o'rganish darslarining qurilishi quyidagicha bo'lishi mumkin:**

1. Ertak bilan tanishtirish;
- a) o'quvchilarni ertakni idrok etishga tayyorlash;
- b) o'qituvchining audio orgali eshittirishi, sahnalashtirishi, ertakni ifodalash o'qishi, yod aytib berishi va hok.;
2. Ertakni o'quvchilar qay darajada idrok etganliklarini aniqlash maqsadida qisqacha subhat o'tkazish;
3. Ertakni qismlarga bo'lib o'qish va tahlil qilish; undagi ayrim tavsifli vositalar, ma'nodosh so'zlarni topish, lug'at ishi (ayrim so'zlar ma'nosini tushuntirish);
4. Ertakni aytib berishga tayyorlanish (ichda o'qish);
5. Ertakni so'zlab berish;
6. Umumlashtiruvchi subhat (ertak g'oyasini ochish);
7. Ma'lum vazifa bilan ertakni qayta o'qish (ijodiy va mustaqil ishlar);
8. Vazifani tekshirish va yakunlash;
9. Uydagi ertakni o'qib va qayta hikoyalab berishga tayyorlanish. Ma'zan ertakka o'zlari ijodiy yondashib, qo'shincha voqealar qo'shib hikoyalashi ham mumkin, y'ani ijodiy yondashishi mumkin.

Ilg'or pedagogik texnologiya asosidagi ertak o'ish darsi namunasini:

Mavzu. Kumush qish.

O'quv material. Rangin qorlar (Olloyor).

Darsning maqsadi:

1. O'quvchilarning qish fasli haqidagi tushunchalarini bo'yitish.
2. Tabiatdan zavq olishga, unga zarar keltirmaslikka o'rgatish.
3. Ularning mustaqil fikrlash qobiliyatlarini o'stirish, xotirasini mustahkamlash.

4. O'qish ko'nikmalarini takomillashtirish, o'quvchilar lug'atini yangi so'zlar bilan bo'yitish, nutqini rivojlantirish.

Dars turi: yangi bilim beruvchi, ertak o'qish darsi.

Dars metodi: izohli o'qish, mustaqil ish metodi, guruhlarda ishlash.

Darsning jihozi: qog'oz, flomaster, yelim, qisqich, qaychi, mk-rotestlar, akvarium, baliqlar, rag'batlantirish uchun jetonlar.

Sinf sharoiti. O'qituvchi turli usullar bilan o'quvchilarni guruhlariga ajratadi. Sinfdagi partalar doira shaklida qo'yib chiqiladi.

Tashkiliy qism. Sinf o'quvchilari guruhlariga bo'linib o'tiriladi. O'qituvchi guruhlar bilimni teng bo'lishi uchun qizil, ko'k, oq, yashil, sariq rangli doirachalardan foydalanishi mumkin. Bir xil rangdagi doira egalari bir guruhni tashkil etishi aytiladi. Har bir guruh o'ziga nom tanlaydi. Buning uchun o'quvchilarni darsga hozirlash, qiziqitish, harakatga keltirish, mavzuni mustaqil anglab yetishlari uchun topishmoqlardan foydalanish lozim.

– Topishmoqning javobini toping:

Elakdan un elandi

Supra unga belandi. (qor)

– Qor qaysi faslida yog'adi?

– O'ylang, bugun o'rganadigan yangi mavzu nima haqida ekan? Xattaxtaga bo'lim nomi – «Kumush qish» yoziladi. So'ng guruhga qish fasli bilan bog'liq holda nom tanlashlari mustaqil ish qilib beriladi.

1-guruh «Qorparcha», 2-guruh «Ayozbobo», 3-guruh «Qorbobo», 4-guruh «Sumalak», 5-guruh «Qish» deb nomlanishi mumkin. Har bir guruh a'zolari o'zlariga sardor saylaydi.

Darsning borishi:

1. Chag'iruv bosqichi. Guruhlar taqdimoti.

Hunda har bir guruh o'z nomining ma'nosini izohlaydi, nomini ifodalovchi rasm chizib ko'rsatishi ham mumkin.

1-guruh – «Qorparcha»: Men qish faslida dunyoga kelganman. Qishda, tog'u tosh, dala-dashda uchib, o'ymoqlab yerga tomon hujumman. Hammayog'ni oq cho'yshab bilan o'rayman. Men yuqoridagi bolalar, hatto kattalar ham qorbo'ron o'ynaydi, qorbobo yasashadi. Qorxat yozishadi.

2-guruh – «Ayozbobo»: Men issiq havoni sovutaman. Yerlarni, suvlarni muzlataman. Men tufayli yaxmalaklar paydo bo'ladi. Bolalar yaxmalakda chang'ida, chanada va konki uchadi. Tarnovlarda sumalaklar paydo bo'ladi.

3-guruh – «Qorbobo»: Men qish faslida bolalarning eng sevimli hojatimman. Uzoq-uzoq o'lkalardan ularga yangi yil bayrami sovg'alarini, qorqizimni olib kelaman. Ularning kuy-qo'shiqlari, o'yin-kulg'olari jaranglagan bayramni birga nishonlayman. Men tufayli Ayozboboning izgi'irin sovuqlarini sezmaydilar. Men ularga kuch-quvvat bag'ishlayman. Hammangizni yangi – qutlug' yilingiz bilan to'ldirayman.

4-guruh – «Sumalak»: Men Ayozbobo bilan Qorparchalarning farzandimman. Tomlarning bo'g'otida qishning quyosh nurlarida yaltirab turaman. U yerdan bolalarning o'yin-kulg'ilarini tomosha qilaman. Borib bolalarga qo'shib o'ynay olmaganimdan ko'zlarimdan chuk-chak yoshim oqadi. Shu ko'z yoshlarim bilan yerning daraxtlariga malham bo'laman.

5-guruh – «Qish»: Yuqoridagi so'zga chiqqanlarning barchasi mening dildandlarim. Ular tufayli men borman. Ular tufayli men yilning boshida turaman. Dekabr, yanvar, fevral oylari mening qo'yimda yashaydi. Ularning har biriga yaxshi kunlarni – bayramlarni taqdimlab berganman.

16-dekabrda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi kuni, 31-dekabrda Yangi yil bayrami nishonlanadi. 14-yanvar Harbiy kuni bayram qilinadi. 9-fevralda ulug' bobomiz Mir Alisher Navoiyning 14-fevralda Mirzo Boburning tavallud kuni nishonlanadi.

O'qituvchi o'quvchilarning javobini umumlashtirib, har bir guruhni rag'batlantiradi. Shu tarzda yangi bo'limni, yangi asarni o'qishga tayyorlik davri yakunlanadi.

II. Anglash bosqichi. Bu bosqichda "Rangin qorlar" (Oltiyor) ertagi (o'qituvchi qismlarga bo'lib kelgan bo'lad)ning har bir qismi guruhdagi yaxshi o'qiydigan o'quvchilarga o'qitiladi. "Ifodali o'qish" musobaqasi uyushtiriladi. Eng yaxshi o'qigan o'quvchi aniqlanadi va rag'batlantiriladi.

Shundan so'ng guruhlarga asar matni ichda o'qishga topshiriladi. Guruh o'quvchilariga quyidagi topshiriq beriladi:

– Har bir guruh o'z qismini ichida o'qiydi. Uning mazmuniga va qahramonlariga doir savol-topshiriqlar tuzadi va konvertga solib uzatadi. Tuzilgan savollar izohlanib, rag'batlantirilib boriladi.

III. Fikrlash bosqichi.

Bunda quyidagi ish turlaridan foydalaniladi:

1. O'quvchilar o'zlari tuzgan savollarga javob beradilar:

– *Qadimda qorbo'ron qanday qorlar bilan o'ynalgan? Nima uchun?*

– *Bo'yog bozori qancha yilda bir bo'lar ekan?*

– *Nega qorlar oq rangda yog'ar ekan?*

– *Bahoroy qaysi bo'yog'larni xarid qilibdi?*

– *Kuz kelganda qozonlarda qaysi bo'yog'lar bor edi?*

– *Qish kelganda qozonlarda qaysi bo'yog'lar edi?*

– *Yoz uyqudan uyg'onib nimani o'ylab ketibdi?*

– *Yoz qaysi bo'yog'larni olganini o'ylab toping.*

– *Kuz qaysi bo'yog'larni o'chirib, uning o'rniga qaysi bo'yog'larni surtib chiqdi?*

– *Qish o'z zahri nimalarga sochadigan bo'lib qolibdi?*

2. Darslikdagi savol-topshiriqlar ustida ishlanadi. Bularni barcha guruh bajaradi. Guruhning faol ishtirokiga qarab ball qo'yiladi.

3. O'qituvchi «Kumush qish» va o'qilgan asar yuzasidan tuzgan test topshiriqlarini guruhlarga tarqatadi.

4. Qish fasli bilan bog'liq maqol va topishmoqlar aytiladi:

Bahor, yoz, kuz qishlaydi, Qish paytida ishlaydi. (Pechka)

Qish yopingichingni qo'yma, Yoz o'zing bilasan. (Maqol)

5. O'qituvchi sardorlar uchun asar matni yuzasidan savol-topshiriqlar tuzib keladi. Bu savol-topshiriqlar konvertlarga solinib, guruhlarga beriladi.

1 – guruh uchun.

– *Ayozbobo deraza oynalariga qanday qilib naqshlar chizadi?*

– *"Qiyomiga kelib" birikmasining ma'nosini izohlab bering (ayni*

ma'yor)ga, maromiga yetgan holga kelgan).

2 – guruh uchun.

– *Falak, libos so'zini qaysi so'zlar bilan almashirish mumkin?*

(*halak* – osmon gumbazi, osmon, ko'k; *libos* – kiyim, ust-bosh)

– *Bahoroyning gullari nomini sanab bering.*

3 – guruh uchun.

– *"Shitob" so'zining ma'nosini izohlang (harakatning*

hajratlashidagi tezlik)

– *Savdon qaysi payt ekanini ayting.*

4 – guruh uchun.

– *Bahor tabiatida yuz beradigan hodisalarni ayting.*

– *Za'farg, zarg'aldoq ranglar qanday rang? Ranglar ichidan olib*

ko'rsatib, (zarg'aldoq – to'q sariq rang, za'far – sap-sariq, somon

rang)

5 – guruh uchun.

– *Qish chillasi necha kun va unga qaysi vaqt kiradi?*

– *Ertakda badiiy vositalardan nima ko'proq qo'llanilgan?*

(*fonlantirish*)

Darsni yakunlash va tarbiyaviy xulosa chiqarish. Bunda

quyidagicha savollar beriladi:

– *Dars sizga yog'dimi? Nimasi yog'di?*

– *Hugun darsda nimalarni bilib oldingiz?*

– *Siz qishda tabiatni, tabiat ehsonlarini asrash uchun nimalar*

qilyapsiz?

Ma'ngura o'quvchilarning umumiy ballarini e'lon qilinadi.

Uyga vazifa: ertak matnini ifodali qilib o'qishga, unga reja tuzib,

shu reja asosida qayta hikoyalashga tayyorlanib kelish.

Hikoya janridagi asarlarni o'rganish metodikasi

Hikoya kichik hajimli badiiy asar bo'lib, unda kishi hayotidagi muhim bir voqea, hayotning muhim tomonlari umumlashtirib tasvirlanadi.

Hikoya ko'pincha kishi hayotida bo'lgan bir epizodni tasvirlaydi. Uning mazmunini ertakdagidan ortiqroq hayotidir».

Hikoya mazmunan boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun mos janr hisoblanadi. Kichik yoshdagi o'quvchilarni qahramonlarning xatiri-

harakati, tashqi ko'rinishi, portret tasviri, voqea-hodisalar haqidagi hikoyalar ko'proq qiziqiradi. Shuning uchun bolalarni badiiy asar turi bo'lgan hikoya bilan tanishtirish uning syujetini tushuntirishga bog'lab olib boriladi.

Boshlang'ich sinflarda hikoyani o'qishga bag'islangan izohli o'qish darslarida o'qilgan hikoya mazmunini ochish, lug'at ustida ishlash, o'qilgan matni qayta hikoyalash kabilar asosiy ish turlaridan hisoblanadi. Hikoya mazmuni odatda savollar asosida tahlil qilinadi. So'roqlardan ikki mqsadda: hikoya mazmunini tahlil qilish hamda dalillar, mulohazalar, xulosalarni taqqoslash, voqea-hodisalar, xatti-harakat o'rtasidagi bog'lanishlarni aniqlash va umumlashtirish uchun foydalaniladi.

Hikoyani o'qish darsida o'quvchilar tushunmaydigan so'z va iboralar ma'nosini tushuntirish ham muhim, aks holda ular hikoya mazmunini tushuna olmaydilar.

Hikoyani o'qishda uning mazmunini tahlil qilish va shu asosda o'quvchilar nutqini o'stirish markaziy o'rin egallaydi. Hikoya o'qib bo'lingach, o'quvchilar o'ylashi, o'z mulohazalarini aytishi uchun tayyorlanishga vaqt berish kerak. O'qilgan asar yuzasidan beriladigan dastlabki savollardan mqsad hikoya bolalarga yoqqan-yoqmaganligi, undagi qaysi qahramonning xarakteri bolaga ta'sir etganini bilishdan iborat. Shundan keyingina hikoya syujeti, voqeaning yo'nalishini ochishga, personajlar xarakterini tushunishga, nihoyat, asarning asosiy g'oyasini bilib olishga yordam beradigan savollardan foydalaniladi.

Badiiy asarni tahlil qilishda syujetni to'liq tushuntirishga berilib ketib, qahramonlarga tavsif berish, asar qurilishi va tilni tahlil qilish kabi ish turlari e'tibordan chetda qolmasligi lozim.

Ertak janriga xos matnlar jozibadorligi bilan bolani o'ziga tortadi. Lekin hikoya janri ham hayotiyliigi bilan o'ziga xos. Hikoyada voqealar tez rivojlanib boradi. Unda inson hayoti, u bilan bog'liq hayotiy lavhalar bayon etiladi. O'quvchilar qahramonlarning xarakteri, ulardagi xususiyatlar bilan qiziqadilar. Masalan, 3-sinf «O'qish kitobi»dagi «*Olim*» (Malik Murodov), «*Ilmi ming yashar*» (Nurmat Maqsudiy), «*Xazonchinak*» (O'. Hoshimov), «*Do'stlerak*» (A. Irtsov) va boshqa qiziqarli hikoyalar berilgan. Ular mavzu jihatdan xilma-xil bo'lib, qahramonlarining xarakter-xususiyatlari bilan ham farq qiladi.

Hikoya biror bir davr bilan bog'liq bo'ladi. O'quvchilar qahramonlarning ma'naviyatiga bo'lgan qiziqishlari tufayli hayotning muhi va qorong'i tomonlari xususida muayyan tushunchaga ega bo'la boshlaydilar. Ularda go'zallik va nafosatga muhabbat, yovuzlikka muhabbat nafrat tuyg'usi hikoyalar bilan tanishish va uni tahlil qilish davomida shakllanib boradi. Masalan, 3-sinfda «*Jaloliddin Manguberd*» hikoyasida Chingizxon va uning qo'shinlariga muhabbat nafrat uyg'otilsa, Jaloliddin Manguberdning xatti-harakati ongati ona-Vatanga mehr-muhabbat uyg'otiladi, uning taqdiri orqali o'z ajdodlaridan faxrlanish tuyg'usi paydo bo'ladi.

Hikoya tahlili adabiy tur sifatida o'ziga xos xususiyatlari va vazifasidan kelib chiqib ish ko'rishni taqozo etadi. Undagi har bir so'z, ibora, gap yozuvchining fikrini ifodalashga xizmat qiladi.

Hikoya matni uning mazmunini yoki badiiy xususiyatlarini o'rganishdagina emas, tahlilning ifodali, adabiy, shartli yoki ijodiy o'qish, muammoli usullardan foydalanish uchun ham manba bo'lishi lozim.

Boshlang'ich sinflarda hikoya syujeti, kompozitsiyasi, qahramonlarni o'rganish bo'yicha turli tahlillar matn ustida ishlash asosida olib boriladi. Bunda o'quvchining ijodiy faolligi ortadi, ijodiy fikrlash dolzarf kengayadi.

«*Jaloliddin Manguberd*» hikoyasi qahramonlarini, ularning xatti-harakatlarini o'rganish va tahlil qilishni matnga tayangan holda quyidagi reja asosida amalga oshirish mumkin:

1. Chingizxonning hiyla ishlatgan o'rinni matndan topish. Uning o'quvchilarda qanday taassurot qoldirganligini aniqlash.
2. Jaloliddin Manguberdning Eron va Afg'onistonda mo'g'ullarga qarshi kurashib, erishgan g'alabasi tasvirlangan o'rinni topib o'qish.
3. Tashkarboshlarning o'lja taqsimlashi oqibatida nima yuz berganini aniqlash. Bu o'rinni matndan topish.
4. Jaloliddin Manguberdning jasorati yana qaysi o'rinda ko'rganini aniqlash.
5. Chingizxon Jaloliddin Manguberdiga nima uchun tan berganini aytilib.

Shundan so'ng o'quvchilar Jaloliddin Manguberd haqida ongli fikr yuritadilar. Chingizxon bilan Jaloliddin Manguberdning xatti-

harakatlari taqqoslab, farqlaydilar.

Hikoya mazmunini o'zlashtirish bo'yicha matn asosida quyidagicha ishlar amalga oshiriladi:

1. Matn mazmunini yuzasidan o'qituvchi savollariga javob berish.
2. Hikoya matni asosidagi savol-topshiriqlarni bajarish.
3. Hikoya mazmunini yuzasidan o'quvchilarning savollar tuzishi.
4. Hikoya mazmuniga mos rasmlar chizish.
5. Hikoya matnini qismlarga bo'lish.
6. Har bir qismga sarlavha topish.
7. Hikoyaga reja tuzish.
8. Reja asosida qayta hikoyalash (to'liq, qisqartirib va ijodiy qayta hikoyalash).
9. Reja asosida bayon yozish.

Tahlilda o'qitayotgan hikoya matnining tushunariligi hal qituvchi ahamiyatga ega. *Tushunarilik* deganda yozuvchi yaratgan badiiy olamning o'ziga xosligi, obrazli tasvirning o'quvchi hayotiy tajribasi, bilim darajasiga muvofiqdigi nazarda tutiladi.

Hikoyani o'rganishda savollarni, odatda, o'qituvchi beradi, ammo asar mazmunini, qatnashuvchi shaxslarning xulq-atvorini ochish yuzasidan o'quvchilarga ham savol tuzdirish juda foydali. Bu usul bolalarga juda yoqadi va ishni jonlantiradi, asar mazmunini yaxshi tushunish, o'z fikrini izchil bayon qilish malakasini egallash, mazmun va voqealar orasidagi bog'lanishni to'liq esda saqlab qolishda o'quvchilarga yordam beradi.

Hikoyani izohli o'qish darsini quyidagicha reja asosida olib borish mumkin:

1. Hikoyani o'qishga tayyorlash (hikoyadagi kabi odamlar hayoti va davrga xarakteristika berish va boshqa.).
2. Hikoyani o'qish (bunda to'liq va ma'no jihatdan tugal qismini o'qituvchi yoki oldindan tayyorlangan o'quvchi ifodali o'qishi mumkin).
3. Lug'at ustida ishlash.
4. Idrok etishni tekshirish (qatnashuvchilarning xatti-harakatlari, shaxslar va voqealar o'rtasidagi munosabatlar, badiiy vositalar yuzasidan qisqacha suhbat).
5. Hikoyani qayta o'qish (qismlarga bo'lib, rollarga bo'lib o'quvchilarga o'qitish).

6. Hikoyaning har bir bo'limi (qismi) yuzasidan suhbat uyushtirish, hikoya rejasini tuzish.

7. Reja asosida qayta hikoyalash.

8. Hikoya asosida ijodiy va mustaqil ishlar.

9. Hikoyani ifodali o'qishga yoki sahnalashtirishga tayyorlanish (sharda yoki uyda).

10. Hikoyani ifodali o'qish va ifodali qayta hikoyalash.

Ilg'or pedagogik texnologiya asosidagi hikoya o'qish darsi namunasi:

Mavzu. Shirin qovunlar mamlakatida.

O'quv material. Qovun sayli (Sh. Sa'dulla).

Darsning turi: yangi bilim beruvchi, hikoya o'qish darsi.

Dars shakli: Noan'anaviy dars.

Asosiy masalalar. O'quvchilarning kuz faslida poliz mahsulotlarini yig'ib olishning tartib-qoidalari, dehqonchilik, xalq an'analari haqidagi tushunchalarini bo'yitish, qovun turlari bilan tanishtirish, o'qish malakalarini takomillashtirish.

Bayanuch tushunchalar. *Qovun sayli, hashar, umbrivohi, ko'ndampish, doniyor, qizilurug', qo'ziyov.*

Darsda foydalaniladigan ta'limiy vositalar: turi qovun rasmlari, poliz mahsulotlarini yig'ib olish tasviri, test topshiriqlari.

Dars metodi: izohli o'qish, tarmoqlash, muammoli o'qitish metodi.

O'qituvchining maqsadi: 1. O'zbekistonda yetishtiriladigan poliz ekinlari, qovun sayli haqida o'quvchilar bilimni bo'yitish. 2. O'quvchilarda ona-yurtimiz boyliklarini asrash, xalq an'alarini hurmatlash va davom ettirish hissiyatini tarbiyalash. 3. Lug'atini bo'yitish, nutqini o'stirish, o'qish malakalarini shakllantirish.

Identiv o'quv maqsadi:

1. Hikoya matnini to'g'ri, o'quv sur'atiga mos, ongii va ifodali o'qish.

2. Asar matni yuzasidan berilgan topshiriqlarni yakka va juft bo'lib bajarish.

3. Matn mazmunini qayta hikoyalash.

Darsning borishi:

1. **Da'vat bosqichi.**

1. «Kuz» she'ri ifodali yod aytiladi va o'qitiladi.

2. O'qituvchi o'quvchilarning oldingi darslarda olgan bilimlarini mustahkamlash maqsadida kuz haqida, uning noz-ne'matlari haqida suhbat o'tkazadi.

- O'lkamizga kuz fasli kelganini nimalardan bilish mumkin?
- «Oltin fasl» matnidan tabiat tasvirini topib o'qing.
- Kuzda qaysi sabzavot va mevalar pishadi?
- Stol ustidagi uzum rasmlarini olib, nomini ayting. (kishmish, hasayni, charos, ...)
- Siz olmaning qaysi navlarini bilasiz?
- Uzum nomlarini tarmoqlash usulida ko'rsating.

Namuna:

daroyi

Oq chillaki

hasayni

buvaki

charos

kishmish

UZUM

hasayni

3. Yangi mavzuni o'rganishga o'quvchilarni tayyorlash. Suhbat:

- *Qovun qaysi turkumga kiradi? Sabzavotgami yoki mevalargami?*
- *Qovun nomlarini bilasizmi? Ularning nomlarini ham tarmoqlash usulida yozib ko'rsating.*

– «Kuz» she'rini kim yozgan?

– *Sh. Sa'dullaning hayoti va ijodi haqida nimalar bilasiz?*

4. Sh. Sa'dullaning «Qovun sayli» hikoyasi bilan tanishtirish.

Hikoyaning birinchi darsga mo'ljallangan qismi o'qib beriladi yoki magnit tasmasi orqali eshittiriladi.

5. Kichik guruhlar bilan ishlash. O'quvchilar 4 guruhga bo'linadi. O'quvchilar 1, 2, 3, 4 deb sanaydilar. O'z raqamlari bo'yicha guruhlanib, stol atrofiga o'tiradilar.

Har bir stol atrofidagi o'quvchilarga hikoyaning qismlari bo'lib beriladi va topshiriqlar konvertlarda uzatiladi.

1-topshiriq. Guruhingizga nom qo'ying. Uni ta'riflang.

1 – «*Handalak*» guruh. Handalak bahor faslining oxirgi oyida erta pishadi. Odamlar uni sog'inib kutishadi. Handalak dumaloq, uning hidi yoqimli, o'tkir bo'ladi. Ustki qismi ser-to'r, mazasi tlli

yorar darajada shirin bo'ladi.

2 – «*Qo'ziyov*» guruh. Qo'ziyov tez-pishar tarvuz turi. U 95-100 kunda yetiladi. Unda 12 foiz qand moddasi bor. Tarvuz buyrak va sariq kasalligiga davo bo'ladi.

3 – «*Kishmish*» guruh. Kishmish uzumning bir turi. U qora va oq ranglarda bo'lib, danaksiz va juda shirin bo'ladi.

4. «*Doniyor*» guruh. Doniyor – qovunning bir turi. U juda shirin qovun bo'lib, ustida yashil va sariq rangli yo'lli bor.

II. Anglash bosqichi. Hamma guruhga bir xil topshiriq beriladi:

1-topshiriq.

– Berilgan qismni, to'g'ri va ifodali o'qishga tayyorlaning. Ma'nosi tushunarsiz so'zlarni lug'at daftaringizga yozing. Asosiy fikrni aniqlang.

2-topshiriq.

1. O'qigan qisimingizni matnga yaqinlashtirib qayta hikoya qilib bering.

2. Ma'nosi tushunarsiz so'zlarning ma'nosini izohlashga harakat qiling.

3. O'z qisimingizdagi ko'chma ma'noli so'zlarni toping va izohlang.

4. O'qigan qisimingizga sarlavha qo'ying va daftaringizga yozing. Guruhlar ishlaridan namunalar:

«**Handalak**» guruh. Lug'at ishi:

– qovun boshiga – boshiga ko'chma ma'noda;

– bejirim – ixcham;

– ser-to'r – po'stida taram-taram chiziqlari bor.

Sarlavha: «*Bolalik xotiralari*».

«**Qo'ziyov**» guruh. Lug'at ishi:

– Dasturxon yozdilar – “yozdilar” “yoydilar” ma'nosida;

– yozdi – xat yozdi – shakldosh so'zlar;

– o'choq boshi – “boshi” so'zi ko'chma ma'noda;

Sarlavha: «*Qovunxo'rlik*».

«**Kishmish**» guruh. Lug'at ishi:

– karch – qovun yoki tarvuz qisimidan ko'ndalangiga kesilgan qism;

– tlli yoray deydi – ibora, o'ta shirin ma'noda;

– kosa – ko'chma ma'noda, qovunning 4 dan 1 qismi.

Sarlavha. "Tog'arning fikri".

«Doniyor» guruh. Lug'at ishi:

– oy chiqdi – "chiqdi" ko'chma ma'noda, "ko'rindi" ma'nosida;

– quloq solinglar – eshitinglar;

– qovun dum beryapti – "pishdi" ma'nosida.

Sarlavha. «Tungi voqealar».

O'quvchilar hamma guruhning lug'atini va topgan sarlavhasini daftarlarga yozib boradilar.

O'quvchilar aniqlamagan so'zlarni o'qituvchi aytib, izohlab beradi.

Ifodali o'qish va qayta hikoyalash mashqi. Har bir guruh o'z qismini o'qib, gapirib beradi.

Rollarga bo'lib o'qitishda har bir guruhdan o'quvchilar tanlanadi. (Tog'a, muallif, Hasan, Zuhra)

III. Fikrlash bosqichi.

1. Darslikdagi savol-topshiriqlar bilan ishlash. Har bir guruh asar manni ostida berilgan 1-, 2-, 3-, 5- savollarga javob beradi. O'quvchilarga qo'shimcha savollar beriladi:

– O'zbek xalqining kuz faslida o'tkaziladigan qaysi an'anaviy bayramlarini bilasiz?

– «Qovun sayli»da qanday ishlar qilinadi?

Javob namunasi. O'zbek xalqining kuzda o'tkaziladigan «Hosil bayrami», «Qovun sayli» kabi ko'pgina bayramlari bor. «Qovun sayli» qovunlar ayini g'arq pishgan pallada o'tkaziladi. «Qovun sayli»da qovunlar aytishuvi ham bo'ladi. Bunda har bir qovun o'zini ta'riflaydi, maqtaydi. Saylga yig'ilgan odamlar qovun-tarvuzlarni uzib, yig'ib olishga yordam beradi. Bunda odamlar pishib ketgan qovunlarni so'yib, qovun qoqi qiladilar. Qishki qovunlarni osib qo'yish uchun to'rva xaltalar to'qiydilar. Bularning hammasi dehqonga ancha yordam bo'ladi.

2. Reja tuzish. Har bir guruh o'z qismini reja tuzadi.

Reja namunasi:

1. Tog'arning taklifi.

2. Cho'ldagi qovun polizlari.

3. Qovunxo'rlik.

4. Hasan va Husan choylada.

5. Tungi voqealar.

3. Reja asosida hikoyaning 1-bo'limini to'liq qayta hikoya qilish musabaqasi.

4. Test topshiriqlari ustida ishlash. Har bir guruhga konvertda test topshiriqlari beriladi.

Test namunalari:

1. Qovun nomlari berilgan qatorni toping.

A. Bo'rikalla, doniyor, bosvoldi

B. Qo'ziyoy, ko'kalapish, umrboqi

C. Charos, qizilurug'.

2. Uzun nomlari berilgan qatorni toping.

A. Charos, buvaki, qo'ziyoy.

B. Hasayni, chillaki, kishmishi.

C. Qizilurug', Ko'kalapish.

3. Hasan, Husan, Fotima, Zuhra qaysi asar qahramonlari?

A. «Oltin fasl»

B. «Xarita»

C. «Qovun sayli»

4. Darsda o'rganilganlarni umumlashtirish va tarbiyaviy xulosa chiqarish.

– Fasllar va dehqonchilik bilan bog'liq qanday an'analarni bilasiz? O'zingiz shunday an'analarda ishtirok etganimisiz?

– An'analarni saqlab qolish va davom ettirish uchun nima qilish kerak?

5. Uyg'a vazifa. Asarning birinchi bo'limini ifodali o'qishga tayyorlanib, matn yuzasidan savollar tuzib kelish.

6. Guruhlarning to'plagan ballarini e'lon qilish. Bunda to'plangan ballar e'lon qilinadi va har bir guruhda faol ishtirok etgan o'quvchilarni rag'batlantiriladi.

Masal janridagi asarlarni o'rganish metodikasi

Masal - axloqiy, satirik va kesatq mazmunini kinoyaviy obrazlarda ifodalagan aksariyat kichik she'riy, ba'zan nasriy asardir. Inson xarakteriga xos xususiyatlar masalda majoziy obrazlar – hayvonlar, jonivorlar va o'simliklar dunyosiga ko'chiriladi. Timsozlarning kinoyaviy xarakterda bo'lishidan tashqari, kulgili savol-javob ham masal tili va uslubiy uchun xarakterlidir. Ko'pincha masalning kirish

qismida, ba'zan pirovardida qissadan hissa - ibratli xulosa chiqariladi. Adabiyot nazariyasida masalga liro-epik janrlardan biri sifatida she'riy shakldagi, majoziy xarakterdagi qisqa syujetli asar deb talrif beriladi. Masallarda turli hayvonlar majoziy suratda asarning qahramonlari sifatida tasvirlanadi.

Masal kichik hajmli, ammo boy mazmunli, tugun, kulminatsion nuqta va yechimi bo'lgan kichik pesani eslatadi. U biror voqea-hodisani qisqa, mazmunli tasvirlashda ajoyib namuna bo'la oladi.

«Antik adabiyotda Ezop masallari juda mashhur bo'lgan. O'z ma'nosidan ko'chirilgan (majoziy) so'z va kinoyaviy iboralar orqali qilinadigan "yashirincha" tanqidning tili va uslubi Ezopga nisbatan berilib, "Ezop tili" deyilgan va shu ta'bir joriy qilingan».

Ezop quldorlik jamiyati sharoitida hukmron doiralarning jirkanch kirdikorlarini ochiqdan-ochiq tanqid qilish ilojini topolmagach, o'zining satirik asarlarini kinoyaviy tili va uslubda yozishga majbur bo'lgan. Feodal istibdodi sharoitlarida yashab ijod etgan mashhur rus masalchisi I. A. Krilov ham, atqoli o'zbek masal-chisi Gulxaniy ham "ezop tili"da yozganlar. Frantsuz shoiri Lafontening masallari ham mashhur. A. Navoiy dostonlarining bir qancha epizodlari, "Sher bilan Durroj", "Kabutar" singari masallari yaxshi xislatlarni tarbiyalashda katta rol o'ynaydi.

O'zbek adabiyotida Sayido Nasafiy, Maxmur, Gulxaniy kabi shoirlar ham Navoiy an'alarini davom ettirganlar, bolalarbop ko'pgina masallar yozganlar.

Hayvonlar, parrandalar, hasharotlar, gullar haqidagi majoziy asarlarni bolalar qiziqib o'qiydilar. Mana shu nuqtai nazardan Sayido Nasafiyning "Bahoriyot" ("Hayvonotnoma") asari ahamiyatlidir. Nasafiyning masallari, axloqiy va tarbiyaviy masalalarga doir fikr hamda qarashlari bolalarning o'qish va tarbiyasida katta ahamiyat kasb etishi bilan birga, ularning kitobxonlik doirasini ham kengaytiradi.

Mashhur masalnavis Gulxaniyning "Toshaqa bilan Chayon", "Maymun bilan Najor" masallari boshlang'ich sinf o'quvchilarining yoshiga mos keladi. Ularda do'stlik, rostgo'ylik, qo'llidan kelmaydigan ishga urinmaslik kabi g'oyalar ilgari suriladi.

Ma'lumki, tarbiya ko'proq ta'lim jarayonida berib boriladi. Bolalarga maktabga kelgan kundan boshlab, bilim olishga havas

toy g'usi shakllantiriladi. Ularda asta-sekin bilim olishga ehtiyoj paydo bo'ladi va bu orqali o'quvchilar ma'naviy ozuqa ola boshlaydilar. Bu bilan bolada kelajakka intilish, orzu-havas, mehnatga chanoqlik, kayfiy ehsosda sofdillik, ona-Vatanga mehr-muhabbat, fidoyilik, milliy g'urur, matonat, mehr-oqibat, do'stlik, ezguilik kabi yuksak bilar paydo bo'ladi.

Jumladan, masal janridagi asarlar ham boladagi qo'pollik, qo'rsaklik, yolg'onchilik, yalqovlik, beparvolik kabi illatlarni bartaraf etishda yordam beradi. Lekin amaldagi boshlang'ich sinf "O'qish kitobi" darsliklarida masal janriga kam o'rin berilgan. Vaholanki, bolalar tarbiyasida masalning o'rni beqiyosdir. Masaldagi qissadan hissa o'quvchi matndagi e'tibordan chetda qoldirgan, yuzaki o'qib o'tib ketgan, yaxshi anglashga harakat qilmagan o'rinni, bo'shliqni to'ldiradi.

3-sinf "O'qish kitobi"dan o'rin olgan "*Qayisar buzog'cha*" (O. qo'chqorbekov) masali oilasi, o'rtoqlari, do'stlaridan ajralib, yomon yo'llarga kirib qolgan, oqibatda ko'ngilsiz holatlarga tushib qolgan bolalarni tarbiyalashda katta ahamiyatga ega. Ushbu masaldagi asosiy xulosa masal oxirida berilgan qissadan hissada, ya'ni otal-bobolarimiz yaratib, bizga nasihat sifatida qoldirgan "*Bo'linganni bo'yl yor*" hikmatida o'z ifodasini topgan. Bu hozirgi kunda maqol tushib olgan. Shoir esa bundan juda ustalik bilan foydalangan.

"*Chumoli va Tipratikan*" masali esa nasriy turga mansub bo'lib, unda Chumoli timsoili orqali bolalar halollikka o'rgatiladi, har bir insonni, u katta yoki kichik bo'lishidan qat'iyo nazar, so'rab olishga, e'gashning ruxsati bilan foydalanishga da'vat etiladi. Masalni o'qishda bolalar Tipratikan timsoliga tanqidiy nazar bilan yondashadilar, agar o'zining hayotida biron-bir shunday holat-voqea yuz bersa, uni bolahga takrorlanmaslikka o'rganadilar.

Masalning, avvalo, ixchamliligi, tilining qisqa va lo'ndaligi, sodaliligi, o'qiriligi va xalqchilligi bola hissiyotiga qattiq ta'sir qiladi. Bular o'quvchilar nutqini o'stirishda ham muhim material hisoblanadi. Masal qahramonlarining xatti-harakatlari, fe'l-atvorlari, nutqiy o'ziga xosliklari o'quvchining diqqatini o'ziga jalb qiladi.

2-sinf "O'qish kitobi"da berilgan "O'roq va Kombayn" masalida o'roq va kombayn asar qahramonlari qilib olingan. Ularning munozarasi orqali texnikaning afzalligi: kam vaqt sarflab, samarali

natijaga erishish mumkinligi hamda ularning ahli bo'lib, birgalikda mehnatga bel bog'lashlari kabi g'oyalar ilgari suriladi. Oddiy predmetlar tilga kiradi. Insonlar tomonidan aytiladigan texnika va ish qurollari haqidagi gap-so'zlar bevosita predmetlar tilidan beriladi.

3-sinf "O'qish kitobi" da "*Qaysar buzog'cha*" (*O. Qo'chqorbekov*), "*Chumoli va Tipritikan*", "*O'jar Toshbaqa*" (*H. Yagubov*), "*Chayondan so'radilar*" kabi masallar joy olgan. Bu masallarning qahramonlari ham hayvonlar: buzog'cha, chumoli, tipritikan, toshbaqa, chayon. Majoziy qahramonlarni tanlashda ham yozuvchi har bir hayvonning xususiyatidan kelib chiqadi. Masalan, buzog'chalarning argondan bo'shatib yuborilsa, shatloq o'tib, uzoq-uzoqlarga ketib qoladi. Qaysar buzog'cha ham to'lasidan ajralib, bo'riga duch keladi, ya'ni ko'ngilsiz voqea yuz beradi. Buzog'cha orqali onasidan uzoqlashib ketgan bolalar, vatandan yiroqda turli kulfatlarga duch kelayotgan kishilar nazarda tutilgan.

"Chumoli va Tipritikan" masalidagi majoziy qahramonlar ham aslida jamiyatimiz a'zolaridir. Chumoli hayotdagi halol, pok, to'g'riso'z insonlar bo'lsa, tipritikan o'g'ri, g'allob bironing ustidan kuladigan kishilardir.

"O'jar Toshbaqa" masalidagi Toshbaqa hayotdagi o'jar, qaysar, o'z bilganidan qolmaydigan, ko'ngli tussaganini qiladiganlar timsolidir.

Boshlang'ich sinflarda masalni o'rganayotganda bolalarni masalni ifodalai o'qishga va uning mazmunini qisqqa, ba'zan bir necha so'z bilan aytib berishga, ayrim qatnashuvchilarning xarakterli xususiyatlarini aniqlab, o'zaro qiyoslashga o'rgatish muhim ahamiyatga ega.

Masalning allegorik mazmuniga to'xtalmasdan, bosh qahramon qiyofasini tahlil qilishga kirishiladi. 1-sinfda bolalar masalni hayvonlar haqidagi ertakka o'xshash kulguli asar kabi qabul qilsalar, 2-sinfdan boshlab ular masalidagi hayvonlarning xatti-harakati, o'zaro munosabatlari ba'zan kishilar hayotida ham uchrashini, masal axloqiy bilim beradigan hikoya ekanini, ko'proq she'riy tarzda bo'lishini, unda kishilardagi ayrim kamchiliklar tasvirlanishini bilib ola boshlaydilar.

Masallarda yashiringan o'tkir kinoya, voqealarning tez-tez o'rin almashinib turishi uni bir maromda o'qishga xalagit beradi. Shuning uchun ifodalai o'qishga yetarli malaka hosil qilmagan o'quvchi avvali matn bilan yaxshilab tanishib chiqishi lozim.

Masal tahlil qilinayotganda, voqea rivojini jonli tasavvur qilish, ohanglarni aniq idrok etishda o'quvchilarga yordam berish zarur. Chumonchi, ularga ayrim epizodlarni so'z bilan tasvirlash, ba'zilariga o'quvchi yordamida tavsif berish, ishning oxirgi bosqichida ularga bo'lib o'qish kabilarni tavsifa qilish maqsadga muvofiq. Qahramonlarga tavsif berishda uning xatti-harakati bilan birga, iltihom o'ziga xos xususiyatlaridan ham foydalaniladi. Masalni ifodalai o'qishga tayyorlanishda uning syujetini bilish bilan birga, muallif tilini yaxshi tushunish zarur.

4-sinf «O'qish kitobi»da berilgan Sh. Sa'dullaning "Laqma it" masalida it markaziy timsol sanaladi. Mushuk, sigir, xo'roz, tovuq va kurkalar timsolini it birlashtirib turadi. Shuning o'ziyoq it xarakterini o'chish uchun uning atrofidagi timsollarning xarakter-xususiyatini bilishni talab etadi.

Mushukning it haqidagi so'zlarini matndan topitirib o'qitish itning xususiyatini ochib beradi:

Ajab bo'ldi uy qurmading.

O'z va'dangda sen turmading.

Yoz bilan laqillading.

Meni ko'rsang akillading.

Sigirning it haqidagi quyidagi so'zlarini ham matndan topib o'qitish orqali itning boshqa xususiyati ochiladi:

Menga bundoq hiyla qilma

Sigirlarni axmoq bilma....

Uyda yotding oyog'cho'zib

Sog'in suvni hadeb buzib.

So'ng o'quvchilarga itga xos xususiyatlarni ochuvchi so'z va iboralarni topitirib aytiriladi. Shu tariqa o'quvchilar o'quvchi yordamida itga tavsif beradilar. So'ng boshqa timsollar ustida ishlanaadi. Itunda taqqoslash usulidan foydalaniladi. Mushukning yaxshi xislatlari sanaladi. Bu kabi tavsiflar sigir, xo'roz, tovuq, kurkalarga ham beriladi. Qahramonlarga tavsif berish matn ustida ishlash orqali amalga oshiriladi. Yozuvchi foydalangan til vositasida o'quvchilar qahramonlarga tavsif berishga o'rganadilar, ularning tili ham yangi so'zlar bilan bo'yiydi. O'quvchilarni tavsif berishga o'rgatish uchun o'quvchining o'zi qahramonni xarakterlovchi so'z, iboralarni tavsifa qiladi. Ular ichiga masalidagi timsollarga xos bo'lmagan

xususiyatlarni ifodalovchi soʻz, iboralar kiritib qoʻyiladi. Oʻquvchi ular ichidan mosini tanlab olish jarayonida mantiqan fikrlaydi. Bu soʻz va iboralar esa bolalar nutqiga koʻchadi.

4-sinf "Oʻqish kitobi"da berilgan "*Baqa bilan Taqa*" (Aziz Abdurazzoz) masalida baqa timoli orqali yozuvchi oʻziga mos boʻlmagan, oʻziga toʻgʻri kelmaydigan narsalarni orzu qilish va bu orzuni amalga oshirishda boshqalarning maslahati, nasihatiga quloq solmay, oʻz aytganidan qaytmaydigan, oʻjar kishilarni tanqid ostiga oladi. Baqa otlar kabi taqa bilan tovush chiqarib yurishni, yurganda yerni jaranglatib, odamlarga bu dunyoda oʻzining borligini bildirib yashashni istaydi. U taqachining "*Taqani oʻylama, uni oʻlga chiqargan, senga taqa qoqsam, sakrashdan mahrum boʻlasan ... Sen taqa bilan yoʻrgʻalay olmaysan. Yoʻrgʻalashni ham oʻlga chiqargan*", "*Sen borligingni bildirib yurmogchi boʻlsang, sayrab yuraver*", deyslariga quloq solmaydi. Bu oʻjarlik uning boshiga kulfat keltiradi: suv tagiga choʻkib ketadi. Yonidagi baqalar boʻlmaganda halok boʻlishi ham tayin edi. Kech boʻlsa ham baqa xatosini anglab yetadi, taqachi oldida xijolat chekadi. Bu holatlar oʻquvchini oʻz hayotiga, xatti-harakatiga bir nazar tashlashga undaydi. Ular oʻz tengqurlari kabi yashash kerakligini angelaydilar.

Shunday qilib, masal ustida ishlash quyidagi bosqichlarni oʻz ichiga oladi:

- masal mazmunini aniq idrok etish;
- kompozitsiyasi, qatnashuvchilarning xarakteriga mos xususiyatlarini, xatti-harakatlarining sabablarini olish;

– allegoriyani aniqlash;

– masal xulosasini tahlil qilish.

Mana shu izehillik hisobga olinsa, **masal oʻqish darsining qurilishi quyidagicha boʻladi:**

1. *Tayyorgarlik ishlari:*

- a) masal muallifi haqida oʻquvchi hikoyasi;
- b) oʻqilgan masal mazmuni bilan bogʻliq suhbat;
- v) oʻqilgan masalda qatnashuvchi timollarga xos xususiyatlar haqida suhbat.

2. *Masalni oʻquvchi oʻqishi (magnitofon yozuvini eshitish yoki film koʻrsatish ham mumkin).*

3. *Masal matni ustida ishlash:*

a) masalning tuzilishi va kompozitsiyasini aniqlash (oʻqish, reja tuzish va hok.);

b) qatnashuvchilarning xatti-harakati, feʼl-atvori, xarakteriga mos xususiyatlarini tushuntirish (tanlab oʻqish, soʻz bilan va grafik tasvirlash, savollarga javob berish);

v) masalning aniq mazmunidan kelib chiqib, undagi asosiy fikrni belgilash;

g) krossvordlar, taʼlimiy oʻyinlar, topishmoqlardan foydalanib, masal mazmuni va gʻoyasini oʻzlashtirish.

4. *Allegoriyani olish.*

5. *Axloqiy xulosa aks ettirilgan qismini tahlil qilish.*

6. *Hayotda uchragan shunga oʻxshash hodisalarga taqqoslash.*

Ugʻor pedagogik texnologiya asosidagi masal oʻqish darsi namunasi:

Mavzu: Ahmoqning oʻzi bilmay, Bilganning soʻziga kirmas
Oʻquv material: *Qoʻzichogʻ (Rauf Toʻlib)*

Dars shiori: Masallar – magʻzi asallar.

Dars rejas: 1. Oldingi darsda oʻrganilgan asar yuzasidan oʻquvchilar bilimni aniqlash.

2. "Qoʻzichogʻ" (Rauf Toʻlib) masali matni ustida ishlash.

3. Bliss texnologiyasi va "Topagʻon" oʻyini.

4. Darsni yakunlash.

Mavzuga doir tayanch tushunchalar: Qoʻzichogʻ, Ona qoʻy, masal, burama shox, kekkaymoq, taltaymoq, ogʻzi qulogʻiga yetmoq, bosar-tusarini bilmaylik, burni koʻtarilib, eʼtiborini tortmoq, koʻziga surtmoq, koʻkka koʻtarmoq.

Mavzuning qisqacha taʼrif: Rauf Toʻlib bu masalida kek–Kaygan, taltaygan bolalarni qoʻzichogʻ obrazi orqali tanqid ostiga olgan. Masalida oʻz boshimchalikning, maqtanchoqlikning, kekka–yishning yomon oqibatlari qoʻzichogʻ obrazi orqali yoritib berilgan.

Darsning maqsadi: 1. Rauf Toʻlibning "Qoʻzichogʻ" masali mazmuni bilan tanishtirish. Oʻquvchilarga masal janri haqida amaliy tushuncha berish. Insoniy fazilatlar haqidagi tushunchalarini boyitish. 2. Ularda kamtarinlik fazilatini shakllantirish. Kekkayishning, boshqalarga past nazar bilan qarashning yomon oqibatlarga olib kelishini, xalqimizning "Kamtarga kamol" hikmatining maʼnosini anglashlariga erishish.

3. O'quvchilarning o'qish ko'nikmalarini takomillashtirish, lug'atini boyitish, badiiy bog'lanishli nutqini o'stirish.

Metod: Izohli o'qish metodi, muammoli izlanish, interfaol metodlar, bahs-munozara.

Shakl: Jamoa bo'lib va guruhlarda ishlash.

Jilhoz: Masal mazmuniga ishlangan rasmlar.

Kutitayotgan natija: Dars yakunida o'quvchilar kekkayish va mag'rurlikning, quruq maqtovlarga uchishning, boshqalarga part nazar bilan qarashning yomon oqibatlarga olib kelishini anglaydilar. O'qish ko'nikmalari takomillashadi.

Darsning borishi

I. Tashkiliy qism. (2-3- daqiqa) Guruhlarni shakllantirish.

II. O'itgan mavzu ustida ishlash. (7-10 daqiqa)

1. "Sehri ko'zacha" ertagini ifodali o'qish musobaqasi.

2. "Sehri ko'zacha" ertagi yuzasidan suhbat. O'quvchilar chizib kelgan rasmlar namoyish qilinadi. Quyidagi savollar va o'quvchilar chizgan rasmlar asosida suhbat uyushtiriladi.

*"Sehri ko'zacha" ertagidagi voqea qayerda yuz bergan? *Nor nima uchun qattiq nola chekdi? *Sehri ko'zacha unga nima uchun himmat ko'rsaldi? *Xol qanday nag'malar ko'rsaldi? Oqibatda qanday holat yuzaga keldi? *Kimga achindingiz? Nima uchun? *Ertakni kim yozgan? U haqida nimalar bilasiz?

3. Test yechish.

4. Ertak g'oyasi ustida ishlash. *Ertakning 1-qismiga mos maqol ayting. *Qanday odamlar elining dasturxonini to'kin bo'lishni istaydi? *Ertakning 2-qismiga mos maqol ayting. *Qanday odamlar fagat o'zini o'ylaydi? *Siz qanday inson bo'lishni istaysiz? *Sizda siz istagan fazilatardan qaysilari bor?

O'qituvchi: Elining yaxshi yashashi uchun mehnatni ayamaydigan odamlar xalqparvar odam bo'ladi. Buning uchun o'qigan asarlarimizdagi yaxshi fazilatlarini o'rganib, unga amal qilishingiz kerak.

III. Yangi mavzu ustida ishlash. (25-30 daqiqa)

1. O'quvchilarni Rauf Tolibning "Qo'zichog" masalini o'qishga tayyorlash:

a) yozuvchi haqida suhbat:

- Siz shoir Rauf Tolib haqida nimalarni bilasiz?

- Rauf Tolibning qaysi she'rlarini o'qigansiz?

b) masal haqida ma'lumot. Suhbat: *Siz shu darsgacha qaysi asarlarni o'qidingiz? *Hikoya bilan ertakning qanday farqi bor?

O'qituvchi: Siz kattalar va bolalarning hayotidan olib yozilgan hikoyalarni o'qigansiz. Ularda hayotda yuz bergan voqealar yoziladi. Ertaklar o'qigansiz. Ertaklarda kishilarning orzu-xayollari ifoda etiladi. Ular ro'yobga chiqishi ham, chiqmasligi ham mumkin. Masallarda esa odamlarga xos xususiyatlar hayvonlarga, o'simliklarga ko'chiriladi. Kishilardagi yaxshi va yomon xislatlar hayvonlar orqali ko'rsatiladi. Bugun siz bilan masal o'qiydiz. Bu masalda insonlarga xos qaysi xususiyat qaysi hayvonga ko'chirilganini o'zingiz bilib olasiz.

2. Masal bilan tanishtirish.

3. O'quvchilarning dastlabki tushunchalarini aniqlash. *Masal nima haqida ekan? *Masalda qaysi qahramonlar ishtirok etdi? *Ona qo'y sizda qanday taassurot qoldirdi? *Sizga Qo'zichogning qaysi xislatlari yoqmadir? Nima uchun?

4. Masalni qismlarga bo'lib o'qitish. Masal 3 qismga bo'lib o'qitiladi.

5. Topshiriq bilan o'qitish. Topshiriq. Masalni ichingizda o'qing. Mandan ma'nosini tushunmagan so'z va iboralaringizni daf'ingizga yozing.

So'z va iboralarining ma'nosini bilib oling.

Ko'zi qumashtiradi – ko'zga yaltirab ko'rinaradi
antiga-hayratga soladigan; yuqori navli qorako'l terining bir turi
bosar-tusarini bilmaslik – haddan tashqari mag'rurlanib ketish,
mavzu-pisand qilmaslik

burni ko'tarilmog – gerdaymog

ko'zga surtmog – ortiq darajada qadrlanmog, e'zozlanmog

ko'ikka ko'tarmog – maqtanmog

6. Tanlab o'qish.

- Qo'zichogning tashqi ko'rinishi tasvirlangan o'rinni topib o'qing. Qo'zichogni yozuvchi qaysi so'zlar bilan tasvirlagan? Tarmoqlash usulida ko'rsating. (ko'zi munchoqday, yunglari jingalak-jingalak, yunglari quyosh nurida jimirlaydi, semizgina, chiroyli, shirintoy, antiga, peshonasi do'ng, ikki ko'zi munchoq)

- Qo'zichogni maqtashgan o'rinalarini topib o'qing. Qo'zichogni

boshqa qo'ylar nima deb maqtagan?

- Qo'zichoqning maqtovdan taltaygan holatlarini topib o'qing. Yozuvchi Qo'zichoqning taltayishi va kekayishini qaysi so'z va iboralar bilan ifodalagan?

- Ona Qo'yning Qo'zichoqqa qilgan nasihatleri berilgan o'rinni topib o'qing. Ona Qo'y Qo'zichoqqa qanday nasihat qilibdi?

7. **Masalga reja tuzish. Topshiriq:** *Masalning 1-qismini (2-, 3-, 4-qismini) o'qing. Unga sarlavha toping. (Antiga Qo'zichoq; 2- Kekaygan Qo'zichoq; 3- Ona Qo'y nasihati; 4- Bo'riga yem bo'lgan Qo'zichoq.)

Sarlavhalar doskaga reja shaklida yozib boriladi.

Reja:

1. Antiga Qo'zichoq.
2. Kekaygan Qo'zichoq.
3. Ona Qo'y nasihati.
4. Bo'riga yem bo'lgan Qo'zichoq.

8. **Asar qahramonlariga tavsif. Topshiriq.** Qo'zichoq va ona Qo'yga tavsif bering. Bergan tavsifingizni asardan misollar keltirib dalillang. Namuna.

Qo'zi Qo'zichoq	Ona Qo'y	O'quvchining xulosasi
Kekaygan Burni ko'tarilgan Taniq O'zini ko'z-ko'z qiladi Boshqalarning e'tiborini tortib maqtanadi Bosar-tusarini bilmaydi Quruq maqtovlarga taltayadi Onasini o'ylamaydi	Kamlar Mehribon Nasihatgo'y Bolasi uchun gayg'uradi Ehtiyotkor Tajribali	

9. **Rollarga bo'lib o'qitish.**

10. **Reja asosida tayanch so'zlardan foydalanib qisqartirib qayta hikoyalatish.**

11. **Tarbiyaviy xulosa chiqarish.** *Yozuvchi Qo'zichoqning xati-harakatlari orqali nima demogchi? *Sizda Qo'zichoqqa xos qanday xislatlar bor? *Ahmoqning o'zi bilmas, Bilganning so'ziga kirmas. Aytilganni ayiq yer, Bo'linganni bo'ri yer" maqollari haqida ma'nosini ayting. *O'zingiz masal mazmuniga mos maqollardan

ayting. (Ahmoqda "aqi" ko'p. Ahmoqning shoxi bo'lmaydi. Ahmoq o'zini maqtalar.0)

12. **Hiss texnologiyasi.**

Savol-topshiriqlar	Yakka javob	To'g'ri javob	Javoblar
1. Qo'zichoqning tasviri	4		1. Chitoyli, antiga ajoyib
2. Qo'yning maqlovi	1		2. Kekayma, biron-larning gap-so'zlariga quloq solma
3. Ona Qo'yning nasihati	2		3. Yomon ko'zlardan asrasin, bir balo ortimmasa go'rgaydi, bo'ri yo tulki ilib ketisa...
4. Ona Qo'yning xavotiri	3		4. Ko'zi munchoq-day. Yunglari jingalak-jingalak

13. **"Topgan-topaloq" o'yini.** Biror belgi asosida savol beriladi.

O'quvchilar shu belgini o'zida jam qilgan predmet nomini yozadilar.

O'quvchilar nima o'qish di? (Kitob, she'r, hikoya, ertak, tez aytilish, maqol)

O'rimonda nimalar yashaydi? (olmaxon, ayiq, bo'ri)

Qo'rada, yaylovda nima boqiladi? (qo'y)

Qo'ylar nimadan qo'riqlanadi? (bo'ridan).

14. **Topshiriq.** Masaladagi voqealar insonlar hayotida ham bo'ladimi? Fikringizni hayotiy misollar bilan asoslab yozing.

15. **Masaldan qanday xulosaga keldingiz? Nima uchun? Fikringizni qayta ifodalang.**

16. **Darsni yakunlash.** Darsda o'rganilganlar umumlashtirish, natijalar haqida e'lon qilish. Unga vazifa. Masalni rollarga bo'lib o'qib kelish. Masal mazmuniga mos maqollar topib kelish.

Xulosa qilib aytganda, masal janrining tarbiyaviy tomoni haqida hayvonlar harakati, xulqi 2-sinfdan boshlab insonlarga bo'ladimi. Bu jarayonda o'quvchilar fikrlashga undaladi.

She'riy asarlarni o'rganish metodikasi

She'r ohang jihatidan ma'lum bir tartibga solingan, his-tuyg'u ifodasi sifatida vujudga kelgan hayajonli ritmik nutqdir. She'riy nutqni ohang jihatidan ma'lum bir tartibga solish vositalari ritm (bir-biriga monand kichik bo'laklarning izehil va bir me'yorda takrorlanib kelishi) va qofiya (misralarning oxirida keladigan ohangdosh so'zlar) hisoblanadi.

She'rni o'qiganda kichik yoshdagi o'quvchilar tabiat va jamiyat voqea-hodisalarning poetik tasvirdan hayajonlanishlari muhim ahamiyatga ega. Boshlang'ich sinflarda she'r tarzida yozilgan hikoyalar, ertaklar, ya'ni she'riy asarlar va lirik she'rlar o'qitiladi.

She'riy hikoya, she'riy ertaklarda syujet, ya'ni voqealar tizimi va uning rivoji xarakterlidir. Lirik she'r "biror hayotiy voqea-hodisa ta'sirida insonda tug'ilgan ruhiy kechinma, fikr va tuyg'ular orqali turmushni aks ettiradi". Lirik she'rning xususiyati "kishining his-tuyg'uga to'la hayajonli nutqini ta'sirliroq ifodalashda qo'l keladi".

She'rni o'qish darslarida asosiy ish turi ifodali o'qish hisoblanadi. O'quvchi she'rning asosiy mazmunini tushunsagina, uni ifodali o'qiy oladi.

She'riy hikoyani tahlil qilishda, asosan, hikoya, ertak, masalni tahlil qilishda qo'llangan ish turlaridan foydalanish mumkin.

Lirik she'rni o'qish va tahlil qilish o'qituvchidan katta mahorat talab qiladi. Holbuki, ko'p hollarda she'rga oddiy matn nuqtai nazaridan yondashiladi. Bunday holda she'riy sanoat hissiyot bilan bog'liq ekanligi unutiladi, she'r ma'nosining satrlar, so'zlar zaminida yashirin berilishi anglab yetilmaydi. Buning oqibatida o'quvchilar she'rdagi obrazlilikning mag'zini chaga olmaydilar. Vaholanki, har qanday asar zaminidagi yashirin ma'noni o'qish mehnattalab ishdur. Busiz hatto adabiy ta'limning maqsadi ham amalga oshmaydi.

She'riy ohangni his qilmaslik, matn so'zlarini to'la tushunib yetmaslik she'r yodlashni zerikarli mashg'ulotga aylantiradi. Ma'nosi anglanmagan matni yodlash oson kechmaydi. Buni deyarli barcha sinflarda o'rganiladigan "*O'zbekiston Respublikasining Davlat madhiyasi*" misolida ko'rish mumkin. Ma'lumki, madhiya kichik yoshdagi bolalarga mo'ljallab maxsus yaratilmaydi. Bino-barin, uning matnidagi "*hur o'lka*", "*to'abad*", "*ilmu fan*", "*shuh*

ratning", "*quldolar*", "*maradona ruhi senga yor*", "*o'chmas iymoni*", "*fatihlul mashhoi*", "*tinchlik posboni*", "*hagsevar ona yurt*", "*man-ga bo'l obod*", "*jo'sh urgan*" kabi ko'pdan-ko'p so'zlar, iboralar o'quvchilarga izohlab tushuntirilmasa, ta'limdan ko'zlangan maq-sadga erishib bo'lmaydi.

4-sinfda Q. Hikmatning "*Qish to'zg'itar momiq par*" she'rini o'rganishda albatta tabiat manzaralarini izohlash talab etiladi. She'rni o'qishdan oldin unda tasvirlangan yil fasllari haqida suhbat o'tkaziladi yoki she'r mazmunini tushunish uchun o'quvchilar bilishi kerak bo'lgan voqealarni o'qituvchi qisqa qilib aytib beradi.

Ma'lumki, qish fasli go'zal ko'rinishi bilan odamda yuqimli tuyg'ular uyg'otadi. Qishda bolalar chana uchish, qorobo yasash, qorbo'ron o'ynashdan olam-olam zavq oladilar. Qishdagi sof va toza havoga emas, oppoq qorga burkalib turgan daraxtlar, dala-bog'lar kishida ajib bir kayfiyat uyg'otadi.

"*Qish to'zg'itar momiq par*" (Qudrat Hikmat) she'rini o'rganish jarayonida agar qor yog'magan bo'lsa, ayni manzara tasvirlangan tomonlardan foydalanish ham mumkin. Qish fasli haqida gapirilar ekan, albatta, "kumush" sifati qo'shib aytiladi. Bu shu fastl hukm-ronligi davridagi manzaraga, qorning oppoq bo'lib tovlanishiga, ko'zlarni qamashtirishga ishoradir. Ushbu she'rni o'rganish darsi dastlab o'quvchilarning qish fasli haqidagi tushunchalarini aniqlashdan boshlanadi. Qishning o'ziga xos belgilari, qishda o'yna-ladigan o'yinlar, qish manzarasi yuzasidan savol-javob o'tkaziladi. O'quvchilarning qish faslida sovuq bo'lishi tufayli ayrim qushlarning o'limini tark etib janubga uchib ketishlari, qishda sovuqqa moslash kiyimlarning kiyilishi haqidagi tushunchalari aniqlashtirilib, to'latiladi. Shundan so'ng o'qituvchi she'rni ifodali o'qiydi.

Boshlang'ich sinflarda ko'rgazmali ta'limning asosiy shakli she'rni ifodali o'qish hisoblanadi. Lirik she'rni ham o'quvchilar hayajon bilan yaxlit idrok etishlariga erishish muhim. Shuning uchun she'r birinchi marta o'qilganda, hech qanday tushuntirish berilmaydi. She'r o'quvchilarga qanday ta'sir qilganini hisobga olish, bilish zarur. O'qituvchi she'rni shunday ifodali o'qishi kerakki, bolalar uning asosiy mazmunini anglasalar, ularga jonli so'z kuchliroq ta'sir etsin. Buning uchun she'rni mustaqil o'qish topshtiriladi. O'qish oddiy bo'lishi kerak. O'qiyotganda tabiiy zavq-shavq, shodlik, xursandlik, qahr-

g'azab hissini qichqirig ovoz bilan soxta ifodalashga yo'l qo'yinmaslik zarur. Bolalar she'rini o'qiganda, she'riy satrga rioya qilishlari kerak, bu jarayonda ularning she'r ritmini buzmasliklariga erishish kerak.

O'quvchilar she'r matnini mustaqil o'qiyotganlarida xattaxtaga ma'nosi izohlanadigan so'zlar yozib qo'yiladi. Masalan, "*Qish to'zg'ilar moniq par*" she'ri o'rganilganda "*to'zg'ilar*", "*moniq par*", "*oq namat*", "*nazdimda*", "*zarra*" so'zlari izohlanadi. Shundan so'ng, she'r o'quvchilariga navbat bilan o'qitiriladi, uning mazmuni yuzasidan savollar asosida suhbat o'tkaziladi. Bunda quyidagicha savollar berilishi mumkin: "*She'rda qaysi fasl tasvirlangan ekan?*", "*Shoir qor yogqan joylarni nimaga o'xshatadi?*", "*She'rda qor yog'ishi nimaga qiyoslangan?*", "*Shoir qorga qanday murojaat qiladi?*". O'qituvchi berilgan javoblarni to'ldirib, o'quvchilarning qish fasliga doir tushunchalarini bo'yitadi.

"*Qish*" (Tursunboy Adashboyev) she'rining hajmi unchalik katta emas. Lekin u qishda hayvonlar hayotida ro'y beradigan o'zgarishlarni bilib olishga yaqindan yordam beradi. Bu she'rni o'qishdan oldin ham o'quvchilar bilan savol-javoblar o'tkaziladi. O'quvchilar diqqati hayvonlarning qishdagi hayotiga qaratiladi. Masalan, qishda yovvoyi quyvonlarning rangi o'zgarib, qorda o'zini dushmanidan himoya qiladigan oq rangga kirishi, ayiqning o'siq yunglari sovuqda yashashga qo'l kelishi to'g'risida tushuncha beriladi. She'r matni bilan tanishishdan oldin xattaxtaga "*ayoz*", "*quyruq*", "*so'g'moq*", "*pyima*", "*po'stin*" "*pahmoq*" so'zlari yozilib, ma'nosi izohlanadi. She'rni navbat bilan o'quvchilarga to'rt-besh marta o'qitilganidan keyin uning mazmuni yuzasidan savol-javob o'tkaziladi. She'rning to'la mazmuni uch-to'rt o'quvchilarga gapitiriladi, ularning fikr-mulohazalari to'ldiriladi. Mazkur mavzuni o'rganish jarayonida maktab atrofiga sayohat uyushtirish ham mumkin. Qishda qor bosgan dalalarni, tomlarni, daraxtlarni, odamlarning va qushlarning qishdagi hayotini kuzatish o'quvchilarning mustaqil fikrlashi va nutqining ifodali, semmazmun bo'lishi uchun boy material beradi.

O'quvchilar barglari to'kilib, sovuqda qor bosib turgan daraxtlarni ko'rar ekan, shu holatni ifodalagan "*qor ko'rpasiga o'rangan yalang'och daraxt*" yoki "*sovuqda mudrayotgan daraxt*" kabi iboralarini topishga harakat qiladi, bu esa o'quvchilarning lug'at boyligining oshishiga xizmat qiladi.

She'r matni ham savollar asosida tahlil qilinadi. Ammo, she'r mazmuni haqida o'quvchilarga ko'p savol berish tavsiya etilmaydi. O'quvchilar she'rning asosiy mazmunini tushunganliklariga ishonch hosil qilishning o'zi kifoya. Shuni ham aytish kerakki, bolalar hayoti, ularning o'ziga xos fikrlari, his-tuyg'ulari, qiziqishlarini ifodalovchi, shuningdek, zamonamiz qahramonlari, o'zbek xalqi, Vatan himoyasi, xalqimizning qahramonona ishlari haqidagi she'rlar mazmunini to'liqroq tahlil qilish talab etiladi. Bunday she'rlarni o'qishga maxsus tayyorlaniladi: she'r mazmuniga asos bo'lgan tarixiy voqea haqida qisqacha so'zlab beriladi yoki suhbat o'tkaziladi.

Bo'shlang'ich sinflarda o'rganiladigan ko'pgina she'rlarni tahlil qilib, ifodali o'qish mashq qilingach, ifodali yod aytib berish vazifasi topshiriladi.

She'riy nutq yengil yodlab olinadi, bolada estetik his-tuyg'u uyg'otiladi. Kichik yoshdagi o'quvchilar saviyasiga mos bolalarbop ravshan til bilan yozilgan soddalar ritimli jarangdor she'rlarni bolalar tez va oson yodlab oladilar.

Kichik yoshdagi o'quvchilarga she'rni qanday yodlash kerakligi o'rgatiladi. Buning uchun o'qituvchi o'quvchilar bilan she'rni teng sarti bir nechta qismga bo'ladi. O'quvchilarga har bir satr oxirida pauza (to'xtam) qilish, buning uchun satr oxirida tinish belgisi bo'lishi ahamiyatli, ritmik to'xtamda ovozni nuqtadagi kabi pasaytimaslik bo'lmagligi, bu tugallanmagan fikrni davom ettirishga imkon berishi tushuntiriladi va bo'lingan qismlar navbatlari bilan yodlatiladi.

Folk (voqeiy) she'rlar yoki she'riy usuldagi adabiy e'taklar kishilar hayotida yuz bergan yoki yuz berishi mumkin bo'lgan biror voqeani umumlashtirgan holda ifodalash bilan hikoyalarga o'xshaydi. Voqealarni ifoda etuvchi vositalarning ohang jihatdan tartibga solinishi, kichik bo'laklarning izchil va bir me'yorda takrorlanishi, intonatsiyalarda ohangdosh so'zlarning qo'llanishi bilan she'riy nutq unutiladi. Shu sababli bunday asarlarni o'rganishda she'r va hikoya ustida ishlash metodikasidan foydalaniladi.

Folk she'rlarni o'qishga o'quvchilar alohida tayyorlanadi, ularda ifoda etilgan voqealar yuz bergan davr haqida tasavvur hosil qilinadi. Hozirgi she'rlarning mazmuni qay darajada o'zlashtirilganligiga ham alohida e'tibor qaratilishi lozim. Bunda ta'limiy vositalar-rasmlardan foydalanish yaxshi samara beradi. Asar matni ustida ishlashda uni

qismlarga bo'lish, har bir qismdagi asosiy fikrni aniqlash, reja tuzish va qayta hikoyalash, qahramonlarga tavsif berish va tarbiyaviy xulosalar chiqarish kabi tahliliy ishlar amalga oshiriladi.

Epik she'rining nasriy asarlar kabi tuguni, kulminatsion nuqtasi, yechimi mavjud bo'ladi. Shu sababli asar mazmuni savol-topshiriqlar orqali tahlil qilinadi. Savol-topshiriqlar o'quvchilar tomonidan ham tuzilishi mumkin.

Bunday she'rni tahlil qilish asar voqealari jarayonida qahramon holatlarini o'quvchi ko'z oldida yaqqol gavdalantirish imkonini beradi. Bunda ayrim epizodlarga rasmlar ham chizdirish mumkin.

Epik she'rining badiiy til vositalari ma'nolarini ochish, ohangdosh so'zlarni aniqlash, band va misralar, bo'g'inlar sonini belgilash, ifodali o'qish, ayrim epizodlarni yod oldirish kabi ish turlari qo'llansa, maqsadga muvofiq bo'ladi.

4-sinf «O'qish kitobi»da «*Marlik va aql yorug'ligi*» (M. A'zam), «*Dehqonbobo va o'n uch bolakay qissasi*», «*Sharq hiko-yasi*» (A. Oripov), «*Har kim ekanin o'rar*» (M. Abdurashidxonov), «*Sodda qishloqi va uning eshagi qissasi*» (A. Jomiy), «*Pop va uning xizmatkori Balda haqida ertak*» (A.S. Pushkin), «*Bo'riyning tabib bo'lgani haqida ertak*» (A. Obidjon) kabi epik she'rilar berilgan. Bu asarlar ustida ishlashda ham yuqorida ta'kidlab o'tilgan ish turlardan foydalanish kerak.

She'rni izohli o'qish darsining tuzilishi quyidagicha bo'lishi mumkin:

- 1) she'r mazmunini yaxlit idrok etish uchun uni ifodali o'qib berish (birinchi sintez);
 - 2) she'rda tasvirlangan payt, hodisa haqida suhbat (analiz);
 - 3) she'rni ifodali o'qishni mashq qilish (ikkinchi sintez);
 - 4) she'rni yod aytib berishga tayyorlanish.
 - 5) epik (voqeyi) she'rilar ustida ishlash.
- Ilg'or pedagogik texnologiya asosidagi she'r o'qish darsl namunalari:**

1-dars namunasi:

Mavzu. Qor – hayot suvi.

O'quv materiali. Qish to'zg'itar momiq par (Qudrat Hikmat).

Darsning maqsadi:

1. O'quvchilarni she'rni ifodali o'qishga, she'r matni ustida

ishlashga o'rgatish; shoirning qish fasli xususiyatlarini she'r orqali tasvirlashdagi mahoratini ochib berish; o'quvchilarning qishning asosiy xususiyatlarini, qorning hayot uchun foydasi haqidagi tushunchalarini bo'yitish.

2. O'quvchilarning lug'atiga bulut to'shagi, momiq par, oq namat (qor), teg'ir'in, hovuz, mo'rkom, surunkasi, foyz bermog, oq choyshab kabi so'z va ibora, tasviriy ifodalarni kiritish.

3. O'quvchilarning mustaqil ishlash, ijodiy fikrlash qobiliyatlarini oshirish.

4. Tabiatni sevish, uning ehsanlarini qadrlashga o'rgatish.

Dars turi: yangi bilim beruvchi, lirik she'r o'rganiladigan dars.

Darsda qo'llaniladigan metodlar: izohli o'qish, mustaqil ish metodi, tarmoqlash metodi.

Darsning jilhozi: qish fasli tasvirlangan rasmlar, Q. Hikmat portreti, shoir haqidagi ma'lumotlar yozilgan ko'rgazma.

Darsning borishi:

1. O'quvchilarda yangi mavzuni o'rganishga qiziqish uyg'otish, topishmoq ayvish yo'li bilan bugungi darsning mavzusini aniqlashtirish:

O'ppoqqina dasturxon

Yer yuzini qoplagan. (Qor)

Hosirdim ikki tovuq,

Hirli tasiq, biri sovuq. (Yoz, qish)

Savol: Bugungi o'qish darsimiz qaysi mavzu haqida ekan?

2. **Qish fasli haqida kirish suhbat.** Xatrataga qish fasli

tasvirlangan rasmlar ilinadi va savollar beriladi:

– Yil qaysi fasl bilan boshlanadi?

– Qish fasli haqida nimalarni bilasiz? Rasmlardan foydalanib bo'yiladi.

– Qish bekorchilik faslimi?

Qor haqidagi afsona qisqa so'zlab beriladi: Qadimda osmondan un yog'illar ekan. Odamlar o'z ehtiyojlariga yarashasini olib, uylariga olib kirar ekan. Qishloqda bir ochko'z boy unlarning o'ziga keragidan ham ortig'ini qoplab o'z uyiga tashiy boshlabdi. Hatto yer yuzini ehtiyotlab olibdi. O'z yerim degan joylardagi unlarni boshqalarga bermabdi. Shunda osmon-u qish va bulutlarning jahli chiqib, unlarni mizdek qorga aylantirib qo'yishibdi.

Savol: Tabiatda ranglar har xil. Siz qaysi ranglarni yaxshi, yoqimli deb hisoblaysiz?

1. O'quvchilarning qish fasli haqidagi tushunchalarini aniqlash. Buning uchun qish fasliga xos xususiyatlarni aytish topshirig'i beriladi. O'quvchi tarmoqlash usulida yozib boradi:

Yerlar muzlaydi

Qor yog'adi

Tog'larga qor ko'p yog'adi

Qorlar kuraladi

Izg'irin shamol

Havo ba'zan ochiq bo'ladi

Quyosh isitmaydi

Sovuq

Yer sirpanchiq bo'ladi

Havo bulut bo'ladi

Laylak qor yog'adi

QISH

Daryolar muzlaydi

4. Xattaxtaga «Qish to'zg'itar momiq par» (Qudrat Hikmat) deb yoziladi. O'quvchisavol beradi va javoblarni umumlashtirib, to'ldiradi:

– She'r muallifi kim ekan? U haqida nimalarni bilasiz?

O'quvchi hikoyasi. Qudrat Hikmat – iste'dodli bolalar shoiri. U qisqa umr ko'rgan. Shoir o'z ijodini kichikintoylarni ilimga ishtiyot, ona-Vatanga, jonajon yurtimizga sadoqat ruhida tartiyalashga bag'ishlagan.

Qudrat Hikmat 1925 yilda Toshkent shahrida kambag'al dehqon oilasida tug'ildi. Birinchi she'rlari 1945 yilda bolalar gazetalarida bosildi.

1960-yildan boshlab bolalar nashriyotida ishladi.

Uning «Mening Vatanim» (1950), «Baxti bolalar» (1952), «Obodlik» (1953), «Do'stlik» (1954), «Rodnoy Uzbekistan» (1955) kabi qator she'riy to'plamlari nashr etilgan. Keyinchalik «Ilonshoh va uning amaldori ari haqida ertak» (1963), «Soatjonning soati» (1964),

«Toshbaqalar hujumi» (1965), «Daydi bola», «O'g'lim bilan suhbat» kabi kitoblari bosilgan.

Kitoblari ko'rsatiladi. Ularni o'qishga da'vat etiladi.

O'quvchi shoirning biror she'ridan parcha o'qib berishi ham mumkin. Masalan:

Tinchlik haqida qo'shiq

Tinchlik juda soz,

To'kin-sochin yoz.

O'q tovushi chiqmas,

Yangrar do'stlik, soz.

– *Bo'lsa-chi urush*

O't tushar har yon.

Tinch, shirin turmush,

Bo'ladi vayron.

5. She'r bilan tanishtirish. O'quvchi she'rni ifodali o'qib (yoki yod aytib) beradi.

6. She'r yuzasidan kirish suhbat.

– She'r nima haqida ekan?

– She'rdagi qaysi jumla sizga juda yoqdi? Nima uchun?

7. She'rni ichda o'qish.

8. She'rni topshiriqlar asosida o'qitish.

– Birinchi to'rtlikni o'qing. Unda qaysi so'z va iboralar o'z ma'nosida qo'llanmagan? Ularning qaysi ma'noda qo'llanganini izohlashga harakat qiling.

– Quyidagi to'rtlikning qaysi misralarida jonlantirish qo'llangan? Jonlantirish deganda nimani tushunasiz?

Mehalla-ko'y ko'chada

Chuvurlashib qor kurar,

Kash sovuq izg'irin:

– *Tezroq yur!* – *deb buyurar.*

– Quyidagi to'rtlikning keyingi ikki misrasidagi so'zlarning ma'nosini tushuntirishga harakat qiling.

Puqratib ko'zini

Avtohuslar o'tadi.

Qahraton qish hovurini

Mo'rkon kabi yutadi.

Mustaqil ish. 1-topshiriq: She'rni ichingizda qayta o'qing. Qaysi misrada o'xshatish borligini aniqlang.

O'quvchilar:

Tomlar kiydi oq qalpog'

Hovilarda sen tepa.

Osmon elak nazdinda,

Shahrimizga un separ:

– Oxirgi to'rtlikdagi "O'ra kumush choyshabga" misrasida ham o'xshatish bor.

2-topshiriq: She'rni yana ichingizda o'qib, qorga berilgan buyruqni toping.

O'quvchilar:

Yetar shuncha yoqqaning

Uzoq dala qirga bor! (buyruq)

Vodiyarga fayz berib

Gullat bog'-u rog'ini. (buyruq)

O'ra kumush choyshabga.

O'lkamning har yog'ini.

3-topshiriq: Jonsiz narsalar she'rda jonli qilib ifoda etilgan misralarni toping.

Ular seni kutmoqda

Har zarangga bo'lib zor.

Savab bulut to'shagin

Qish to'zg'itar momiq par – misralarida qaysi badiiy vosita qo'llanganini ayting.

9. She'rdaqi qahramonlar ustida ishlash. Savollar beriladi:

– *She'rda nimalar haqida gap boryapti?*

– *Ularini she'rdaqi qahramonlar deyish mumkinmi? Nima uchun?*

– *O'ylang, she'rda nechta qahramon bor? Ular qaysilar?* (Qish, izzg'irin, avtobus, osmon)

– *She'rda kim g'orga qarata gapiryapti?* (Shoir)

– *Shoirning qorga qarata aytdan gaplarini o'qing.*

10. Darslikdagi savol-topshiriqlar ustida ishlash.

Osmon elak nazdinda

Shahrimizga un separ...

O'ra kumush choyshabga

O'lkamning har yog'ini – deganda shoir nimalarni nazarda tutadi?

11. Uyga vazifa. She'rni yod oling. She'r mazmuniga mos rasm tashlang.

Ilodiy ish uchun topshiriq: She'rdan olgan taassurotingizdan foydalanib, *qish, qor, sovuq* haqida 4-5 gapli matn tuzing. Matningizda she'r matnidagi quyidagi so'z va iboralardan foydalaning: *momiq par, oq choyshab, qahraton qish, osmon elak, qor zararlari, izzg'irin, fayz beradi, oq kiyinda.*

Namuna: Qahraton qish kunlari edi. Osmon elak kabi qor zararlari yerga elardi. Yer bir zunda oq choyshabga o'raldi. Daxxlat qordan oq kiyim kiydi. Bu qishlog'imizga fayz berib turardi.

12. Yakunlovchi suhbat.

– Darsda qanday she'r bilan tanishdingiz?

– *Biz bugun qish fasli haqidagi she'rni o'qidik. Buning go'zal e'lahusi* – qor haqida, uning yog'ishidagi go'zal manzaralar bilan, uning foydasi bilan tanishdik.

– Tabiatning ehsonlariga qanday munosabatda bo'lish kerak ekan? – Qor, qish haqida qanday topishmoqlarni bilasiz? Maqollardan-eh?

Dars yakunida faol ishtirok etgan o'quvchilarni rag'batlantirildi.

2-dars namunas:

Mavzu: Bahor uyg'onish fasli.

O'quv material: Bahor (Qudrat Hikmat).

Darsning maqsadi:

1. O'quvchilarning bahor faslida tabiatda, hayvonot va gushlar hayotida bo'ladigan o'zgarishlar haqidagi bilimlarini bo'yitish.

2. Bahor faslida tabiatni kuzatishga, undagi o'zgarishlarni payqab olishga o'rgatish.

3. Tabiatni sevish, asrash, uning gullab-yashnashi uchun hissa qo'shishga yo'llash.

4. O'quvchilar nutqini yangi so'zlar bilan bo'yitish.

Dars turi: yangi bilim beruvchi, she'r o'qish darsi.

Dars shakli: noan'anaviy dars.

Dars metodi: kichik guruhlar bilan ishlash, mustaqil ish metodi, suhbat metodi, tarmoqlash metodi.

Darsning jilhozi: korton qog'oz, rangli flomaster, gul, qushlar rasmi, tabiiy hodisalar tasviri.

Darsning borishi:

Tashkiliy qism. Sinf o'quvchilari 4 guruhga ajratiladi.

I. Da'vat bosqichi. Maqsad: o'quvchilarning bahor fasli, undagi hayot haqidagi tushunchalarini aniqlash, yangi mavzuni o'rganishga tayyorlash va qiziqish uyg'otish.

Metod: mustaqil ish metodi.

1. O'quvchilar guruhiga o'tilgan mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar yozilgan kartochka solingan konvertlar beriladi.

Savol-topshiriqlar:

1-guruh uchun: – Bahor fasli haqida qaysi asarni o'qib keldingiz? Unda tabiatdagi ob-havo o'zgarishlari qanday tasvirlangan? So'zlab bering.

– “Nasim”, “frdavs” so'zining ma'nosini izohlab bering.

– «Bahor ta'rifida» matnining 1-qismini ifodalai o'qib bering.

2-guruh uchun: – «Bahor ta'rifida» asarida yerning yuzasi qismidagi, dov-daraxtlardagi o'zgarishlar qanday tasvirlanadi? So'zlab bering.

– “Chin” so'zining ma'nosini izohlab bering.

– Asarning 2-qismini ifodalai o'qib bering.

3-guruh uchun: – Qushlar hayoti qanday tasvirlanadi? Shularni so'zlab bering.

– Kaklik, oqqush, o'rdak kabi qushlarni rasmlar ichidan tanlab ko'rsating.

– Asarning 3-qismini ifodalai o'qib bering.

4-guruh uchun: – Hayvonlar harakati qanday tasvirlangan? Shu o'rinni hikoya qilib bering.

– Jayronning rasminga qarab, uning tashqi ko'rinishini tasvirlang.

– Asarning 4-qismini ifodalai o'qib bering.

O'quvchilar to'plagan ballar e'lon qilinadi.

2. Badiiy til vositalari ustida ishlash.

O'qituvchi: – Bugun darsda daraxtdagi olmalardan uzishga ruxsat beraman. Faqat uning orqasiga yozilgan savol-topshiriqlarni bajarsangiz, olma sizniki bo'ladi va uni o'z savatchangizga solasiz.

Har bir guruhdan o'quvchilar navbat bilan chiqib olmalardan oladi va shu vaqtning o'zidayoq savollarga javob beradi.

Savol-topshiriqlardan namunalari:

– O'qing. Qanday badiiy vosita qo'llanganini ayting.

“Uyquga kirgan daraxtlar yana yashil to'n kiydi, oq, sariq, ko'k, qizil rangli yoping'ichlar bilan bezandi”.

– O'qing. Qanday badiiy vositalar qo'llanganini ayting.

“Bo'z yer yuziga yashil parda tortdi, go'yo Xitoy karvoni Chin hanti ipak matolarini har tomonga yoydi”.

– O'qing. Qanday badiiy vosita qo'llanganini ayting.

“Qora qarag'ay tushug'ini ko'pirtirib qag'illaydi, uning ovozi tantliq qizning ovozi kabi yuqimsizdir”.

– O'qing. Qanday badiiy vosita qo'llanganini ayting.

“Mag'rur turnalar ko'kda ovozini baralla yangratmoqda, tizilgan tuya karvondek uchmoqda”.

Guruhlar bali e'lon qilinadi.

3. Matni topshiriqlar asosida o'qitish.

– «Bahor ta'rifida» matnini o'qing. Undan ko'chma ma'noda qo'llangan so'zlarni toping (*Bahor nafasi, frdavs yeli, o'z hukmiga, hanti yoping'ich, har tomonga yoydi, kaklik kulmoqda, gullar yuz o'lib, qah-qah urib kulmoqda* kabi). Guruhlarning bali e'lon qilinadi.

4. Bahor fasli haqida o'quvchilar tushunchasini aniqlash.

– Bahor fasliga xos xususiyatlarning tarmoqlash usulida ifodalang, uni doskaga iling va izohlab bering.

– «Bahor» she'ri muallifi Qudrat Hikmat haqida nimalar bilasiz? O'g'zaki gapirib berishga tayyorlaning. Shoirning qaysi she'rlarini yod bilasiz? (O'quvchilar «Qish to'zg'itar momiq par» she'rini aytishadi)

O'qituvchi hikoyasi:

Q. Hikmat bolalar uchun she'rlar yozgan. Shuning uchun bolalar shoiri deb aytishadi. U Toshkentda tug'ilgan. Pedagogika oliygohida o'qigan. U atigi 43 yil yashagan. Lekin bolalar uchun ko'plab she'riy to'plamlarni yaratgan. Uning «Mening Vatanim», «Baxti bolalar», «Qah o'rtoqning sovg'asi», «Soatjonning soati», «O'g'lim bilan suhbat» to'plamlari bor.

Guruhlarning bali e'lon qilinadi.

II. Anglash bosqichi.

Maqsad: «Bahor» asari orqali o'quvchilarning bahor tabiati, qushlarning harakati haqidagi bilimlarini bo'yitish, ifodalai o'qish

ko'nikmalarini takomillashtirish.

O'quvchilar nutqiga "mayin shamollar", "soyabon tollar", "tong yellari", "o'tlar tebralar", "ko'ni quchgan teraklar" iboralarini kiritish.

Metod. Mustaqil ish metodi.

1-topshiriq. She'rni ichingizda o'qing. Ifodali o'qib berishga tayyorlaning.

O'qish uchun 1-2 daqiqa beriladi. So'ng har bir guruhdan 4-5 o'quvchiga o'qitiladi. Ular baholanib boriladi, guruhning ifodali o'qish bo'yicha umumiy bali e'lon qilinadi.

2-topshiriq. Darslikdagi savol-topshiriqlar ustida ishleng. Har bir guruh o'z ichida savol-topshiriqlarni bo'lib olib, tayyorgarlik ko'rsin. Tayyor o'quvchi joyidan turib javobini aytaveradi. Guruhlar bir-birining javobini to'ldiradi.

III. Fikrlash bosqichi.

Maqsad: O'quvchilarning mavzu yuzasidan olgan bilimlarini, hayotda ko'rgan-kuzatganlarini, eshitganlari bilan bog'lab ifodalab berishga o'rgatish. Dars taassurotlarini eshitish orqali keyingi darsning vazifalarini rejalashtirib olish.

Metod. Suhbat metodi.

Savollar:

– Bugungi darsda nimalarni bilib oldingiz?
– She'rni o'qishdan oldin bahor, uning ob-havosi, tabiat ko'rinishi, qushlar hayoti haqida nimalarni bilardingiz?

– Bugungi darsda qanday qiyinchiliklarga duch keldingiz?

– Dars sizga yoqdimi?

– Sizningcha, darsda qaysi guruh faol ishtirok etdi?

O'quvchilarning fikri umumlashtirilib, guruhlar to'plagan ballar va ayrim faol o'quvchilarning bahosi e'lon qilinadi.

Uy vazifasi: She'rni yod olish. She'r mazmuniga mos rasm chizish.

She'r matni ustida ishlash namunasi: **Qish to'zg'itar momiq parda Qudrat Hikmat.**

1. Qishning tabiati kimning tilidan bayon qilingan?

A. Shoir – Qudrat Hikmat tilidan.

B. O'quvchi tilidan.

C. Mahalla odamlari tilidan.

D. Bobo tilidan.

2. Shoir qorning yog'ishini nimaga o'xshatadi?

A. Oq namatga.

B. Momiq parga.

C. Oq bulutga.

D. Oq choyshabga.

3. Jonlantirish qo'llangan misralarni toping.

A. Mahalla-ko'y ko'chada

Chuvullashib qor kurar.

B. Pipiratib ko'zini

Avtobuslar o'tadi.

C. O'ra kumush choyshabga

O'lkaning har yog'ini.

D. Osmon elak nazdimda,

Shahrimizga un separ.

1. O'xshatish qo'llangan misralarni toping.

A. Esib sovuq izg'irin

–Tezroq yur! – deb buyurar.

B. Qorga deyman: -Namuncha

Zerikding uchqunlab.

C. Yog'masding-ku ilgari

Surunkasi uch kunlab.

D. Qahraton qish hovurni

Mo'tkon kabi yutadi.

2. "Tomlar kiyda oq qalpog'" she'rining davomini yozing.

3. Shoir "Yetar shuncha yog'ganing, Uzog dala-qirga bor! Ular
nom kutmogda" misralari orqali nima demogchiligini yozing.

4. Jonlantirish qo'llangan misralarni topib yozing.

5. O'xshatish qo'llangan misralarni topib yozing.

6. Shoir she'rni nima uchun "Qish to'zg'tar momiq par" deb nomlagan?

7. Qudrat Hikmatning yana qaysi she'rlarini o'qigansiz?

Maqol o'rganish metodikasi

Maqol turmush tajribalari zaminida tug'ilgan va xalq donoligini ifodalagan qisqa, ko'pincha she'riy shakldagi hikmati so'zlar, chuqur ma'noli iboralaridir. Maqollar xilma-xil mavzularda bo'lib, hayotning turli masalalarini qamrab oladi. Ko'pincha maqol o'git, nasihat xarakterida bo'ladi: "*Er haydasang - kuz hayda, Kuz haydamasang yuz hayda*", "*Humari yo'q kishining, mazasi yo'q ishinig*" kabi.

Maqol xalq og'zaki ijodining juda qadimiy shakllaridan biri bo'lib, unda xilma-xil badiiy ifoda vositalari - ohangdor tovushlar takrori bo'ladi. Katta hayotiy va ijodiy tajribaga ega bo'lgan ajoyib so'z ustalarining o'lmas satr va hikmati so'zlari ham ko'pincha xalq maqollariga o'xshab ketadi. Masalan, A. Navoiyning "Mabub ul-qulub"da aytilgan bir qancha hikmati so'zlari shular jumlasidandir: "*Oz-oz o'rganib dono bo'lar, qatra-qatra yig'ilib daryo bo'lar*", "*Tilga ixtiyorsiz - elga e'tiborsiz*" va boshq.

Ma'lumki, badiiy asar matni ustida ishlash bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Maqollarni o'rganishda ham bu bosqichlarga e'tibor qaratish kerak. 1-2-sinfilar maqollarni o'rganishning birinchi bosqichi bo'lsa, savod o'rgatish davri maqollarni o'qish va o'rganishning tayyorlov bosqichidir.

Savod o'rgatish davridayoq o'quvchilar maqollarni o'qiydilar.

Alfboe davrida berilgan maqollar matn mazmunini bilan bog'liq bo'lib, ular matn g'oyasini o'quvchilarga lo'nda, aniq yetkazish uchun ham xizmat qiladi. Bu vaqtda o'quvchilarga maqollar o'qitiladi, ma'nosini bilganlaricha izohlab berishlari so'raladi. O'quvchilar javobini o'qituvchi to'ldirib, misollar bilan dalillab beradi.

Maqollarni o'rgatish o'qituvchidan katta tayyorgarlikni talab etadi. Har bir darsga tayyorlanayotganda asar mazmuniga va unda ifodali surilgan g'oyaga mos maqol ustida qanday mashq uyushtirishni rejalashtirib olish lozim. Iloji boricha ularni dars rejasiga kiritish, izohli lug'atlar (*Masalan: Sh. Shomqusdov, Sh. Shorhmedovning «Hikmatnoma» (o'zbek maqollarining izohli lug'ati), Toshkent, 1990*) dan uning ma'nosini oson izohlaydigan, soddagina til bilan tushuntirish mumkin bo'lgan shakllarini bilib olish zarur. Buning uchun o'qituvchi "Maqollar to'plami" va ularning izohiga oid adabiyotlarga ega bo'lishi kerak.

Boshlang'ich sinflarda matn ostida berilgan maqollarni o'qish va o'rganish, tahlil qilish asar o'qilib, tahlil qilinib bo'lingach amalga oshirilishi kerak. Chunki asar mazmuni va unda yozuvchi aytmoqchi bo'lgan g'oyani tushunmay turib, maqolning ma'nosini izohlash qiyin bo'ladi. Mualliflar ham maqol ma'nosini asar voqealari bilan izohlamog'chi bo'ladi.

1-2-sinflarda maqolni ifodalali o'qish va yod olishga ahamiyat beriladi. 1-sinf darsligida bo'lim yuzasidan berilgan savol-topshiriqlarda ham maqollarni o'rganishga katta e'tibor berilgan. Masalan, "*Xalq o'giti - baxt kaliti*" bo'limidagi savol-topshiriqlarda "*Rost-jo'ylik haqidagi maqollardan ayting*", "*Odob insonga husn*" bo'limida "*Qanoatda - barakat*" maqolining ma'nosini tushuntirib berilgan, "*Ko'klam - yashnadi olam*" bo'limidan so'ng "*Bilim olish haqidagi maqollarni ayting*" kabi vazifalar berilgan. Har bir bo'lim yuzasidan berilgan vazifalarda u yoki bu maqolni o'rganish ko'zda tutilgan.

1-2-sinfida maqolning mazmunini o'rganish va yod olishdan tashqari, uning matnidagi izohlab so'zlar, birikmalar ustida lug'at ishi o'tkazish, badiiy til vositalari, ko'chma ma'noli, qarama-qarshi ma'no bildiruvchi, maqolda takrorlanib kelayotgan so'zlar ma'nosi yuzasidan ish olib borish talab etiladi. Masalan, 1-sinf «O'qish kitobi»da "*Ona yurtning - oltin beshiging*" maqoli berilgan. Mana

shu maqol matni ustida ishlaganda, “*Yur*” soʻzini qaysi soʻzlar bilan almashirish mumkin?”, “*Maqolada ona yurt nimaga tenglash-tirilayapti?*”, “*Beshik oltin boʻladimi?*” kabi savollar berish yoʻli bilan oʻquvchilarning lugʻatini boʻyitish, bogʻlanishi nutqini oʻshtirish ustida ishlanadi. Bundan tashqari, “*Eling senga choʻza qoʻl, Unga doim sodiq boʻl*” maqolining maʼnosini tushuntirishda shu boʻlimdagi asarlardan, bolalar uchun davlatimiz tomonidan yaratib berilgan sharoitlardan misollar keltirish lozim. Masalan, “*“Jar” sport kompleksi sizning sogʻlom oʻsishingiz uchun yaratildi. Maktabda bepul bilim olyapsiz. Shunga javoban siz nima qilishingiz kerak?*” kabi. Shu maqolning badiiy til vositasi ustida ishlashda “*“Qoʻl choʻza” deganda nimani tushundingiz?*” kabi savollar bilan oʻquvchilarga murojaat qilish va uning qanday maʼnoda kelayotganini aytib oʻtish foydadan xoli boʻlmaydi.

2-sinfda “*Ish ishtaha ochar*” matnidan keyin: “*Ish ishtaha ochar, Dangasa ishdan gochar*”, “*Kuch birlikda*” matniga “*Birlashgan oʻzar, Birlashmagan toʻzar*” maqollari keltirilgan. Bu maqollar ustida ishlaganda ham darslikdagi matn oʻrganib boʻlingach, asarning gʻoyasini ochishda va xulosa tarzida maqol mazmuni ochiladi. Maqol tili ustida 1-sinfda uyushtirilgan ishlar 2-sinfda ham davom ettiriladi. Maqol ustida ishlash orqali oʻquvchilar uning yaratilishi haqida, uning oddiy gapdan farqini bilib oladilar.

1-sinfda maqollarni toʻgʻri oʻqish va yod olishga eʼtibor koʻproq qaratiladi, 2-sinfda esa oʻquvchilardan matn mazmuniga mos maqollar aytishni talab qilish mumkin.

3-4-sinfarda maqollar maxsus darslarda va badiiy asarni oʻrganish jarayonida ham muntazam oʻrganib boriladi. Bu sinflarda maqollarni oʻrganishdan koʻzlangan maqsad oʻquvchilar dunyovqarashini shakllantirish, toʻgʻri va ongli oʻqish malakalarini takomillashtirish, maqoldagi har bir soʻzning va yaxlit maqolning maʼnosini toʻliq idrok etishga erishishdir. Oʻquvchilar oʻqilgan matn ichidan maqollarni, hikmatli soʻzlarni oʻzi mustaqil topa olish koʻnikmasini egallashi, ular yordamida oʻqilgan asarlar yuzasidan toʻgʻri hukm chiqarishga oʻrganishlari zarur.

3-4-sinflarning «Oʻqish kitobi»da «*Xalq ogʻzaki ijodi*» boʻlimi tarkibida «*Maqollar*» mavzusi alohida olingan. Bu mavzuni oʻrganishda maqolning kelib chiqishi, yaratilishi haqida dastlabki

elementlar maʼlumotlar beriladi. Bunda maqollar xalqning uzor yillik hayotiy tajribasi asosida vujudga kelganligi, tarbiya vositasi sifatida har bir xalqning milliy maʼnaviyatining shakllanishida muhim vosita boʻlishi haqida dastlabki tushunchalar beriladi.

Maqollar mavzular boʻyicha guruhlari oʻrgatiladi. Masalan, 4-sinf «Oʻqish kitobi»da maqollar «*Ona yurti-olin beshiging*», «*Eldan oʻqilguncha, jondan ayril*», «*Mehnat-baxt keltirar*», «*Odobing-zebu ilonating*», «*Olin boʻlsang, olam seniki*», «*Koʻngil koʻngildan sav tohar*» kabi mavzular asosida birlashtirilib berilgan. Oʻquvchilarga maqollarni mavzu boʻyicha guruhlari oʻrgatishda oʻqish mavzulariga moslaniladi. Bunda maqol mazmuniga mos asarlar nomini keltirish, uning mazmun-gʻoyasini maqol bilan bogʻlash kerak. Bu jarayonda oʻquvchilarning hayotiy tajribalari asosida misollar keltirish bilan maqollarni izohlash yoki oʻquvchilarga maqol gʻoyasiga mos bironta hikoya tuzish mustaqil ish sifatida berilishi ham mumkin.

3-4-sinfarda maqol janri boʻyicha tahliliy ishlar oʻquv yili davomida izchil uyushtirilib boriladi, yaʼni «*Asar gʻoyasiga oid maqol oʻying*», «*Maqollar asosida krossword tuzing, rebus yaratang*» kabi topshiriqlar beriladi, «*Maqollar aytish musobaqasi*», «*Maqollar musobaqasi*» kabilar tashkil qilinadi.

Maqollarni oʻrganishda koʻrgazmalilik, nazariyaning amaliyot bilan bogʻliqligi, taʼlim-tarbiyaning birligi tamoyillariga amal qilinadi.

4-sinf yakunida maqol janrini oʻrganish yuzasidan umumlash-tiruvchi darsni tashkil qilish zarur. Bunda oʻquvchilarga yod olingan maqollar mavzusiga qarab guruhlash ustida ish olib boriladi.

Yuqoridagilarni hisobga olganda, maqolni oʻrganishda quyidagi ish turidan foydalaniladi:

1. Maqolni oʻqib, uning mazmuni ustida ishlash.
2. Maqoldagi soʻzlarning maʼnosini izohlash.
3. Badiiy til vositalari ustida ishlash.
4. Maqolni yod oldirish.
5. Maqol matnidagi qarama-qarshi maʼnoli va maʼnodosh soʻzlarni aniqlash va ularning maqolida ifoda etilgan gʻoya bilan aloqasini ochish.
6. Matn mazmuni va gʻoyasiga mos maqol topirish.
7. Maqollarni mavzular boʻyicha guruhlash.

Maqol o'tish darsi namunalari:

Mavzu. Xalq hikmatlari.

O'quv materiali. Maqollar.

Darsning maqsadi: 1. O'quvchilarga maqollarning xususiyatlari haqida ma'lumot berish. Maqollarni ifodali o'qish, mazmunini to'liq anglab yetish malakasini oshirish. 2. Maqollar orqali o'quvchilar ongiga vatanparvarlik, mehnatsevarlik, ilm olishga qiziqish, kamtarlik, oqko'ngillik tuyg'ularini singdirish. 3. O'quvchilarni ko'rgan-bilgan, eshitgan, o'qiganlari yuzasidan xulosa chiqarishga, o'z nutqida maqollardan foydalanishga o'rgatish.

Darsning turi. Yangi bilim beruvchi, maqol o'qish darsi.

Darsning borishi:

I. Da'vat bosqichi. Maqsad: o'quvchilarda yangi mavzuni o'zlashtirishga ishtiyot uyg'otish, maqollarning xususiyatlari haqida ma'lumot berish.

Metod: Suhbat metodi.

O'qituvchi xattaxtaga quyidagi maqollarni yozib qo'yadi: "Birlashgan o'zar, birlashmagan to'zar", "Avval o'yla, keyin so'yla".

O'qituvchi: Abdulla Avloniyning «Yaxshilik yerda qolmas» hikoyatini bilasizmi?

Xattaxtaga hikoya mazmuniga mos rasmlar ilinadi.

O'qituvchining hikoyasi:

Yaxshilik yerda qolmas

Bir ari suv ustunda uchib borur edi. Birdan suvga yiqilib ketdi. Qanoatlari ho'l bo'lib ucharga kuchi yetmadi. O'lar holatga yetdi. Buni bir kabutar ko'rib, ariga rahmi kelub, darhol bir cho'pni tushlab, suvga tashladi. Bechora ari bu cho'pni kema qilib, suv balosidan qutuldi. Arodan ko'p o'tmadi. Bir bola tuzoq qo'yib, kabutarni tutmoqchi bo'ldi. Ari buni ko'rgan zamon kelub, bolaning qulog'ini chaqdi. Bola qulog'ining alamidani tuzoqni tashlab, qulo-g'ini ushladi. Kabutar vaqtini g'animat bilib, uchib ketub, o'limdan qutuldi.

Topshiriq. Xattaxtagidan siz tinglagan hikoyaga mos maqolni topib, belgilang. (O'quvchilar "Birlashgan o'zar, birlashmagan to'zar" maqolini belgilaydilar)

– Qolgan maqollarga mos qanday hikoya, ertaklar o'qiganisiz?

(*"Bilim – aql chirog'i"* maqoli mazmuniga mos "Ilm afzal" ertagini o'qiganisiz)

– Maqollarni yana qanday nom bilan atash mumkin? ("Dono fikr" deb atash mumkin.)

– Bugungi darsda nimalarni o'rganar ekamiz?

– Maqollar nima haqda bo'ladi? Ular nima maqsadda yaratiladi? O'quvchilar javobi to'ldirib, umumlashtiriladi.

Nazariy ma'lumot. Maqollar – xalqning hikmatli ifodalari, hayotiy tajriba asosida yuzaga kelgan dono fikrlarining ixcham shakli. Maqollar she'riy va nasriy tuzilishga ega. Maqollar onavlatni sevishga, uning har bir qirich yerini asrashga, kasb-hunar egallashga, mehnat qilishga, to'g'ri so'z bo'lishga, yaxshi odob va olibon xulqli bo'lishga chaqiradi.

II. Anglash bosqichi. Maqsad: maqollarni ifodali o'qish, mazmunini misollar bilan ochib berishga o'rgatish.

Metod: Suhbat, guruhlariga bo'linib ishlash.

O'quvchilar 4 guruhga bo'linadi. Har bir guruh uchun ma'lum mavzudagi maqollarni o'qib o'rganish topshiriladi.

I. Topshiriq. Ifodali o'qish mashqi o'tkaziladi. Bunda guruhdagi har bir ishtirokchi bittadan maqolni ifodali o'qib beradi.

2. Mustaqil ish. O'quvchilar o'qigan maqollarga darslikdan mos asarlarni tanlab, maqolning ma'nosi bilan asarda aytilayotgan fikrlarning bog'liqligini izohlab beradilar. Masalan, «*Elidan ayrilgan yetti yil yig'lar, Vatandan ayrilgan o'lguncha yig'lar*» maqoliga Bosh harf haqidagi "Hidi tilimi va mazasidan" asarini misol qilib keltirish mumkin.

Bavol-topshiriqlar beriladi:

– Darslikdan "*El boshiga tushgan ish, Er boshiga tushgani*" maqoliga mos asarni eslang. Shu maqol qaysi asar g'oyasiga mos keladi?

"Ulagi zo'r birm yiqar, bilimi zo'r mingni yiqar" maqoliga qaysi asar g'oyasi mos? ("Mardlik va aql yorug'ligi") va hok.

A. Maqollar yuzasidan rebus yechish.

1) (o'ltin rasmij) [o't rasmij]da bil[in rasmij] [ari rasmij] (r→d), (o'ltin rasmij) – [mehnat qilayotgan kishi rasmij]da.

2) [ko'z rasmij](k)i [100]sizing [ko'z rasmij](k→s)i [tuz]siz.

3) [Hil]at rasmij](r→g) [to'r rasmij](t→z) [1]ni yil[qor rasmij](o→a),

[bo](o→i)imi [bo'r rasmi] (b→z)[1000]ni.

III. Fikrlash bosqichi. Maqsad: o'quvchilarning mavzu yuzasidan egallagan bilimlarini mustahkamlash, nutqda maqollardan foydalanish ko'nikmasini shakllantirish, xulosa chiqarishga o'rgatish.

Metod: Aqliy hujum, suhbat metodi.

1. *Aqliy hujum.*

– Qaysi mavzulardagi maqollarni o'qidingiz?

– Maqollar qanday paydo bo'lgan?

2. *Maqollardan yod ayltish musobaqasi.*

1-guruh. Mehnatsevarlik haqidagi maqollardan aytng.

2-guruh. Vatandarparvarlik haqidagi maqollar aytng.

3-guruh. To'g'riso'zlik haqidagi maqollar aytng.

4-guruh. Do'stlik haqidagi maqollardan yod aytng.

3. *Mustaqil ijodiy ishl.*

Har bir guruhga bita maqol beriladi. Guruh ishtirokchilari birgalikda oxiri berilgan maqol bilan xulosalanadigan hikoya tuzib yozishadi. O'qituvchi guruhlariga quyidagi maqollarni bo'lib berishi mumkin:

1) *Hamiyhatlik – davlat, Yolg'izlik – kulfat.*

2) *Ilmi yo'gning ko'zi yunusq.*

3) *Odobl – elda aziz.*

4) *Hunar bo'lsa qo'lingda, non topilar yo'lingda.*

Hikoyani ertak tarzida yoki hayotda uchraydigan biror voqea tarzida yozish bo'yicha maslahat va yordam beriladi. Masalan, “Odobl – elda aziz” maqoli asosida taxminan quyidagicha hikoya tuzish mumkin:

Odilon oyisi, dadasi bilan xolasinikiga mehmonga bordi. Xolasi mehmonlarni pista-bodom, shirinliklar, kulcha nonlar bilan siyladi. Odilon mehmonda sho'xlik qilmadi. Shirinliklarga hadeb qo'ycha zavermadi. Kelgan boshqa mehmonlar Odiloni “odobl bola ekan” deyishdi. Odilon “Odobl – elda aziz” ekanligini bilib oldi.

Ushbu topshiriq uyga vazifa qilib berilishi ham mumkin.

4. *Mavzu yuzasidan tarbiyaviy xulosa chiqarish.*

– Bugungi maqollarni o'rganish darsi sizga yoddimi?

– Maqollar bolalar tarbiyasiga ta'sir qiladi deb o'ylaysizmi? Ular qanday ta'sir o'tkazishi mumkin?

– Siz bugun o'zingizga qanday xulosa chiqardingiz?

– O'qigan qaysi maqolimiz sizga ham tegishli?

5. *Guruhlar to'plagan ballarni e'lon qilish. O'quvchilarni rag'batlantirish.*

6. *Uyga vazifa.* Maqollarni ifodalii o'qish va yod olish. Darslikdan

o'qilgan etaklar mazmuniga mos maqollar topib, daftarga yozib kelish.

Dars namunasi:

Mavzu. So'z ko'rki – maqol

Darsning maqsadi.

Ta'limiy: Dono xalqimiz tomonidan yaratilgan hikmatlarning inson kamolotidagi xizmatini o'quvchilarga yerkazish. Maqollarning mavzusi haqida ma'lumot berish.

Tarbiyaviy: O'quvchilarda Vatanni qadrlash va vatandarparvarlik tuyg'usini, til odobi, nutq madaniyatini egallashga, ilm olishga harakat uyg'otish. Mehnatsevarlik yaxshi turmush garovi ekanini anglashlariga erishish.

Ilmoyilantiruvchi: Nutqlarini maqollar bilan boyitish. Maqollar ma'nosini o'z so'zlari bilan, o'qigan asarlari, ko'rgan-kuzatganlari asosida izohlash ko'nikmalarini o'stirish.

Metod: Izohli o'qish metodi, izlanish, “Aqliy hujum” metodi, “Tarmoqlash”.

Shakl: Jamoa, guruh bilan ishlash.

Ahvo: Maqollar yozilgan plakat

Nazorat: O'quvchilarning bilimlari savol-javob, mustaqil ishlar orqali aniqlanadi, faolligi kuzatilib, hisobga olib boriladi.

Ishtirok: O'quvchilar reytingi dars oxirida e'lon qilinadi.

Darsning borishi. Dars bosqichi izchillik tamoyili asosida 4 bosqichda tashkil qilinadi.

1. **Bosqich. Tashkiliy qism. (2-3 daqiqa)**

2. **Bosqich. O'qilgan mavzu ustida ishlash. (7-10 daqiqa)**

1. Xalq qo'shiqlaridan yod aytirish. Xalq qo'shiqlaridan namunalar:

Qalding' och g' och-g' och,

fatlagingni och-och.

fatlagingni ochmasang,

pista-bodom sochmasang,

Qash-qatig'ing icharman,

cho'liga qarab qocharman.

Laylak keldi, ilon, qoch,
Bola-chaqang olib qoch.
Yangi to'ning kiyib qoch,
Eski to'ning tashlab qoch.

2. Darslikdagi xalq qo'shig'ini ifodalii yod aytilsh musobagash.
3. Qo'shiq matni yuzasidan subbat. Bu qo'shiqni kim yaratgan?
Qo'shiq qaysi mavzuda? Qo'shiqlar qaysi paytlarda aytilgan?

4. "Kim tez va to'g'ri joylashiradi?" o'yini. Topshiriq. Qo'shiq bandlarini tartib bilan joylashtiring. (Vaqt 1 daqiqa.) Guruhlarga kartochkalarga ikki qatoridan qilib yozilgan qo'shiqni beradi. Kim birinchi tartiblashtirib, o'qib bersa shu g'olib bo'ladi.

O'tilgan mavzu yuzasidan o'quvchilar bilimiga munosabat bildiriladi.

3-bosqich. "Maqollar" mavzusi ustida ishlash. (25-30 daqiqa)
1. O'quvchilarni maqollarni o'rganishga tayyorlash. O'qituvchi maqol aytadi va bu maqol qaysi o'qilgan asar mazmuniga, g'oyasiga mosligini o'quvchilar topadilar. Masalan:

-Bulbul chamanin sevar, Odam Vatanim sevar. ("Kichik Vatani"
Ashurali Jo'rayevning hikoyasi mazmuniga mos.)

-Yurt qo'rising o'zarsan, Qo'rimasang to'zarsan. ("Dahshatli Meshpolvon" asari mazmuniga mos.)

2. Krossvord yachish. Krossvordni yechsangiz, bugun o'rganadigan mavzu nomi chiqadi.

1. S	A	B	Z	I	///
2. O'	R	O	11. Q	////	///
3. Z	I	R	A	7. K	////
4. K	5. O'	6. R	P	10. A	////
O'	R	I	K	///	///
R	O'	9. M	12. O	13. L	///
K	O'	P	R	I	K
8. I	T	///	///	///	///

1. Yer ostida oltin qoziq. (Sabzi) 2. Mehnat quruli (O'roq) 3. Xotin-qizlar taqinchog'i (Zirak) 4. Kunduzi yig'iladi. Kechasi yoyiladi. (Ko'rpa) 5. Sariqligi zar dedim, Totib asal-qand dedim. (O'rik) 6. Xotin-qizlar o'raydigan bosh kiyim. (Ro'mol) 7. Ular ikki qirg'oqni, Yaqin qilar yiroqni. (Ko'pri) 8. Vov-vov deydi, baqiradi, Tug'ishganin

baqiradi. (1) **Kalit so'z:** So'z ko'riki - maqol.

3. Maqollar va ularning kelib chiqishi haqida ma'lumot berib, O'quvchilar bilgan maqollar aytiliradi. Ularning ma'nosi izohlanadi.

Aytily hujum. Maqollar nima maqsadda yaratilgan deb o'ylaysiz? Maqollarni hamma ham yaratadilarmi?

O'qituvchi: Maqollar xalqimiz tomonidan hayot tajribalari asosida yaratilgan. Tardiyaviy aharniyatga ega bo'lgan kichik asar. Maqollar ko'proq she'riy shaklda yaratilgan. Qo'fyadosh so'zlar ishlatilgan uchun eslab qolish qulay.

4. Darslikdagi maqollar o'quvchilarning o'zlariga o'qitiladi va subbat o'tkaziladi. *Maqollar qaysi mavzularda bo'lar ekan? *Vatan haqidagi maqollarni o'qing. *Siz Vatan haqida qaysi maqollarni bilasiz? *Til odobi haqidagi maqollarni o'qing. *Bilim olish haqidagi maqollarni o'qing. *Hunar haqidagi maqollarni o'qing. *Odob haqidagi maqollarni o'qing. *Darslikda qaysi mavzulardagi maqollar berilgan ekan? *Nima uchun "So'z ko'riki - maqol" deyiladi?

5. Maqollarning mavzusini tarmoqlarda ifodalang. (Vatan, mehnat, bilim, ...)

6. Maqollar mazmuni, g'oyasi ustida ishlash. Darslikdagi maqollar mazmuniga mos hikoyalar, ertaklar topiriladi, aytil beriladi. Masalan: "Vataning qadri bilmagan o'z qadri bilmaz" maqoliga "Dahshatli Meshpolvon" asari keltiriladi. Xulosa chiqariladi: Maqollar ham bir asar mazmuniga teng bo'ladi.

7. "Maqolni davom ettir" o'yini.

Vataning qadri bilmagan, _____. (O'z qadri bilmaz.)

Odobning boshi _____.

Odobli o'g'ri - ko'kdagi yulduz, _____. (Odobli qiz - yolg'iz qunduz.)

O'yin shu tarzda davom ettiriladi. Bu o'yin o'quvchilarning maqollarni tez yod olishiga yordam beradi.

8. Amir Temur, Alisher Navoiyning hikmatlaridan aytilsh.

Ularning bu hikmatlari maqollar darajasiga ko'tarilganini qayd etish.

9. Vaqtga qarab "Kim ko'p maqol aytadi?" tez aytilsh musobagash.

4-bosqich. Darsni yakunlash. (2-3 daqiqa) 1. Darsda o'rganilganlarni umumlashirish. *Maqollarni kim yaratar ekan? (Ma-

qollarni dono xalqimiz yaratgan. Ularda katta ma'no bor. Ba'zan yozuvchilar, olimlarning ayrim gaplari maqollarga aylanib ketishi mumkin. Masalan, Qatra-qatra yig'ilib daryo bo'lur. Oz-oz o'rganib dono bo'lur. (Alisher Navoiy) *Maqollar tuzilishiga ko'ra nimaga o'xshaydi? (She'rnga) *Maqollarning oxirida qanday so'zlar keladi? (ohangdosh so'zlar)

2. **Uyga vazifa.** Maqollarni yod olish. Ularning mazmuniga mos o'rganilgan asarlarni aniqlash. "Qari bilganni – pari bilmas" maqolining ma'nosini ota-onangizda so'rab bilib keling. Maqollar yod olish uchun qo'shimcha adabiyot: "Gulgina", kichikintoylar uchun. 1-jild. 122-125-betlar; 252-256-betlar. 2-jild. 33-38-betlar; 273-279-betlar. Toshkent, "Yangi nashr" nashriyoti, 2010.

3. O'quvchilarni rag'batlantirish.

Xulosa qilib aytganda, topishmoq, qo'shiq, maqollar o'quvchilarning aqli o'sishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Ularda dono xalqi bilan faxrlanish va ularga munosib farzandlar bo'lishga undaydi.

Dostonni o'rganish metodikasi

O'zbek xalqi og'zaki ijodi juda uzoq tarixga ega. Og'zaki ijodning qadimdan shakllangan janri **doston**dir. U eng murakkab, yirik va keng tarqalgan shakllardan hisoblanadi. «**Doston**» so'zi «*qissas*», «*hikoya*», «*ta'rif*», «*maqol*», «*shon-shuhrat*», «*sargu-zasht*» ma'nolarida ishlatiladi. U adabiy atama sifatida yirik hajmli, hero-epik asarlarni anglatadi. Dastlab xalq og'zaki ijodida shakllangan bu janr keyinchalik yozma adabiyotda ham salmoqli o'rin tutgan.

Xalq dostonlari maxsus ijrochilar tomonidan kuylangan. Ular hozir ham *baxshi*, *oqin*, *shoir* nomlari bilan ataladi. Xalq dostonlarining matni nazmiy va nasriy parchalardan iborat bo'lib, mavzusiga ko'ra xilma-xildir. Xalq dostonlari quyidagi turlarga bo'linadi:

1. *Qahramonlik dostonlari*.
2. *Jangnoma dostonlar*.
3. *Ishqi-romanik dostonlar*.
4. *Tarixiy dostonlar*.
5. *Kitobiy dostonlar*.

Xalqning qahramonona kurashlari qahramonlik dostonlarining paydo bo'lishiga sabab bo'lgan. «*Alpomish*», «*Yodgor*» kabi xalq

qahramonlik dostonlarida fantaziya va romantik tasvirning kuchli bo'lishiga qaramay, ularning asosini xalq hayoti va kurashi, uning orzu-armonlari tashkil etadi. Xalqqa xos insonparvarlik, vatanparvarlik, qahramonlik, mardlik, mehnatsevarlik, do'stlik va sadogat kabi olijanob fazilatlar xalq dostonlaridagi qahramonlar obrazida ifodalangan.

Boshlang'ich sinf o'qish darsliklarida doston janriga kam o'rin berilgan. 3-sinf «O'qish kitobi» da «*Alpomishning bolaligi*» dostonidan parchalar berilgan bo'lsa, 4-sinfda Yusuf Xos Hojibning «*Odandan nima qoladi*» dostonidan parcha keltirilgan.

3-sinfda o'quvchilarga doston haqida beriladigan ma'lumot «*Alpomishning bolaligi*» dostoniga bog'liq holda bayon etiladi. Bunda o'quvchi doston haqida quyidagi ma'lumotlarni beradi:

Doston ham xalq og'zaki ijodining bir turidir. Dostonda xalq hayoti, kurashi va orzu-umidlari aks etadi. O'zbek xalq dostonlarida voqea-hodisalar she'riy va nasriy yo'l bilan ifoda qilinadi, qahramonlarning xususiyatlari, xulq-atvori, ichki kechimmalari va harakati ba'zan baxshi nutqida, ba'zan dostonda g'ayratovchilar nutqida aks etadi. Dostonlarda voqealar ma'lum tartibda beriladi: avval qahramonlarning yoshlik chog'lari, xulq-atvori, keyin voqealar hikoya qilinadi.

Boshlang'ich sinflarda dostonlardan berilgan parchalarda, asosan, qahramonlarning bolalik davri aks etgan epizodlar keltiriladi. Bunda bolalarni qahramonlikka, Vatanga sadogati bo'lishga chorlovchi voqealar tasvirlanadi. 3-sinf darsligidan o'rin olgan «*Rustamxon*», «*Alpomish*» dostonlari xalq og'zaki ijodi mahsuli bo'lganligi uchun muallif haqida ma'lumot berilmaydi. Faqat bu dostonlar o'rganilgan darslarda dostonni qo'shiq qilib aytiladigan baxshilar haqida ma'lumot berish mumkin.

Qahramonlik dostonlari tahlilida voqealar rivojiga, qahramonlar hayotiga alohida e'tibor qaratiladi. Dostondagi mubolag'a, favqulodda yuz beradigan vaziyatlar aniqlanadi, doston qahramonlariga tavsif berilish va tarbiyaviy xulosa chiqarishda o'quvchilarning mustaqil mulohaza yuritishlari uchun sharoit yaratiladi.

4-sinfda Yusuf Xos Hojibning «*Odandan nima qoladi*» nomli dostoni o'rganiladi. Bu dostonni quyidagi tartibda o'rganish tavsiya etiladi:

1. 3-sinfda doston haqida olingan bilimlar esga olinadi va to'ldiriladi.

2. Dostonni o'qishdan oldin uning muallifi - Yusuf Xos Hojib haqida ma'lumot beriladi.

3. O'qituvchi dostonni ifodali o'qib beradi.

4. Doston yuzasidan dastlabki suhbat o'tkaziladi. Suhbatda o'quvchilarga quyidagi savollar bilan murojat qilinadi: «Doston nimalar haqida ekan?», «Dostonni o'qish orqali nimalarni bilib olingiz?» va hokazo.

5. Doston qismlarga bo'linib, o'quvchilarga o'qitiladi.

6. Dostondagi she'riy misralar yod oldiriladi.

7. Doston mazmuni to'liq qayta hikoya qildiriladi. Bunda bir o'quvchi mazmuni gapirib berishi yoki bir necha o'quvchi ketma-ket davom ettirishi mumkin.

8. Doston matni ustida ishlashda dostondagi badiiy vositalarga e'tibor qaratiladi, asar mazmuni yuzasidan savol-topshiriqlar tuzish, dostonning ba'zi epizodlariga rasmlar chizdirish, dostonga reja tuzish kabi ish turlaridan foydalaniladi.

9. Umumlashtiruvchi suhbat o'tkaziladi. Bunda dostondagi muhim gaplarni, fikrlarni o'quvchilar qanday tushunganliklari so'raladi.

10. Dostonlardagi "qahramonlik va qo'rqqulik", "ezgulik va yovuzlik", "bilimlilik va bilimsizlik", "donolik va nodonlik" kabi tushunchalarni hayotdan misollar keltirib izohlashlari kabi ijodiy topshiriqlar beriladi.

Yuqoridagilarni hisobga olib, dostonni o'rganish darsining qurilishi quyidagicha bo'lishi mumkin:

1. Tayyorgarlik ishlari (bunda doston xususiyatlari va qayasi sinfda o'qitilishiga mos ravishda ish turlari tanlanadi).

2. Dostonni o'quvchi ifodali o'qishi yoki baxshi qo'nganini eshittirish.

3. Dostonni qismlarga bo'lib o'qish.

4. Doston matnini tahlil qilish.

5. Dostonda o'quvchilar tushunishi qiyin bo'lgan so'z va so'z birliklarining ma'nosi ustida ishlash.

6. Dostondagi badiiy san'atlar ustida ishlash.

7. Dostonni qismlarga bo'lish va reja tuzish.

8. Dostonni to'liq qayta hikoyalash.

9. Umumlashtiruvchi suhbat.

10. O'quvchilarning ijodiy ishlari tashkil etish.

Doston o'qish darsi tuzilishi yoqiridagi tizim asosida ishlab chiqiladi.

Doston o'qish darsida adabiy tahlilga doir kompetensuya va nutqiy kompetensiya belgilab olinadi.

Matn ustida ishlash, ya'ni matn tahlil quyidagi kabi tashkil qilinadi: **Mavzu: Odamdan nima qoladi? (Dostondan parcha) Yusuf Xos Hojib.**

1. Dostondagi asosiy voqea nima haqida?

A. Ezgulik va donolik haqida.

B. Ezgulik va yovuzlik haqida.

D. Ulug'lik va bilimsizlik haqida.

E. Bilim va boylik haqida.

2. Saxiy insonlarga ta'rif bering.

3. Dostondan parchada keltirilgan "Saxiy o'lsa ham, nomi uluk qolaveradi" gapi orqali muallif nima demogchi bo'lgan? Fikringizni yozing.

4. Ezgu amallarga misollar yozing.

5. Dostondan bilim so'ziga keltirilgan ma'nodosh so'zlarni toping.

6. Donolik bilan bilimsizlikning bir-biridan farqini yozing.

7. Dostondan parchada yomonlik tushunchasiga berilgan izohni ko'chirib yozing.

8. "Ezgulik va yovuzlik", "donolik va bilimsizlik"ni hayotdan misollar keltirib izohlang.

9. "Odamdan nima qoladi" dostondan parchaga xulosa yozing.

Himiy - ommabop asarlarni o'rganish metodikasi

Boshlang'ich sinflarda ilmiy-ommabop asarlarni o'qitishdan asosiy maqsad bolalarga tabiat, kishilar mehnati va ijtimoiy hayot haqida muayyan bilim berish, bolalarni kitob bilan mustaqil ishlashga va undan aniq bilim olishga o'rgatishdan iborat.

Tabiatshunoslikka oid va tarixiy mavzudagi maqolalarni o'qish bilan bog'liq holda tabiat hodisalarini kuzatish (*masalan, daraxt kurtaklarining bo'rtishi*), o'quvchilarni dehqonlar mehnati bilan tanishtirish, mamlakatimizda yuz bergan o'zgarishlarning guvohi va ishtirokchilari bo'lgan insonlar bilan uchrashuvlar uyushtirish maqsadga muvofiq.

Ijtimoiy-tarixiy mazmundagi asarlar Vatanimiz o'tmishi, xalqimiz hayoti, mardonavor kurashi, ulug' siymolar amalga oshirgan ishlar, tarixiy sanalar to'g'risida bilim beradi. O'qish darsliklaridan o'tin olgan *Beruniy, Ibn Sino, Amir Temur, Alisher Navoiy, Bobur* va boshqa ajdodlarimiz haqidagi matnlar shular jumlasidandir. Bu xildagi matnlar o'quvchilarni nafaqat o'tmishimiz bilan tanishtiradi, balki ularning Vatan oldidagi farzandlik burchi va mas'uliyatini teran anglashlariga ham yordam beradi. O'quvchilarda Vatanga muhabbat tuyg'usi shu tariqa shakllanadi.

Vatanimiz o'tmishi haqida hikoya qilingan ilmiy-ommabop asarlar bilan tanishtirish va ularni tahlil qilish jarayonida o'quvchilar o'tmish bilan bugungi kunni taqqoslash imkoniga ega bo'ladilar. Jamiyat taraqqiyoti haqida qisqacha bo'lsa-da tushuncha hosil qiladilar. Bu borada, ayniqsa, milliy istiqol bilan bog'liq mavzudagi asarlar tahliliga alohida e'tibor berish zarur.

I-sinf dasturida o'qish bilan bog'liq holda kuzatish, sayohat darslari rejalashtiriladi. Masalan, yil fasllarida mavsumiy tabiat hodisalari (*ob-havoning o'zgarishi, o'simlik va hayvonlarning hayoti*) ni, shuningdek, dala mehnatini kuzatish uchun tabiat qo'yiga (*dala, bog', xiyobonlarga*) sayohat uyushtirish ko'zda tutiladi. Sayohatda tabiatdagi mavsumiy o'zgarishlar va kishilarning mehnati yuzasidan bolalarning nisbatan uzoq kuzatishlari uyushtiriladi.

Bunday darslarda ko'rgazma sifatida o'quv kinofilmlaridan ham foydalanish mumkin.

Tarixiy mavzudagi matnlarni unga mos rasmlar bilan bog'lab o'qitish kishilarning baxti hayot uchun intilishlari, ota-bobolarimizning dushmanlardan Vatanni saqlash uchun qanday kurash-

ganliklarini tushunib yetishga yordam beradi; o'quvchilar mehnat hayotining asosi ekanligini, insonlar turmushi mehnat tufayli farovonlashib borishini bilib oladilar.

Dasturga ko'ra 3-sinf o'quvchilari «*Toshkentim - onam*», «*Ona-bitama*» mavzusidagi matnlarni, 4-sinfda esa «*Mangulikka tatigulik kuni*» (*Safar Barroev*) asarini o'qish orqali o'tmish ajdodlarimiz, ularning xizmati, vatanimizning hozirgi taraqqiyoti haqida bilib olishlar. Bu matnlar xalqimizning hayoti, mehnati va kurashi haqida yangi bilim berish bilan birga, bolalarni Vatanga, xalqqa, ona tabiatga muhabbat ruhida tarbiyalaydi.

Ilmiy-ommabop matnlarni izohli o'qish darsini uyushtirishda quyidagicha reja asos qilib olinishi mumkin:

1. O'qiladigan matn yuzasidan bolalar tajribasi va bilimni aniqlash, ularni matn mazmunini tushunishga tayyorlash maqsadida to'rtinchi suhbat o'tkazish.
2. Matnni yoki uning ma'lum bir qismini o'qish, o'quvchiga matnning bo'lgan so'zlar ma'nosi ustida ishlash.

3. Matn rejasini tuzish.

4. O'qilgan matn yuzasidan suhbat uyushtirish.

5. Matnning asosiy mazmunini aniqlash va reja qismlarini yoritish.

6. Reja asosida matnni qayta o'qish.

7. Matnni yaxlit o'qish. Bunda bolalarni qayta hikoyalashga tayyorlash va maqola mazmunini yaxshi o'zlashtirishlariga erishish maqsadi ko'zda tutiladi.

8. Reja asosida qayta hikoyalash.

9. Xulosalash va umumlashtirish.

Ilmiy-ommabop matnlarni uzviy birlikda o'rganish o'quvchilarning har bir mavzuda bayon etilgan tarixiy-adabiy hodisalarini, ular o'rtasidagi umumiylikni, har bir davrga xos xususiyatlarni anglab olishlarini ta'minlaydi. Ular bolalarni kelgusida gazeta va jurnallarni o'qishga tayyorlaydi, ijtimoiy-siyosiy, tabiatshunoslik atamalarini o'zlashtirishga yordam beradi, ularning mantiqiy tafakkurini va mantiqlil o'stiradi.

Ilmiy-ommabop asarlarni o'qish darsi ishlanmasi namunasi:

Mavzu. Bahor shabadası.

O'quv materialı. Bahor ta'rifida (*Nusuf Xos Hojib*).

Darsning maqsadi:

1. O'quvchilarga Yusuf Xos Hojib hayoti va ijodi haqida ma'lumot berish, bahorning uyg'unlashish fasli ekanligi, o'quvchilarning tabiatidagi o'zgarishlar haqidagi bilimlarini bo'yitish.

2. Bahor faslini qadrlash va sevisish hissinii tartibiyalash.

3. O'quvchilarning o'qish malakalarini yanada rivojlantirish, o'quvchilar lug'atini nasim, turdosh, chin, sabo, havo so'zlarini bilan bo'yitish, iboralarining ma'nosini izohlash, savol-topshiriqlar ustida ishlash.

Dars turi: yangi bilim beruvchi, ilmiy-ommabop asarlarni o'qish darsi.

Darsning metodi: izohli o'qish, suhbat, tarmoqlash metodi.

Darsning jihat: bahor fasli, tabiat tasvirlangan rasmlar, predmet rasmlari: qushlar, gullar, hayvonlar rasmi.

Darsning borishi:

1. O'quvchilarni yangi o'rganiladigan mavzuga tayyorlash.

Quyidagi topishmoq aytiladi, o'quvchilar uning nima haqida ekanini va javobini topadi:

Ilon izli yorug' nur

Bulutlarni quchadi.

Jarangdor ovozidan

Yeru osmon ko'chadi.

(Chaqmoq)

Savollar beriladi:

– Topishmoqni topishda sizga qaysi so'zlar yordam berdi?

– Bu so'zlar qaysi fasl ta'rifida aytiladi?

1. Aqliy hujum.

– *Bahor faslini qanday so'zlar bilan ta'riflash mumkin?*

O'quvchilar javobi tarmoqlash usulida har xil ranglar bilan kartonga yozib boriladi.

yashil fasl

Qushlar ham issiq o'lkalardan uchib keladi

Chaqmoq chaqadi

uyg'unlash fasli

Muzlar eriydi

Lolaqizg'aldoqlar ochiladi

gullar fasli

BAHOR

Binafsha, chichmomma ochiladi

Tarmoqlash bahor faslining ko'rinishini eslatadigan shaklda ham bo'yish mumkin.

2. Bahor faslidagi tarixiy sanalar haqida suhbat.

– *Bahor faslida qaysi bayramlar nishonlanadi?*

– *Siz qaysi bayramni juda yaxshi ko'rasiz?*

3. O'quvchilarga bahor haqida yod olgan she'rlari aytiriladi.

O'quvchi o'quvchi bilan bo'lgan suhbatni umumlashtiradi:

Bahor - yaxshi kayfiyat, mehnat qilishga ishtiyok uyg'otadigan fasl.

Shuning uchun qadimdan shoir va yozuvchilarimiz bahorni madh

etib she'rlar bitgan, hikoyalar yozgan. Shunday yozuvchilarimizdan

bihi Yusuf Xos Hojibdir. Siz bu yozuvchi haqida oldingi darslarimizda

o'qitilgan.

– Eslang. Yozuvchining qaysi asaridan parcha o'qigansiz? O'sha

parcha nima deb nomlangan edi? Unda nima haqida hikoya qilingan

edi? (Yaxshilik va yomonlik, bilimdonlik va nodonlik haqida).

– Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asaridan yana bir parcha

o'qiydiz. O'ylang. Bu parcha qaysi mavzuda bo'lishi mumkin?

Xatlataga mavzu va o'quv material nomi yoziladi:

4. Asar bilan tanishtirish. Matni o'qituvchi o'qib beradi.

Bo'lgan topshiriq beriladi:

– Asarni diqqat bilan tinglang. Yozuvchi bahorni qanday

ta'riflagan?

5. Kiritish suhbat:

– Asar nima haqida ekan?

– Unda nimalarining ta'rif berilgan?

6. Topshiriq asosida ichida o'qish.

– Asarni o'qing. O'zingizga ma'nosi notanish so'zlarni belgilang.

7. Lug'at ishi.

nasim – shabada, shamol

chechaklar – gullar

Fitrlars – bog', jannat bog'i

ifor – yoqimli hid

Chin – Xitoy

musaffo – toza, pokiza

mushtk-anbar – xushbo'y hid

navo – kuy

sabo yeti – shamol nafasi

8. Asarni qismlarga bo'lib o'qitish.

Asar 3 qismga bo'linadi va 3 o'quvchiga o'qitiladi.

2-qiyta o'qitilayotganda quyidagi savol-topshiriqlar beriladi:

1-qiyta yuzasidan:

– Yozuvchi bahorni ta’riflashda qaysi soʻzlardan foydalanган?

– *Nasim, Firdavs, oq rang, boʻz yer, alvon rang, musaffo, yashil toʻn, oq, sariq, koʻk, qizil rangli harir yaproqchalar, yashil parda, xlor karvoni, chechaklar, ifor kabi soʻzlarning maʼnosini aytib bering.*

2-qism yuzasidan:

– Yozuvchi qaysi qushlarni va parrandalarni tilga oladi?

– *Gʻoz, oʻrdak, oqqush, qil quyrugʻ, turna, kaklik, qora qargʻu, bulbul.*

– Shu qush va parrandalarni rasmlar ichidan koʻrsating.

3-qism yuzasidan.

– Yozuvchi qaysi hayvonlarning nomini tilga olgan? (Bugʻu, jayron).

9. **Tanlab oʻqish.** Topshiriqlar beriladi:

– Bahor faslida daraxtlarning harakatga kelishi tasvirlangan oʻrinni topib oʻqing.

– Kaklik tasviri berilgan qismini topib oʻqing.

– Qora qargʻaning ovozi nimaga oʻxshatildi? Shu misralarni topib oʻqing.

– Yozuvchi yerni oʻtlar bilan qoplanishini nimaga oʻxshatadi? Shu qismini topib oʻqing.

– Turnalarning uchishi nimaga oʻxshatilgan? Shu oʻrinni topib oʻqing.

– Asardan jonsiz narsa jonlashtirilgan oʻrinni topib oʻqing. (Gullar yuz ochib, qahqaha urib kulmoqda).

– Zerikarli qishni bahor qanday haydadi? (Bahor nafasi bilan haydadi).

– Daraxtlarning barg yoyishi nimaga oʻxshatilgan? Matndan topib oʻqing (... daraxtlar yana yashil toʻn kiydi).

Oʻqituvchi: – Demak, yozuvchi Yusuf Xos Hojib bahorni ta’riflashda juda koʻp rang bildiruvchi soʻzlardan, oʻxshatishlardan, jonlantirishlardan foydalangan. Siz ham uyda «Bahor – goʻzal fasl» mavzusida kichik hikoya tuzing. Unda shunday soʻzlardan, iboralaridan foydalanishga harakat qiling.

Bunda quyidagi reja dan foydalaning:

Reja:

1. *Bulut suzgan osmon.*

2. *Gullarga burkangan olam.*

3. *Qushlar navosi (chugʻuri).*

– Asarni bir necha marta oʻqing. Hikoyangizda asardagi soʻzlardan koʻproq foydalanishga harakat qiling.

10. **Asar matni ustida ishlashda quyidagi kabi savol-topshiriqlar bilan ishlash yaxshi natija beradi:**

“Boʻz yer yuziga yashil parda tordi” holati matnda nimaga oʻxshatilgan?

A. Xlor karvoni ipak matolarini har tomonga yoydi.

B. Uyquga ketgan daraxtlar yashil toʻn kiydi.

C. Koʻk va alvon rangga koʻmilib burkandi.

D. Turli-tuman chechaklar qiygʻos ochildi.

“Bahor tabiatida qanday oʻzgarishlar boʻladi? Matndan 2ta misol keltiring.

“Soʻz maʼnolarini aniqlang va jadvalga yozing.

1	ilor	
2	sabo	
3	firdavs	
4	kolur	
5	alvon rang	
6	boʻz yer	
7	nasim	
8	harir	
9	dahle-tuz	
10	musk-anbar	

“Uyquga kirgan daraxtlar yana yashil toʻn kiydi” gapining davomini aniqlang.

A. ...butun olamga musk-anbar hidi taraldi.

B. ...oq, sariq, koʻk, qizil rangli harir yopinchiqlar bilan bezandi.

C. ...boʻz yerni alvon rang qopladi.

D. ...musaffo bahor yana oʻz hukmiga kirdi.

Matnda qoʻllangan qushlar nomidan 6-7ta yozing.

Kaklikning koʻrinishini ta’riflab 1ta gap yozing.

Qora qargʻaning ovozi nimaga oʻxshatilgan?

A. Tantiq qizning ovozi.

B. Etka qizning ovozi.

- C. Bulbulning navosiga.
D. Chumchuqning chirqillashiga.

Turnalarning uchishi nima o'xshatilgan?

- A. Xo'rozning qanotiga.
B. Tizilgan tuya karvoniga.
C. Kaklikning tumshug'iga.
D. Bulutlarning suzishiga.

Bulbul necha ohangda navo qiladi?

- A. 100 ohangda.
B. 200 ohangda.
C. 1000 ohangda.
D. Bir necha ohangda.

Berilgan gapdagi ko'chma ma'noli so'zlarni topib yozing, ma'nosini izohlang.

Bo'z yer yuziga yashil parda tordi.
Zerikarli qishni bahor nafasi haydadi.
Kaklik qah-qah urib kulmoqda.

Gapda qo'llangan jonlantirishning tagiga chizing.

Gullar yuz ochib qah-qah urib kulmoqda.

Jonlantirish qo'llangan misradan ita yozing.

“Bo'z yerni alvon rang qopladi” qanday ma'noda tushunganingizni yozing.

Yusuf Xos Hojibning yana qaysi asarini o'qigan edingiz? No-mini yozing.

Siz bugungi o'qigan asaringiz orqali nimalarni bilib oldingiz? Asar sizda qanday kaffiyat uyg'ordi? Fikringizni yozing.

11. O'quvchilar faoliyatini baholash va rag'batlantirish.

Topishmoq, latifa va tez aytishlarni o'rganish metodikasi

Topishmoqlar narsa yoki hodisalarning ataylab yashirilgan belgisi, shakli, xatti-harakati, holati va vazifasini boshqa narsa yoki

hodisalarga qiyoslash asosida topishga asoslangan she'riy yoki nasriy tuzilishdagi savol va topshiriqlardir. Topishmoqlar xalq tumushini bilan chambarchas bog'liq holda yaratiladi. Ularning zaminida kishilarning qadimiy e'tiqod va tasavvurlari, olamni bilish va idrok etishga bo'lgan intilishlari yotadi.

Topishmoqda yashirilgan narsalar uning javobi hisoblanadi. Topishmoqning javobini topish uchun topishmoq matnini yaxshilab o'qish, nimaga ishora qilinaotganligini fahmlash, topishmoqning mosiy xususiyat va belgilari aynan nimaga qaratilganligini taxmin qilish bilan ham topishga harakat qilish kerak.

Topishmoq o'quvchilarni topqirlik va hozirjavoblikka o'rgatadi. Shu sababli xalq og'zaki ijodining bu janri darsliklarda ko'p berilgan. 1-2- sinf «O'qish kitobi»da topishmoqlar ko'proq har bir matn ostida keltirilgan. Bundan ko'zlangan maqsad matn mazmunini topishmoqlar asosida ham o'zlashtirilishiga erishishdir. Masalan, 1- sinf «O'qish kitobi»da «Kitobga mehr» matni ostida «*Qat-qat qatlama, Aqling bo'lsa tashlama*» topishmog'i keltirilgan va mavzuga juda mos tanlangan. Topishmoqlar bunday shaklda berilganda ularning javobi oson topiladi. 1-4- sinf o'qish darsliklarida «Topishmoqlar» mavzusi ostida har xil topishmoqlar berilgan bo'lib, ular o'quvchilarning topqirlikni yanada oshiradi, tafakkurini o'stiradi. Darsliklarda topishmoq javoblari uning ostida yozib qo'yilgan yoki rasmlar orqali berilgan. 3-4- sinflarga o'lgach esa javoblar qayd etilmagan. Buning sababi shuki, bu davrga kelib o'quvchilar topishmoqlar ustida ishlash ko'nikmalarini hosil qilgan bo'ladi.

Topishmoqlar bolalar shoirilari tomonidan ham yaratilib kelmoqda. Bunday topishmoqlar sho'xchan, qiziqarli bo'ladi. Masalan, 4- sinf «O'qish kitobi»da «*Quvnoq topishmoqlar*» (A. Akbar), «*Buni toping, qizlaring*» (G'. G'ulom) kabi topishmoqlar keltirilgan.

Latifa xalq og'zaki ijodining eng ommaviy janrlaridan biri bo'lib, mozik, mayin kinoya, qochiriqqlar qo'llangan kulguli, kichik hajmli hikoyadur. Xalq o'rtasida «afandi» deb ham yuritiladi. Latifalar yagona qahramon (Nasriddin Afandi) bilan bog'liq holda yaratiladi, faqat ham sujelga ega bo'ladi. Latifalarning eng muhim xususiyatlaridan biri uning hamma vaqt hayot bilan hamnafas, hamqadam borishidir. Latifa matni ustida ishlashda ham hikoya matni ustida ishlashda

qo'llangan usullardan foydalanish mumkin. Lekin bunda latifa janrining o'ziga xos jihatlarga ham ahamiyat qaratish lozim.

1-sinf "O'qish" darsligida «Uyqum qochib ketdi», «Tuya eshikdan sig'maydi» kabi latifalar keltirilgan bo'lsa, 3-sinfda «Latifalar» mavzusi ostida bir necha latifalar berilgan. Latifalar ustida ishlaganda ularni tanqid qilingan ilatlar haqida alohida to'xtalish, o'quvchilarga yaxshi fazilatli bo'lish kerakligini uqtirish kerak. Umuman olganda, latifalar ham o'quvchilarni tarbiyalashga xizmat qiladi.

Tez aytilishlar ma'lum so'zni, so'z birikmasini yoki tovushni to'g'ri talaffuz qilishga, uni boshqa tovushlardan farqlashga o'rgatadigan, xotirani mustahkamlaydigan va nutqni o'stiradigan janr hisoblanadi. Shu sababli 1-sinfda ko'pgina tez aytilishlar keltirilgan. Masalan, «*Botir botmas botqoqqa*», «*Qobil qozonda qovurdoq qovurdi*», «*Bahodir bayroqni Botirga berdimi, Botir Bahodirga bayroqni berdimi?*», «*Olim oldidagi oltin olmani oldi*» va boshq.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, boshlang'ich sinf darsliklariga o'quvchilar yoshiga mos, mavzular bo'yicha tanlab olingan, ko'proq tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan topishmoq, latifa va tez aytilishlar tanlab kiritilishi maqsadga muvofiqdir.

Topishmoq, latifa va tez aytilishlarni o'rganish boshlang'ich sinflarda dastlab har bir darsda amalga oshirilib boriladi. Alohida dars sifatida o'rganishda esa o'quvchilar turli usullardan foydalanishlari lozim.

Topishmoq o'rganish darsi namunasi:

Mavzu. Topishmoqlar.

Darsning maqsadi: 1. O'quvchilarga topishmoqlarning janriy xususiyatlari haqida ma'lumot berish. Ularning topishmoqni ifodalati o'qish, javobini tez topish malakalarini oshirish, ziyraklikka o'rgatish.

2. O'quvchilarning muomala madaniyatini oshirish.

3. O'quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatini shakllantirish, ijodiy faoliyatga yo'llash.

Darsning turi: yangi bilim beruvchi, topishmoq o'qish darsi.

Darsning borishi:

I. Davat bosqichi. Maqsad: o'quvchilarning topishmoq haqidagi tushunchalarini aniqlash, yangi mavzuga qiziqish uyg'otish.

Metod: suhbat, izlanish metodi.

O'quvchilarni xattaxtaga osmondagi yulduzlar, yong'oq, yer yong'oq,

osmon rasmalarini ilib qo'yadi va quyidagi topishmoqni yozadi:

Junda ko'rib, cho'g' deysan,

Jongda ko'rib yo'q deysan.

Savol-topshiriqlar beriladi:

– Shu rasmlar ichidan topishmogning javobini toping.

– Qaysi so'zlar orgali topishmoqlarning javobi "yulduz" ekanini biladingiz?

Xattaxtaga 2-topishmoq yoziladi:

Cho'shaloq tovoq,

Ichi to'la yog'.

– Qaysi belgilariga ko'ra topishmogning javobini topdingiz?

3-topishmoq yoziladi:

Pilla kabi bo'g'indor,

Har bo'g'inda mag'zi bor.

– Yer yong'oqning qaysi belgilari topishmoqda keltirilgan?

4-topishmoq:

Og'zi yo'g'-u tishi bor,

Durdagorda ishi bor.

– Javob qaysi so'zlar orgali topdingiz?

O'quvchi:

– Topishmoqlarni topishda sizga nimalar yordam berdi?

– Topishmoqda narsaning belgilarini ifodalovchi so'zlar bo'ladi.

– Topishmoqlarda ko'pincha kim?, nima? so'zlariga javob beriladigan so'zlar yashirinadi.

2. Topishmoqlar haqida ma'lumot berish. O'quvchining bilgisi:

– Topishmoq matnida narsa yoki hodisalarning belgisi, shakti, harakati, holati, vazifasi va boshqa tomonlari berilgan bo'ladi.

Topishmoqlar qadimda "jumbog", "top-top" deb yuritilgan. Har bir topishmoq uni yaratgan xalqning hayoti, urf-odat, o'ziga xos rasmlar bilan bog'liq bo'ladi.

II. Anglash bosqichi. Maqsad: darslikda berilgan topishmoqlar bilan tanishtirish, mustaqil o'qishga, topishmoqlar yuzasidan o'zaro muhokama qilishga o'rgatish.

Metod: mustaqil ish, krossvord yechish, suhbat metodi.

1. Topishmoqni ifodalati o'qish va javobini topish.

2. Savol-javob o'tkazish.

- Birinchi topishmoqning javobi nimaga oʻxshatilgan? (gʻ oʻ zangʻa)
 - Tungi osmon nimaga oʻxshatilgan? (koʻk koʻylakka)
 - 2-topishmoqda oy nima deb taʼriflangan? (patir)
 - 3-topishmoqda kararni qaysi belgilariga koʻra topdilingiz? (Kararni qavat-qavat bargi qat-qat toʻnga oʻxshatilgan)
 - 3. *Krossvord yechish.*
- Oʻqituvchi krossvordni vatmanga oldindan quyidagicha tanyor-lashi mumkin: krossvord savollari topishmoqlar koʻrinishida boʻladi. Sinfni 3 guruhga boʻlib, har bir guruhga bittadan krossvord yechish uchun beriladi. Bu usul bolalarning topishmoqni tez topishga ishtiyoqini oshiradi.

1-guruh uchun krossvord:

Boʻyiga

1. Keragida suvga oʻtasan
- Qimirlashin poylab yotasan.
3. Kasbi doim taqir-tugur,
- Qayda ilon koʻrsa choʻqir.
6. Birlashtirib kiyimni
- Issiq tutadi sizni.

Eniga

2. Qoʻlsiz, oyoqsiz eshik ochar.
4. Katta oppoq dasturxon
- Yer yuzini qoplagan.
5. Ogʻzi yoʻgʻ-u, tishi bor,
- Duradgorda ishi bor.

Javoblari:

1. Qarmoq. 3. Laylak. 6. Tugma. 2. Shamol. 4. Qor. 5. Atta.

2-guruh uchun krossvord:

Boʻyiga

1. Tikuvchimas,
- Bichuvchimas,
- Ignasi ancha ekan.
3. Kundalik tarix oʻzi
- Har yerda uning soʻzi.
5. Bir onadan yuz bola,
- Yuzovi ham boʻz bola.

Eniga

2. Uyning shiftida ini,
- Kuylab berar har kuni.
- Hahorda kutib olib
- Kuzatamiz kuz uni.
4. Xoʻppa semiz, bir tuki yoʻq.
6. Uzun terak, ichi kovak.

Javoblari:

1. Tipratikan. 2. Gazeta. 5. Uzun. 2. Qaldirgʻoch. 4. Tarrvuz. 6. Qamush.

3-guruh uchun krossvord:

Boʻyiga

1. Pishirsang osh boʻlur,
- Pishirmasang qush boʻlur.
3. Gulsiz meva qiladi,
- Koʻp yesang – til shiladi:
- Qit-gʻildirak oy kulcha,
- bu nima, kim biladi?
4. Chopsa chopilmaydi,
- Koʻmsa koʻmilmaydi.
5. Bodom kabi yaprogʻi,
- hollanadi butogʻi,
- Oʻzi shirin, tukligina,
- Mazasi ham totligina.

Eniga

2. Ikki ajib qulogʻi bor:
- Biri tinglar, biri soʻzlar.
6. Oʻzi qizil, goʻzal biram,
- Ohga yozar qizil g'ilam.
7. Pak-pakana boʻyi bor,
- Yetti qavat toʻni bor.

Javoblari:

1. Duxum. 3. Anjir. 4. Soya. 5. Shaftoli. 2. Telefon trubkasi. 6. Lo-ha. 7. Piyoz.

III. Filtrlash bosqichi.

Maqsad: Darslikdagi savol-topshiriqlarga javob olish orqali egal-langan bilimlarni aniqlash, oʻyinlar orqali ijodiy izlanish koʻnikmasini shakllantirish.

1. Darslikdagi savol va topshiriqlar ustida ishlash:

- Topishmoqlarni kim yaratgan?
- Topishmoqlar qadimda nima deb nomlangan?
- Topishmoqning qanday foydasi bor?
- O'zingiz qanday topishmoqlar bilasiz?

2. O'quvchilar bir necha qatorlarga ajratilib, o'yin uyushtiriladi: qator boshliqlari o'quvchilarga biror narsa rasmini beradi, o'quvchi rasimga oid topishmoq aytadi. Bir o'quvchi aytmaguncha, o'quvchi o'quvchiga uzatadi. O'quvchilarning o'zlariga "Shunga doir topishmoqni o'zingiz to'g'ri qilingiz ham mumkin" deb aytiladi. Qaysi qator topishmoqni birinchi aytasa, o'sha g'olib sanaladi.

3. *Uyga vazifa.* Darslikda o'qilmagan yangi topishmoqlar topib, daftarga yozib kelish.

4. O'quvchilarni rag'batlantirish va darsni yakunlash.

O'qishdan umumlashtiruvchi darslarni tashkil etish

Umumlashtiruvchi o'qish darslari qurilishi jihatidan o'qish darslarining boshqa turlaridan farqlanadi. Bunday dars bo'lim materiallari o'rganib bo'lingach tashkil etiladi. Yangi dastur va metodik qo'llanmalarda tavsiya qilinganidek, har bir o'qish darsida o'quvchilar tasavvuri va bilimni umumlashtirish, malakalarini mustahkamlashga alohida ahamiyat beriladi. Shuning uchun umumlashtiruvchi darsning qurilishi umumlashtirishning maqsad va xarakteriga qarab belgilanadi. O'qishdan o'tkaziladigan umumlashtiruvchi dars o'quvchilar bilimni bir tizimga solish, o'rganilganlarni takrorlab umumlashtirish maqsadiga xizmat qiladi. Umumlashtiruvchi dars odatda o'qish dasturidagi u yoki bu muhim mavzu yuzasidan o'tkaziladi. Umumlashtiruvchi dars dasturning butun bir bo'limini yakunlashga xizmat qilishi ham mumkin.

Umumlashtiruvchi dars bolalar tasavvuri va tushunchalarini kengaytirishga yordam beradi; bunday darslarda o'quvchilar egallagan bilimlarining sinf va maktab jamoasi hayotida, har bir o'quvchi hayotida qanday ahamiyatga ega ekanini tushunadilar. Bu darsda o'quvchi bolalar bilimni bo'yitadigan shu mavzuga oid qo'shimcha materiallar ham beradi.

Umumlashtiruvchi darsda takrorlash ilgari o'qilganlar mazmunini

o'quvchilar yodida qayta tiklash emas, balki umumlashtiruvchi darslarda bo'lishi, bolalar bilimni ma'lum bir tizimga solishga, aynan tasavvur va tushunchalarni tartibga solishga yordam berish bo'limi. Shunday ekan, bunday darslar uchun kitobdan o'qilganlarigina emas, balki bolalarning kuzatishlari natijasida bevosita idrok qilingan tabiatdagi predmetlar va hodisalar, ijtimoiy hayot voqealari, shaxsiy tajribalari ham material bo'ladi. Maktab hayoti, oila mavzusiga yoki ixtisoslikka oid mavzuga bag'ishlangan umumlashtiruvchi darsning vazifasi kitob materialini o'quvchilarning kuzatishlari, ekskursiyalar jarayonida olgan bilimlari bilan bog'lash hisoblanadi.

Umumlashtiruvchi darslarda ish turlari xilma-xil bo'lib, ko'rilgan va kechirilganlar yuzasidan, illyustrativ materiallarni (rasmlar, matnlar) ko'rsatish va tahlil qilish, o'quvchilarning ayrim asarlardan parchalar o'qishi, ekskursiya va kuzatishlar asosida o'quvchilarning to'g'ri fikrini kabildan foydalaniladi.

Umumlashtiruvchi dars uchun ish turi darsning aniq maqsadidan kelib chiqib tanlanadi.

O'quvchilar muayyan mavzu ustida ishlab, o'qilganlari, ko'rganlari, eshitganlari, kuzatganlari haqida o'z fikr-mulohazalarini dadil va erkin aytish imkoniyatiga ega bo'lsinlar. Masalan, ma'lum bir mavzu yakunlab o'tkazilgan umumlashtiruvchi darsda bolalar kitobdan shu mavzuga oid o'qigan hikoya va maqollardan qaysi biri qiziqarliroq ekanini, shuningdek, u yoki bu hikoya yoki maqolda qatnashuvchi shaxslar, ularning xulq-atvorlari haqida o'z fikrlarini aytadilar, ayrim zaruriy hollarda o'qilgan asar mazmunini qisqartirib bayon qiladilar. Agar mavzuni o'rganish jarayonida o'quvchilar kitobdan ekskursiya o'tkazilgan bo'lsa, ular ekskursiyada ko'rganlaridan shaxslar qiziqarli bo'lganini, qaysilari kuchli taassurot qoldirganini aytib berishlariga o'quvchi yordam beradi. Bular o'quvchilar tafakkuri faollashtiradi, ularni mustaqil fikrlashga o'rgatadi, o'stiruvchi faollashtiruvchi shartlardan biri hisoblanadi.

4. sinfda Vatani haqida bo'lim beradigan "Ulug' va aziz Vatanim, mening bo'limon" "Mangulikka tatigulik kun" (Safar Barnoyev) "Iqbolli buyuksan" (Abdulla Oripov), "Qodir boboning orzusi" (T.Xayit), "Maktab haqida qo'shiq" (T. Ilhomov), "Xarita" (N. Qobil), "Maktab Vatani" (A.Jo'rayev) she'r va hikoyalari o'qilgandan keyin o'tkaziladigan umumlashtiruvchi darsning vazifasi o'quvchilarning

o'qiganlarini, Vatan bo'ylab qilgan sayohatlari jarayonida ko'rganlari, kuzatganlari bilan bog'lab umumiy xulosa chiqaradilar. Bunda o'quvchilarning shaxsiy tajribasi, oila va maktab, shahar hayoti haqidagi bilimlari katta ahamiyatga ega. Bunday darslarda umumiy xulosani o'qituvchining yordamisiz o'quvchilarning o'zlarini mustaqil ravishda chiqarishlari juda muhim bo'lib, bu ularning kelajakka ishonchlarini shakllantirish uchun mustahkam asos hisoblanadi.

“O'qish kitobi” darsliklarida berilgan savol va topshiriqlar bolalar qiziqishlariga yaqin, ularning yosh xususiyatlariga mos, shuning uchun ular yuzasidan bolalar to'g'ri yakun va umumiy xulosa chiqara oladilar. Mustaqil xulosa chiqarish tarbiyalovchi ta'limda muhim ahamiyatga ega.

Umumlashtiruvchi darsni muvaffaqiyatli o'tkazish unga o'qituvchining qanday tayyorgarlik ko'rganiga bog'liq. Bunday darsda juda ko'p material yuzasidan umumiy xulosa chiqarishni rejalashtirish mumkin emas; bu darsga ko'p material yuklash o'quvchilar diqqatini tarqatib yuboradi, idrok etish qobiliyatlarini pasaytiradi va faol fikrlash imkonini chegaralaydi. O'qituvchi umumlashtiruvchi darsda o'quvchilardan nimalarni so'rashni, mavzu yuzasidan yana nimalarni umumlashtirishni belgilab oladi; darsning maqsadi haqida o'ylab, bolalar tafakkuri va faoliyatini faollashtirishga ta'sir etadigan ishlarturidan foydalanishni rejalashtiradi.

Umumlashtiruvchi darsni o'tqish dasturidagi har bir mavzu o'rganilgandan so'ng o'tkazish shart emas. Uni faqat o'tqish darsining muhim va katta bo'limi materiallari o'rganilgandan keyin o'tkazish maqsadga muvofiq. Mavzularni o'rganish davrida foydalanilgan ko'rgazmali qo'llanmalardan, savol va topshiriqlardan, ekskursiya, kuzatish, uchrashuv va suhbat materiallaridan umumlashtiruvchi darslarda shundayligicha — bir xilda foydalanish tavsiya etilmaydi.

Umumlashtiruvchi dars oldiga qo'yilgan vazifalarni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun o'qituvchi kundalik mashg'ulotlarda foydalanilgan juda ko'p materiallardan har bir mavzu uchun juda muhim va xarakterlarni tanlashi, o'quvchilar mustaqil xulosa chiqara olishlariga va o'z fikr-mulohazalarini mustaqil ravishda bayon etishga imkoniyatni ekskursiya va kuzatishda yozgan xotiralarni (agar bo'lsa) o'qib chiqishlari, ilgari tayyorlangan rasmlarini yig'ishlari, kitobdagi materiallarni ko'zdan kechirib, qiziqarli o'rinlarini belgilashlari, u

yoki bu asardan ayrim parchani yodlashlari yoki matnga yaqin bayon etishga tayyorlanishlari lozim.

“Ulug' va aziz Vatanim, mangu bo'l omon” bo'limi yuzasidan umumlashtiruvchi darsni tashkil qilishda darsga quyidagicha maqsad qo'yish mumkin:

1. O'quvchilarning “Ulug' va aziz Vatanim, mangu bo'l omon” bo'limi yuzasidan olgan bilimlarini aniqlash va hayot bilan bog'lash ko'nikmalarini o'stirish.

2. O'quvchilarga “Ulug' va aziz Vatanim, mangu bo'l omon” bo'limida o'qilgan asarlarning mavzu yuzasidan umumiyligi va xususiy tomonlarini aniqlatish orqali umumlashtirish qobiliyatlarini rivojlantirish.

3. Bo'lim yuzasidan egallagan bilimlarning hayotdagi ahamiyatini anglashlariga erishish.

Darsning maqsadidan kelib chiqib, suhbat, tarmoqlash, mustaqil ish metodidan, metodlaridan foydalanish maqsadga muvofiq.

Darsda sinf o'quvchilari bir necha guruhga bo'linadi. Har bir guruhga asarlar janriy xususiyatga ko'ra bo'lib beriladi. Masalan:

1-guruh ilmiy-omnabop asarlar ustida ishlaydi. Guruh nomi: «Mangulikka tatigulik kun» deb nomlanadi.

2-guruh sahna va she'riy asarlar ustida ishlaydi. Guruh nomi “Iqbohi buyuksan” deb nom berish mumkin.

3-guruhning nomi - “Qodir boboning orzusi — bu mening orzuim”.

4-guruhning nomi - “Mening uyim — mening kichik Vatanim”.

5-guruhning nomi - “Sayohatchilar — Vatan bo'ylab”.

O'qituvchi har bir guruhni savol-topshiriqlar bilan ta'minlaydi. Savol-topshiriqlar dars vaqtida konvertda guruh sardoriga beriladi. Topshiriqlarni o'quvchilar darsda jamoa bo'lib bajaradilar.

1-tur topshiriq.
1-guruh uchun «Mangulikka tatigulik kun» asari yuzasidan savollar tuzing va 2-guruh a'zolaridan javob oling.

2-guruh uchun “Iqbohi buyuksan” mavzusini yoritish uchun bo'limda o'rganilgan asarlar yuzasidan savol-topshiriqlar tuzing va 1-guruh a'zolaridan javob oling.

3-guruh uchun - “Qodir boboning orzusi — bu mening orzuim” mavzusini yoritish uchun bo'limda o'rganilgan asarlar yuzasidan savol-topshiriqlar tuzing va 4-guruh a'zolaridan javob oling.

4- *guruh uchun* - “Mening uyim – mening kichik Vatanim” mavzusini yoritish uchun bo‘limda o‘rganilgan asarlar yuzasidan savol-topshiriqlar tuzing va 3-guruh a‘zolaridan javob oling.

5- *guruh uchun* - “Sayohatchilar – Vatan bo‘ylab” mavzusini yoritish uchun bo‘limda o‘rganilgan asarlar yuzasidan savol-topshiriqlar tuzing va barcha guruhga bering.

O‘quvchilar taxminan quyidagicha savollar tuzadilar:

1- *guruh*:

1. 1991- yil 31- avgust nima uchun «Mangulikka tatigulik kum» deyiladi?

2. Mustaqillik sharofati bilan biz qaysi allomalarni tanib oldik?

3. Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda nimalar rivojlandi?

4. Mustaqillikka erishgach, O‘zbekistonda paxtadan tashqari nima ekila boshlandi?

5. Asakada qanday zavod qurilgan? U nimalar ishlab chiqarmoqda?

6. Siz qaysi allomalarni ijodiga qiziqasiz? Ular haqida bilganlaringizni so‘zlab bering.

Tarixiy obidalar saqlanib qolgan shaharlar nomini yozing.

2- *guruh*:

1. “Iqbol buyuksan” degan birikmaning ma’nosini misollar bilan tushuntirib bering.

2. Baxtli, omadli, muvaffaqiyatli kelajakka erishish uchun nimalar qilish kerak?

3. “Iqbol buyuksan” she’ri muallifi siz haqingizda nimalar degan?

4. Siz yoshlardan Vatanimiz nimalarni umid qilmoqda? Bu haqda qaysi asarda o‘z ifodasini topgan? Fikringizni asardan misollar keltirib asoslang.

3- *guruh*:

1. Qodir bobo nimalarni o‘ylab qayg‘urdi? Qodir boboning orzusiga munosabatingizni bildiring.

2. Siz nimalarni orzu qilyapsiz? Bunga nima sabab bo‘ldi?

3. Hamma ham orzusiga erishadimi? Orzuga erishish uchun nimalar qilish kerak deb o‘ylaysiz?

4. “Qodir boboning orzu” asaridagi qahramonlarining kasbi nima edi? Bu kasb egalari nima bilan shug‘ullanadi?

5. Hozirgi kunda asardagi qahramonlarning kasbiga ehtiyoj bormi?
6. Kasb tanlashda nimalarga e’tibor berish kerak? Inson o‘zining moddiy manfaatiningizni ko‘zlaysizmi? Kasb tanlashda yana qaysi tomonlarni hisobga olish kerak deb o‘ylaysiz?

7. Kasb bilan vatanparvarlik o‘rtasida qanday bog‘liqlik bor?

4- *guruh*:

1. Biz o‘rganigan bo‘limga qaysi asarlar “Mening uyim – mening kichik Vatanim” mavzusiga tegishli?

2. Vatan mavzusidagi qaysi asar sizning hissiyotingizga kuchli ta’vir ko‘rsatdi? Nima uchun?

3. O‘zingizning kichik Vatanningizga bo‘lgan munosabatingiz bo‘zlab bering.

4. Siz Vatanningizning nimalari bilan faxrlanasiz?

Vatanimizdagi hozirgi bunyodkorliklarga 1-2ta misol keltiring.

5- *guruh*:

1. “Sayohatchilar – Vatan bo‘ylab” kechganda, ularning maqsadi nima bo‘lgan?

2. Bo‘limdagi qaysi asarlar kishilarni sayohatga chorlaydi?

3. To‘lqin Ilhomov “Na’matak haqida qo‘shiq” asari orqali nima demogchi bo‘lgan?

4. Normurod Norqobilovning “Xarita” hikoyasining bo‘lim bilan qanday aloqadorligi bor?

5. Sizga “Xarita” hikoyasidagi qaysi qahramon yoqdi? Nima uchun yoqdi?

Barcha guruhlar uchun o‘qituvchi quyidagi turdagi topshiriqlarni berishi mumkin:

1- tur. So‘z va so‘z birikmalarining ma’nosini yozing.

No	So‘z va so‘z birikmalari	So‘z va so‘z birikmalarining ma’nosi
1	istiqbol	
2	zaxira	
3	obida	
4	o‘qimishli	
5	abadiy	
6	qishloqxo‘jaligi	
7	sanoatarmoqlari	

2-tur: Notanish matni ifodali o'qish musobaqasi.

Tanlanadigan matnlar vatan mavzusida va turli janrda bo'lishi lozim. Masalan:

1-guruh uchun:

Ajdodlardan meros bo'lib qolgan tuproq,
Bobolarning qon va teri tomgan tuproq.
Qizg'aldoqlar ochilganda qilmay kanda,
Qir, adirlar gulxan bo'lib yongan tuproq,
To'kin-sochin dasturxonni solgan tuproq.

(Tursunboy Adashboyev)

2-guruh uchun:

Alla bo'lib jaranglagan
Ona tilim – jonu dilim.
Mir Alisher bobomlardan,
Meros bo'lib qolgan tilim
Bobur Mirzo she'ridan
Rang va ohang olgan tilim.
Shunday tildan tonar bo'lsam
Yoki o'gay sanar bo'lsam,
Qiyima-qiyima bo'lsin tilim.
Ona tilim – jonu dilim.

(Tursunboy Adashboyev)

3-tur: «Zinama-zina» o'yini. Bunda shohsupaga birinchi chiqqan guruh unga «O'zbekiston bayrog'ini» o'rnatadi.

Savol-topshiriqlar:

1. O'zbekiston Respublikasi qachon mustaqillikka erishdi?
2. O'zbekistonning rivojlanib borayotganini asoslab bering.
3. O'zbekiston Respublikasi bayrog'ini ta'rifi bering.
4. «O'zbekiston kelajagi buyuk davlat» gapini kim aytgan?
5. O'zbekistonni yuksaltirgan buyuk shaxslarni ayting.
6. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qachon qabul qilingan?
7. O'zbekiston Respublikasi Gerbini ta'rifi bering.
8. O'zbekiston Respublikasi Davlat madhiyasining 4 qatorini aytilib bering.

4-tur: Krossvord yechish. Barcha guruh yechadi. Birinchi yechgan guruh g'olib sanaladi.

Ho'yiga

1. Mustaqillik so'ziga ma'nodosh so'z. (Istiqlo)l
2. O'zbekiston ramzi. (Bayroq)
3. Chaqaloq belanadigan narsa nomi. (Beshik)
4. Eng mo'otabar zot. (Ona)
5. Farzandiga ona aytgan qo'shiq. (Alla)
6. O'zbekiston ramzi. (Madhiya)

Eniga

7. O'zbekiston ramzi. (Gerb)
 8. Madhiyaga kuy bastalagan kompozitor ismi. (Mutal)
 9. Kalendar so'ziga ma'nodosh so'z. (Yilnoma)
 10. Yulduzlar ilmi bilan shug'ullangan olim ismi. (Ulug'bek)
 11. Davlat qomusi. (Konstitutsiya)
 12. O'zbekiston avtomobili nomi. (Neksiya)
 13. Avtomobil zavodi joylashgan shahar. (Asaka)
 14. Poytaxt nomi. (Toshkent)
- Javoblar to'g'ri topilsa, eniga shu bo'limda yod olingan she'r nomini o'qisiz. (*Iqbol baysan*)
- Guruhlarning har bir tur topshiriqlari bo'yicha to'plagan ballari e'lon qilinadi, faol ishtirok etgan o'quvchilar rag'batlantiriladi.
- Dars guruhlar faoliyatini izohlash va baholash bilan yakunlanadi.

O'qish darslarida nutq o'stirish

Ma'lumki, nutq tafakkur bilan bog'liq, shuning uchun u tafakkur bilan uzviy o'stiriladi. Darsda o'qilgan asarni o'quvchilar ongli tushunishi, asosiy mazmunini, g'oyasini anglab yetishi uchun analiz, sintez, taqqoslash, umumlashtirish kabi mantiqiy usullar qo'llanadi. O'qilgan asarni analiz qilishda har xil ish uslublaridan foydalaniladi. Holalar hikoyadagi asosiy qatnashuvchi shaxslarni aytadilar, o'quvchi rahbarligida asar rejasini tuzadilar. Qatnashuvchi shaxslarni o'quvchi har xil tartibda aytishlari mumkin, ammo o'quvchi ularni asarda qatnashish tartibida aytishni so'raydi. Natijada o'quvchi rahbarligida hikoyaning chizmasi tuziladi. O'quvchi bergan javoblar yordamida asarlarning mazmuni aniqlanadi.

Shunday qilib, asar mazmuni bilan birinchi tanishish o'quvchilar-dan ongli ishlashni, ya'ni voqealarni, qatnashuvchilar tarkibini analiz

qilishni talab etadi. O'qish bilan bog'liq holda bajariladigan bunday mantiqiy ishlar asta-sekin murakkablasha boradi.

Boshlang'ich sinflarning o'qish darslarida o'quvchilar nutqini o'stirish vositalaridan biri turli uyushtirilgan qayta hikoyalashdir. Maktab tajribasida to'liq, qisqartirib, tanlab va ijodiy qayta hikoya qilish turlari mavjud. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun matn to'liq yoki matnga yaqin qayta hikoyalash ancha oson, boshqa turlari esa nisbatan qiyinroqdir. Qayta hikoyalashda o'qilgan hikoya mazmuni yuzasidan o'qituvchining savoli, o'quvchilarni hikoyaning detallari haqida, ayrim voqealar o'rtasidagi bog'lanishning sabab-natijalari haqida fikrlashga qaratilishi lozim. Asar syujetining rivojlanishida qatnashuvchi shaxslar, ularning xatti-harakati asosiy rol o'ynaydi. O'quvchilar asar mazmunini unda ishtirok etuvchi shaxslar va ularning xatti-harakati, xarakterli xususiyatlarini tahlil qilish yordamida yaxshi anglab yetadilar. O'qituvchining savoli asar qahramonlari nima qilgani, ularning u yoki bu xatti-harakati qacarda va qanday sharoitda yuz bergani haqida so'zlab berishga, voqealarni izchil bayon qilinishga va o'zaro bog'liqligini yoritishga yunalitirishi lozim.

O'quvchi o'qilgan asar mazmunini o'qituvchi savoli yordamida aytib berishda faqat analizdan emas, sintezdan ham foydalaniladi: ayrim lavhalar o'zaro bog'lanadi (sintezlanadi), bir-biriga taqqoslanadi, ular yuzasidan muhokama yuritiladi va xulosa chiqariladi.

Ko'pincha boshlang'ich sinf o'quvchilari qatnashuvchi shaxslar xatti-harakatini yaxshi tushunmasliklari, ba'zan noto'g'ri yoki yuzaki tushunishlari natijasida asar mazmunini anglab yetmaydilar. Shuning uchun ham o'qituvchi savolni juda o'z yilab tuzishi, u bolani fikrlashga, o'ylashga majbur etadigan, qatnashuvchi shaxslarning xatti-harakati, voqealarning bog'lanishi yuzasidan muhokama yuritishga undaydigan, ularni o'zaro qiyoslashga, ijobiy va salbiy tomonlarini aniqlashga yordam beradigan bo'lishi lozim. O'quvchi asarda qatnashuvchilarning xatti-harakatini qanchalik aniq ko'z oldiga keltira olsa, u hikoyaning asosiy mazmunini shunchalik chuqur tushunadi, shunchalik mustaqil qayta hikoya qilib beradi.

O'qilgan asar mazmunini izchil ravishda qayta hikoyalash uning rejasini tuzishga yordam beradi. Reja tuzishda o'quvchi hikoyani tarkibiy qismlarga bo'ladi va har qaysi qismdagi asosiy

fikrni aniqlaydi. Bularning hammasi analitik ish hisoblanadi. Keyin sintetik ishga o'tiladi, ya'ni bolalar hikoya qismlariga sarlavha topadilar. O'quvchilar o'qituvchi rahbarligida reja tuzish jarayonida o'qilgan hikoyaning har bir qismida bosh va ikkinchi darajali masala nimalardan iboratligi haqida, qanday qilib fikrni qisqa va aniq ifodalash haqida o'ylaydilar. Sarlavha topish ustida ishlash, o'quvchilar topgan sarlavhani jamoaviy muhokama qilish, reja tuzish jarayonining o'zi bolaning fikrlash qobiliyatini faollashtirishi, unda o'z muhozasini isbotlash, asoslash odatlarini tarbiyalashi lozim.

Asarni o'qish va tahlil qilish jarayonida tuzilgan reja xattaxtaga yozilsa, hikoya mazmunini izchil qayta hikoya qilishga yordam beradi. Reja asosida hikoya qilishning vazifasi mazmunni berilgan izchillikda o'zlashtirishdir. Reja asosida qayta hikoyalash o'qituvchi savoliga javob berishga nisbatan asar mazmunini aytib berishning siyola mustaqil shaklidir.

O'qilgan asar mazmunini o'zlashtirish ustida ishlashdagi keyingi bosqich qisqartirib hikoyalash hisoblanadi. Qisqartirib hikoyalash uchun 2-3 qismga bo'linadigan, bu bo'limlar yaqqol ajratib turadigan, mazmunini sodda asarlar tanlanadi. Qisqartirib hiko-yalashga o'rgatish quyidagicha uyushtiriladi: o'qituvchi hikoyaning oldindan belgilab qo'ygan qismini o'qiydi va o'quvchilar bilan birgalikda eng muhim, asosiy fikr aniqlanadi. Bunda o'quvchilar ba'zan asardagi so'zlardan foydalanadilar. Bu o'quvchilarga qiyinlik qilsa, bo'limdagi asosiy fikrni o'z so'zlari bilan aytib berishlari mumkin. Keyin o'quvchilar o'qituvchi bilan bu qismini qisqartirib hikoyalashda nimalar haqida muhokama kerakligini, qaysilar ikkinchi darajali yoki kam ahamiyatli fikr ekanini aniqlaydilar. Asarning boshqa qismlari yuzasidan ham shunday ish olib boriladi va o'quvchilar asarni qisqartirib qayta hikoya qiladilar. O'qilgan asarni qisqartirib hikoya qilishga II sinfdan boshlab o'rgatiladi.

Tanlab hikoyalash ham bolalarning tafakkuri va nutqini o'stirish vositalaridan biridir. Tanlab hikoyalashda o'quvchi: 1) o'qilgan matndan bir qismini, uning chegarasini ongli ravishda ajratib so'zlab beradi; 2) hikoyadan faqat bir voqeani aytib beradi; 3) hikoya mazmunini faqat bir syujet yo'nalishida so'zlab beradi.

O'quvchilarda tanlab qayta hikoyalash malakasini hosil qilishga boshlang'ich sinf izohli o'qish darslarida keng qo'llaniladigan me-

todil usullar yordam beradi: 1) hikoya qisminga chizilgan rasm asosida hikoyalash; 2) hikoyadati bir voqeani tasvirovchi rasm asosida hikoyalash; 3) tanlab qayta hikoyalashni talab etadigan savollarga javob berish.

O'quvchi tanlab hikoya qilishga tayyorlanganda o'qilgan matn tahlil qilinadi. Bunday tahlil bolalar tafakkurini, ular nutqidagi mustaqillikni o'stiradi va o'qilgan matn mazmunini o'zlashtirishga yordam beradi.

Hikoyani o'qish bilan bog'liq holda o'tkaziladigan ijodiy ishlar ham o'quvchilar nutqini, tafakkurini o'stiradi. Bular: 1) ijodiy qayta hikoyalash; 2) instsenirovka qilish; 3) o'qilgan asarga rasm chizish; 4) hikoyani davom ettirish.

Ijodiy qayta hikoyalashda o'qilgan hikoyaning sharoiti yoki shaklini o'zgartirib hikoya qilinadi. Bunda hikoyani yangi epizodlar bilan to'ldirib hikoya qilish ham mumkin.

Instsenirovka yoki sahnalashtirishda o'quvchilar o'qilgan hikoyani sahnabop qilib o'zgartiradilar. Buning uchun ular hikoyaga stsenariy haqida, kostyum, qatnashuvchilarning imo-ishorasi haqida o'ylaydilar, monologik nutqni dialogik nutqqa aylantiradilar (bu tilni o'rgatish nuqtai nazaridan eng muhim ish hisoblanadi).

O'qilgan hikoyaga rasm chizishda o'quvchi rassomlar tomonidan chizilgan rasmlardan o'qilgan asarning mazmuniga mos rasm tanlaydi yoki o'zi rasm chizadi. Agar o'quvchi rasmini yaxshi chiza olmasa, o'zi chizmoqchi bo'lgan rasmini og'zaki tasvirlab beradi, ya'ni so'z bilan chizadi.

O'qilgan hikoyani davom ettirish usuli maktab tajribasida keng qo'llaniladi. Bu usul hikoyaning mazmuni uni davom ettirishga imkon beradigan asarlarda qo'llaniladi.

Umuman olganda, boshlang'ich sinf o'qish darslarida ham o'quvchilar nutqi va tafakkurining rivojlanishiga katta ahamiyat qaratiladi.

Savol va topshiriqlar:

1. Boshlang'ich sinf ona tili dasturi («O'qish» bo'limi) va o'qish darsliklarida berilgan o'qish mavzularini aniqlang. Ularga o'z munosabatigizni bildiring.

2. Badiiy asar ustida ishlash rejasini tuzing va uni asoslang, badiiy asar ustida ishlashning har bir bosqichi oldida turgan vazifani ayting.

3. Matn ustida ishlash yuzasidan 1-4- sinf o'quvchilarining bilimiga qo'yilgan dastur talablarini tahlil qiling.

4. «O'qish darslarida o'quvchilarni axloqiy tarbiyalash», «O'qish darslarida o'quvchilarni estetik tarbiyalash» mavzusida qisqacha xabarot tayyorlang.

5. «O'qish kitobi»da berilgan tabiat manzarasi tasvirlangan birona matn tahlilini ishlab chiqing.

6. Har bir adabiy turning o'ziga xos xususiyatlarini ayting va ularni bir-biri bilan taqqoslang.

7. She'r o'qish darsidagi asosiy ish turlarini misollar asosida yoriting.

8. Hikoya o'qishda qaysi ish turlaridan foydalaniladi? Hikoya o'qish darsiga misol tariqasida birona mavzuga oid dars ishlamasini tayyorlang.

9. Ertakni o'rganishda qanday usullardan foydalaniladi? Boshlang'ich sinfning «O'qish kitobi»ga kiritilgan ertaklarni sinflar bo'yicha guruhlari, ko'proq qaysi mavzudagi ertaklar berilganini izohlang.

10. Maqol, topishmoq janriga xos matnlarni o'rganib chiqing va ularni qo'llangan badiiy til vositalarini aniqlang. Bu janrlar ustida ishlash bo'yicha savol-topshiriqlar tuzing.

11. Masal matni ustida qanday ishlar amalga oshiriladi? Masalni o'qish darsi namunasini tayyorlang.

12. Ilmiy-ommabop asarlarni o'rganish darsining xususiyatlarini izohlang.

13. Boshlang'ich sinf o'qish darslarida o'rganiladigan birona doston bo'yicha dars ishlamasini tayyorlang.

14. Topishmoq, latifa va tez aytilishlarni o'rgatish usullarini misollar bilan tushuntirib bering.

15. O'qish darslarida qanday mustaqil ish turlaridan foydalaniladi? Ularni misollar bilan tushuntiring.

16. O'qish darslarida nutq o'stirishga oid dars namunasini ishlab chiqing.

17. O'qishdan umumlashtiruvchi darslarni tashkil etishga oid o'z fikr-mulohazalaringizni bildiring.

Bilimlarni tekshirish uchun test topshiriqlari

1. 4-sinf o'quvchilarining o'qish malakasi qaysi bosqichga to'g'ri keladi.

- A. Siding'a o'qish bosqichiga
- B. Bo'g'inlab o'qish bosqichiga
- C. Bo'g'inlab siding'a o'qish bosqichiga
- D. Harflarni qo'shgan holda bo'g'inlab o'qish bosqichiga

2. To'g'ri o'qishga berilgan qaysi ta'riflarni mukammal deb bilasiz?

- A. Materialning tovush tomonidan xatosiz va bir tekisda ravon nusxa ko'chirish to'g'ri o'qish deyiladi.
- B. Xato qilmasdan, yangilishmasdan o'qish to'g'ri o'qish deyiladi.
- C. So'zdagi tovushni, bo'g'inni tushirib qoldirmay yoki ortiqcha tovush qo'shmay o'qish to'g'ri o'qish deyiladi.
- D. Adabiy talaffuz normalariga rioya qilgan holda o'qish to'g'ri o'qish deyiladi.

3. To'g'ri o'qishni ta'minlovchi shartlar qaysi javobda to'g'ri berilgan?

- A. Matnini o'qishdan oldin o'qilishi va bo'g'in tuzilishi murakkab so'zlarni, birkima va gaplarni va ular ustida ishlash usullarini belgilab olish lozim.
- B. Ko'p bo'g'inli, murakkab so'zlarni doskaga yoki kartongga bo'g'inlab yozib, oldin bo'g'inlab, so'ng siding'a o'qitiladi.
- C. So'z ma'nolarini tushuntirish.
- D. Ichda o'qish va shivirlab o'qishdan foydalanish.

4. To'g'ri o'qishga o'rgatishda qo'llaniladigan usul berilgan javobni belgilang.

- A. Ko'p bo'g'inli, murakkab so'zlarni doskaga yoki kartongga bo'g'inlab yozib, oldin bo'g'inlab, so'ng siding'a o'qitiladi.
- B. Matnini to'g'ri o'qish uchun sharoit yaratish.
- C. Ma'nosi tushunarsiz so'zlarni aniqlash.
- D. Xatolarning to'g'rilashining to'g'ri sistemasini ishlab chiqish.

5. Xato o'qishning kelib chiqish sabablari qaysi javobda berilgan?

- A. Tez o'qiyman deb va so'z ma'nosini tushunmaslik sababli xato o'qiydilar.

- B. Ovoz chiqarib o'qish tufayli.

- C. Ichda o'qish tufayli.

- D. Yomon o'qiydigan o'quvchilar xato o'qiydilar.

6. Ongli o'qishni ta'minlovchi metodik shartlarni aniqlang.

- A. Ongli o'qish o'quvchining hayotiy tajribasiga, so'zning leksik ma'nosini, gapda so'zlarning bog'lanishini tushunishga bog'liq.

- B. Ongli o'qish asarning badiiy vositalariga bog'liq.

- C. Ongli o'qish ifodali o'qiy olishga bog'liq.

- D. Ongli o'qish asarning mazmuniga, g'oyaviy yo'nalishiga bog'liq.

7. Yangi asarni o'rganishda tayyorgarlik ishlarining vazifalari berilgan javobni belgilang.

- A. Asarni o'qish, kirish subhati, asar tahlili, lug'at ustida ishlash, yakunlovchi subhat.

- B. Kirish subhati: asar mazmunidan tushunishni qiyinlashtiradigan so'zlar ustida ishlash: asarni o'qish, asar tahlili, yakunlovchi subhat.

- C. Asarning o'qishga tayyorgarlik asar tahlili lug'at ustida ishlash, asarni o'qish, umumlashtiruvchi subhat.

- D. Asarni o'qishga tayyorgarlik: asarda tasvirlangan voqealari haqida tasavvur qilishlari uchun uni hayot bilan bog'lash, yozuvchi haqida ma'lumot berish asarni emosional idrok etishga tayyorlash, lug'at ustida ishlash.

8. Ichda o'qishning afzalligi nimada?

- A. Matnini tez tushunadilar, bir vaqtning o'zida butun sinf o'quvchilari o'qiydi.

- B. Matn (asar) ustida mustaqil ishlash ko'nikmalari takomillashadi, o'quvchi har bir o'quvchining o'zlashtirish darajalarini aniqlaydi.

- C. Bola estetik zavq oladi, ongli o'qiydi.

- D. O'quvchi o'quvchilarning o'qish ko'nikmalarini aniqlaydi.

9. 1-sinf o'quvchilarining o'qish malakasi qaysi bosqichga to'g'ri keladi?

- A. Bo'g'inlab siding'a o'qish bosqichiga.

- B. Harflarni qo'shgan holda bo'g'inlab o'qish bosqichiga.

- C. Bo'g'inlab o'qish bosqichiga.

- D. Siding'a o'qish bosqichiga.

10. 3-sinf o'quvchilarining o'qish malakasi qaysi bosqichga to'g'ri keladi?

- A. Bo'g'inlab sidirg'a o'qish bosqichiga.
- B. Harflarni qo'shgan holda bo'g'inlab o'qish bosqichiga.
- C. Bo'g'inlab o'qish bosqichiga.
- D. Sidirg'a o'qish bosqichiga.

11. 2-sinf o'quvchilarining o'qish malakasi qaysi bosqichga to'g'ri keladi?

- A. Bo'g'inlab sidirg'a o'qish bosqichiga.
- B. Harflarni qo'shgan holda bo'g'inlab o'qish bosqichiga.
- C. Bo'g'inlab o'qish bosqichiga.
- D. Sidirg'a o'qish bosqichiga.

12. Uzuksiz ta'limning boshqa bosqichlaridan farqli o'laroq, boshlang'ich sinflarning o'qish darslarida ta'limning didaktik maqsadini nima tashkil qiladi?

A. O'quvchilarning o'qish malakalarini shakllantirish, asar matni ustida ishlash.

- B. To'g'ri javob berilmagan.
 - C. Darslikda berilgan savollarga javob topish.
 - D. Mustaqil topshiriqlarni bajarish.
13. Izohli o'qishga kim, qachon asos solgan?
- A. K. D. Ushinskiy, XIX asrning 60-70-yillarida.
 - B. V. A. Suxomlinskiy, XX asr boshlarida.
 - C. Korf va Vaxterev, XIX asrning 50-yillarida.
 - D. Askar Zunnunov, XX asrning 80-yillarida.

14. Boshlang'ich sinf o'qish darslarida qo'llaniladigan metodlar qaysi javoblarda qayd etilgan?

- A. Izohli o'qish, ifodali o'qish, badiiy o'qish, izlanish metodi, reproduktiv metod.
- B. To'g'ri javob berilmagan.
- C. Hisoblash metodi, sidirg'a o'qish.
- D. Matematik metod, sintaktik metod.

15. Ertakni o'rganish darslarining qurilishiga oid hususiyat qaysi javobda noto'g'ri izohlangan?

- A. Ertakni aytib berishga tayyorlanish (ichda o'qish).
- B. Ma'lum vazifa bilan ertakni qayta o'qish (ijodiy va mustaqil ishlar).

C. Ertakni o'quvchilar qay darajada idrok etganliklarini aniqlash maqsadida qisqacha suhbat o'tkazish.

D. Allegoriyani ochish.

16. Masal janridagi matnlarni o'rganishda asosiy bosqich nima?

- A. Masal muallifi haqida o'qituvchi hikoyasi.
- B. Allegoriyani ochish.
- C. Asar mazmunini qayta hikoyalash.
- D. Qahramonlarga tavsif berish.

17. Boshlang'ich sinflarda o'rganiladigan ko'pgina she'rlarni tahlil qilib, ifodali o'qish mashq qilingach, o'quvchilarga qanday vazifa topshiriladi?

- A. She'rning mazmunini badiiy ravishda so'zlab berish.
- B. She'r qahramonlari haqida badiiy mulohaza yuritish.
- C. She'rni ifodali yod aytib berish.
- D. Ma'nosi notanish so'zlar ustida ishlash.

18. O'qish malakalarining sifatlariga nimalar kiradi?

A. Badiiy asar matnini to'g'ri va tez o'qish, badiiy asar matnini ongli va ifodali o'qish.

- B. Badiiy asarni izohlab o'qish.
- C. Badiiy asarni sidirg'a o'qish.
- D. Badiiy asarni adabiy, orfoepik talaffuz asosida o'qish.

19. Badiiy asar ustida ishlashning 2-bosqichi qaysi javobda berilgan?

- A. Asar tahlili.
- B. Kirish suhbat.
- C. Tayyorgarlik bosqichi.
- D. Yakuniy ishlar.

20. Boshlang'ich sinflarda o'qishga tayyorgarlik ishlarining shakllari qaysi javobda qayd etilgan?

- A. Ekskursiya, film namoyish qilish, o'qituvchi hikoyasi.
- B. Matn tahliliga oid savol-javob o'tkazish.
- C. O'quvchining taassurotlari.
- D. Darslikdagi savol asosida suhbat.

21. Maktabda badiiy asarni tahlil qilishdan asosiy maqsad nima?

- A. Ta'limiy va tarbiyaviy maqsadlarga erishish.
- B. Asarda ifodalangan hayotiy voqeani yoritish orqali o'quvchilarni badiiy adabiyot olamiga olib kirish, tasvirlanayotgan

vogelarga nisbatan muallifning munosabati va niyatlarini payqanib olishga imkoniyat yaratish.

C. O'quvchilarning bilimini oshirish.

D. Badiiy asarni idrok etishga tayyorlash.

22. Boshlang'ich sinflarda badiiy asar ustida ishlash nechta asosiy bosqichga bo'linadi?

A. 2 ta. B. 3 ta. S. 4 ta. D. 5 ta.

23. O'qish darslarida qo'llanadigan metodni ayting.

A. Izohli o'qish. B. Amaliy metod.

C. Ko'ruv metodi. D. Eshtuv metodi.

24. Yangi asarni o'qishga o'quvchilarni tayyorlash mazmuni...

A. Asar vogelari yuz bergan davr haqida ma'lumot berish.

B. Lug'at ustida ishlash.

C. Yozuvchining hayoti va ijodi haqida ma'lumot berish.

D. Barcha javoblar to'g'ri.

25. 4-sinf "O'qish kitobi"da berilgan ertak nomini aniqlang.

A. Taga bilan baqa. B. Qaysar buzog'cha.

C. Sher bilan durroji. D. Davlat

26. 4-sinf "O'qish kitobi"da berilgan she'r nomini aniqlang.

A. Dunyoda tinchlik deb yashar harbiylar.

B. O'zbekim.

C. O'quvchiga esdalik.

D. So'ngi axborot.

SINF DAN TASHQARI O'QISH METODIKASI

Sinf dan tashqari o'qish metodikasining maqsad va vazifalari

Maktab o'quvchini o'qish malakasi bilan qurollantirish bilan bir qatorda kitobni mustaqil o'qiy oladigan, uni tushunadigan, ma'lum bir mavzuga oid kitoblarni tanlay oladigan, gazeta va jurnallarni ham mustaqil o'qiydigan faol kitobxonni tarbiyalaydi. Shu jihatdan sinfdan tashqari o'qish (STO) tarbiyaning asosiy quroli sifatida xizmat qiladi, ko'p narsani bilishga havasni oltiradi.

O'quvchining ma'naviy dunyosini bo'yitishda shubhasiz badiiy adabiyotning ahamiyatini hech narsa bilan tenglab bo'lmaydi. Ayniqsa sinfdan tashqari o'qish darslarida sinfdan o'qish darslarida o'rganilgan mavzularga turdosh mavzularni, badiiy asarlarni o'rganish, o'quvchilarni mustaqil faoliyatga yo'llashi shubhasidir.

Sinf dan tashqari o'qish darslarini to'g'ri uyushtirishning o'zi alohida ta'limiy-didaktik muammo hisoblanadi. Boshlang'ich sinflarda o'qish darslari ta'limiy-didaktik masala sifatida professorlar: K.Qosimova, A.G'ulomov, S.Matjonov, shuningdek, dotsentlar: V.Ma'qulova kabi olimlar tomonidan ma'lum darajada ishlangandir. Iltis borada V.Svetlovskaya, O.Jaliliy kabi metodistlarning ham xizmatlarini alohida ta'kidlash joizdir. Ulardan Hikmatulla Abdulloyev "1-sinflarda sinfdan tashqari o'qish", Barno Ma'qulova esa "Boshlang'ich sinflarda sinfdan tashqari o'qish metodikasi" mavzusunda nomzodlik dissertatsiyalarini yozqashgan. B. Ma'qulova bilan T.Adashboyevlarning "Kitobim-oftobim" (1-sinflar uchun sinfdan tashqari o'qish uchun o'quv qo'llanmasi), B.Ma'qulova bilan S.Matjonovning "Kitobim-oftobim" (2-sinflar uchun darsdan tashqari o'qish uchun o'quv qo'llanmasi), B.Ma'qulova, E.Abduvoitovlarning "Kitobim-oftobim" (3-sinflar uchun sinfdan tashqari o'qish uchun o'quv qo'llanmasi) kabi asarlar boshlang'ich sinf o'quvchilarning faol faoliyatlarida asosiy manbalardan biri vazifasini bajaradi.

Metodist Barno Ma'qulova sinfdan tashqari o'qish darslarini tizimlashtirishga, amaliyot bilan chambarchas bog'lashga muvofiq bo'lgan. Uning fikricha, sinfdan tashqari o'qish darslarida asosiy dars jarayonida ijodi o'rganilgan yozuvchilarning boshqa asarlarini yoki asosiy darsda o'rganilgan muayyan mavzuga tegishli yangi bir asarni

o'rganish har jihatdan maqsadga muvofiqdir. Tabiiyki, boshlang'ich sinf o'quvchilarning yozuvchilar haqidagi ma'lumoti deyarli yo'q darajada. Shuning uchun ham sinfdan tashqari o'qish darslarida badiiy asarlar tahlilini o'sha asarni yaratgan ijodkorlarning hayoti, lozim bo'lsa shaxsiyati bilan bog'liq ma'lumotlar bilan bog'lab talqin etilsa o'quvchilarning qiziqishi har jihatdan ortadi.

Ko'rinadiki, boshlang'ich sinflarda sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlari orqali o'quvchilarni nafaqat badiiy asarlar bilan yaqindan tanishtirish, lug'atini bo'yitish mumkin, balki ularda mustaqil ishlash, badiiy asarni baholash, adabiy qahramonlarning xatti-harakatlariga to'g'ri munosabat bildirish, asar voqealari o'rtasidagi sababiy bog'lanishlar mazmunini anglash ko'nikma va malakalari shakllanadi. Natijada dastur bo'yicha o'quvchilar tomonidan egallanishi zarur bo'lgan bilimlar, ko'nikma va malakalar o'zlashtiriladi.

STO darslarida xorijiy yozuvchilar asarlarini ham o'rganish, boshlang'ich sinf o'quvchilari hamda boshlang'ich sinflarda o'qish metodikasi bilan shug'ullanuvchi ilmiy tadqiqotchilar oldida turgan dolzarb vazifalardandir. Aka-uka Grimmilar, Xans Kristian Andersen, Jonathan Sviift, Sharl Perro, Aleksandr Pushkin, Abulgosim Firdavsiy, Lev Tolstoy kabi xorijiy xalqlar adabiyoti vakillarining asarlari misolida sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlarida mustaqil tarzda xorijiy xalq adabiyotini o'rganish o'quvchilarni dunyo xalqlarining turmush tarzi, ma'naviy olami, ruhiyati bilan chuqur tanishtirishga xizmat qiladi. Shunisi diqqatga sazovorki, boshlang'ich sinflarning o'qish dasturlarida hamda o'qish kitoblarida xorijiy xalqlar adabiyotini o'rganishga juda kam o'rin ajratilgan. 4-sinf o'qish kitobi bundan mustasno. Chunki mazkur darslikda maxsus "Jahon bolalar adabiyoti" bobining berilishi, mazkur bobda F.Erding, Aka-uka Grimmilar, J.Sviift, A.S.Pushkin hamda Abulgosim Firdavsiy, Abdulrahmon Jomiy kabi qaradosh xalqlar adabiyoti namunalarning o'rganilishi alohida e'tiborga loyiqdir.

Sinfdan tashqari o'qishning maqsadi ham o'qish malakalarini takomillashtirish, kitob tanlay oladigan, muntazam kitob o'qiydigan, o'qilgan kitobni to'g'ri baholay oladigan ongli kitobxonni tarbiyalashdir.

Maktablarda 1959-yildan boshlab maxsus STO darslari tashkil etilgan. Bunday darslar 1-2-sinfda haftada 1 marta, 3-4-sinfda 2

haftada 1 marta o'tkazilib kelindi. Hozirgi dasturga ko'ra, bunday darslar 1-4-sinflarda 2 haftada bir marta o'tkaziladi. Savod o'rgatish jarayonida esa haftadagi oxirgi alifbe darsining 17-20 daqiqasi ajratiladi.

Sinfdan tashqari o'qish sinflarda o'qish o'quv dasturi bilan cham-barabara bog'liq bo'lib, unda ko'zda tutilgan maqsad va vazifalarni amalga oshirilishi yaqindan yordam beradi. Buning uchun o'quvchilarda kitobxonlik madaniyatini tarbiyalash, ularni odiy kitobxondan ijodkor kitobxon darajasiga ko'tarish talab etiladi. O'quvchilarda kitobga havas uyg'otishda har bir bolaga yakka tartibda yondashish, shaxsiy qiziqishlarini hisobga olish zarur. Bolalarda kitob ustida ishlash malakasini shakllantirish ularda kitobxonlik madaniyatini tarbiyalashning muhim omilidir.

Sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlari uchun haftadagi oxirgi o'qish darsining 20 daqiqasi ajratiladi va keyingi bosqichlarda ikki haftada bir marta o'tkaziladi. Bunda o'qish uchun ajratilgan soat-lardan foydalaniladi.

Badiiy va ilmiy-ommiy asarlar mustaqil ravishda va izchil o'qib borilishiga, o'quvchilarning dunyoqarashini kengaytirishga, shakllantirishga xizmat qiladi. Bunda o'qilgan asarlar yuzasidan suh-batlar o'tkazish, **"Kitob haftaligi"** tashkil etish, asarlar asosida kichik ishlar yozishni mashq qilish yaxshi samara beradi.

Sinfdan tashqari o'qish tanish bo'lmagan mualliflarning ham kitoblari muqovasi, titul varag'i, kirish so'zi, mundarijasi va surat-larga qarab asarning taxminiy mazmunini aniqlash vazifasini amalga oshirishga xizmat qiladi.

Sinfdan tashqari o'qish darslarning asosiy vazifasi o'quvchida badiiy kitoblarni o'qishga havas uyg'otish, o'qigan kitoblari yuza-sidan kundalik yurita olishga o'rgatish, bolalar adabiyotining mash-hur adiblari hayoti va ijodi bilan elementar tarzda tanishtirish hisob-lanadi.

Bolalarda ezigulikka muhabbat, yovuzlikka nafrat uyg'otish, ular-ni bog'lanishli nutqini o'stirish, adabiy-estetik tafakkurini yuk-saltirish sinfdan tashqari o'qish darslarining ham tub mohiyatini ifodalaydi.

STO darslarining muhim vazifalaridan biri mustaqil o'qish malakalarini tarbiyalash hisoblanadi. Buning uchun mustaqil

bajarish uchun topshiriqlar berish, qiziqarli mashq turlaridan foydalanish, eng yaxshi insholarni, taqrizlarni, yozuvchi haqida to'plan-gan ma'lumotlarni o'qitish, *"Tez aytish"*, *"Topishmoqlar topish"*, *"Ifodali o'qish"*, *"Maqollar aytish munosabati"*, *"Ertak to'qish"*, *"Bilmondalar anjumani"* kabi ko'rik-tanlovlar tashkil qilish, muay-yan mavzular bo'yicha savol-javoblar uyushtirish, o'yin tarzidagi ish turlaridan foydalanish zarur.

STO' sinfda o'qish bilan uzviy bog'liq ravishda uyushtiriladi. Sinfda o'qish STO' uchun zarur bo'lgan o'qish malakalarini shakllan-tiradi, o'qigan asarni tushunishga o'rgatadi, lug'atni bo'yitadi. STO' qiziqarli va o'ziga jalb etadigan faoliyat bo'lib, bolalarning bilim doirasini bo'yitadi, qiyoslash uchun material beradi. Sinfda o'qish – hayotga tayyorlash vositasi, sinfdan tashqari o'qish esa hayotning o'zidir.

Hozirgi paytda boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun sinfdan tashqari o'qishga mo'ljallangan *"Kitobim-ofitobim"* nomli qo'llan-malar ham chop etilgan.

Sinfdan tashqari o'qish bosqichlari

STO' darslari o'quvchilarda mustaqil kitob tanlash va o'qish malakalarini shakllantiradi. Mustaqil o'qish malakasini shakllantirish 3- bosqichga bo'linadi:

1. Tayyorlov bosqichi. Bu 1-sinfning savod o'rgatish davriga to'g'ri keladi. Unga darsning bir qismi – 17-20 daqiqasi ajratilgan uchun *"STO' ma'lumoti"* deb yuritiladi. Uning o'ziga xos xususiyat-lari shundaki, o'qituvchi asarni o'zi tanlaydi, asarning kichik hajmda bo'lishiga va boshqa kitob tanlash tamoyillariga e'tibor beradi. Asarni o'qituvchining o'zi o'qib beradi. O'quvchilar asarni eshitishga, eshitganlarini idrok etishga, ularga soddagina baho berishga, asar mazmuni bilan sarlavhasining mosligini aniqlashga, asar mazmunini hikoya qilib berishga o'rgatiladi. Bu bosqichda o'quvchilar o'qish gigienasi va kitobga qanday munosabatda bo'lish bilan tanishadilar.

2. Boshlang'ich bosqich. Bu 1-sinfning 2-yarim yilligiga to'g'ri keladi. Bu bosqichda haftada 1 marta 45 daqiqalik dars uyushtiriladi. Asarni o'qishdan oldin o'quvchilar asar nomi va uning muallifi bilan tanishadilar, rasmlarini tomosha qiladilar, daftarlariga u haqda

ma'lumotlarga qilib muallif va asar nomini yozadilar. Asar elementar tarzda tahlil qilinadi. Tanlangan asar (kitob) yaxshi o'qiydigan o'quvchiga maxsus tayyorgarlikdan so'ng o'qitiladi. Asarning oson o'qiladigan o'rinlarini bo'sh o'qiydigan o'quvchilarga o'qitish ham mumkin. Bu ularda o'qishga qiziqish uyg'otadi. Bu bosqichda o'quvchilar har xil tezlikda bo'lg'inlab o'qiydilar. Shuning uchun o'qituvchi bu jarayonda har bir o'quvchiga individual yondashishi, kichik kitobxonni kitobni mustaqil o'qishga o'rgata borishi lozim.

3. Asosiy bosqich. Bu bosqich 2-4-sinfarga to'g'ri keladi. Bu davrda o'quvchilarning o'qish malakalarni mustahkamlanadi. Bunda o'quvchilarning sinfdan tashqari o'qiganlari baholanadi. Baholashda dastur talablariga asoslaniladi: o'qigan kitoblarning sifat o'zlashtirishiga, miqdoriga, o'qigan kitobiga munosabat bildir-a olishga e'tibor beriladi. Bunda o'quvchilar muayyan mavzuga doir bir necha asarlarni o'qib keladilar, ularning ayrim o'rinlarini ifodal-i o'qib beradilar, o'qigan asarlarini o'zaro taqqoslaydilar.

STO' bosqichlari, dastur talablari, tarbiyaviy vazifalari o'quvchi-larning qiziqishlari bilan belgilanadi. Masalan, tayyorlov bosqi-chida kichik hajmdagi asarni o'qituvchi o'qib bersa, o'qilganlar yuzasidan muhobat, qayta hikoyalash o'tkazilsa, boshlang'ich bosqichda butun sinf o'quvchilari bir xil kitob bilan ta'minlanadi, barcha o'quvchilar bitta ma'n ustida ishlaydilar. Bunda bitta yozuvchi yoki bir mavzudagi asarlar ko'rgazmasi tashkil qilinadi. Asar ichda o'qishga topshirilishi, althomlar tayyorlanishi, kinofilm va diafilmlardan parchalar ko'rsa-tilishi, musiqiy daqiqalar o'tkazilish hamda asar mazmunini yuzasidan ijodiy rasmlar chizdirilishi ham mumkin. Bu jarayonda kitobni saqlash masalasida uni yamash, o'rash o'rgatiladi, *"Ertaklar bayrami"*, *"Ifo-dali o'qish tanlovi"* o'tkaziladi.

Asosiy bosqich yakunida kichik yoshdagi o'quvchilar faol kitob-xon uchun zarur bo'lgan yaxshi o'qish ko'nikma va malakalarini egallashlari, eng muhimi, ularning kitob hamda mustaqil o'qishni yaxshi ko'rishlariga erishish juda muhimdir.

Sinfdan tashqari o'qish uchun kitob tanlash tamoyillari

Ilm-fan, texnika jadal taraqqiy etib borayotgan hozirgi sharoitda inson shaxsiyatida ham katta o'zgarishlar, rivojlanish ro'y bermog-

daki, natijada kitobxonlar ma'naviyati va ruhiyatini o'rganish murakkablashmoqda. Chunki matbuot, radio, televideniya axborotlari tufayli yoshlarning mustaqil fikrlash darajasi o'smoqda. Bu esa badiiy asarni targ'ib qilish uslublarining turli shakl va uslublaridan foydalanish tufayli tushuncha doirasini aniqlash kerak. Badiiy asarni tahlil qilishning shakl va usullarini uzluksiz takomilllashtirib borish, o'quvchilarga badiiy asarning ta'sir kuchini oshirish yo'llarini ishlab chiqish esa sinfdan tashqari o'qishni san'at darajasiga ko'tarishning asosiy shartidir. O'quvchilarda badiiy asarni emosional qabul qilish, kishilar ruhiyatini anglash ehtiyoji tug'ilishi bilan adabiyotni o'rganish zaruriyati paydo bo'ladi. Badiiy asarni o'rganish jarayonida o'qituvchi o'quvchilardagi ana shu ehtiyojni rivojlantirish orqali ularni san'at olamiga yetaklaydi, kichik kitobxonning yoshi bilan darajasini hisobga oladi.

Badiiy adabiyotni idrok etish estetik xuzur-halovat bilan bog'liq. Badiiy asardagi bu xususiyat o'quvchida quvonch, xuzur-halovat, estetik qoniqish hisini vujudga keltiradi. Bu rohatlanish qanchalar yuqori bo'lsa, badiiy asarda tasvirlangan vogelik, ruhiy va ijtimoiy muommolar o'quvchining aqliy va hisiy dunyosini rivojlantiradi, nutqini bo'yitadi, ijodiy fikrlash qobiliyatini o'stiradi.

Badiiy asarni to'g'ri tanlay bilish ham asar g'oyasini ta'lim-tarbiya tomonidan chuqur o'zlashtirishning muhim omillaridan biri bo'lib, uni tanlashda ma'lum mezonlarga asoslaniladi. Badiiy asarning g'oyaviy-badiiy qimmat, adib ijodida asarning xarakteri o'rni; asar-ning yaratilgan va o'rganilayotgan davr uchun ahamiyati; badiiy asarning ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi xususiyati; badiiy asarning o'quvchi yoshiga mosligi, munosibligi; o'quvchida qiziqish uyg'otishi; o'quvchining ma'naviy qiziqishi, talabi, ehtiyojlariga javob bera olish darajasidan iboratdir. Boshlang'ich sinflarni sinfdan tashqari o'qish darslarida jahon adabiyoti namunalari bilan bir qatorda o'zbek mumtoz adabiyotini o'rganish muhim ahamiyatga ega.

Mumtoz adabiyot namunalari mazmunida chuqur falsafiylik, farosatlilik o'quvchini uzoq o'timishga sayohat qildiradi, madaniyatimiz tarixi bilan tanishtiradi.

Metodikaning vazifalaridan biri STO' uchun kitoblar tanlash, o'qiladigan adabiyotlar ro'yxatini tavsiya qilish, yillik o'quv rejasini va dars tuzilishi namunalari ishlab chiqishdir.

Sinfdan tashqari o'qish uchun kitob tanlashda quyidagi tamoyil-larga amal qilinadi:

1. **Kitob tanlashda tarbiyaviy maqsad ko'zda tutiladi.** Bunda o'quvchilarga vatanimiz o'timishi, mustaqillik uchun kurash, xalq qahramonlari, xalq turmushi haqidagi, oilada, maktabda va jamoat joylarida o'zaro munosabatlarda yuzaga kelayotgan axloqiy muam-molar haqidagi, tabiat va uni asrab-avaylash haqidagi kitoblar tavsiya etiladi.

2. **Kitob tanlashda asarlar janri va mavzusining xilma-xilligi e'tiborga olinadi.** Boshlang'ich sinflarda o'quvchilar asosan, hiko-yalar, ertaklar, she'rlar, topishmoqlar, maqollarni o'qishga qiziqqanlari uchun shu janrdagi asarlar tanlansa, maqsadga muvofiq bo'ladi.

3. **Kitobning o'quvchilar yoshi va saviyasiga mosligi hisobga olinadi.** 1- sinfda kichik hikoya va ertaklarni o'qish tavsiya etilsa, 2-4- sinflarda mavzular doirasi kengaytirilib, kundalik turmushda ro'y berayotgan turli voqealar tasvirlangan asarlar, gazeta va jurnallardagi kichik hajmli xabarlarni o'qish ham tavsiya etilishi mumkin.

4. **Kitob tanlashda o'quvchilarning shaxsiy qiziqishi va mustaqil o'qishi hisobga olinadi.** Bunda o'quvchilarning qaysi mav-zudagi va janrdagi asarlarni o'qishga qiziqishlari o'zlaridan so'raladi. Ular tarixiy, fantastik, sarguzasht asarlarni o'qishga qiziqishlarini aytadilar. O'qituvchi o'zi ham shu turdagi asarlardan parchalar o'qib berib, ularning qiziqishlarini aniqlaydi. Kitoblar ko'rgazmasi orqali ham o'quvchilarning biror mavzuga qiziqtirish lozim. Ko'rgazmadagi asarlardan parchalar o'qishni tavsiya etiladi va ularning qiziqtirgan voqealar hikoyalatiladi.

5. **Kitob tanlashda mavsumiy tamoyilga amal qilinadi.** Sinfdan tashqari o'qish uchun asar tanlashda kuz, qish, bahor, yoz mavsumi; tarixiy sanalar; yozuvchi va shoir-larning tavallud sanalari ham hisobga olinadi.

6. **Kitob tanlashda sinfda o'qish darslari mavzusi bilan maz-mun bog'lanishi.** Sinfda o'qish darslarida o'rganilayotgan bo'lin-lar mazmuni bilan bog'liq asarlar tanlashga e'tibor qaratiladi.

7. **STO' uchun o'zbek bolalar yozuvchilari, qardosh xalqlar yozuvchilar, xorijiy bolalar yozuvchilari asarlari, shuningdek, bolalarbop mumtoz adabiyot namunalari tanlash tavsiya etiladi.**

Sinfidan tashqari o'qishga rahbarlik shakllari

STO'ga rahbarlikning asosiy shakli maxsus sinfdan tashqari o'qish darslaridir. Bunday darslar erkin dars hisoblanadi. STO' darslarida o'quvchilarning kitobxonlik qiziqishlari, bilim doirasi, estetik taassuroti, badiiy obrazlarni idrok etishi, ijodiy qobiliyati rivojlanadi, faol kitobxonga xos ko'nikma va malakalar shakllanadi.

Sinfidan tashqari o'qish darslari o'quvchilarning faolligini oshirishga qaratiladi, shuning uchun ularning qurilishi juda xilma-xil bo'ladi. Har bir dars o'qituvchi va o'quvchining ijodi hisoblanadi; darsda qanchalik xilma-xillikka, hayotiylikka erishilsa, maqsadga erishish oson kechadi.

Shularga qaramay, STO' darslari o'z oldiga qo'yilgan vazifalarni amalga oshirishi uchun ma'lum talablarga bo'ysunadi. Ular quyidagilardir:

1. Har bir darsda o'quvchilar o'qigan kitoblar (asarlar) hisobga olinadi. Ular o'qigan va o'qiyotgan kitoblarini sinfga olib kelib ko'rsatadilar, ikki-uch o'quvchi o'zlari o'qigan kitob haqida gapirib beradi, darsda o'zaro fikr almashish holati yaratiladi (bu holat darsdan tashqari vaqtda ham davom etishi mumkin).

2. Har bir darsda o'qish uchun yangi kitob (asar)lar tavsiya qilinadi. Tavsiya qilish shakllari turlicha bo'lib, ular fikr almashuv, kitobni ko'rsatish, sinfga ko'rgazma tashkil etish, o'quvchilarni qiziqitish uchun tavsiya qilinadigan kitobdan biror parchani o'qib berish, rasmlarni ko'rsatish yoki film namoyish etishdan iborat bo'lishi mumkin.

3. Har bir darsda o'quvchilarga asarni yaxlit holda o'qitish mumkin. Agar asar hajmi kattaroq bo'lsa, bu ish ikki-uch dars davomida amalga oshiriladi. Bunda o'quvchilar o'zlari o'qigan kitobdan biror parchani ovoz chiqarib o'qib berishlari mumkin. Bu jarayonda ichda o'qishdan ham, she'r yodlashdan ham, rollarga bo'lib o'qishdan ham foydalaniladi.

4. Har bir darsda o'qilgan asar yuzasidan suhbat metodi orqali tahlil ishlari amalga oshiriladi. Bunda erkin hikoya qilish uchun "Senga asardagi nimalar yoqdi?", "Bu kitob haqida sen nimalar ayta olasan?" kabi savollar beriladi va o'quvchilarning ijodiy hamda mustaqil qayta hikoyalash malakalari shakllantiriladi.

5. Har bir darsda ma'lum bir yangi kitobxonlik ko'nikmasi hosil qilinadi: muallif haqida ma'lumotlar to'plash, kitob nomiga qarab u nima haqda ekanligini aytish, o'qilgan asarlar yuzasidan ko'rgazmalar tayyorlash, asarga taqriz yozish, albomlar tayyorlash, kitobxonlik kundaligini yuritish kabi ishlar amalga oshiriladi.

6. Har bir dars kirish suhbatini boshlanadi va sinfga o'qish darslarida qo'llanadigan barcha usullardan ijodiy foydalaniladi.

7. Har bir darsdatablil qilingan asarlar yuzasidan umumlashtiruvchi, yakunlovchi suhbat uyushtiriladi. Umumlashtirishga ko'rgazma ham, albom tuzish ham, rasmlarni tatbiq etish ham yordam beradi.

Sinfidan tashqari o'qishga rahbarlikning yordamchi shakllari ham mavjud bo'lib, ular barcha ishlarni izchil uyushtirishni ta'minlaydi, STO' darslari uchun sharoit yaratadi. Bunday shakllarga quyidagilar kiradi:

1. **Kitobni targ'ib qilish.** STO'ga tavsiya qilinadigan asarlar to'xtatib sinfga yoki maktabning maxsus joyiga osib qo'yiladi, ular vaqt-vaqti bilan yangilab turiladi, to'ldiriladi, ko'rgazmalar tashkil qilinadi. O'qituvchi maxsus suhbatlar uyushtiradi.

2. **Yakka tartibdagi yordam va kundalik tekshiruv.** O'quvchilarning o'qigan kitoblari yuzasidan suhbat uyushtiriladi, o'qilgan kitoblar hisobga olinadi. Shaxsiy fikrlar aniqlanadi, uy kutubxonalari bilan tanishtiladi, ota-onalar bilan suhbat o'tkaziladi.

3. **STO' yuzasidan ommaviy ishlar.** Adabiy etaklar, viktorinalar, yozuvchilar bilan uchrashuvlar, adabiy ekskursiyalar uyushtiriladi, ular uchun maxsus tayyorgarlik ko'riladi.

4. **Kutubxonaga yozilish.** 1-sinf o'quvchilari o'qituvchining tavsiyasi bilan kutubxonaga a'zo bo'ladi. Bu jarayonda o'qituvchi va kutubxonachi hamkorlikda ish olib borishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

5. **O'quvchilarning o'qigan asarlarini hisobga olish.** Bunda ularning kitobxonlik kundaligidan foydalaniladi. 1-sinf o'quvchilari 3-yulim yillikdan boshlab kitobxonlik kundaligiga yozuvchining familiyasi va kitob nomini, 2-sinfda esa unga nashr etilgan joyi va yillini qo'shib yozadilar. 3-4-sinfarda o'qigan kitobning qisqacha mazmunini yozib, unga taqriz va o'z mulohazalarini ham qo'shishlari mumkin.

O'quvchilarning o'qigan kitoblari og'zaki tarzda ham hisobga

olinadi: ular o'qiganlari yuzasidan sinfdan tashqari o'qish va sinfdan o'qish darslarida, yakka tartibdagi subbatlarda gapirib beradilar.

Sinfdan tashqari o'qish darslarining xususiyatlari, birinchidan, STO' tizimining bosqichlari bilan, ikkinchidan, o'quv vazifalari va dastur bilan, uchinchidan, oldinga qo'yilgan tarbiyaviy vazifalar bilan, to'rtinchidan, o'quvchilarning qiziqishlari bilan belgilanadi.

I-sinfda tayyorlov bosqichida yangi matn o'qituvchi tomonidan o'qib beriladi, boshlang'ich bosqichdagi darslarda yangi kichik hajmi matni o'quvchilar o'qiydilar.

Keyingi bosqichlarda asar tahliliga doir ishlar kengaytiriladi, o'quvchilar o'qiganlarini taqqoslashga, umumlashtirishga, xulosalashga, qahramonlarni elementar tavsiflashga o'rgatiladi. Bu jarayonda rollarga bo'lib o'qishdan foydalaniladi. Asosiy bosqichda STO' darslari 2-4-sinfda 2 haftada 1 marta o'tkaziladi. O'quvchilar mustaqil o'qishga o'rgatiladi, ular "G'uncha", "Gulxan" jurnallari bilan, "Tong yulduzi" gazetasi bilan tanishtiriladi, ya'ni bolalar matbuoti bilan tanishtiriladi. Bu bosqichda o'zbek, qardosh va xorijiy bolalar adabiyoti yozuvchilarining turi janrdagi va mavzudagi asarlaridan foydalaniladi. Bir darsga o'quvchilar bir nechta asarlar o'qib kelib, ular haqida o'z fikrlarini aytib beradilar, qahramonlarni tasvirlab, rasm chizadilar. Bu jarayonda yozuvchilar hayoti va ijodiga doir kechalar uyushtiriladi. Shu tarzda adabiyotni sevadigan, mustaqil fikr yuritadigan kitobxon shaxsi shakllantiriladi.

Sinfdan tashqari o'qish darslarida o'qilgan kitobni muhokama qilish, ijodiy qayta hikoyalash, insenirovka qilish, rasmlar chizish, ifodali o'qish, kitoblarni tavsiya qilish usullaridan keng foydalaniladi.

Sinfdan tashqari o'qish darsi namunalari:

I. I-sinfda (tayyorlov bosqichi) STO' darsi.

Mavzu: Cho'pon yigit Shiroq.

Darsning maqsadi:

- a) afsonaviy qahramonlar haqida ma'lumot berish;
- b) o'quvchilarda vatan tushunchasini, vatanparvarlik tuyg'ularini tarbiyalash.

Darsning metodi: suhat.

Darsning jihozi: asar mazmunini yorituvchi rasmlar.

Darsning borishi:

1. Kirish suhbat.

O'quvchilardan vatanni dushmanlardan asragan qahramonlardan kimlarni bilishlari so'raladi. To'maris, Jaloliddin Manguberdi, Najmiddin Kubro nomlari sanalib, Shiroq degan qahramon ham o'tganligini, uning qahramonligi haqida xalqimiz, "Cho'pon yigit Shiroq" degan afsona yaratgani aytiladi.

2. "Cho'pon yigit Shiroq" afsonasi o'qib beriladi.

3. Afsona yuzasidan dastlabki suhat o'tkaziladi:

- Afsona sizga yoqdimi?
- Unda kimning qahramonligi hikoya qilib berilgan?
- Shiroq nima uchun xanjari bilan burni, quloqlarini kesadi?
- Keyin Shiroq kimning oldiga boradi?
- U shoh Doroga nima deydi?
- Shiroq Doroga qo'shnilarini qaerga olib bordi?
- Shiroq nima deb hayqiradi?

O'quvchilar javobi umumlashtirilib, vatanni sevish, uning tinchligi uchun kurashish kerakligi ta'kidlanadi.

4. Asarga ishlangan rasmlar ko'rsatiladi. Bu jarayonda asar mazmunini yuzasidan rasmlarga bog'lab qisqacha suhat uyushtiriladi.

5. Shiroq rasmini uyda chizib kelish topshirig'i beriladi. O'quvchilarga ota-onalaridan qahramonlar haqida ertak, hikoya bilib kelishlari va ota-onalariga Shiroq haqida gapirib berishlari aytiladi.

II. 2-sinfda (boshlang'ich bosqich) STO' darsi.

Mavzu: Tabiat-mening uyim.

Darsning maqsadi: she'r mazmunini bilan tanishtirish va tabiat haqidagi bilim, ko'nikma va malakalarni rivojlantirish, she'r o'qish usullarini takomillashtirish, tabiatga mehr-muhabbat hissinin kuchaytirish.

Dars turi: yangi bilim beruvchi.

Dars usuli: suhat, tushuntirish.

Dars jihozi: tabiat manzarasi tasvirlangan plakat, rasmlar, qushlarning rasmlari.

Darsning borishi:

1. Tashkiliy qism:

- a) salomlashish;
 - b) davomatni aniqlash;
 - v) o'quvchilarni darsga hozirlash.
- 2. Yangi mavzuning bayoni:**

1. Bir necha o'quvchiga **"Tabiat – mening uyim"** she'ri yod aytiriladi.

Dalalarni aylansam,
Uzoq xayolga botsam,
Chigirtkalar qo'shig'in
O'tloqda tinglab yotsam.

Tabiat mening uyim
Tabiat jonimda jon.
Shivirlayman men unga
Va onanga: – Onajon!

Shundanni ko'ksim og'rir
Zaharlansa ona yer.
Tabiat mening uyim,
Tabiat eng go'zal she'r.

Shivirlasam giyohga:
Xapriqgancha: – Ey ko'kat,
Nega keldim dunyoga,
Yashamoq sirin o'rgat'?

Toshni yorgan giyohlar
Sabotdan dars o'qisin.
Oy cho'milgan daryolar
Bolaga she'r to'qisin.

Uchadi bola tomon
Shu sabab mening so'zim:
– Tabiat – jonimda jon,
Tabiat mening uyim.

She'r yuzasidan suhbat uyushtiriladi:
– *Barakalla, bolajonlar! Juda chiroyli she'r aytdingiz. Xo'sh, she'r'dagi asosiy fikr nima ekan?*
– Tabiat shoirning uyi ekan.

– Tabiat sizning uyingiz emasmi? Qani, Tohirva, tabiat sening ham uyingmi?

– Tabiat mening ham uyimdir. Men shu tabiat qo'ynida tug'ildim, ulg'aydim.

– Miraziz, tabiat sening ham uyingmi?

– Ha, tabiat mening ham uyimdir. Negaki men ham shu tabiat qo'ynida yashayman, tabiat qo'ynida o'sgan mevalardan iste'mol qilaman.

– Bolalar, hozir o'rtoqlaringiz o'qigan she'rning muallifi nimani hishlaysapiti? Nima haqida gapirayapiti?

– Tabiat haqida.

– Siz yuqorida o'rtoqlaringiz ishtirokida X. Davronning **"Tabiat – mening uyim"** she'rini tingladingsiz. She'rda nimalar deyilgan ekan?

– She'rda shoir **"dalalarni aylanaman, chigirtkalar qo'shig'ini eshitaman, bulbullarni shod qilsam, o't bilan suhbatlashsam, mushukni sut bilan mehmon qilsam, xayron bo'lmang. Ular mening do'stlarim. Ular bilan ko'nglim xush. Tabiat mening uyimdir"**, – deb aytyapiti. (1-o'quvchining javobi)

– **"Mening tomirimga tutash o't ildizi, tunlari, oy va yulduzlari deqlarimni yoritadi. Ona yer zaharlansa, ko'ksim og'riydi. Sen uni o'rgat, manga qolsin, o'lmasin, – deyapiti.** (2-o'quvchining javobi)

– Hurmatli, o'quvchilar! Demak, biz tanishgan she'rilarimizda tabiat kuylangan ekan. Tabiat bizning ikkinchi onamiz. Chunki biz onamiz va tabiat quchoq'ida yashaymiz. Shuning uchun ham biz uni **"Ona tabiat"** deb ataymiz. Biz uning bag'ridagi o'simliklarni, qushlarni, hayvonlarni, dengiz va boshqa boyliklarni avarashimiz, e'zozlashimiz kerak. Tabiat insonga birgina suv, havo, oziq-ovqat, kiyim-kechakkina emas, sog'liq, a'lo kayfiyat ham beradi.

– Bolalar tabiatimizni qushlarsiz tasavvur qila olmaymiz. Ular tabiatning nodir va g'alati jonivorlaridan biridir. Qushlar zararkunanda hashorotlarni yeb, kishilarga foyda keltiradi va estetik zavq baxsh etadi. Siz ularning sayrashidan olam-olam zavq olasiz. Masalan, hashoul, sa'va va boshq. (Shu o'rinda qushlarning rasmi ko'rsatiladi va **"Bahor vals"** kuyi eshittiriladi).

– Hashorotlardan kapalak va ninachilar tabiatimizning jonli bezagidir. Kapalaklar o'z chiroyi bilan o'ziga matfon etadi. Gullar

chamani uzra qanot qoqib, hayot qo'shig'ini kuylashadi. Lekin hozirgi kunda ularning turlari kamayib ketgan. Buni hamisha yoddan tuting. Ularni asrang, ermakka kapalak tutmang. (Rasm ko'rsatiladi).

– Bizning hayotimizda o'simliklar ham katta o'rin tutadi. Ayniqsa, yalpiz, qoqio't, otquloq kabi ko'katlarning inson salomatligini tiklashda o'rni kattadir.

– Bolalar bizning hayotimizda yana bir muhim narsa obhayotdir. Biz suvsiz hayotimizni tasavvur qila olmaymiz. Mana shu suv ham tabiat qo'ynidan inju bo'lib oqadi. Suvni ham asrashimiz kerak. Buning uchun daryolarni, ko'llarni, irmoqlarni saqlamog'imiz darkor. Turmushda kundalik hayotimizda suvlarni tejab ishlatamiz...

– Xulosa qilib aytganda, tabiatimizning bundan ham chiroyli, obod bo'lishi siz bilan bizning qo'limizda ekan.

O'quvchilarning tabiat haqida yod olgan she'rlardan, topishmoq va maqollardan aytiriladi:

Dengizu daryoda yashar;

Asosan ko'klarda kezar.

Zeriksa bormi, osmondan

Zamin uzra qaytib tushar. (Suv)

Ikki yaproq bir tanda,

Kezar gulzor chamanda. (Kapalak)

Shu o'rinda shoirlarning tabiat haqidagi har xil kitoblari ko'rgazmasini uyushtirish ham mumkin.

Uyga vazifa qilib gullar haqida she'rlardan yod olib kelish beriladi. Keyingi darsda "Gullar ayitishuvi" uyushtiriladi.

Dars yakunlanadi.

III. 4-sinfda (asosiy bosqich) STO' darsi namunasi.

Mavzu. Anvar Obidjon – bolalarning sevimli shoiri va yozuvchisi.

Darsning maqsadi: o'quvchilarda badiiy adabiyotga qiziqish uyg'otish, ularning mustaqil o'qish ko'nikmalarini shakllantirish, Anvar Obidjon ijodi bilan tanishtirish, shoirning ijodiga qiziqish uyg'otish, o'quvchilarda ijodkorlik xususiyatini paydo qilish.

Darsning shakli: Noan'anaviy - sayohat darsi.

Dars metodi. Kichik guruhlarda ishlash, mustaqil ish metodi.

Darsning jilhozi. Anvar Obidjon portreti, to'plamlari, sahnani ji-hozlash.

Darsning borishi:

1. Anvar Obidjon to'plamlari ko'rgazmasi tashkil etiladi.

O'quvchilar kitoblarni qo'llariga olib, varaqlab ko'radilar, tomosha qiladilar.

O'quvchilarga to'plamlarini ko'rishlaridan oldin quyidagi topshiriqlar beriladi:

– *Anvar Obidjonning qanday to'plamlari bor?*

– *Shoir to'plamlarining nomini bilib oling.*

– *O'zingizda qiziqish uyg'otgan to'plamni varaqlab o'rganing.*

2. Anvar Obidjon hayoti va ijodi haqida suhbat o'tkaziladi:

– *Anvar Obidjon kim ekan?*

– *Uning qaysi she'r va asarlarini o'qigansiz?*

– *Shoir haqida yana nimalarni bilib oldingiz?*

Shoir haqida o'quvchilarning qiziqishlarini hisobga olib ma'lumot beriladi:

– O'zbekiston xalq shoiri Anvar Obidjon 1947-yil 8-yanvarda Yang'ona viloyatining Oltiariq tumanida tug'ilgan. Uning "Shakafcham" she'ri 6-sinfda o'qib yurgan vaqtlarida "G'uncha" jurnalida bosilgan.

– Siz Anvar Obidjonning qaysi to'plamlari nomini bilib oldingiz?

– "Ona yer", "Bahromning hikoyalari", "Ey yorug' dunyo", "Ketmagil", "Olojon va uning do'stlari", "Bezgakshamol", "Masxaraboz bo'la", "Juda qiziq voqea" va boshq.

– Adibning "Qo'ng'iroqli yolg'onchi", "Pahlavonning o'g'irlashib", "Topsang hay-hay", "Navro'z va boychechak" kabi pesalari "Yosh tomoshabinlar teatri"da sahnalashtirilgan.

– Anvar Obidjonning kino qilingan qaysi asarlarini bilasiz?

– "Tilsimoy – g'aroyib qizaloq", "Dahshatli meshpolvon" va boshq.

3. Anvar Obidjonning sahna asarlaridan parchalar namoyish qilish. Bunda "Navro'z va boychechak" pesasidan parcha olish mumkin.

4. O'quvchilar o'zlari qiziqib tanlagan to'plamlari bo'yicha guruhlariga bo'linishadi.

1-guruh. "Bulbulning cho'pchagi"

2-guruh. "Bezgakshamol"

3-guruh. "Oltiariq hangomalari"

4-guruh. "Erlıklar"

5-guruh. "Massaraboz bola"

5. Guruhlar taqdimoti. Har bir guruh o'zlari tanlagan to'plamlardan she'r, latifa, ertak-pesarlardan parchalar o'qib beradi. 1-guruh taxminan "Faxrullarning kurkasi", "Yirtqich" she'rlarini, 2-guruh "Obbo, kalamush-ey!"

(*Kalamushvoy*,

Kalamush,

Savodning sal

Chalamish.

Yoz desalar

"Temir" deb.

Sen yozasan

Kemir deb),

"Massaraboz bola", 3-guruh "Karnay qo'shig'i", "Chigirtka qo'shig'i", 4-guruh "Tuzdonda yozilgan she'r", "Partada yozilgan she'r", 5-guruh "Bezori", "Handalak", "Turp", "Kalish afsonasi"

(*Seni kiyib olishib*,

Rosa kezib yurishdi.

Yo'lakdagi xaslarni,

Dangal ezib yurishdi.

Kalishvoy.

Pisand qilmay qararding.

Eh, o'zingdan pastlarga,

Axir seni yogishdi

Qo'shib o'sha xaslarga,

Kalishvoy) kabi she'rlarni o'qishadi. She'rni ifodali o'qib bergan o'quvchi rag'batlantiriladi.

6. O'qilgan she'rlar yuzasidan suhbat:

– Anvar Obidjon nimalar haqida she'r yozgan?

– "Partada yozilgan she'r" kim haqida ekan?

– Handalak kim haqida so'zlab berdi?

– Bo'ri ning gaplari rostmi?

– Massaraboz bola nima uchun "burnimni berib turaman" dedi?

Burnini berib tursa, qiziqchi bo'lib qoladimi?

7. O'qituvchi shoir she'rlaridan o'zi o'qib beradi:

Ulug'bekning o'g'li bilan vidolashuvi

Taxt o'ikinch, e nodon,

Men ketdim, sen yashayver:

Ilmsiz yurt – biyobon,

Men ketdim, sen yashayver...

Shoirning Jaloliddin Manguberdi, shoir Miraziz A'zam, yozuvchi Foyz aymurod va boshqalar haqidagi she'rlaridan o'qib berish ham mumkin.

O'qituvchi aytilgan she'rlar yuzasidan suhbat uyushtiradi.

8. Krossvord yechish.

Topshiriqlar:

Bo'yiga: 1. *She'r yozadigan odam.*

Eniga: 2. *Shoir yozadigan janr.* 3. *Shoirning ismi.* 4. *Shoirning familiyasi.*

9. Uyg'a vazifa. Keyingi darsdagi sinfdan tashqari o'qish uchun asarlar tavsiya qilinadi, Anvar Obidjon she'rlaridan yod olib kelish topshiriladi, sahna asarlarini rollarga bo'lib o'qishga tayyorlanib kelish, she'r va sahna asarlari mazmuniga mos rasmlar chizish vazifa qilib beriladi. O'quvchilarning o'zlari ham she'r yozib kelishlari mumkinligi aytiladi.

10. Darsni yakunlash. O'qituvchi keyingi STO' darsida qaysi bolalar yozuvchilari ijodi bilan tanishishni istashlarini so'raydi. Darsda faol ishtirok etgan o'quvchilar rag'batlantiriladi.

Sinfdan tashqari o'qish darslarini rejalashtirish va STO' uchun tavsiya etiladigan adabiyotlar

Boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilar badiiy va ilmiy-om-mahop kitoblarni mustaqil o'qiy va tanlay oladigan, ularning mazmun-mohiyatini tushunadigan bo'lishlariga erishish lozim. Bu jarayonda o'quvchilarning faqat kitoblarninggina emas, balki gazeta va jurnallar mutolaasiga ham qiziquvchan faol kitobxon bo'lishlariga o'ltibor qaratiladi.

Ma'jud dasturlarda sinfdan tashqari o'qish davomida o'quvchilar ega bo'lishi zarur bo'lgan bolalar yozuvchilarining asarlarini tanlay olish, mustaqil o'qigan kitoblarini, ulardagi qahramonlarning xatti-harakatlarini baholash, asar syujetidagi muhim o'rinlarni ajrata olish, sinfdan tashqari o'qish kundaligi yuritish kabi ko'nikmalarni egallash

belgilab berilgan.

Sinfdan tashqari o'qish, o'z navbatida, qiziqarli va o'ziga jalb etadigan faoliyat bo'lib, o'quvchilarning bilimi va dunyoqarashini kengaytiradi, kundalik hayotga faol munosabat uyg'otadi. Shuning uchun ham bu xildagi darslarning qurilishi ham xilma-xil bo'ladi.

Sinfdan tashqari o'qish darslarida o'quvchilar o'qigan kitoblari hisobga olinadi, yangi kitoblar tavsiya etiladi. Mustaqil mutolaa qilingan asarlar yuzasidan o'tkaziladigan suhbatlarda asar mavzusi, janri, kompozitsion tuzilishi, sujet qurilishi, qahramonlar timsoliga oid tahlil elementlari o'qituvchi savollari asosida o'quvchilar ongiga singdirila boriladi.

Sinfdan tashqari o'qish darslarida ham kirish va yakuniy suhbatlar o'tkaziladi. Darslar rejasini butun o'quv yili uchun oldindan tuzilishi lozim.

Sinfdan tashqari o'qishning asosiy vazifasi bolalarni mustaqil amaliy faoliyatga o'rgatish, bilimini bo'yitish va o'qish ko'nikmalarini takomillashtirishdir. O'quvchilarga sinfdan tashqari o'qish darslarida o'qishlari zarur bo'lgan kitoblar, ular bilan tanishish tartibi yuzasidan ko'rsatmalar beriladi. Maktab kutubxonasi bilan birgalikda kitob ko'rganmalari tashki etiladi. Bu jarayonda kitob muqovasi, tituli, betlarini farqlay olish, asar muallifi, nomlarini, rassomlarni tanib-bilib olish, rasm asosida asarlarning nima haqida ekanini, mazmunini aniqlashga erishish muhim ahamiyatga ega.

O'quvchilarda muayyan mavzularda tavsiya etilgan asarlar ichidan kitob tanlash va o'qish ko'nikmalarini shakllantirish, ularni o'qigan asari mazmunini qisqacha so'zlab berishga o'rgatish lozim.

O'qish mavzusi sintda o'qiladigan asarlar mavzusi bilan uyg'unligiga, ta'lim-tarbiya birligiga, mavsumiy, bosqichli va bolalar qiziqishiga rioya qilgan holda belgilanadi hamda asarlar tanlanadi.

Bunda sinfdan tashqari o'qish uchun tanlanadigan mavzular, asosan, quyidagicha rejalashtirilishi mumkin:

1. *Gulla - yashna hur O'zbekiston!*
2. *Mustaqillik – oliy ne'mat.*
3. *O'zbekistonning qahramon o'g'lonlari.*
4. *Tabiat – bizning uyimiz.*
5. *Odob – oltindan qimmat.*
6. *Ona tilim – jonu dilim.*
7. *Bilim ol – hunar tanla va boshq.*

Boshlang'ich sinflarda STO' darslarini rejalashtirishda quyidagilarga asoslaniladi:

1. Mavsumiy tamoyilga va milliy an'analrimiz bilan bog'liq bo'lishiga.
 2. STO' darslari mavzu doirasini sinfdan sinfga o'tgan sari bosqichli izchillik tamoyili asosida kengaytirib borish.
 3. Sinfdan o'qish darslarida o'rganiladigan mavzular bilan bog'liq bo'lishi.
 4. Bolalar yozuvchilarining tavallud kunlari bilan bog'liq holda ularning ijodini o'rganish.
 5. Bolalarning qiziqishlarini hisobga olish.
 6. Adabiy jarayon bilan hamnafas bo'lishi.
 7. STO' uchun beriladigan topshiriqlarning ijodiy xarakterda bo'lishi.
 8. O'quvchilarda mustaqil o'qish ko'nikmalarining shakllanishiga e'tiborni kuchaytirish va rahbarlik shakllarining xilma-xil bo'lishi.
- 4-sinfda (STO'ning asosiy bosqichi) STO' darslarining bir yillik taxminiy rejalashtirilishi quyidagicha bo'lishi mumkin:

№	Mavzu	Tavsiya etiladigan asarlar	Ajr. soat	Vaqt
1	Vatanimni sevaman	A. Avloniy "Vatan", X. To'xtaboev "Omonboy va Davronboyning sarguzasht-lari", Sh. Xo'limirzaev "Oqto'sh" hikoyasi, O. Yodubov "Sho'rtan gazchisi", A. Obidjon "Vatan", Q. Ora "Vatan timsoli", "O'zbekiston", A. Akbar "O'zbek elini", K. Turdiyeva "Vatan iqbol kutari", R. Nazar "Vatan tuyg'usi", O. To'xtash "Ona-Vatan"	1	Sentabr
2	T. Adash-boyev – bolalar shoiri	"Biz sayohatchilar", "Arslon-bop sharsharasi", "Sumay", "Nur daryo", "Guldasta", "O'larog' – lolatog'", "Oqpora to'liqlari", "Sovg'a", "Tup-roq", "Jasorat"	1	Sentabr
3	Ustozlarni e'zozlaymiz	K. Turdiyeva "Ustozlar", "Bo'ling harfga hurmatda", A. Obidjon "Kitobni ko'p o'qiydigan ukam", S. Jo'ra "Tinish belgilarining majlisi", A. Muxtor "Hafta", D. Matjon "Sufiyor", T. Adashboyev "Ustozlarga bag'ishlov", "O'qituvchim"	1	Oktabr
4	Ona tilim – jonu dilim	X. Safarov "Savollarga javob-lar", M. A'zam "Ona tilim", "Til darsi", T. Adashboyev "Ona tilim" va til haqidagi hikmatlar, maqollar.	1	Oktabr

5	Tabiatni asrang	T. Adashboyev "To'rt ana", T. Yo'ldosh "Uzunlar oilasi", "Eyrining tili", Y. Sulaymon "Kuz", E. Vohidov "Shafoli", "Terak", "Archa", "Majnun-to'l", "Nashvati", S. Jabbor "Ko'chmani", M. Murodov "Dala xunuk bo'lib qoldi", A. Akbar "So'rov", R. Nazar "Yordam qushi", R. Tolib "Tabib ko'klam", "Orolim", Q. Hikmat "Uch o'tloqning sovg'asi"	1	Novabr
6	Ertaklar olamiga sayohat	Yo. Shukurov "Ona mehri", T. G'oyipov "G'ani degan bolaning parvozi", "Yana uchar ot haqida", "O'qilon va ot", "Oltin shoxli kiyik", P. Mo'min "Tish chlo'ka, poroshok va atir sovin ertagi", J. Rahim "Bir butun oy va o'n ikki yulduz", Z. Diyov "Yuksak tog', keng o'tloq va mard O'tloq haqida gissa", T. Adashboyev "Adolati qozi", S. Marshak "Tentak ovchi", S. T. Aksakov "Sirti qizil gul"	1	Novabr
7	Qomusimiz – qonunimiz	Qambar Ota "Baxt qomusi"	1	Dekabr
8	Qushlar bizning do'stimiz	S. Ochil "Qushlar qo'shig'i", M. A'zam "Kaklik", "Musichaning arazi", "Ikkitra qorashaghaq va bita qora mushuk", "Mening vatoli qarganog'im"	1	Dekabr
9	Vatan posbonlari	Ernazar Ro'zimatov "Vatan madadkor bo'lg'ay", T. Adash-boyev "So'ngi jang", "Yo'ichi yulduz", A. Obidjon "Yaroq"	1	Yanvar
10	A. Obidjon – Bolalar-ning sevinli shoiri	"Ona yer", "Bahromning hikoyalari", "Ey, yorug' dunyo", "Olovyon va uning do'stlari", "Kichigil", "Bez-g'akshanol", "Massaraboz bola", "Juda qiziq voqea", "Oltin yurakli Avrobola", "Dahshatli Meshpolvon", "Yerliklar", "Ajoyibxona", "Meshpolvonning janglari", "Alisher ila Husayn yoki uch dono va o'g'ri", "Oltinrang hangonlari", "Bulbulning cho'pchaklari", "Bezgakshanol – 2"	1	Fevral
11	Navoiy – buyuk dahyo	Oybek "Bola Alisher"	1	Fevral
12	O'rtaqishni o'rtaqish – burchimiz	G'. G'ulom "Shum bola", Shoyim Bo'taev "Usta va charxpalak", Sobit G'ofurov "A'zam tur", Safar Barnoyev "Minora", E. Malikov "Xotira", M. A'zam "Temur va mulla Alibek", "Ikki Temur", "Buxoriy darsi", "Ulug'bek va O'qli Abdurrahmon", "Qodiriya qasabasi va Abdulqodirning to'g'riso'zligi", T. Adashboyev "Yassaviy zurriyodlari"	1	Mart
13	Mening mehribon onajonim	K. Turdiyeva "Qush bo'lib uchgan ona", Yo. Shukurov "Ona mehri"	1	Mart
14	Navro'zi o'lam – yashardi o'lam	Nurilla Ostionov "Bahor", "Hamal", T. Adashboyev "Navro'z", "Boychachak", Erpo'lat Baxt "Mo'ychechakning qalpog'i", Ochil To'xtash "Kuz faslida", H. Imonbertiev "Turnalar", Rustam Nazar "Gullagan olcha", Q. Muhammadiy "Bahor keldi", "Gullar" turkum she'ri, Z. Diyov "Binatsha", A. Abdurazzoq "Dunyo"	1	Mart

15	Bor bo'lsin tinchlik	S. Barnoyev "Tinchlik qo'shig'i", Q. Rahmat "Dil so'zlar", H. Olimjon "Vatan", I. Muslim "Do'stlik", O. Rasul "Tinchlik yashar"	1	April
16	Abdurrahmon Akbar ijodini o'rtaqish	"Shoir dadam haqida she'riy hikoyalari", "Kichkinoy va paxtaoy", "So'zlovchi yom-g'it", "Yozning tug'ilgan kuni", "Kuylayotgan bog'", "O'yinlar qo'qulacha", "O'rdakcha", "Jonli savatcha" to'plamlari.	1	April
17	Tengdoshlar hayotidan	I. Mahmudov "O'rik", E. Rahimov "Portash", Ya. Sa'dullayeva "Ko'cha to'la bolalar", S. G'ofurov "Teshik kulcha", Yo. Rahmonova "Qasos", A. Akbar "Mish-mishvoy"	1	May

Savol va topshiriqlar:

1. Sinfidan tashqari o'qish uchun kitob tanlashda o'qituvchi qanday tamoyillarga asoslanadi?
2. Sinfidan tashqari o'qish tizimida sinfdan tashqari o'qish darslarining o'rni va rolini ayting.
3. Sinfidan tashqari o'qish darsini o'qish darsiga qiyoslang, uning xususiyatlarini ayting.
4. Sinfidan tashqari o'qish darsiga qanday talablar qo'yiladi?
5. Tayyorgarlik, boshlang'ich va asosiy bosqichlardagi sinfdan tashqari o'qish darslarida o'quvchilarning mustaqil faoliyati qanday shakllanishini izohlang.
6. Sinfidan tashqari o'qish darslari rejasini ishlab chiqing.

Bilimlarni tekshirish uchun test topshiriqlari

1. Sinfidan tashqari o'qishning maqsadi nima?

- A. O'qish malakalarini takomillashtirish.
 - B. Kitob tanlay oladigan, muntazam kitob o'qiydigan kitobxonni tarbiyalash.
 - C. O'qilgan kitobni to'g'ri baholay oladigan ongli kitobxonni tarbiyalash.
 - D. Barcha javoblar to'g'ri.
2. Sinfidan tashqari o'qish darslarining bosqichlari qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?
- A. Tayyorgarlik 1-bosqich, boshlang'ich 2-bosqich, asosiy 3-bos-

qich.

B. Kirish suhbat, 1-bosqich asarni o'qib berish, 2- bosqich yakunlovchi suhbat, 3-bosqich.

C. O'qituvchi o'qib beradi (1-bosqich), magnitofondan eshittiradi (2-bosqich), so'zlab beradi (3-bosqich).

D. Rasmlarni tomosha qilish (1-bosqich), asar muallifi bilan tanishish (2-bosqich), asar muharriri bilan tanishishi (3-bosqich).

3. *Sinfdan tashqari o'qish uchun kitob tanlash tamoyillarini belgilang.*

A. Tarbiyaviy, o'quvchilar yoshi va saviyasiga mosligi tamoyili.

B. Janr va mavzu xilma-xilligi, mavsumiy tamoyil.

C. O'quvchilarning shaxsiy qiziqishi tamoyili.

D. A, B.

4. *Sinfdan tashqari o'qishga rahbarlikning asosiy shaklini aniqlang.*

A. Maxsus sinfdan tashqari o'qish darslari.

B. Kitobni targ'ib qilish.

C. Yakka tartibdagi yordam.

D. Ommaviy ishlar.

5. *Sinfdan tashqari o'qishga rahbarlikning yordamchi shakllari qaysi javobda to'g'ri berilgan?*

A. Kitobni targ'ib qilish, yakka tartibdagi yordam.

B. Maxsus sinfdan tashqari o'qish darslari.

C. Ommaviy ishlar, kutubxonaga yozilish.

D. A, C.

VI BO'LIM. FONETIKA, MORFEMIKA, GRAMMATIKA VA IMLOGA O'RGATISH METODIKASI

Boshlang'ich sinflarda ona tilini o'qitish metodikasining maqsad va vazifalari

Ona tili - umumta'lim maktablarida asosiy va muhim ta'limiy amaliy ahamiyatga ega bo'lgan predmet. Boshlang'ich sinf o'qituvchilarning professionallik darajasi uning ona tilini o'qitish metodika-tini qay darajada egallaganliklari bilan belgilanadi. Ona tili o'qitish metodikasining maqsadi talabalarni ona tili ta'limi jarayonida muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsata oladigan, boshlang'ich sinfda mazkur predmet darslari mazmuni va tashkil etishga qo'yiladigan talablarni, ona tili ta'limining mazmuni, o'qitish metodlari haqida tushunchaga ega bo'lgan mutaxassislarni tayyorlashdan iborat. Boshlang'ich ta'lim pedagoglarini mutaxassisliklari bo'yicha maktab ta'limga muvaffaqiyatli ta'yinlashning vazifasiga talabalarni ona tili o'qitish jarayonida butun qobiliyatlarini namoyon eta oladigan va ilmiy asoslangan zamonaviy metod, usul, ta'lim shakllari va vositalardan foydalana biladigan, o'quvchilar shaxsini rivojlantirishga, shu-niingdek, o'quvchilarning ona tilidan bilim, ko'nikma va malakalarni egallashga qaratilgan rejalashtirilgan natijalarga erisha oladigan qilib yetishtirish kiradi.

Ona tili o'qitish metodikasini o'rganish natijasida talabalar quyidagilarni bilishi talab etiladi:

-ona tili o'qitish metodikasining maqsadini, mazmunini, metod, usul va vositalarini bilishi;

-boshlang'ich sinf ona tili dasturi mazmuni va talablarini;

-ona tili darsliklarida mavzuni o'rgatish uchun berilgan o'quv materiallarining sifatini baholay bilishi, munosabat bildirga olishi;

-o'rganilayotgan mavzuni rejalashtirishni va darsni loyihalashni; darsning maqsadini amalga oshirishga xizmat qiladigan o'qitish metodlari, usullari va vositalarini tanlay olishi va darsni olib borishi; -ona tili va nutqni egallash, o'zlashtirishda o'quvchilar duch keladigan qiyinchiliklarni aniqlay olishi va ularni bartaraf etish yo'llarini bilishi;

-ona tili ta'limining natijalarini hamda o'quvchilar nutqining

rivojlanishini baholay bilishi;

-ilm bilan amaliyotning dolzarb muammolarini tasavvur qila olishi, boshlang'ich sinfda ona tili ta'limi sohasidagi pedagogik tajribalarni tahlil qila olishi va baholay bilishi.

Boshlang'ich sinfda fonetika, morfemika, grammatika va imlo metodikasi o'quvchida lingvistik bilim asoslarini va tilning morfemik va morfologik birliklaridan, sintaktik qurilishidan o'z maqsadiga mos ravishda og'zaki va yozma nutqda to'g'ri foydalanish ko'nikma va malakalarini shakllantirishni nazarda tutadi.

Grammatikani o'qitish metodikasi bo'limi boshlang'ich sinfda ona tilning so'z strukturasi, so'z yasashida morfemalarning rolini ("So'z tarkibi"), so'zning grammatik ma'nolarini ("So'z turkumlari"), shuningdek, nutqda so'zlarning boshqa so'zlar bilan aloqasini (so'z birikmasi va gap) o'rgatish mazmunini belgilaydi, so'z yasashi hamda imlo malakalarini, morfologik va sintaktik tushunchalarni shakllantirish metodlarini o'rganadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ilmiy dunyoqarash elementlarini shakllantirishda ona tilni o'rganishning o'rni

O'quvchilarga ta'lim-tarbiya berish vazifalaridan biri ularda ilmiy dunyoqarash elementlarini shakllantirishdir. Bu vazifani hal qilishda maqsadga muvofiq ishlashning yetakchi sharti – o'quvchini shaxs sifatida muvaffaqiyatli kamoltopitirishdir. Quyida ko'rsatilgan omillar tilni o'rgatish bilan bog'liq holda o'quvchilarda ilmiy dunyoqarash elementlarini shakllantirish usulini belgilaydi:

1. Tilning ijtimoiy hodisa sifatidagi mohiyati uning aloqa (kommunikativ) vazifasini ifodalashdan iboratdir. Maktabda, shu jumladan, boshlang'ich sinflarda tilni o'rgatishning yetakchi yo'nalishi o'quvchilar tomonidan tilning aloqa vazifasini bajarishini tushunishlariga erishish hisoblanadi.

2. Til bilan tafakkur uzviy bog'liq bo'lib, tafakkur so'z vositasida yuzaga chiqadi. Til tafakkurning mahsuli hisoblanib, ongdan tashqari qayta o'zicha yashamaydi.

3. Til va tafakkur atrofini o'rab olgan moddiy borliqqa nisbatan ikkilamchidir. Tafakkur tashqi dunyoning tushunchadagi ifodasi hisoblanadi. So'z tushunchaning shartli nomini o'zida aks ettiradi. Dunyoda yo'q narsa ongda ham, tilda ham bo'lmaydi. Bu holat o'quvchilarda dunyoqarashni shakllantirish asosini tashkil

etadi va didaktik tamoyillardan birini, ya'ni til atrofi o'rab olgan mulohi, voqelikni kuzatish jarayonida faol bilish faoliyati vaziyatida o'rganilishini belgilaydi. Bunday yondashish dunyoqarashning asosiy masalalardan biriga, ya'ni nima birlamchi: tabiat (materiya)mi yoki ongmi degan savolga javob tayyorlash hisoblanadi; materiya – birlamchi, ong – ikkilamchi degan tushunchadan o'quvchilarning xatibador bo'lishiga yordam beradi.

4. Til – barcha tomonlari o'zaro dialektik bog'lanishda va birlikda bo'lgan murakkab, ko'p qirrali hodisa. Aloqa jarayonida tilning barcha tomonlari, uning barcha jihatlari bir-biriga o'zaro ta'sir etadi, shunday sharoitdagina til o'zining aloqa quroli vazifasini bajara oladi.

Maktabda tilning barcha tomonlari (ortofepiyasi, fonetikasi, leksikasi, grammatikasi, so'z yasashini)ni o'zaro bog'liq holda o'rganish ona tilni o'rgatishdagi yetakchi tamoyil bo'lib, uni amalga oshirish o'quvchilarning tilni murakkab, rivojlanuvchan, o'zaro bog'langan muhim tomonlarga ega bo'lgan hodisa sifatida anglab yetishlari uchun ilmiy asos yaratadi. Tilning mohiyatini bunday itirok etish hodisalarining rivojlanuvchanligi va o'zaro bog'langan qismlardan tuzilishini tushunishga zamin hozirlaydi.

Maktab tajribasi va maxsus tekshirishlar shuni ko'rsatadiki, yuqorida qayd etilgan dastlabki qoidalar o'quv jarayonida amalga oshirilishda ijtimoiy hodisa sifatida til haqidagi bilimlar majmuasini to'g'ri tanlash, asosiy til hodisalarini va turlarini tushuntirishda o'quvchining tug'gan metodologik yo'lining aniqligi, o'quvchilar fikrlashini faollashtirish, til nazariyasini o'rgatishga asos bo'ladigan til materialining yuqori sifati bo'lishi kabi dalillar hal qiluvchi ta'sir etadi. Shubhasiz, har bir omil maktab tajribasida bir-biridan ajralgan holda bo'lmaydi. Aksincha, ularning bir-biriga to'g'ri, maqsadga muvofiq ta'siri ijobiy natija beradi.

Tilni ijtimoiy hodisa sifatida tanishtirish muhim ahamiyatga ega. Tilning ijtimoiy mohiyati uning aloqa vazifasini bajarishda ko'rinadi (tilning jamiyat hayotidagi ahamiyatini aniq tushunishga yordam berish uchun quyidagi jihatlarga ahamiyat berish kerak:

a) o'quv jarayonida har bir til birligining nutqimizdagi o'rnini o'quvchilar o'zlashtirishini ta'minlash zarur. O'quvchilar tilning aloqa vazifasini tilning asosiy birliklari (fonema, morfema, so'z, so'z birikmasi, gap)ning vazifasini tushunish jarayonida o'rganadilar.

b) o'quvchilarning tilning o'zaro aloqa vositasi ekanligini tushunishlari "Til har bir kishi, umuman, jamiyat hayotida qanday o'rinni egallaydi?" savoliga javob topishda ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'quvchilar sinfdan sinfga o'tishi bilan bu savolga javob chuqurlashtirib va kengayib boradi. Til kishilarning birgalikdagi mehnat faoliyatida, yangiliklarni maslahatlashib tushunishida, yangi mashinalar ixtiro qilishda zaruriligi haqida misollar topib, o'z fikrlarini tasdiqlaydilar. Yoshlari ulg'aygan sari o'quvchilar odamning odam bo'lishida tilning ahamiyatini tushuna boradilar. Mehnat va nutq kishini yaratadi, uni hayvonot olamidan ajratadi. Odam mehnat jarayonida o'zining fikrlash faoliyatini rivojlantirish va nutqini o'stirish bilan o'zini doimo takomillashtirib boradi. Olamni, koinotni o'zgartira borib, kishi yanada kamol topa boradi, uning tili ham bo'yiydi. Kishilar bilan, jamiyat a'zolari bilan aloqa, munosabat, birgalikdagi mehnat har bir kishining o'sishi, rivojlanishidagi zaruriy shartlardan hisoblanadi.

v) boshlang'ich sinf o'quvchilarning tilga ijtimoiy hodisa sifatida qarashini shakllantirishda tilning kelib chiqishi, tilda yangi so'zlarning paydo bo'lishi haqida ularning saviyasiga mos bo'lgan «sir»ni yechish (tushuntirish) ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'qituvchi o'quvchilarga tilning bir kishi tomonidan maxsus o'ylab chiqarilmaganini, u ibtidoiy odamlarning mehnat faoliyati bilan bog'liq holda yaratilganini va asta-sekin rivojlanib borganini tushuntiradi: "Bizdan juda uzoq vaqtlar ilgari tilda faqat bir necha o'ngina so'z mavjud edi, kishilar atrofdagi tabiatni, narsalarni bilib, ish qurollari yaratib, nimadir ishlab chiqarganlari sari tilda yangi so'zlar paydo bo'la boshladi. Atrofimizda mavjud bo'lgan shaxs va narsalarga, ularning belgilariga, jarayonga, juda ko'p boshqa narsalarga kishilar nom qo'yganlar. Shunday qilib, til yangi so'zlar bilan bo'yidi va bo'yib bormoqda".

Tilning rivojlanishi, ayrim so'zlarning ma'nolari haqidagi bilimni boshlang'ich sinf o'quvchilari o't, sifat, son, fe'l ni o'rganish jarayonida asta-sekin bilib oladilar. Bu o'rinda «So'z tarkibi» bo'limi katta imkoniyatga ega. O'quvchilar bu bo'lim materiallarini o'rganish jarayonida tilimizning yangi so'zlar bilan bo'yib borishi haqidagi muhim manbalar bilan, so'z yasashi bilan tanishadilar. Ma'lumki, ko'pgina yangi so'zlar tilda mavjud bo'lgan so'zlar zaminida yaratiladi, tilda bor qoliplar kabi yasaladi: *limon* tipida *limonzor*, *survchi* tipida *bo'zchi* kabi. Tilda yangi so'zning paydo bo'lishi

o'zidan keyin bir xil asosli so'zlar guruhining hosil bo'lishiga sabab bo'ladi: *ishli*, *ishsiz*, *ishchi*, *ishla* kabi.

Boshlang'ich sinflarda tilning rivojlanishi haqidagi masala maxsus o'rganilmaydi. Tilga jamiyatning rivojlanishi bilan bog'liq holda rivojlanadigan hodisa sifatida ilmiy qarashga zamin yaratish muhim ahamiyatga ega. Tilning leksik tomoni boshqalariga nisbatan harakatchan, tez rivojlanadigan bo'lgani uchun, til leksikasi misolida boshlang'ich sinf o'quvchilari saviyasiga mos ravishda jamiyatning rivojlanishi bilan bog'liq holda tilning ham rivojlanishi tushuntiriladi. Tilning leksik tarkibida yuz berayotgan o'zgarishlar yuzasidan o'qituvchi va o'quvchilarning kuzatishlari bolalarda dunyoni bilish haqidagi tasavvurini shakllantirishga mos material beradi.

Kichik yoshdagi o'quvchilarning tili o'zlashtirish jarayonini tekshirish shuni ko'rsatadiki, tilga ilmiy qarash asoslarini shakllantirish uning muhim bog'lanishlarini bilishga ham yordam beradi. Xususan, o'quvchilarning so'zning tovush tomoni bilan uning leksik ma'nosi, so'zning morfemik tarkibi bilan leksik ma'nosi, so'zning grammatik ma'nosi bilan uning ma'lum so'z turkumiga tegishliligi o'rtasidagi bog'lanish kabilarini bilib olishi shu maqsadga xizmat qiladi. Bu bog'lanish tilning fonetik, leksik, so'z yasashi va grammatik tomonlarining bir-biriga ta'sir qilishini xarakterlaydigan umumiy bog'lanishlarning xususiy ko'rinishi hisoblanadi. Shuni ta'kidlash kerakki, o'quvchilarning xarakterli bog'lanishlarni tushuntirishlari tili egallash nuqtai nazaridagina emas, balki dunyogarashlarini shakllantirishda ham katta ahamiyatga ega.

Tildan bilim berishda o'quvchilarning hayotiy tajribasiga tayanish muhimdir. O'qituvchi nazariy xarakterdagi umunlashtirish zarur bo'lgan daliliy materiallarni yig'ish bosqichida ham, berilgan bilimlarni amaliyotga tatbiq etish uchun ham bolalarning hayotiy tajribasiga, nutqqa oid amaliyotga tayanadi. Tilga oid bilimni o'rganish natijasida o'quvchilar nutq faoliyatining sifati o'zgaradi, ongilligi ortadi. Tili o'rganishni hayot bilan bog'lash dunyoning mohdyligini tushunishga asos yaratadi. Bu bilan bir paytda ona tili dasturlarning asosiy vazifalaridan biri bo'lmish o'quvchilarda to'g'ri kuzatish va o'z fikrlarini og'zaki va yozma shaklda aniq bayon etish ko'nikmasini o'stirish masalasi hal qilinadi. Bunda o'qituvchidan o'quvchilarda mantiqiy fikrlash ko'nikmasini shakllantirishga

alohida e'tibor berish talab etiladi.

Mantiqiy tafakkur keng ma'noda hodisalarning boshqa hodisalar va jarayonlarga bog'liqligini hisobga olib, ularni har tomonlama mavjud belgilari yig'indisi bilan rivojlanishda ko'rish ko'nikmasini ta'riflaydi. Tafakkurning bunday sifati o'quvchilarda asta-sekin shakllana boradi va o'z navbatida, ular kuzatish jarayonida dalillarni topish, ularni tahlil qilish va o'rganiladigan hodisalarning ayrim tomonlari o'zaro bog'liqligini aniqlash, taqqoslash va umumlashtirish ko'nikmasini egallab boradilar. Keyingi yillarda o'quvchilarning o'quv faoliyati tobora izlanish xarakteriga ega bo'lmog'da. Tilni o'rganishda boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun ayrim qoida va aniqliklarni yodlab olish emas, balki atrofda hayotni kuzatish asosida o'quvchilarning o'zlari «topgan» yoki adabiy manbalardan tayyor olingan til materialini maqsadga muvofiq analiz va sintez qilish yetakchi hisoblanadi. O'rganiladigan grammatik va so'z yasashiga oid, leksik tushunchalarning mavjud belgilarini aniqlash jarayonida faol qatnashish, bilib olingan dalillarni o'xshash va farqli tomondan qiyoslash, shuningdek, o'rganilgan nazariy bilimlarni har xil natijaviy faoliyatga ijodiy tatbiq etish — bularning barchasi o'quvchilarda dialektik fikrlash ko'nikmasini o'stirish uchun zamin va shart-sharoit yaratadi. Bunda muhim omillardan biri o'quvchilarning aqliy faoliyatini o'qituvchi tomonidan maqsadga muvofiq boshqarish, ularda ortografik, grammatik yoki leksik-uslubiy vazifalarni hal qilishning umumiy metodlarini shakllantirish hisoblanadi.

Ona tilini o'rganish jarayonida o'quvchilarda ilmiy dunyoqarash asoslarini shakllantirish masalasini hal qilishda maktabda ona tilini o'rgatishga asos bo'ladigan material alohida qimmatga ega. Materialning haqiqiy tomoni, uning g'oyaviy yo'nalishi va badiiy ifodaliligi o'quvchilarning fikrlash faoliyatiga, his-tuyg'ulariga ta'sir etadi, atrof-muhit haqidagi bilimlarini kengaytiradi, tilga va uni yaratgan xalqqa qiziqishini tarbiyalaydi, o'quvchilarning umumiy tarqiqiyoti darajasini o'stiradi va ularning shaxsiy sifatlarining, dunyoqarashlarining shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi. Keyingi yillarda maktab ona tili darsliklari va o'qituvchilar uchun nashr qilingan qo'llanmalar materiali mazmuniga qo'yilgan talablar anchagina ortdi. Materialning asosiy mezonini matn va alohida gaplarning bilimni bo'yituvchi qimmatini, leksik-uslubiy aniqligi, mavzu jihatdan xilma-

xilligi, hayotning turli tomonlari bilan bog'lanishi, matnlarning g'oyaviy-mavzuviy yo'naltirilganligi, kichik yoshdagi o'quvchilarga mosligidir.

Shunday qilib, tilni o'rganish jarayonida kichik yoshdagi o'quvchilarda ilmiy dunyoqarash asoslarini shakllantirishga o'qituvchining metodologik yondashuvi, o'quvchilar o'zlashtiradigan ijtimoiy hodisa sifatida rivojlanib boruvchi til haqidagi bilimlar majmuasi, o'quvchilar o'rganib oladigan bitish usuli, tilni o'rganishga asos bo'ladigan materialning bilim berishdagi, g'oyaviy-siyosiy va badiiy qimmatini hal qiluvchi ta'sir ko'rsatar ekan.

O'quvchilarda dunyoqarash asoslarini shakllantirish ko'p qirrali jarayon bo'lib, u maktabda va maktabdan tashqarida olib boriladigan o'quv-tarbiyaviy ishlarning barcha tizimida hal qilinadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga ona tilini o'rgatishning lingvistik asoslari

Maktabda o'quv predmeti sifatida tilni o'rganish tizimi tilning barcha tomonlarini, ya'ni fonetikasi, leksikasi, so'z yasashi va grammatikasi (morfologiya va sintaksis)ning o'zaro ichki bog'lanishlariga asoslanadi.

Tilning barcha tomonlari o'zaro bog'lanishining ko'p qirraliligi va murakkabligi, ularning dialektik birligi, avvalo, uning aloqa vositasidagi vazifasida namoyon bo'ladi. Aloqa vositaligi tilning muhim xususiyati, asosidir. Bu vazifani tilning har bir qismi boshqa qismlar bilan o'zaro bog'lanishda bajaradi. Har bir so'zga xos bo'lgan tovush shakli kishilarga aloqa uchun imkoniyat yaratadi. Ammo so'zning tovush qurilishi, shakli mazmunsiz aqlga to'g'ri kelmaganidek, o'zicha yashamaydi. Istalgan tovushlar yig'indisi emas, balki ma'lum ma'nolarni bildiradigan tovushlar yig'indisiga aloqa maqsadiga xizmat qilishi mumkin.

Ma'lumki, ma'nolarni bildiradigan tovushlar muayan tartibdagi yig'indisi bo'ldir. Tilning lug'at boyligi, leksikasi fikr ifodalash uchun xizmat qiladigan o'ziga xos qurilish materialidir.

Tilning lug'ati qanchalik boy bo'lsa ham grammatikasiz u o'lik hisoblanadi. Tilning lug'at boyligi o'z-o'zicha aloqa vazifasini bajar olmaydi. Aloqa maqsadida xizmat qilish uchun lug'at boyligidagi

soʻzlar bir-biri bilan grammatik jihatdan oʻzaro bogʻlanib, gap hosil qiladi. Mana shu tuzilgan gap orgali fikr ifodalanadi.

Tilning har bir tomonining xususiyati undagi til birliklarining oʻziga xosligida namoyon boʻladi. Fonetika uchun bunday til birligi nutq tovushlari, fonemalar; leksikologiya uchun maʼnosi va qoʻllanishi nuqtai nazardan soʻz; grammatika uchun soʻz shakllari, shuningdek, soʻz birikmasi va gap; soʻz yasalihi uchun morfema, tuzilishi va yasalihi jihatdan soʻz hisoblanadi.

Soʻz, soʻz birikmasi va gap grammatik tomondan koʻpgina xususiyatlarga ega. Soʻzning oʻz morfemik qurilishi, oʻzining soʻz yasalihi turi, biror grammatik kategoriyasi (shaxs, son, egalik, kelishik va boshq.), maʼlum sintaktik vazifasi bor. Soʻz birikmasi ham soʻz kabi soʻz oʻzgarishi (koʻproq ergash soʻz oʻzgaradi) shakllariga ega. Gap oʻz qurilishiga koʻra soʻzdan sifat jihatdan farqlanadi: soʻz oʻzi alohida kelganda mustaqil maʼno anglatmaydigan morfemalardan tuziladi, gapni tashkil etuvchi qismlar esa gapdan tashqarida ham mustaqil leksik maʼno bildiradi, gap tarkibida esa uning maʼnosi yana oydinlashadi. Gap va soʻz birikmasi “qurilish material” sifatida xilma-xil tuzilgan soʻzdan foydalanadi. Gap uchun qator sintaktik xususiyatlar, shuningdek, tugallangan ohang ham xarakterlidir.

Shunday qilib, tilning har bir jihatining oʻziga xos xususiyatini koʻrib chiqishning oʻzi ularning oʻzaro munosabatini, bir-biriga oʻtishining murakkabligini koʻrsatadi. Tilshunoslik fani boʻlimlari oʻrtasidagi munosabatlar ham shunga oʻxshash murakkabdir.

Fonetika, leksikologiya bilan ham, grammatika bilan ham bogʻlanadi. Tovushlar, fonemalar, boʻgʻinlar tilda alohida emas, balki maʼlum leksik maʼno bildiradigan soʻz tarkibida yashaydi.

Fonetikaning sintaksis bilan bogʻlanishi, xususan, har bir gapda maʼlum ohangda boʻlishida koʻrinadi. Grammatik va semantik jihatdan bogʻlangan soʻzlar majmuasi maʼlum ohangga ega boʻlsagina gap hisoblanadi. Bunda gapning mazmuni soʻzlovchining gapda ifodalangan ohangiga bogʻliq boʻladi. Shunday qilib, ohang gapda soʻz tartibi, yordamchi soʻzlardan foydalanish, soʻz oʻzgartirishlar bilan birga gap tuzish usullaridan biri sifatida xizmat qiladi.

Leksikologiya soʻz yasalihi bilan jips bogʻlanadi: birinchidan, tilning lugʻat tarkibi, asosan, tilda mavjud boʻlgan soʻzlardan yangi soʻzlar yasalihi hisobiga toʻldirilib, boʻyib boradi; ikkinchidan,

yasalgan soʻzlarning leksik maʼnosi yasama negizning moddiy maʼnosiga asoslanadi.

Morfologiya leksikologiya va soʻz yasalihi bilan jips bogʻlangan. Morfologiya, asosan, soʻzning grammatik xususiyatlarini oʻrganadi. Soʻzning grammatik maʼnosi doimo leksik maʼnosi bilan birga namoyon boʻladi, har bir soʻz, bir tomondan, shu soʻzga tegishli boʻlgan maʼlum oʻziga xos leksik-grammatik guruhning belgilarini bildiradi, ikkinchi tomondan, u soʻzning oʻz leksik maʼnosi boʻladi. Soʻzdagi mana shu umumiy birlik morfologiyada, leksikadan ajralmagan holda, leksika zaminida oʻrganiladi.

Soʻz uchun muqarrar morfemik tarkibi xakteri boʻlib, bunga soʻzning leksik maʼnosi va qator grammatik belgilari bogʻliq boʻladi. Yangi soʻz qaysi usul bilan yasalmasin, u doim grammatik shakllanadi va oʻzining leksik maʼnosiga ega boʻladi. Har bir soʻz turkumida soʻz yasalihi xakterli xususiyatlari mavjud. Soʻzning morfemik tarkibi va yangi soʻz yasalihi usullari tilshunoslik fanining soʻz yasalihi boʻlimida, grammatika va leksikologiyadan ajratilmagan holda oʻrganiladi.

Morfologiya va sintaksis har tomonlama oʻzaro bogʻlanadi. Morfologiyada, asosan, soʻzlarning grammatik maʼnosi va uni ifodalash shakllari oʻrganiladi; sintaksisda soʻzlarni oʻzaro bogʻlanib soʻz birikmasi va gap hosil qilish usullari, shuningdek, gap turlari, ularning mazmuni va ishlatilishi oʻrganiladi. Soʻz morfologiyada ham, sintaksisda ham oʻrganiladi, ammo oʻrganish obʼekti har xil boʻladi. Sintaksisning oʻrganish obʼekti gapdir; unda soʻz gap yoki soʻz birikmasida boshqa soʻzlar bilan maʼno va grammatik jihatdan bogʻlangan holda oʻrganiladi. Morfologiyada soʻz gapdan tashqarida ham oʻrganilishi mumkin; soʻzga muayyan leksik-grammatik guruhga kiradigan soʻzlar bilan oʻzaro munosabati nuqtai nazardan qaraladi. Morfologiya va sintaksisda soʻzga bunday har xil yondashish ularning bir-biriga bogʻliqligini inkor etmaydi, aksincha, ular soʻz va gapning oʻzida yashaydi. Soʻzlar soʻz oʻzgarish tizimiga ega boʻlgani tufayli gaplar aloqa vazifasini bajaradi. Shaki yasalihi va soʻz yasalihi morfologiyada oʻrganiladi, ammo gapda tatbiq etiladi, soʻzlarning oʻzaro bogʻlanish qoidalarini oʻrganish esa sintaksis sohasiga taalluqlidir. Soʻz birikmasi tarkibidagi soʻzlarning oʻzaro bogʻlanish usulini aniqlashda shu soʻz birikmasiga kirgan

soʻz turkumining morfologik xususiyatlari hisobga olinadi. Bular morfologiya va sintaksisda bir-biri bilan bogʻliq holda oʻrganiladigan til hodisalarining ayrimlaridir. Bu aniq misollar morfologiya va sintaksis bir-birini taqozo qilsa ham, grammatikaning mustaqil boʻlimi ekanini taʼkidlash uchun yetarli.

Kelirilgan fikrlar boshlangʻich sinf oʻquvchilariga ichki bogʻlanishni hisobga olgan holda ona tilini oʻrgatish metodikasini belgilaydi.

1. Tilning barcha (leksik, fonetik, soʻz yasash, grammatik) tomonlari oʻzaro bogʻliqligini va ularning har biri oʻziga xos xususiyatlarga ega ekanini hisobga olib, oʻquvchilar tilni ongʻli oʻzlashtirishlari uchun tilning har bir tomoni xususiyatlarini va ular oʻrtasidagi bogʻlanishni oʻzlashtirishlari zarur.

1-4-sinflarda ona tilini oʻrganish tizimi fonetika, leksikologiya, soʻz yasashi va grammatikaning oʻzaro bogʻlanishi mohiyatini hisobga olgan holda tuziladi. Bu hol dastur materiallarini oʻrganish tartibini belgilashda ham, taʼlim mazmunini (dastur boʻlimlari oʻrtasidagi uzviy bogʻlanishni) aniqlashda ham hisobga olinadi.

2. Tilning barcha jihatlarining bir-biriga taʼsiri uning aloqa quroli vazifasida namoyon boʻladi. Tilning asosiy birligi sifatida aloqa maqsadida soʻzni toʻgʻri talaffuz qilish yoki yozish, shu tilda soʻzlashuvchi barcha kishilarga bir xilda tushunari boʻlishi, gapda grammatik jihatdan toʻgʻri shakllantirishi kerak.

Shularni hisobga olib, kichik yoshdagi oʻquvchilar tilning talaffuzi, grafik, leksik, soʻz yasashi va grammatik tomonlarining oʻzaro bogʻlanishi mohiyatini tushunishlari uchun dastur materialini oʻrganishda tilning aloqa vazifasi yetakchi ekani nazarda tutiladi, yaʼni kishilar bilan aloqa jarayonida tilning barcha tomonlari birgalikda foydalanilishi hisobga olinadi. Shu maqsadda tilning fonetik tomonini oʻrganishda soʻzning maʼno va talaffuz jihatidan birlik hosil qilishini, tovushning soʻz maʼnosini farqlashdagi oʻrinni tushuntirishga katta ahamiyat qaratiladi.

“Soʻz va soʻzning maʼno munosabati”, “Soʻz va soʻz tarkibi”, “Soʻz maʼnolari” (shaxs, narsa, belgi, miqdor, tartib, harakat bildirgan soʻzlar), “Soʻz turkumlari” mavzulari oʻtilayotganda oʻquvchilar tomonidan soʻzning talaffuzi, leksik maʼnosi, morfologik tarkibi, grammatik belgilari, yasashi, nutqda ishlatilishi va yozilishini yaxlit tushunishga asosiy diqqat qaratiladi. Bunda oʻqituvchi soʻzning nomi

boʻlib xizmat qilishini ham, morfemik tarkibi va leksik maʼnosining bir-biriga taʼsirini ham oʻquvchilarning tushunib olishlariga erishishi lozim.

“Gap” mavzusini oʻrganish vaqtida esa ishning asosiy yoʻnalishi nutqda gapning til birligi sifatidagi vazifasini tushuntirish va oʻquvchilarda ogʻzaki va yozma nutqlarida gapdan foydalanish koʻnikmasini shakllantirish hisoblanadi.

Maktabda tilning barcha tomonlarini bir-biri bilan bogʻliq holda oʻrganish ona tilini oʻrgatishning yetakchi metodik tamoyili hisoblanadi. Buni amalga oshirish til rivojlanuvchan, bir-biriga oʻzaro taʼsir etadigan tomonlari mavjud boʻlgan murakkab hodisa ekanini tushuntirishda ilmiy asos hisoblanadi.

Boshlangʻich sinflarda ona tilini oʻrgatishning mazmuni va vazifalari

Maktablarda ona tili oʻrgatishning mazmuni jamiyat rivojlanishining hozirgi bosqichida davlatimizning maktab oldiga qoʻygan vazifasiga moslangan. Bu vazifalar qoʻp qirrali boʻlib, ularni bajarish oʻquvchilar ongini oʻstirishga, ularga gʻoyaviy-siyosiy, axloqiy, estetik va mehnat tarbiyasini berishga yoʻnaltirilgan. Ona tilini oʻrganish natijasida oʻquvchilarda oʻz fikrini grammatik toʻgʻri, uslubiy aniq, mazmunli, ohangga rioya qilib ifodalay olish va uni imlovii toʻgʻri yoza olish koʻnikmalari shakllantiriladi. Bu vazifa oʻquv predmeti sifatida oʻzbek tilining oʻziga xos xususiyati boʻlib, oʻquvchini shaxs sifatida shakllantirishga yoʻnaltirilgan umumtaʼlim vazifalari bilan bogʻliq holda amalga oshiriladi.

Ona tili kursida beriladigan bilimlar mazmunini oʻzbek tilining tovush tuzilishi va yozma nutqda tovushlarni ifodalash usullari haqidagi (fonetik va grafik); soʻzlarning oʻzgarishi va gapda soʻzlarning bogʻlanishi haqidagi (grammatik, yaʼni morfologik va sintaktik); soʻzning morfemik tarkibi va soʻz yasash usullari haqidagi (soʻz yasashiga doir); soʻzlarning leksik-semantik guruh haqidagi (leksikologik); oʻzbek tilining toʻgʻri yozuv tamoyillari va tinish belgilarining ishlatilishi haqidagi (ortografik va punktatsion) bilimlar tashkil etadi. Bu bilimlar, birinchidan, grammatik, fonetik, soʻz yasashiga oid tushunchalarda, ikkinchidan, grafik, ortografik,

punktuatsion qoidalarda namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, o'zbek tili kursi fonetik, grafik, morfologik, sintaktik va boshqa ko'nikma va malakalarni ham o'z ichiga oladi.

Tilni o'rganish jarayonida o'quvchilarda boshqa ko'pgina o'quv predmetlari uchun umumiy bo'lgan ko'nikmalar (predmetlararo ko'nikmalar)ni hosil qilish ustida ham ish olib boriladi. Pedagogikada bunday predmetlararo ko'nikmalarga analiz, sintez, abstraktlashirish (til hodisalarini fikran tasavvur etish), umumlashtirish, guruhlash, taqdoslash kabilar kiradi. Ushbu ko'nikmalarni o'quvchilarda shakllantirish ustida maqsadga muvofiq ishlash ularning o'quv faoliyatini faollashtirishga, bilimlarini muvaffaqiyatli egallashlariga imkoniyat yaratadi. Ona tili kursidan hosil qilinadigan maxsus ko'nikmalar bilan predmetlararo ko'nikmalar, bir-biridan ajratilmagan holda o'quv-tarbiyaviy jarayonda shakllantiriladi.

Beriladigan bilim va o'quvchilarda hosil qilinadigan maxsus ko'nikma hamda malakalar maktab ona tili dasturida va davlat ta'lim standartida qayd etilgan.

Boshlang'ich sinflarda o'rganish uchun tilni ongli egallashga va o'quvchilarda grafik va imloviy malakalarni shakllantirishga zamin bo'ladigan bilimlar tanlangan. Fonetika va grafika sohasida o'quvchilar so'zning tovush tarkibini, unli va undosh tovushlarning o'ziga xos xususiyatlarini, so'zda tovushning ma'noni farqlashdagi ahamiyatini to'g'ri tushunishga imkon beradigan bilimlarni o'zlashtiradilar, shuningdek, ularga so'zning tovush va grafik shakli o'rtasidagi nisbat (bog'lanish)ni ongli aniqlash, so'zni to'g'ri yozish imkoniyati yaratiladi. Morfologiya sohasidan ham so'zni ongli o'zlashtirish, unli to'g'ri ishlatish uchun katta amaliy ahamiyatga ega bo'lgan bilimlar tanlangan. Boshlang'ich sinf o'quvchilari 1-sinfдан boshlab so'z turkumlari (ot, sifat, son, kishilik olmoshi, fe')ni har xil saviyada o'rganadilar.

Sintaksisdan dasturga nutq birligi sifatida gap haqidagi, gapda so'zlarning bog'lanishi, bosh va ikkinchi darajali bo'laklar haqidagi bilimlar kiritilgan. So'zning morfemik tarkibi yuzasidan har bir morfemning muhim belgilarini, ularning ahamiyati va so'zda bir-biriga ta'sirini boshlang'ich sinf o'quvchilari tushunadigan va so'zlarni to'g'ri yozishda foydalanishlari uchun zarur bo'lgan hajmda ma'lumot berilgan.

Dasturda "Leksika" bo'limi 1-3-sinflarda alohida berilmagan, ammo o'quvchilar so'zlarning leksik-semantik guruhlari (sino-nimlar, sinonimlar, antonimlar, uyadosh so'zlar, iboralar) haqida, ularning leksik ma'nolari haqida so'z turkumlari va so'z tarkibini o'rganish jarayonida ma'lumot oladilar. 4-sinfda esa "So'z va uning ma'no munosabati" mavzusida egallagan elementar amaliy tushunchalariga asoslanib oldingi sinflarda so'z ma'nosi yuzasidan bajargan ishlarini tartibga soladilar.

Boshlang'ich sinflar ona tili kursi 1-4-sinflarda tilning hamma tomonlarining o'zaro bog'liq holda o'rganilishini hisobga olib tuzilgan, har bir sinfda fonetika, leksika, grammatika va so'z yasashi haqida elementar bilim beriladi. Kursning bunday qurilishi tilning barcha tomonlarini bir-biriga o'zaro ta'sir etadigan bir butun hodisa sifatida o'rganishni taqozo etadi. Tilni o'rganishga bunday yondashish ta'lim jarayonini o'quvchilar nutqini o'stirish vazifasini hal etishga yo'naltirish imkonini beradi.

Dasturning "Grammatika, imlo va nutq o'stirish" bo'limi har bir sinfda quyidagicha qismlarni o'z ichiga oladi: "Tovushlar va harflar", "So'z", "Gap", "Nutq va matn", "Bog'lanishli nutq". Asosiy mavzular bosqichli izchillik tamoyiliga asoslanib, har to'rt sinfda o'rganiladi. Har bir sinfda yetakchi mavzular ajratiladi. 1-2-sinfda fonetika va grafikaga oid mavzularni o'rganishga katta o'rin beriladi, chunki o'quvchilar o'qish va yozish jarayonini egallaydilar. 3-sinfda so'zning morfemik tarkibi va gapni o'rganish muhim hisoblanadi. So'z yasashiga doir bilimlar asosida o'quvchilarda so'zning leksik ma'nosiga, undan nutqda foydalanishga ongli munosabat o'sadi. 4-sinfda so'z turkumlarini o'rganish birinchi o'ringa qo'yiladi (morfologik bilim chuqurlashtiriladi, otlarning egalik va kelishik qo'shimchalari, fe'llarning tuslovchi qo'shimchalari to'g'ri yozish malakalari shakllantiriladi). Bu bosqichda ham so'zning leksik-semantik ma'nosiga asoslanilgan holda turkumlarga ajratiladi va asosiy o'quv faoliyati o'quvchilarning nutqini bo'yitish, bog'lanishli nutqini rivojlantirishga yo'naltiriladi.

Bog'lanishli nutq ustida to'rt yil davomida grammatik va orfo-grafik materiallarni o'rganish bilan bog'liq holda reja asosida ish olib boriladi.

Ona tili darslarida til hodisalari ma'nosi (semantikasi), qurilishi,

vazifasi jihatidan o'rganiladi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgan kundan boshlab jamiyatni isloh qilish siyosatini kun tartibiga qo'ydi. Barcha sohalardagi kabi ta'lim sohasini isloh qilish siyosati ham izchillik bilan amalga oshirila boshlandi.

Boshlang'ich ta'lim bo'yicha Yangi tahrirdagi Davlat ta'lim standardi ham mustaqillik davridagi tajribalar natijasi sifatida maydonga keldi. U boshlang'ich ta'lim darsliklari va metodik qo'llanmalarining yangi avlodini yaratishda dasturlamal vazifasini o'tamoqda.

Boshlang'ich ta'lim Davlat ta'lim standartining "Kirish" qismida "Boshlang'ich ta'lim jarayoni bolaning mantiqiy tafakkur qila olish salohiyati, aqliy rivojlanishi, dunyoqarashi, kommunikativ savodxonligi va o'z-o'zini anglash salohiyatini shakllantirishga, jismonan sog'lom bo'lishga, moddiy boriq go'zalliklarini his eta olishga, go'zallik va nafosatdan zavqlana olish, milliy urf-odatlarini o'zida singdirish va ardoqlash, ularga rioya qilishga o'rgatadi", — deb alohida ta'kidlangan.

Boshlang'ich ta'lim oldiga qo'yilgan bu kabi talablarni amalga oshirish ta'lim mazmunini aniq belgilab olishni, o'qitishga yangicha yondashuvni tagozo etadi.

Davlat ta'lim standartida ta'kidlanganidek, "Boshlang'ich ta'lim bosqichida davlat va jamiyat tomonidan qo'yiladigan talab" da ta'lim sohalari bo'yicha o'zaro muvofiqlik, mutanosiblik, uyg'unlik to'la ta'minlangan bo'lmog'i kerak. Shu jihatdan boshlang'ich ta'lim standartini belgilash ta'lim jarayonining tarkibini va xuddi shu tarkib komponentlarining mazmunini modernizatsiyalash, boshlang'ich ta'lim jarayonida yangi, zamonaviy pedagogik texnologiyani qo'llash imkonini beradi.

Boshlang'ich sinflarda ona tili ta'limi mazmuni ta'limning mazkur bosqichiga qo'yilgan talablardan kelib chiqib belgilanadi.

"Ta'lim to'g'risida"gi qonunda "Boshlang'ich ta'lim umumiy o'rta ta'lim olish uchun zarur bo'lgan savodxonlik, bilim va ko'nikma asoslarini shakllantirishga qaratilgandir", deyiladi. Shundan kelib chiqqan holda "Boshlang'ich sinflarda ona tili ta'limining maqsadi, vazifalari sifatida DTSda quyidagilar belgilab berilgan:

1. ...bolaning tafakkur qilish faoliyatlarini kengaytirishga, erkin fikrlay olish, o'zgaralar fikrini anglashi, o'z fikrini og'zaki va yozma

ravishda bayon qila olishi, jamiyat a'zolari bilan erkin mulqotda bo'la olish ko'nikma va malakalarini rivojlantirish.

2. ...o'z fikrini savodli, mantiqiy izchillikka rioya qilgan holda bayon eta olishga o'rgatish.

3. ...yozma nutq belgilarini talaffuzda ifodalash, matni ifodali o'qiy olish ko'nikmasini shakllantirish.

4. O'qish sur'atini oshirish, ta'limning shu bosqichi uchun xos bo'lgan sidirga o'qishni egallashlariga erishish.

5. Fikrni yozma bayon etish bo'yicha belgilangan quyidagi ko'nikmalarni egallash:

a) fikrning mantiqiy izchillikda ifodalanganligi;

b) tavsifning mavzuga muvofiqligi va mukammalligi;

v) tavsifda tilning ifoda vositalaridan foydalanish darajasi;

g) imloviy savodxonlikni egallashlariga erishish.

Bularni amalga oshirish ona tili ta'limi siklidagi fanlarning, ya'ni savod o'rgatish, o'qish va ona tilining vazifasidir.

Bu vazifalarni ado etish ko'p jihatdan ta'lim mazmunini to'g'ri belgilashga bog'liq. Ona tili ta'limi mazmuni aniq va ilmiy-nazariy jihatdan to'g'ri belgilansagina, ta'lim oldiga qo'yilgan talablar to'liq bajariladi.

Ma'lumki, DTS ida belgilab berilgan ona tili ta'limi mazmuni aniq mavzular va til materiallari asosida dastur va darslikda o'z ifodasini topadi. Ular biri ikkinchisining ijrochisi bo'lib, bir-biriga muvofiq kelishi lozim.

XXI asrning 2020-yilida "Umumiy o'rta ta'limning Milliy o'quv dasturi", "Umumiy o'rta ta'lim maktablarida ona tili ta'limini o'qitishni rivojlantirish konsepsiyasi" ishlab chiqildi va keng jamoatchilik muhokamasiga qo'yildi. Unda maktab bitiruvchilariga filologiya fanlari bo'yicha qo'yiladigan talablar belgilab berilgan hamda ona tilini o'qitish konsepsiyasi mazmuni ifoda etilgan.

Xulosa qilib aytilish mumkinki, boshlang'ich sinf ona tili mazmuni metodist olimlarning ko'p yillik kuzatishlari, tajribalari, tajriba natijalarining tahlili asosida takomillashtirilib kelimoqda. Ayniqsa, ona tili o'qitishning amaliy ahamiyatiga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Boshlang'ich sinflarda ona tili darslarining turlari va ularga qo'yiladigan talablar

Darsning umumiy tasnifi. Dars - uzluksiz ta'lim muassasalarida amalga oshiriladigan ta'limning asosiy shakli. O'quv ishlarining asosiy tashkiliy shakli, mantiqiy tugallangan, yaxlit o'quv-tarbiyaviy jarayonning aniq vaqt bilan cheklangan qismi. Dars muayyan miqdordagi o'quvchilar tarkibi bilan qat'iy tartibda uyushtiriladigan va aniq maqsadga yo'naltirilgan didaktik tadbir.

Yangilanayotgan pedagogik tafakkur talablariga ko'ra zamonaviy dars quyidagi xususiyatlarga ega bo'lishi lozim:

- ta'limning tarbiyaviy maqsadlarga bo'yundirilganligi;
 - o'quvchilarni barkamol shaxs sifatida shakllantirishga yo'naltirilganligi;
 - ilmiyiligi va izchilligi;
 - tarbiyalanuvchilarning faolligi va mustaqilligini ta'minlashga qaratilganligi;
 - insonparvarligi va demokratiya yo'nalishiga egaligi;
 - tizimiligi;
 - bilimlarning ongli ravishda o'zlashtirishga qaratilganligi;
 - amaliy ahamiyatga egaligi.
- Zamonaviy ta'lim tajribasida dars vaqti 45, 40, 35 va 30 daqiqani tashkil etishi mumkin.

Darsga qo'yiladigan pedagogik tafakkur talablaridan kelib chiqib, psixologiya, fiziologiya, psixolingvistika tavsiyalariga asoslanib quyidagi **umumiy talablar** qo'yiladi:

1. Ta'limiy talab. Har bir dars o'quvchiga ona tili predmeti yuzasidan (boshlang'ich sinfda savod o'rgatish darslari, o'qish darslari, ona tili darslari ona tili predmeti atamasi ostiga birlashtirilgan) dastur talablariga muvofiq bilim berishi lozim.

2. Tarbiyaviy talab. Har bir dars mavzusi, darslikdagi o'quv material va o'qituvchi tomonidan mavzuni mustahkamlashga xizmat qiladigan qo'shimcha o'quv materiallari mazmunidan kelib chiqib o'quvchilarga ma'naviy-axloqiy tarbiyalar singdiriladi.

3. Didaktik talablar. Dars o'qituvchi va o'quvchilarning ijodiy faoliyat shakli bo'lib, u keng ko'lami va serqirra pedagogik hodisa bo'lganligi uchun ham unga quyidagi didaktik talablar qo'yiladi: 1)

darsning maqsadi va vazifalarini aniq belgilash; 2) darsning turini va shaklini belgilash; 3) darsning vositalarini aniqlash; 4) darsda foydalaniladigan jihozlar, texnik vositalarni tanlash; 5) o'quvchilarning mavzuni tushunib olishlarini ta'minlovchi o'quv materiallari ustida ishlash metod va usullarini tanlash; 6) o'quvchilarning bilimini mazotlar qilish va baholash shakllarini aniqlab olish.

4. Psixologik talablar. o'qituvchi o'z o'quvchilarining xarakter-xususiyatini qanchalik darajada yaxshi bilishi juda katta ta'limiy ahamiyatga ega. O'z o'quvchilarining psixologik xususiyatlarini yaxshi bilgan o'qituvchigina to'laqonli dars uyushtirishi mumkin.

5. Gigiyenik talablar. Bu o'quvchilar salomatligi haqida qayg'urish demakdir. Sinf jihozlarining o'quvchi bo'y-bastiga mos bo'lishi va qulayligi, yorug'likning o'ng tomondan tushishi, o'quv qurollarining massasi, sinfning tozaligi, jihozlarining o'qitiladigan fanlar mazmuniga mosligi, toza havo va boshqalar o'quv jarayonining samaradorligini ta'minlaydi.

Ona tili darslarining turlari va qurilishi. Dars turlari uning didaktik maqsadiga ko'ra belgilanadi, chunki: yangi materialni o'rganish darsi, bilimni mustahkamlash darsi, umumlashtiruvchi (takrorlash darsi, bilimlarning qanchalik o'zlashtirilganini hisobga olish (tekshiruv) darsi va boshq. Har bir dars turi muayyan qurilishi bilan boshqasidan farqlanadi. Darsning didaktik maqsadi, turi va qurilishi o'rtasida ma'lum bog'lanish mavjud. Muayyan bir darsning didaktik maqsadi o'rganiladigan mavzuga va bu darsning darslar tizimida tutgan o'rniga qarab belgilanadi. O'qituvchi dasturda mavzuga ajratilgan soatlar sonini va o'rganiladigan materialning xususiyatlarini hisobga olgan holda, dars turini tanlab, qurilishini belgilaydi.

Dars qurilishida qat'iy andaza bo'lishi mumkin emas. Biroq darsda uy vazifasini tekshirish, takrorlash, yangi materialni tushuntirish, mustahkamlash, uyg'a vazifa berish bosqichlariga rioya qilish tajribada o'zini oqlayapti. Shunga qaramay, bularga ijodiy yondashish, darsning maqsadi va foydalaniladigan metodik usullariga asoslangan holda, darsni qaysi bosqich (yangi materialni tushuntirish, mustaqil ishlashni bajaritish yoki uy vazifasini tekshirish) dan boshlashni, o'qituvchining o'zi hal qilib, bosqichlar orasidagi ichki bog'lanish, har bir bosqichdagi ishlarning mazmunini aniq belgilab olish katta

ahamiyatga ega ekanini unutmashligi kerak. Darsning barcha bosqichlarini bir jarayonga birlashtirish o'qituvchidan yuksak mahorat talab etadi.

1 - sinfdan boshlab o'quvchilar modul usulida mustaqil ishlashga o'rgatib borilsa, keyingi sinflarda ham shu kabi darslarni tashkili etish osonlashadi, chunki o'quvchilarda bu haqda ko'nikmalar hosil bo'la boradi. O'qituvchi dars davomida dam olish daqiqalarini ham uyushtirishi kerak.

Quyida yangi pedagogik texnologiya usullaridan biri – modul asosidagi 1 soatlik ona tili darsi namunasi keltirildi:

Darsning mavzusi. Shaxs va narsani bildirgan so'zlar

Darsning maqsadi. O'quvchilarga shaxs va narsa bildirgan so'zlar haqida bilim berish, o'z fikrlarini aniq, to'g'ri, ifodali bayon etishga o'rgatish, savodli va husnixat asosida yozish ko'nikmalarini shakllantirish.

Dars turi. Yangi bilim beruvchi dars

Dars jilhozi. Kartochkalar, test topshiriqlari, rangli rasmlar.

Modulning didaktik maqsadi. O'quvchilarning kichik guruhlarda hamkorlikda mustaqil ishlash, so'zlarni ma'nosiga ko'ra farqlash va guruhlash ko'nikmalarini shakllantirish, shaxs va narsani bildirgan so'zlarning to'g'ri talaffuzi va imlosini o'zlashtirishlarini ta'minlash.

O'quv faoliyati elementi (O'FE)	O'quvchilar o'zlashtirishi lozim bo'lgan o'quv materialiga oid topshiriqlar	Topshiriqlarni bajarishlari uchun ko'rsatmalar	Baho
1-O'FE	Maqsad. O'quvchilarning so'z ma'nolari haqidagi tushunchalarini aniqlash, yangi mavzuni o'rganishga qiziqish uyg'otish Metod. Mustaqil ish. Topshiriqlar: 1. Uyda tuzib kelgan matnimgizni o'qing. So'roqlar o'rninga qanday ma'nodagi so'zlarni qo'ydingiz? 2. Osmondagi sayyoralar nomini yozing. Namuna: <i>Oy...</i> 3. Quyidagi so'zlarni jadvalga guruhlab joylang: <i>Kitob, dehqon, o'qituvchi, chumoli, o'rnatadi, tindi, yong'ir, ishladi, o'qidi.</i> Kim? Nima? Nima qildi? 4. Yuqoridagi so'zlar ishtirokida gaplar tuzing. 90-mashqni o'qing. Topshiriqlarning javobini aniq qilib ayting.	Mashqni o'qing. Oldin bajarish yo'lini bilib oling. Savol-topshiriqlarni kichik guruhlariga bo'linib bajarang.	
2-O'FE	Maqsad. O'quvchilarni matn asosida shaxs bildirgan so'zlarni so'roqlar yordamida aniqlashga va ma'nosini izohlashga, narsa bildirgan so'zlarni guruhlashga o'rgatish, lug'atini shaxs bildirgan so'zlar bilan bo'yitish. Metod. Yarim izlanishli muammoli metod. Topshiriqlar: 1. She'mi ifodali o'qing. Uning nima haqida ekanini ayting. She'ridan qanday xulosaga keldingiz? 2. She'r matnida qo'llangan kishilarning ismini daftaringizga yozing. 3. Shu so'zlarga qanday so'roq beriladi? O'ylang, ular nimani bildiriyapti? 4. <i>"Ulug"</i> so'zini qaysi so'zlar bilan almashtirish mumkin? 5. <i>"Sig'ingon"</i>, <i>"qo'msab"</i> so'zlarning ma'nosini izohlashga harakat qiling.	92-mashq matnini ifodali o'qing va uni qayta hikoyalashtirishga tayyorlang. Shaxs bildirgan so'zlarni imlo xatolarisiz yozishga tayyorlang.	

3-O'FE	Maqсад. Narsani bildirgan so'zlar haqida bilim hosil qilish. Metod. Muammoli yarim izlanishi metod. Topshiriqlar: 1. 92-mashq shartini o'qing, nimalar qilishingizni tushuntirib bering. 2. 92-mashqdan ajratib ko'rsatilgan so'zlarni quyidagi jadvalga joylang. Qush Gul Sabzavot 3. Qush nomlariga so'roq bering. O'ylang, ular nimani bildiriyapti? Yana qaysi qushlar nomini bilasiz? Ularning ko'rinishini tasvirlab berishga harakat qiling. 4. Gul nomlariga so'roq bering. O'ylang, ular nimani bildiriyapti? Yana qaysi gullar nomini bilasiz? Ularning rangini, hidini, shaklini tasvirlab berishga harakat qiling. 5. Sabzavot nomlariga so'roq bering. Ularning foydasi haqida nimalarni bilasiz?	92-mashqdagi so'zlarni ichingizda o'qing.	
4-O'FE	Maqсад. O'quvchilarni o'rganish asosida bilimlarini umumlashtirish va xulosalashga o'rgatish. Metod. Subbat Savollar: 1. Siz yozgan va o'qigan so'zlar qanday so'roqlarga javob bo'ladi? 2. Kim? so'rog'iga javob bo'lgan so'zlar nimani bildiradi? 3. Nima? so'rog'iga javob bo'lgan so'zlar nimani bildiradi? 4. So'zlar nimalarga nom bo'lar ekan?	To'rtburchak ichida berilgan xulosalarni o'qing. Savollarni diqqat bilan tinglang. Savollarga qisqa va aniq javob bering.	
5-O'FE	Maqсад. O'quvchilarning shaxs va narsani bildirgan so'zlar bo'yicha olgan bilimlarini mustahkamlash. Metod. Subbat va mustaqil ish metodi. Topshiriqlar: 1. 92-mashq shartini tushuntirib bering. 2. She'rni irodali o'qing. 3. Ajratib ko'rsatilgan so'zlarga so'roq bering. Ular nimani bildiriyapti? 4. "Miti", "oshiyon" so'zlariga ma'nodosh so'z toping. 5. Ta'limiy o'yin: A. Qushlar va gullarni ikki guruhga ajrating; B. Qush rasmini qo'lingizga olib, uning nomini ayting; C. Gul rasmini qo'lingizga olib, uning nomini ayting. 6. Test topshiriqlarini bajarish: 1. Shaxs nomi bildirgan so'zni belgilang. A. Mirzo Bobur B. Qushcha 2. Narsani bildirgan so'zni belgilang. A. Qalam B. Amir Temur	92-mashq shartini ichingizda o'qing. She'rni irodali qilib o'qishga tayyolaning. Kim ko'p qush va gul nomini bilishini hisobga olib boring va uni qanday rag'batlantirish kerak deb o'ylaysiz?	

Umumlashtiruvchi dars maxsus dars turi hisoblanadi. Bu darsda biror mavzu yoki bo'limni o'rganish jarayonida olingan bilimlar

umumlashtiriladi. Bu dars ilgari darslarda o'rganilgan ayrim nazariy materiallarni takrorlab bayon qilish darsiga aylanmasligi uchun o'rganilganlarni o'zaro taqqoslashni talab qiladigan va bilimlarni amalda qo'llash konikmasini aniqlashga doir ish turlaridan foydalaniladi.

Umumlashtiruvchi darslar qurilishiga ko'ra xilma-xil bo'lib, taqibalarining natijasiga ko'ra quyidagi varianti ma'qullangan:

1. O'rganilgan grammatik tushunchaning mavjud belgilari haqidagi bilimlarni tatbiq qilishga qaratilgan mashqlarni ishlash.

2. Bilimlarni umumlashtirish va amalda qo'llay olish ko'nikmasini mazorat qilish.

3. Mustaqil ijodiy ishlar.

Umumlashtiruvchi dars namunas:

Mavzu. So'z turkumlari yuzasidan umumlashtiruvchi dars.

Darsning maqsadi: Ot, sifat, son, kishilik olmoshi va fe'lining koniysiyatlari haqidagi bilimlardan amaliy foydalana olish ko'nikmasini o'stirish.

Darsning borishi:

1. **Lug'at ishi.**

1- **topshiriq.** Quyidagi tushunchalarni bir so'z bilan yozing:

1. Eng aziz inson (ona)

2. Jamoa bo'lib muzeyga borish (ekskursiya)

3. Katta shaharlarda yer osti qasri (metro)

4. Bilim manbai (kitob)

2- **topshiriq.** Quyidagi so'zlarni yozing: non, suv, uy, ...

Shu so'zlarni oldingi so'zlaringiz bilan taqqoslang. Ulardan qaysi biri oldin paydo bo'lgan? Nima uchun shunday deb hisoblaysiz?

3- **topshiriq.** So'zlar qanday paydo bo'ladi?

— Odamlar yangi narsa ixtiro qilsa, unga nom qo'yadilar. Shu tariqa tilda yangi nom hosil bo'ladi.

4- **topshiriq.** Har bir narsaning nomi bo'lmasa, odamlar bir-biri bilan qanday aloqa qilishlarini o'ylang va javob bering.

— Agar narsalarning nomi bo'lmasa, odamlarning bir-biriga biron narsani tushuntirib berishlari juda qiyin bo'lardi. Bunda o'sha narsaning o'zini yoki rasmini ko'rsatish lozim bo'lardi. Narsalarning nomini bildirgan so'zlar odamlarning mulqotiga kirishishga juda katta yordam beradi.

5- topshiriq. Soʻzlar faqat shaxs va narsalarning nomini bildiradimi?

– Yoʻq. Ular narsalarning belgisini, harakatini va son-sanogʻini ham bildiradi.

6- topshiriq. Tilimizdagi barcha soʻzlar nimasiga koʻra guruhlanadi?

– Soʻz maʼnosiga va soʻrogʻiga koʻra guruhlanadi, turkumlarga ajratiladi.

4- topshiriq. Soʻzlarni maʼnosi va soʻrogʻiga koʻra guruhlarga ajratib yozing.

Soʻzlar....

Soʻz turkumi	Nimani bildiradi?	Qanday soʻrogʻga javob boʻladi?	Qanday oʻzgaradi?
Ot			
Sifat			
Son			
Kishi			
Kishi			
Feʼl			

II. Mustaqil ijodiy ish. “Bahorgi yumushlar” mavzusida insho yozing.

Topshiriq. Yozgan inshongizda qanday soʻz turkumlaridan koʻproq foydalandingiz?

Uyga vazifa: Oʻtilganlarni takrorlash va darslikdagi mashqlardan bajarish.

Umumlashtiruvchi darslar beriladigan topshiriq turlari va ularning mazmuniga qarab belgilanadi. Umumlashtiruvchi darslar amaliy xarakterda boʻlishini nazarda tutib, unda diktant, bayon, insho va maxsus grammatik mashqlardan foydalaniladi.

Ona tili darslariga qoʻyiladigan maxsus talablar

Darsga qoʻyilgan umumdidaktik va pedagogik adabiyotlarda berilgan tavsiyalar asosida ona tili darslariga quyidagicha talablar qoʻyiladi:

I. Yangi bilim berish, ularni nutq amaliyotiga tatbiq etish va oʻquvchilarni tarbiyalash bir butun jarayondir. Darsda oʻquvchilarning oʻquv faoliyatini tashkil etishga, foydalaniladigan til materialining gʻoyaviy-siyosiy, estetik va badiiy qimmatli boʻlishiga,

tilni oʻrganish jarayonida bolalarda dunyogʻarash elementlarini shakllantirishga ahamiyat berish zarur. Ijodiy izlanish muhiti yaratilgan darslardagina zarur axloqiy sifatlar tarbiyalanadi.

Ona tili darslarida oʻzbek tiliga muhabbat va soʻzga ehtiyoqlik bilan munosabtni tarbiyalashga alohida eʼtibor beriladi. Buning uchun matn puxta tanlanadi. Tilni oʻrganish jarayonida leksik-uslubiy ishlar katta oʻrin beriladi. Darsda sheʼr, soddalashtirilgan matnlar bilan birga, yuksak saviyada yozilgan badiiy va ilmiy-omnabop matnlardan ham foydalaniladi.

Ona tili oʻqitish jarayoni oʻquvchilarda ilmiy dunyogʻarash asoslarini shakllantirishga qaratiladi. Ona tili darslari har bir kishi uchun zarur boʻlgan sarfom-sarishalik, mustaqillik, tashabbus–korlik shakllarini ham tarbiyalaydi.

II. Darsning aniqligi va ichki mantiqiyli, uning maqsadga yoʻnaltirilganligi juda muhim. Yangi material oʻrgatiladigan darsning mazmuni va mantiqi oʻrganiladigan til hodisasi hamda uning ilmiylik mohiyatining bir-biriga taʼsir qilishiga maʼlum darajada sabab boʻladi. Oʻqituvchi bu oʻzaro bogʻlanishni bilishi va uni oʻquvchilar bilan birga topshiriqlarni bajarish davomida asta ocha borishi muhimdir.

Agar dars grammatik bilimlarni mustahkamlash, ortografik koʻnikmalarni shakllantirish maqsadini oʻz oldiga qoʻysa, darsning mantiqiy shartlari asta murakkablashtirib borilgan mashqlar tizimi aks ettiradi. Bolalar biror imlo qoidasini yaxshilab bilib, oʻrganib olishlari uchun bir-ikki mashq jamoaviy ravishda bajariladi. Oʻquvchilar mustaqilligi oshgach, mashqni mustaqil ishlaydilar. Darsda bajarilgan mashqlar oʻrtasidagi bogʻlanishni shakllantiradigan koʻnikmaning xususiyati ham sabab boʻladi. Oʻquv materialining mavzuga va darsning maqsadiga mos boʻlishi uning maqsadga yoʻnaltirilishini taʼminlaydi. Darsda foydalaniladigan barcha oʻquv materiallari (shu jumladan, til dalillarini kuzatish, imlo va nutqqa oid mashqlarni bajarish uchun tanlanadigan materiallar ham) darsning maqsadiga juda mos boʻlishi zarur.

III. Ona tili darsi, avvalo, oʻquvchilar nutq va tafakkurini oʻrnatish darsidir. Ona tili darslari ijtimoiy-foydali boʻlishi uchun oʻquvchilarda oʻz fikrini grammatik toʻgʻri, uslubiy aniq, izchil ifodalash va boshqalar fikrini bera olish koʻnikmasini shakllantirishga

qaratilishi lozim. Ona tili darslarida nutq o'qitirish ko'rsatmasi grammatik materialni o'rgatishda o'quvchilarning tilimizdagi har bir so'z turkumi yoki so'z qismining rolini bilib olishlariga erishtirilgan metodik usullarni qo'llashni talab etadi, ya'ni grammatik nazariya grammatik to'g'ri va aniq nutq malakalarini shakllantirishga, anglab, tushunib yozish malakalarini o'qitishga amalda tatbiq etish uchun o'rgatiladi. Darsda bolalar nutqini o'qitirish darsining mazmunida va vazifalar turida o'z aksini topadi.

Grammatik, so'z yasashiga oid, imloviy materiallarni o'rganishni nutq o'qitirish bilan bog'lash o'quvchilar aqliy faoliyatini boshqarish hisoblanadi. Bolalar nutqini o'qitirish jarayoni ularning tafakkurini o'qitirish bilan bog'liq.

Ona tili darsi o'quvchilar tafakkurini o'qitirish ustida ishlash maqsadiga yo'naltirilganligiga qarab baholanadi. Bunda muayyan grammatik va imloviy materialni o'rganish jarayonida shu materialni yaxshiroq o'zlashtirishni ta'minlaydigan, aqliy faoliyatni talab qiladigan mashqlarni o'tkazish tushuniadi. Masalan, "Asosdosh so'zlar" tushunchasini shakllantirish uchun so'zlarning leksik ma'nosi va morfemik tarkibini taqqoslashni (ularning ma'nolarida umumiylikning va ular bir xil asosning mavjudligini) bilish lozim. O'quvchilar tafakkurini o'qitirish uchun o'qituvchi darsga tayyorlanganda, vazifa turlarini tanlaydi, darsning materialini va uni o'zlashtirishda o'quvchilar bajaradigan aqliy faoliyat mashqlarini ham belgilab oladi.

O'quvchilarga beriladigan nazariy bilim tildan ongli foydalanish imkonini beradi. Nazariyaga ahamiyat berish, elementar tarzda bo'lsa ham, o'quvchilarning tili hodisalari o'rtasidagi bog'lanishni bilib olishiga e'tibor berish demakdir. Boshlang'ich sinf o'quvchilari bunday bog'lanishni bilsalar, *nima uchun shunday?* so'rog'iga javob topa oladilar. Masalan, "Nima uchun *dafjar* so'zi kelishik va egalik qo'shimchalari bilan turlanadi, o'qitdik so'zi esa shaxs-son qo'shimchalari bilan turlanadi?"

Ona tili darslarining foydali bo'lishiga darsda og'zaki so'rov-nomalarni va yozma ishlarni maqsadga muvofiq o'tkazish, o'quvchilarning o'quv ishlarini tekshirib, nazorat qilib borish, o'z vaqtida xatolarning oldini olish va to'g'rilash, texnika vositalaridan foydalanish kabi omillar katta ta'sir ko'rsatadi.

Boshlang'ich sinf ona tili darslarida qo'llaniladigan metod va ta'limiy vositalar

Ona tilini o'qitishda o'qituvchi bilan o'quvchining birgalikdagi faoliyatini tashkil etish shakllari, metodlari va usullari ta'lim tizimining takomillashuvi bilan bog'liq holda rivojlanib, yangilanib bormoqda.

XIX-XX asrlarning oxirgi yillariga qadar ona tili o'qitishda tushuntirish - bayon metodi, subbat metodi, analiz-sintez metodi, mustaqil ish metodi, induktiv va deduktiv metodlar ko'proq qo'llanilib keldi. Jahon didaktiklari keyingi yillarda ta'lim metodlari va ularning tasnifiga oid anchagina salmoqli ilmiy izlanishlar olib bordilar. Ular o'qitish metodlarini turlicha tasnif qilmogdalar.

Bir guruh olimlar (S.I.Petrovskiy, E.Y.Golant) ta'lim metodlarini bilim olish manbaiga qarab, og'zaki, ko'rsatmali va amaliy metodlarga bo'lsalar, ikkinchi guruhdagi olimlar (M.A.Danilov, B.P.Esipov) ma'lum tipdagi darslarda bajariladigan o'quv vazifasidan kelib chiqib bilimlarni egallash, ko'nikma va malakalarni shakllantirish, egallagan bilimlarni mustahkamlash, malaka va ko'nikmalarni tekshirish va baholash kabi metodlarga ajratmogdalar.

Y.K. Babanskiy esa ta'lim metodlarini uch katta guruhga ajratadi: 1. O'quvchilarning o'quv-biluv faoliyatini tashkil etish metodlari. 2. O'quvchilarning o'quv-biluv faoliyatini rag'batlantirish metodlari.

3. O'quvchilarning o'quv-biluv faoliyatini nazorat qilish metodlari. 4. To'rtinchi guruh olimlar (M.N.Skatkin, I.YA.Lerner) bilish faoliyatining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib ta'lim metodlarini: 1. Tushuntirish-namoyish etish metodi.

2. Quyta xotirlash metodi.

3. Muammoli bayon metodi.

4. Qisman izlanuvchanlik metodi.

5. Tadqiqot (izlanuvchanlik, ijodiylik) metodi kabilariga ajratadilar.

Ta'lim metodlarining I.YA. Lerner va M.N. Skatkin tomonidan taklif etilgan ushbu tasnif o'quvchilarning fikrlash faoliyatida tadqiqotchilik va muammoli vaziyat borligi bilan ajralib turadi. Mazkur tasnif tili o'qitishning tabiatiga ham ancha mos tushadi. Shu bois ona tili o'qitishda I.YA.Lerner va M.N.Skatkin tasnifiga kengroq

to'xtalamiz.

1. Tushuntirish-namoyish etish metodi. O'qituvchi tomonidan bilimlar tayyor holda beriladi. Ona tilining qonun-qoidalarini o'qituvchi tomonidan tushuntiriladi va uni mustahkamlash maqsadida misollar keltiriladi. O'quvchilar bayon qilayotgan bilimlarni tinglaydilar va xotirada saqlashga harakat qiladilar.

2. Muammoli bayon qilish metodi. O'qituvchi o'quvchilar oldiga ma'lum bir muammo qo'yadi va ularning mustaqil aqliy faoliyat ko'rsatishlarini ta'minlash orqali bu muammoni hal qilishga kirishadi. Ta'limning bu metodi o'quvchilar tomonidan o'quv materialining o'qituvchi rahbarligida mustaqil tahlil etilishi, kuza-tilishi, guruhlanishi, umumlashtirilishi bilan ajralib turadi.

3. Qayta xotiralar metodi. Bu metodning o'ziga xos xususiyati shundaki, o'quvchi o'quv topshirig'ini egallagan bilimlariga asoslangan holda yoki berilgan namunaga qarab bajaradi. O'quvchi muayyan andoza asosida harakat qiladi.

4. Qisman izlanuvchanlik metodi. Ta'limning bu metodi shu bilan ajralib turadiki, o'qituvchi dars jarayonida ma'lum o'quv muammosini qo'yadi, ammo uni mustaqil hal qilish yo'llarini ko'rsatmaydi. Har bir o'quvchi muammoni mustaqil hal qilish uchun o'zicha izlanadi. Ammo qiyinchilik tug'ilganda unga yordam ko'rsatiladi. O'quvchi bu yordamni o'qituvchining tushuntirishidan, o'quvchilarning o'zaro suhbatidan yoki darslikdan olishlari mumkin. Topshiriqni bajarish jarayonida olinadigan yordam metodni qisman ijodiy qilib qo'yadi.

5. Tadqiqot metodi. Bu metod o'quvchidan to'la ijodiylikni talab etadi. Yangi bilimni egallash maqsadida o'quvchi matnini mustaqil ravishda tahlil qiladi va o'zi shunday matnlar yaratadi. O'qituvchi tomonidan beriladigan ijodiy amaliy topshiriqlar ham hech qanday yordamsiz yoki namunaga asoslanmagan holda bajariladi.

Mazkur tasnifning ustunligi shundaki, o'quvchilarning bilish faoliyatini bosqichma-bosqich faollashtirish nazarda tutilgan holda unda o'quvchilarning qobiliyatlarini rivojlantirishga va o'quv faoliyatini tarkibida tadqiqotchilik unsurlari bo'lishi zarurligiga e'tibor berilgan.

Yuqorida berilgan metod tasnifi ta'limning umumiy qonun-nyatlaridan kelib chiqqan. Ularni boshlang'ich ta'limda o'qish darslarida badiiy matn ustida ishlashga va ona tilini o'qitishga tatbiq etish

mumkin.

Xususiy metodlar, shu jumladan, ona tili o'qitish metodikasi ham o'qitishning barcha masalalari qatori ta'lim metodlarini tanlashda umumiydaktik sistemaga asoslangan-da, ammo uning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadigan metodlari ham mavjud.

Ona tili o'qitish metodikasida ta'lim metodlari kam o'rganilgan. Metodist H. Rustamov bilimlarni olish manbaidan kelib chiqib, ona tili o'qitish metodlarini quyidagicha tasniflaydi:

- 1) o'qituvchining bayoni;
- 2) suhbat;
- 3) til hodisalarini kuzatish va analiz metodi;
- 4) grammatik tahlil;
- 5) darslik ustida ishlash;
- 6) ko'rgazmali qurollardan foydalanish;
- 7) sayohat.

Bu metodlar, birinchidan, qayta xotirlashga asoslangan metodlar bo'lib, ular o'quvchilarda ijodiy qobiliyatlarini o'stirishga to'la muvofiq kelmaydi. Bu metodlarda, asosan, o'qituvchi faoliyati nazarda tutilgan; ta'lim jarayonining sub'ekti sanalgan o'quvchi e'tibordan chetda qolgan. Mazkur tasnifda o'quvchilarda izlanuvchanlikni shakllantirishga xizmat qiladigan muammoli bayon, qisman izlanuvchanlik, tadqiqot (izlanuvchanlik) metodlari tamoman o'z ifodasini topmagan.

Shuningdek, M. Yusupov, Q. Abdullayeva, K. Qosimova, R. Safarova kabi metodistlar boshlang'ich ta'lim ona tili darslarida qo'llaniladigan metodlar va ularning tasnifi bo'yicha bir qancha fikr-mulohazalar bildirishgan.

Ma'lumki, dars ikki yoqlama jarayon bo'lib, unda o'qituvchi faoliyati, balki o'quvchi faoliyati ham asos bo'lib xizmat qilmoqchi bo'ladi. Ona tili darslarida qo'llaniladigan o'qitish metodlari nafaqat bilimlarni bayon qilish yoki uni mustahkamlashga xizmat qilishi, balki o'quvchilarning mustaqil bilim olishini ham hisobga olishi, ta'lim jarayoniga izlanuvchanlik va tadqiqotchilik unsurlarini qo'llash orqali ularni ijodiy faoliyatga tayyorlashi lozim. Ana shu nuqtai nazardan qaraladigan bo'lsa, ta'lim metodlarini ikki katta guruhga ajratish mumkin:

1. O'qituvchi faoliyati bilan bog'liq metodlar.

2. O'quvchi faoliyati bilan bog'liq metodlar.

O'quvchi faoliyati bilan bog'liq metodlarni:

1. Bilimlarni tayyor holda bayon etish metodlari.

2. Bilimlarni muammoli yo'l bilan bayon qilish metodlari.

O'quvchi faoliyati bilan bog'liq metodlar o'z navbatida qayta xotirlash, qisman izlanuvchanlik va izlanishga asoslangan metodlarga bo'linadi.

Bilimlarni tayyor holda **bayon qilish metodi** ona tili darslarida eng ko'p qo'llanib kelinayotgan metodlardan sanaladi. Bayon yordamida murakkabroq, ayniqsa, o'quvchilarga oldindan ma'lum bo'lmagan ma'lumotlar izohlanadi. Ko'pincha til hodisalarining mohiyatini tushuntirish, o'quvchilar bilimidagi bo'sh tomonlarni to'ldirish, qo'shimcha ma'lumot berish, savollarga javob qaytarish masadida bu metodga murojaat qilinadi. Bu metod ham ijobiy, ham salbiy tomonlariga ega. Uning ijobiy tomonlaridan biri vaqtni tejash imkoniyatini beradi. Bu o'z navbatida bilim, malaka va ko'nikmalarni mustahkamlash va takrorlashga ajratilgan vaqt miqdorini ko'paytiradi. Bilimlarni tayyor holda bayon qilishning salbiy oqibatlaridan biri esa bu jarayonda o'quvchining fikrlash faoliyati ma'lum darajada chegaralanishidir. Ko'p hollarda o'quvchi ta'lim jarayonining faqat tinglovchisiga aylanib qolishi mumkin. Bu metoddan foydalanish uchun quyidagilarga amal qilishni masadga muvofiq deb bilamiz:

1. O'quvchining nutq madaniyatiga e'tiborini kuchaytirish. O'quvchining nutqi mantiqiy talablarga javob berishi shart. Sodda, mazmunli, ifodali, izchil nutq o'quvchilarda bilimga nisbatan kuchli qiziqish uyg'otadi.

2. O'quv materialini qat'iy bir reja asosida bayon qilish (qat'iy reja asosida bayon qilingan fikrlarni o'zlashtirish o'quvchi uchun ancha qulay).

3. Bilimlarni tayyor holda bayon qilish: ishonitirish va asoslashni talab etadi. Ishonitirish va asoslash o'rganilayotgan materialga qiziqish uyg'otadi.

Yuqorida sanalganlardan tashqari, til hodisalarini shartlash masadida keltiriladigan misollarning ilmiy, badiiy va tarbiyaviy yo'naltirishda bo'lishini ta'minlash, o'quvchi bayoni bilan namoyish etiladigan vositalarni bir-biriga muvofiqdastirish o'quvchining faollik darajasini oshiradi.

Bilimlarni tayyor holda bayon qilishda o'quvchilar diqqatini o'rganilayotgan til hodisasining asosiy tomonlariga jalb qilish, o'rganilgan, o'rganilayotgan va keyinchalik o'rganiladigan til hodisalarini o'rtasida mustahkam bog'lanishlarni vujudga keltirish ular faoliyatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Bayon qilish metodi ona tili darslarida qo'llangan asosiy metodlardan biri bo'lgan. Bunda o'quvchi bayon qilishdan oldin o'quvchilarning o'rganilayotgan mavzu yuzasidan bilimlarini aniqlab olgan. Bu o'quvchilarni o'quvchi bayonini kuzatib, tinglab borishga, faol bo'lishga undagan. Bunda o'quvchi zimmasiga o'rganilayotgan grammatik mavzuning muhim o'rinlarini aniqlash, misollar tahlili bilan izchil bayon qilib berish vazifasi yuklangan. Boshlang'ich sinflarda bayon qilish metodi o'quvchilarning yoshi va eslab qolish holatidan kelib chiqqan holda 3-5 daqiqaga mo'ljallangan. Bayon qilish metodini qo'llash holatlari hozir ham uchraydi.

Subhat metodi boshlang'ich sinflarda ona tilini o'qitishda keng qo'llaniladigan va shu bosqich o'quvchilari tabiatiga mos metod sanaladi. Subhat metodi *savol-javob metodi* deb ham yuritilgan. Subhat metodi o'quvchidan mavzuning xususiyatini o'zida aks ettirgan o'quv materialini topishni, grammatik mavzuning muhim belgilarini aniqlash, ularning o'xshash va farqli jihatlari ajratish, o'xshash va farqli jihatlarga qarab guruhlash, umumlashtirishga, xulosa chiqarishga yo'naltirilgan savollar tuzishni, ularni o'quvchilarga izchil berib borishni talab etadi.

Boshlang'ich sinflarda subhat metodining **muammoli o'qitish metodi** sifatida qo'llanilishi ta'limda o'quvchilarni faollashtirishga katta ta'sir ko'rsatadi. **Muammoli o'qitish metodiga** amerikalik pedagog va psixolog Dj. D'yun 1894-yilda asos solgan. Bu metodning masqadi ilmiy tushunchalarni o'zlashtirishga yordam berishgina emas, balki o'quvchilarning bilish qobiliyatini ham rivojlantirish, ijodiy qobiliyatlarini o'stirish hamdir. Bunda subhat davomida o'quvchining topshirig'i bilan o'quvchining oldiga biror muammo qo'yiladi va darsda muammoli vaziyat yaratiladi. Bu muammoni o'quvchi oldin egallagan bilimlari asosida hal etadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarning hayotiy tajribalari kamligi sababi o'quvchi muammoni hal qilishga yordamlashuvchi savollar beradi. Muammoni o'quvchi hal qila olmasa, uni o'quvchining hal qilishiga to'g'ri

keladi. Shuning uchun boshlang'ich sinfda muammoli o'qitish metodi *yarin izlanishi metod* deb ham yuritiladi.

Ona tili darslarida bilimlarni muammoli yo'l bilan bayon qilish metodi. Ma'lumki, izlanishga asoslangan har qanday faoliyat sermahsul faoliyatdir. O'quvchi til hodisalarini tayyor holda o'zlashtirmay, o'zi izlansa, aktiv ijodiy faoliyat ko'rsatsa, o'zlashtirish jarayoni ancha samarali bo'ladi. Muammoli ta'lim ana shunday izlanish va ijodiy faoliyat ko'rsatish uchun yaxshi imkoniyat yaratadi. Bu metod shaxs va uning ijtimoiy faolligini har tomonlama rivojlantirish vositasi sifatida xizmat qiladi.

"Muammoli ta'lim" tushunchasi pedagogik adabiyotlarda garchand keyingi yillarda paydo bo'lgan bo'lsa-da, ammo bu izlanuvchanlikka asoslangan g'oya ming yildan ortiqroq tarixga ega. Sharq mutafakkirlari bilish izlanish mahsuli ekanligini alohida qayd qilgan edilar. O'rta asrning buyuk donishmandi Abu Ali Ibn Sino (980-1037) o'zining "Donishnoma" asarida qiyinchiliklarni yengish orqali bilimlarni egallashning aifalligini ko'rsatgan edi.

Umar Hayom (1042-1112) "Matematik traktatlar"da bilish uchun fikrlash zarurligiga, qiyinchiliklarni bartaraf etish uchun o'ylash kerakligiga da'vat etadi. Al-Tusiy (1201-1274) esa bilimlarni puxta egallash uchun mustaqil izlanishning zarurligini alohida qayd qiladi. Bu g'oya keyinchalik evrestik ta'lim nazariyasining yuzaga kelishiga asos bo'ldi. XIX asrning 70-yillarida Rossiyaalik bir guruh metodist olimlar (TS.P.Baltalon, M.A.Ribnikova) evrestik ta'lim metodi orqali o'quvchilarni mustaqil izlanish yo'li bilan ularni faollashtirishga erishish mumkinligini asoslab berdilar.

O'quvchilarni izlanishga undash suhbat asosida amalga oshiriladi. Har qanday izlanishga asoslangan suhbat jarayonida muammoli vaziyat yaratish ehtiyoji bor.

Bilimlarni muammoli yo'l bilan bayon qilish o'quvchilarning ijodiy imkoniyatlarini kengaytirishga, noma'lumni izlab topish jarayonida o'zligini namoyon etishga imkon beradi. Muammoli ta'limda o'quvchilarning faoliyati shunday tashkil etiladiki, ular o'rganilayotgan bilimlarga ehtiyoj tug'diriladi. Bu metod o'rganilishi ko'zda tutilgan til hodisasini o'quvchidan pinhon saqlaydi; unda bilishga ehtiyoj, zaruriyat tug'iladi. Muammoli ta'lim o'quvchilarning mustaqil ijodiy fikrlashini o'stirishga qaratilgan. Bunday ta'lim esa

rivojlantiruvchi ta'limdir.

Muammoli o'qitish muammo yaratish (muammoni vujudga keltirish) bilan boshlanadi. Ona tili ta'limi jarayonida muammoli vaziyat quyidagi hollarda yuzaga keladi:

-ona tilidan egallangan bilimlarni yangi sharoitda qo'llash ehtiyoji yuzaga kelganda;

-muammoli topshiriq bilan uni bajarish usuli o'rtasida nomutanosiblik vujudga kelganda.

Ona tili darslarida muammoli vaziyat yaratishning quyidagi usullaridan foydalanish mumkin:

1. Tilga oid dalillarni tahlil qilish asosida muammoli vaziyat yaratish. Til hodisalarini kuzatish tahlilining samarali shakli sanaladi. Bu usul yordamida muammoli vaziyat yaratish uchun o'quvchilardagi mavjud bilimlarga asoslanib, noma'lum muammoni aniqlashni ularning o'zlariga topshirish mumkin. Masalan, "Otlarning kelishliklar bilan qo'llanishi" mavzusini o'qishda quyidagi matn va savol-topshiriqlar asosida muammoli vaziyat yaratiladi:

Kitob insomning ma'naviy dunyosini bo'yitadi. Inson hayotida kitobning ahamiyati katta. Xalqimiz kitobni doim qadrlagan. Kitobga muqaddas buyum sifatida qaraganlar. Chunki kitobda ko'plab foydali narsalar bayon qilinadi. Biz ham kitobdan bilmaganlarimizni bilib olamiz.

-Matni ichingizda o'qing. Oting so'rog'i asosida matnda qatnashgan bir xil so'zni aniqlang.

-Shu so'zga o'zi bog'langan so'z orqali so'roq bering. Ularni birga o'qing. (Birinchil aniqlagan o'quvchi doskaga, qolgan o'quvchilar dastlarga yozib boradilar.) Doskada quyidagi birikmalar hosil bo'ladi:

kitob bo'yitadi	-
kitobning ahamiyati	-ning
kitobni qadrlaganlar	-ni
kitobga qaraganlar	-ga
kitobda bayon qilinadi	-da
kitobdan bilib olamiz	-dan

-*Kitob so'zi keyingi so'zga qaysi qo'shimcha yordamida bog'langan?*

O'quvchilar ularning to'g'risiga bog'lovchi vositalarni — kelishik qo'shimchalarni yozib boradilar.

-Bu qo'shimchalar qanday qo'shimchalar deb yuritiladi? (3-sinfda o'rgananglari asosida "Gapda so'zlarni bir-biriga bog'laydigan qo'shimchalar" deb aytadilar)

-Bu qo'shimchalar qaysi turkumdagi so'zga qo'shilgan? (ot)

-O'tga qo'shilgan bu qo'shimchalarni yana qanday nomlash mumkin?

Oxirgi savol muammoli vaziyatni yuzaga keltiradi.

2. Til hodisalarini qarama-qarshi qo'yish va taqqoslash asosida muammoli vaziyat yaratish. Taqqoslash, ayniqsa, til ta'limida muhim o'rin egallaydi. Bu usul orqali til hodisalaridagi o'xshash va farqli tomonlar aniqlanadi.

Mazkur usul bilan "Otlarning birlik va ko'plikda qo'llanishi" mavzusini o'rganishda muammoli vaziyat yaratilishi mumkin. O'quvchilarga bir turdagi predmetlar beriladi va ular bilan quyidagi savol-topshiriqlar asosida taqqoslash ishlari amalga oshiriladi:

-Shu predmetlardan bitta va ko'p predmetlar guruhini hosil qiling.

-Predmet to'plamlarini qiyoslang va farqlarini aniqlang. (Bitta qalam. Besh ta qalam.)

-Bitta va besh ta so'zlarisiz har bir to'pda predmetni ayting. (qalam va qalamlar)

-Siz "qalam" va "qalamlar" so'zlarini qanday otlar deb tushunasiz? degan muammoli savol o'rta tashlanadi.

3. Til hodisalarini umumlashtirish orqali muammoli vaziyat yaratish. Umumlashtirish aqliy faoliyatning eng murakkab usuli bo'lib, u ona tilini induktiv yo'l bilan o'qitishga asoslanadi. Induktiv yo'l esa til hodisalarini kuzatish, tahlil qilish, guruhlash kabilar asosida umumlashmalar hosil qilish demakdir. O'quvchi berilgan so'z, so'z birliklari, gap va matnlarni kuzatib tahlil qilgach, muammoni yechishga tayyor bo'ladi. Masalan, "Undalma" mavzusi o'rganilganda, o'quvchilar zimmasiga ega bilan undalmaning farqini aniqlash va undalmaga mustaqil ravishda ta'rif berish vazifasi yuklatiladi. Odatda, birinchi muammo hal qilingach, ikkinchi va uchinchi muammoni hal qilishga o'tiladi. Masalan, muammoli o'qitish metodini leksik-semantik va grammatik mashqlarni tashkil etishda ham qo'llash mumkin. Bu metoddan 1-sinfdan boshlab foydalanish mumkin. Bu metodni "Tovush va harf" mavzusini o'rganayotganda tovushning so'z ma'nosini farqlashdagi vazifasini tushuntirishda, "So'z ma'nosi",

"Nutq va gap" mavzularini o'rganishda ham qo'llash mumkin. Masalan, "So'z ma'nosi" mavzusini o'rganish uchun xattaxtaga turli ma'nodagi, ya'ni turli so'z turkumiga kiradigan so'zlar aralash holda yozib qo'yiladi. O'quvchilar bilan quyidagicha savol-javob tashkil qilinadi:

So'zlar: *kitob, qurdi, shifokor, sakkiz, qizil, qalam, o'qidi, yashil, hinkor, o'ma, o'qituvchi, sakkiz.*

So'zlarni o'qing.

- Birinchi so'z nimani bildiriyapti? Narsanimi, shaxsnimi?

- Bu so'zga qaysi so'roq beriladi?

- Ikkinchi so'z harakatni bildiriyaptimi yoki narsanimi?

- Bu so'zga qaysi so'roqni berasiz?

- Qaysi so'zlar miqdorni bildiriyapti?

- Bu so'zlarga qaysi so'roqni berasiz?

- Qaysi so'zlar rangni bildiriyapti?

- Bu so'zga qaysi so'roqni berasiz?

- So'zlar ichidan shaxsni (kasb egasini) bildirayotgan so'zlarni topib, bir ustun qilib yozing.

- Ikkinchi ustunga narsani bildirgan so'zlarni topib yozing.

- Uchinchi ustunga harakatni bildirgan so'zlarni topib yozing va hokazo.

O'quvchilar topshiriqni o'qituvchi yordamida bajarib bo'lgach, muammoli savol o'rta tashlanadi:

- *Yugoridagi so'zlar nimasiga ko'ra farqlanyapti?*

O'quvchilar "ma'nosiga ko'ra" degan fikrni ayta olmasalar, o'qituvchi bu muammoni hal qiladi:

- Bu so'zlar ma'nosiga ko'ra va so'roqlariga ko'ra farq qiladi. O'ylang, so'zlarni qaysi xususiyatlariga ko'ra guruhlar ajratamiz?

So'zlarni nechta guruhga ajratish mumkin?

Savol-javoblardan ko'rinib turibdiki, o'quvchilar bilan suhbat rivojlantirilib borilyapti va o'quvchilar suhbat davomida yangi-yangi ma'lumotlarni egallab bormoqdalar. 3-4-sinfarga o'tganda bunday suhbatlar oxirida o'quvchilarning o'zlari xulosa chiqaradilar. Bunday suhbatlarda o'quvchilarning yoshi, saviyasidan tashqari, vaqt ham hisobga olinadi. Suhbat uzoq davom etsa, o'quvchilar charchab qoladilar, o'zlashtirish darajasi ham susayadi.

Boshlang'ich sinf ona tili darslarida **mustaqil ish metodi** asosan

o'rganilgan mavzuni mustahkamlash qismida mashqlar ishlash jarayonida qo'llaniladi. O'quvchilar o'qituvchining topshirig'i bilan mustaqil ishlarni og'zaki yoki yozma shaklda bajaradilar. Topshiriq qiyin va ko'p vaqtni olmaydigan, o'quvchilar kuchi yetadigan qilib, muayyan vaqt ichida bajarishga mo'ljallangan bo'lishi kerak. Mustaqil ishlash uchun topshiriq I-sinfidan boshlab beriladi va u asta-sekin matakablashitirilib boriladi. I-sinfda "Yozgan so'zla-rangizni lug'atdan tekshiring", "Rasmga qarab sabzavot nomlarini alifbo tartibida yozing", "Rasmini kuzating. Unda tasvirlangan narsalarni aniqlang va ularning nomini yozing" kabi topshiriqlar beriladi. Masalan, 88-mashqda "O'lkamda bahor" mavzusida sujeti rasm berilgan. O'quvchilar rasmini kuzatib, narsa nomlarini yozadilar. Bunda bir o'quvchi 5 ta, ikkinchi o'quvchi 10 ta va hokazo so'z yozishi mumkin. Aslida rasmda 30 tadan ortiq narsa tasvirlangan: *tog', osmon, bulut, qor, terak, tol, o'rik, ko'ylak, shim, tufl, mayka, lenta, soch, bosh, qir, dala, o't, gul, qo'l, oyoq, quloq, ko'z, burun, yuz, og'iz, barmoq, bo'yin, qorin, yubka, jemper, daraxt* va hokazo. Bu o'quvchilarning e'tibor bilan kuzatishga – kuzatuvchanlikka o'rgatadi.

Analiz-sintez metodi savod o'rgatish darslariga rus-tuzem maktablari va tatar o'qituvchilarining faoliyati orqali kiritib kelgan. Ona tili ta'limi jarayoniga analiz-tahlil grammatik hodisaning muhim belgilarini aniqlash maqsadida, o'rganilgan grammatik tushunchaning yangi qirralarini ochish va mustahkamlash maqsadida tatbiq etiladi. Fonetik, leksik, morfologik va sintaktik tahlil shu metodning amalda namoyon bo'lishidir. Sintez qismlarga bo'lib o'rganilgan grammatik materialni yaxlitlashdir. Masalan, ot, sifat, fe'l, son kabi so'z turkumlari o'rganilayotganda ularga oid so'zlar berilib, ular ishtirokida gap tuzish, aralash berilgan so'zlardan gap tuzish, aralash berilgan gaplarni voqealar rivoji asosida tartiblashtirib matn tuzish, mazmunan tahlil qilingan rasm asosida hikoyacha tuzish kabi ishlarda sintez metodi namoyon bo'ladi. Analiz-sintez metodida ham o'quvchilarni faollashtirish o'qituvchining o'quvchilarga beradigan savol va topshiriqlariga, ishini tashkil etish shakllariga bog'liq bo'ladi.

Induksiya metodida o'quvchilar o'qituvchi tavsiya etgan til dallillarini kuzatadi, tahlil qiladi va shu asosda xulosa va ta'riflar keltirib chiqaradi.

Deduktiya metodida o'quvchi tayyor qoida – ta'rif bilan

tanishadi va uning mohiyatini til dallilari asosida ochadi.

Bu metodlarning samarasi o'qituvchining savol-topshiriqlari mazmuni grammatik hodisaning muhim tomonlariga yo'naltirilganligiga, izchilligiga, faoliyatni tashkil etish shakllariga, o'quv vositalari (darslik, turli xarakterdagi lug'atlar, rasm, jadvallar, texnik vositalar) ga bog'liq bo'ladi.

Hozirgi kunda o'quvchilarni mustaqil faoliyatga undovchi, ularning mantiqiy fikrlasini taqozo etuvchi pedagogik texnologiyalarni ta'lim jarayoniga tatbiq etish bo'yicha bir qancha muvaffaqiyatlarga erishildi.

Jahon standartlari asosida o'quvchilar bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantiradigan va baholaydigan "PIZZA", "PIRLS" nazorat usullari amalga kiritilmoqda.

Xulosa qilib aytganda, yuqoridagi barcha metodlarning muvaffaqiyati o'qituvchining ishlab chiqqan savol-topshiriqlari mazmuni va tizimiga bog'liq. Yo'l-yo'lakay duch kelgan savollar bilan kichik yoshdagi o'quvchining anglash faoliyatini ishga solish kutilgan natijani bermaydi.

Ona tili darslarida foydalaniladigan ta'limiy vositalar. Ona tili darsligi o'quvchilarning bilim olishlari uchun asosiy manba hamda ta'lim vositasidir. Boshlang'ich sinf ona tili darsliklari - o'quvchilar uchun bilim olishning asosiy manbayi. Ona tili darsliklari DTS asosida fanga oid bilim asoslarini ma'lum tartibda bayon etadi. Ona tili darsliklari DTS talablari va unga muvofiq tuzilgan dastur asosida yaratiladi. Mazkur darsliklar boshlang'ich sinf o'quvchilarida ona tilidan fonetik, morfemik va grammatik bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantiradi va takomillashtiradi, ularning ilmiy tafakkurining tarkib topishiga yordam beradi. Shuningdek, o'quvchilarni ma'naviy-jahoniy jihatdan tarbiyalashga xizmat qiladi.

Ona tili darsliklari, asosan, quyidagi vazifalarni amalga oshiradi: -o'zbek tilining fonetikasi, leksikasi va grammatikasi bo'yicha o'quvchilarni ta'lim berish; -o'zbek tilining fonetikasi, leksikasi va grammatikasi bo'yicha o'quvchilarni ta'lim berish; -o'zbek tilining fonetikasi, leksikasi va grammatikasi bo'yicha o'quvchilarni ta'lim berish;

-o'zbek tilining fonetikasi, leksikasi va grammatikasi bo'yicha o'quvchilarni ta'lim berish; -o'zbek tilining fonetikasi, leksikasi va grammatikasi bo'yicha o'quvchilarni ta'lim berish;

-o'zbek tilining fonetikasi, leksikasi va grammatikasi bo'yicha o'quvchilarni ta'lim berish; -o'zbek tilining fonetikasi, leksikasi va grammatikasi bo'yicha o'quvchilarni ta'lim berish;

-kundalik hayot uchun zarur bo'lgan taklifnoma, tabriknoma, e'lon, maktub, tushuntirish xati, ishonch qog'ozi kabi ish qog'ozlarini yuritish.

Boshlang'ich sinf ona tili darsliklari bilim berish, o'rganilgan bilimlarni mustahkamlash va takrorlashni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Har bir mavzu yoki bo'limning oxirida berilgan ijodiy-amaliy ishlar (savol va topshiriqlar) o'quvchilarning egallagan bilim, ko'nikma va malakalarini mustahkamlaydi.

Ona tili darslarida qo'shimcha ta'limiy vositalardan foydalanish. Ona tili ta'limi jarayonida darslikdan tashqari qo'shimcha ta'limiy vositalar: maxsus yaliroq plyonkalarda tayyorlangan chizmalar (transportlar), darsliklar asosida yaratilgan multimedia metodik qo'llanmalari, o'quv filmlari va diafilmlar, ovozni yozib olish vositalari, jadval, rasmiy albom, televideniye eshittirishlari kabildan foydalaniladi. Bu vositalar o'qituvchi tomonidan tayyorlanishi ham, maxsus majmua sifatida nashr etilishi yoki chiqarilishi ham mumkin. Ona tili mashg'ulotlarida maxsus yaliroq plyonkada kichik hajmda tayyorlangan chizmalar, jadvallar, ayrim izohlar, topshiriqlarni grafioproektorlar orqali yiriklashtirib namoyish etish mumkin. Plyonkaga tushirilgan til materialining anchagina ustunlik tomonlari bor. Avvalo, plyonkadagi material orqali barcha o'quvchilar diqqatini o'rganilayotgan muammoga qaratish mumkin. Shuningdek, bir materialni bir necha bo'lakka bo'lib, o'quvchilar diqqatiga havola qilishda bunday usul qo'l keladi.

Plyonkaga yozilgan til materiallari, ayniqsa, o'quvchilarning jamoa bo'lib ishlashini tashkil etishda alohida o'rin egallaydi. Ularning barchasi berilgan materialni kuzatib yoki o'qib, bu haqda birgalikda fikrlash, umumlashma hulosa chiqarish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Ona tili mashg'ulotlarida, ayniqsa, ovozni yozib olish vositalari muhim ahamiyat kasb etadi. O'quvchi bu vosita orqali nutqni diqqat bilan tinglaydi, eslab qolishga harakat qiladi va u yuzasidan berilgan topshiriqlarni mustaqil bajaradi. Ayniqsa, "Nutq va matn" mavzusida bir mavzudagi ikki xil nutq yoki matn o'qib eshittirilsa, o'quvchi ularni bir-biriga taqqoslaydi, ularning o'xshash va farqli tomonlarini aniqlaydi, baholaydi. O'zining nutqiga e'tiborli bo'lishga harakat qiladi. Nutqni tinglash orqali adabiy talaffuz me'yorlarini

o'zlashtiradi, ifodali o'qish san'atini o'rganadi, eshittirish orqali o'zlashtirish ko'nikmasi rivojlanadi.

Darslik materialiga yordamchi vosita sifatida turli jadvallardan, rasmiy albomlar va targatma materiallardan, diapozitiv va diafilmlardan ham unumli foydalaniladi.

Jadvallar darslik materialini puxta va ongli o'zlashtirishga ko'maklashadi. Ayniqsa, so'zlarni guruhlashda jadvallar ancha qo'l keladi. "Otlarning kelishik qo'shimchalari bilan qo'llanishi" jadvali mavzuni o'rganishda va jadval asosida 4-sinf ona tili darsligidagi mashqlarni bajarishda o'quvchilarga yordam beradi.

Darslik materialini to'ldirishga xizmat qiladigan yana bir vosita rasmiy albomlar va rasmiy targatma materiallardir. Rasmlar o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirish, o'rganilayotgan til hodisasini amalda qo'llab matnlar yaratish, tasvir, rivoj, muhokama matnlar yaratishda muhim o'rin egallaydi, ijodiy izlanishga undaydi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining yoshi, hayotiy tajribasi ham bunday ko'rgazmalilikni taqozo etadi. Ona tili mashg'ulotlarida foydalalanadigan rasmlar yuksak badiiyligi, o'rganilayotgan mavzu talabiga mosligi, sinf o'quvchilarining yoshi va bilim saviyasiga muvofiqligi, rasmda rassom maqsadining aniq ifodalanganligi, nutq o'stirishga xizmat qilish darajasi kabilariga mos kelishi lozim.

Rasmlardan so'z tanlashda, so'z birkimlari va gaplar tuzishda, ijodiy diktantlar yozishda, og'zaki va yozma matnlar yaratishda, ijodiy bayon va insho yozdirtishda keng foydalaniladi.

Rasmiy targatma materiallar ham darsning muhim vositalaridan biridir. Bu vosita darsni o'quvchilarning saviyasiga qarab tabaqlashtirishda, har bir o'quvchining imkoniyatidan kelib chiqib topshiriq berishda, bolaning mustaqil ijodiy faoliyat ko'rsatishini ta'minlashda muhim o'rin egallaydi. Rasmiy targatma materiallardan o'quvchilarning so'z boyligini oshirish, berilgan so'zga ma'nodosh, uyadosh va qarama-qarshi ma'noli so'zlar tanlashda, o'quvchilarning ijodiy fikrlashini tashkil etishda (bitta rasimga bir necha sarlavha topish, sarlavha talabidan kelib chiqib, har xil reja tuzish, nutq sharoitiga mos ravishda fikrni bayon qilish) foydalaniladi.

Savol va topshiriqlar:

1. Boshlang'ich sinflarda ona tili kursining mazmunini izohlang.
2. «Grammatika, imlo va nutq o'qitish» dasturi bo'limlari ("Tovushlar va harflar", "So'z", "Gap", "Bog'lanishli nutq")ni chuqur o'rganib, uning chizmasini tuzing. Sinfdan-sinfga ko'chgan sari har bir bo'lim materiali qiyinlashib borishini kuzating.
3. Kichik yoshdagi o'quvchilarda ona tili o'qitish jarayonida ilmiy dunyovarash qanday shakllantiriladi?
4. Maktabda fonetika, leksika, so'z yasashi va grammatikani biri biri bilan bog'liq holda o'rganishning lingvistik asoslarini izohlang.
5. Boshlang'ich sinf ona tili darslarida qo'llaniladigan metod, usul va vositalarni biror jarayonga qo'llab, uning samadorligini aniqlang.

Bilimlarni tekshirish uchun test topshiriqlari

1. *Boshlang'ich sinfda ona tilini o'rganishning yetakchi tamoyilini toping.*
 - A. Fonetika bilan grafikani o'zaro bog'liq holda o'rganish – yetakchi tamoyil.
 - B. Tilning barcha jihatlarni o'zaro bog'liq holda o'rganish – yetakchi tamoyil.
 - C. Grafika bilan ortografiyani bog'liq holda o'rganish – yetakchi tamoyil.
 - D. Morfologiya bilan sintaksisni bog'liq holda o'rganish – yetakchi tamoyil.
2. *Darsga qo'yiladigan umumiy talablar qaysi javobda keltirilgan?*
 - A. Ta'limiy va tarbiyaviy talab.
 - B. Didaktik talablar.
 - C. Psixologik va gigiyenik talablar.
 - D. A, B, C.
3. *Didaktik maqsadga ko'ra ona tilidan dars turlari to'g'ri ko'rsatilgan javobni aniqlang.*
 - A. Yangi mavzu o'rganiladigan, aralash darslar, umumlashtiruvchi

dars, ta'limiy bayon darslari.

- B. Yangi mavzuni o'rganish, bilimni mustahkamlash, bilimlarni hisobga olish darslari, aralash darslar.
 - C. Til dalillarini kuzatish, takrorlash, umumlashtirish, yangi mavzuni o'rganish.
 - D. Tekshirish darsi, umumlashtirish darsi.
4. *Boshlang'ich sinf ona tili darslarida qo'llaniladigan asosiy metodlarni belgilang.*
 - A. Bayon qilish va mustaqil ish metodi.
 - B. Subbat metodi, yarim izlanishli metod.
 - C. Induktisiya va deduktisiya metodi.
 - D. Barcha javoblar to'g'ri.
 5. *Qaysi metod organi o'quvchi tayyor qoida – ta'rif bilan tanishadi va uning mohiyatini til dalillari asosida ochadi?*
 - A. Induktisiya metodida.
 - B. Deduktisiya metodida.
 - C. Analiz-sintez metodida.
 - D. Mustaqil ish metodida.

Fonetika va grafika asoslarini o'rganish metodikasi

Kichik yoshdagi o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqni egallashlarida fonetikadan olgan bilimlarining amaliy ahamiyati katta: a) fonetik bilimga asoslangan holda 1 - sinf o'quvchilari savod o'rganish davrida o'qishni va yozishni bilib oladilar; b) fonetik bilim so'zni to'g'ri talaffuz qilish (tovushlarni to'g'ri talaffuz qilish, urg'uni bo'g'imni ajratish, orfoepik me'yorga rioya qilish) asosini tashkil etadi; v) fonetik bilim morfologik va so'z yasashiga oid bilimlar bilan birga o'quvchilarda qator imloviy malakalar (jarangsiz va jarangli undoshlarning imlosi) shakllantirish uchun zamin bo'ladi; g) fonetik bilim gapni ohangiga ko'ra to'g'ri aytilish, logik urg'u va gap qurilishidagi to'xtamlarga rioya qilish uchun zarur; d) so'zning tovush tomonini bilish uning ma'nosini tushunish va nutqda ongli qo'llash uchun muhimdir; h) hozir va hozir, atlas va atlas so'zlari ma'nosidagi farq faqat urg'u orqali ajratiladi. So'zning tovush tomonini tasavvur qilish so'zlarni talaffuzda farqlash, ayrim so'zlarni to'g'ri talaffuz

qilish va qo'llash uchun zarur.

O'qituvchi boshlang'ich sinflarda o'qitiladigan barcha fanlarga oid darslarda so'zni aniq va to'g'ri talaffuz qilish ustida doimiy ishlab boradi, shu maqsadda ko'pincha so'zni tovush tomondan tahlil qilishdan foydalanadi.

Maktab dasturiga muvofiq, boshlang'ich sinf o'quvchilari fonetik-grafik ko'nikmalar tizimini hosil qiladilar: tovushlar va harflar, unli va undosh tovushlar, jufti bor jarangli va jarangsiz undoshlar, jufti yo'q jarangli va jufti yo'q jarangsiz undoshlar; so'zni bo'g'inlarga bo'lish, urg'uli bo'g'inni ajratish ko'nikmalariga ega bo'ladilar.

Bolalar maktabga kelgunga qadar ham nutqning tovush qurilishini amaliy o'zlashtiradilar, ammo ular maxsus o'qigunlariga qadar so'zni bo'g'inlarga bo'lishni, so'zdagi tovushlarni izchil talaffuz qilishni bilmaydilar. 1-sinf o'quvchilarida so'zni to'g'ri talaffuz qilish, bo'g'inlarga bo'lish, undagi har bir tovushni tartibi bilan aniq aytish ko'nikmasini shakllantirish ustida maqsadga muvofiq ishlash, o'z navbatida, analiz, sintez, taqqoslash, guruhlash kabi aqliy mashqlarni bilib olishga, shuningdek, tovushlarning tabiatini, so'z tarkibida bir-biriga ta'siri kabi ayrim elementar bilimlarni o'zlashtirishga imkon beradi.

1-sinfda fonetika va grafikasi o'rganishga katta o'rin beriladi, chunki o'quvchilar o'qish va yozish jarayonini shu sinfda egallaydilar. Bu bilimlar keyingi sinflarda mustahkamlanadi, takomillashtiriladi.

Tovushlar va harflar, unli va undosh tovushlarning xususiyatlari bilan tanishtirish

Tovush murakkab tushuncha bo'lgani uchun boshlang'ich sinflarda unga ta'rif berilmaydi. Shunga qaramay, bolalarda tovush haqida to'g'ri ilmiy tasavvur amaliy mashqlar yordamida hosil qilinadi. Bunda yetakchi usul so'zdagi tovushlarning talaffuzi hamda so'zning leksik ma'nosi so'zdagi tovushlarning tarkibiga bog'liqligi ustida kuzatish hisoblanadi. Masalan, *aka, uka, opa, ona, ota, kul, gul, qora, qara* kabi bir unli yoki bir undosh bilan farqlanadigan so'zlar har xil lug'aviy ma'noni ifodalaydi.

So'zning tovush tarkibi ustida ishlash savod o'rgatish davridanoq boshlanadi. Bolalar bu davrda talaffuz qilingan yoki eshitilgan so'z

tovushlardan tuzilishini bilib oladilar. Ular so'zni tovush tomondan tahlil qilishga o'rganadilar, ya'ni so'zni bo'g'inlarga bo'ladilar, so'zdagi tovushlarni tartibi bilan aytadilar. Bunda tovush tomondan tahlil harf tomondan tahlil bilan aralashtirimaslikka alohida ahamiyat beriladi.

So'zning tovush tarkibini to'g'ri tasavvur etish undagi harflarni tushirib qoldirmay yoki o'rinni almashitmay yozish malakasini shakllantirish uchun ham, so'zni to'g'ri talaffuz qilish uchun ham katta ahamiyatga ega. Shuning uchun savod o'rgatishdan so'ng ham so'zni tovush tomondan tahlil qilish mashqlari yordamida so'zdagi tovushlar tarkibini aniqlash ko'nikmasini takomillashtirish ustida ishlash borish zarur.

Ma'lumki, nutq tovushlari ikki katta guruhga bo'linadi: *unli tovushlar* va *undosh tovushlar*. Buni o'quvchilarga tushuntirishda ularning quyidagi belgilari hisobga olinadi:

1) talaffuz qilinish usuli (unli tovush talaffuz qilinganda havo og'iz bo'shlig'idan erkin ravishda o'tadi, undosh tovush talaffuz qilinganda, havo og'iz bo'shlig'ida to'siqqa uchraydi);

2) ovoz va shovqinning ishtiroki (unli tovushlar faqat ovozdan iborat, undosh tovushlar talaffuz qilinganda shovqin eshitiladi, ba'zan shovqin va qisman ovoz eshitiladi);

3) bo'g'in hosil qilish xususiyati (unli tovushlar bo'g'in hosil qiladi, undosh tovushlar bo'g'in hosil qilmaydi).

O'quvchilar bu belgilarni yodlab olishlariga yo'l qo'ymaslik, aksincha, 1-sinfdan o'qib bolalarda tovushni talaffuz qilganda, ovoz yoki shovqin eshitilganda nutq a'zolarining vaziyatini kuzatish ko'nikmasini o'stirib borish lozim. Bunday kuzatishlar 4-sinfda davom ettiriladi va umumlashtiriladi. Tovushlarni o'zlashtirishga bunday yondashish, unli va undosh tovushlarni puxta o'zlashtirishga imkon berishi bilan birga, o'quvchilarning aqliy qobiliyatini o'stirish vazifasini ham bajaradi; xususan, bolalar kuzatilgan hodisaning bir nechta belgilarini taqqoslashga, umumlashtirishga o'rganadilar.

O'zbek tili yozuvi tovush yozuvi hisoblanadi, chunki tovush yozuvda harflar bilan ifodalanadi. 1-sinf o'quvchilari quyidagilarni bilib olishlari lozim:

1. Tovushni talaffuz qilamiz va eshitamiz.
2. Harfni ko'ramiz, o'qiyamiz va yozamiz.

3. Harf – tovushning yozuvda ifodalanadigan belgisi.

O'quvchilar ko'pincha tovush bilan harfni aralashtirib, xatoga yo'l qo'yadilar. Ularda grafik malakani shakllantirish uchun quyidagilarni o'rgatish zarur:

- 1) bir undosh harf yozuvda ikki undosh tovushni ifodalashi mumkin (masalan, *maktab* so'zidagi *b* harfi *p* tovushini, *maktabim* so'zidagi *b* harfi *b* tovushini ifodalaydi);
- 2) *jo'ja*, *jaji* so'zlaridagi *j* tovushi (jarangli, portlovchi) ham, *jurnal*, *vi'don* so'zlaridagi *j* tovushi (jarangli, sirg'aluvi) ham bitta *j* harf bilan ifodalanadi;
- 3) *tong*, *keng* so'zlaridagi uchinchi jarangli undosh tovush (*ng*) ikki harf birikmasi (*ng*) bilan ifodalanadi;
- 4) sh, ch harf birikmalari ham bir tovushni ifodalaydi (*shamol*, *choy*).

Jarangli va jarangsiz undosh tovushlar, ularning yozuvda ifodalanishi

O'quvchilarga jarangli va jarangsiz undosh undoshlar ham tovushlar talaffuzini kuzatishga asosanib tanishtiriladi. Bunda jufti bor jarangli va jarangsiz undoshlar ajratiladi. Kuzatishda o'quvchilar faol qatnashishi va ularga jufti bor jarangli undosh bilan jarangsiz undoshlarni ajratish qanchalik muhim ekanini yaqol ko'rsatish uchun faqat bitta undosh tovush bilan farqlanadigan *baqir – paqir*, *gul – kul*, *dil – til*, *zina – sina*, *joy – choy* kabi so'zlardagi tovushlarni taqqoslash maqsadga muvofiq. Bunda o'quvchi o'quvchilar diqqatini *b-p*, *v-f*, *g-k*, *d-t*, *z-s*, *j-ch* tovushlari biri jarangli, ikkinchisi jarangsiz undoshdan iborat tovush juftlarini hosil qilishiga qaratadi, ularning talaffuzidagi farqni amaliy tushuntiradi (Jarangli undosh tovushlarda shovqin va qisman ovoz qatnashadi, jarangsiz undoshlarda esa faqat shovqin eshitiladi, lekin boshlang'ich sinfda o'quvchilar buni anglab yetmaydilar). Xattaxtaga *baqir – paqir*, *gul – kul*, *dil – til*, *zina – sina*, *joy – choy* kabi so'zlar juftlab yozib qo'yiladi. Shu so'zlarning talaffuzi va ma'nosi ustida ishlanadi. So'z ma'nosini farqlayotgan tovushlar aniqlatigach, ular quyidagi ko'rinishda xattaxtaga yozib boriladi:

Jufti bor jarangli undoshlar: *b, v, g, d, z, j, ch, g'*

Jufti bor jarangsiz undoshlar: *p, f, k, t, s, ch, sh, x*.

Jufti yo'q jarangli va jufti yo'q jarangsiz undoshlar bilan ham o'quvchilar har xil fonetik sharoitda tovushlarning talaffuz qilinishini kuzatish jarayonida tanishtiriladi. Buning uchun o'quvchilar so'z oxirida yoki uni tovushdan oldin kelgan *ko'l, bilim, otam, olmos; quyvon, bino; shifoner, fabrika; tong, singil; qo'y, kiyik* kabi so'zlardagi jarangli undoshning talaffuzini taqqoslaydilar va *l, m, n, r, ng, y* jarangli undosh tovushlar talaffuz qilinganda, o'zgarishga uchrasmaligi aniqlashiriladi (ma'lumki, o'quvchilar bu tovushlarda ovoz va shovqin eshittirishini fahmlay olmaydilar), ya'ni jarangli undosh tovush ekanini, bularning jarangsiz jufti yo'qligini (jufti yo'q jarangli undosh tovush ekanini) bilib oladilar. Xuddi shunga o'xshash usulda o'quvchilar *q, h* undoshlari talaffuzi va imlosi bilan tanishadilar, jufti yo'q jarangsiz undosh tovush ekanini bilib oladilar (uning talaffuzida faqat shovqin eshittirishi xususida fikr bildirilmaydi). Kuzatish natijasi xattaxtaga quyidagi ko'rinishda yoziladi (yoki kartonda tayyorlangan ko'rgazma ko'rsatiladi):

Jufti yo'q jarangli undoshlar: *l, m, n, r, ng, y*

Jufti yo'q jarangsiz undoshlar: *q, h*

Bolalar jufti yo'q jarangli undosh tovush so'zning oxirida kelganda ham alifbodagi xuddi shu harf yozilishini, ya'ni talaffuzi doim yozilishiga mos kelishini bilib olishlari yetarli. Jufti bor jarangli undosh tovushlar so'z oxirida kelganda, bunday moslik bo'lmaydi, ya'ni ko'pincha uning jarangsiz jufti talaffuz qilinadi (*maktap, ozot* kabbi). Bunday so'zlar o'zbek tilida ko'p bo'lgani uchun 1-sinfdan o'quvchilarni ularning ayrimlari bilan tanishtirish zaruriyati tug'iladi. Dasturga ko'ra, 1-sinf o'quvchilari *b* va *d* jarangli undoshi so'z oxirida kelganda, uning jarangsiz jufti *p* va *t* talaffuz qilinishi bilan va bunday so'zlarning yozilishini tekshirish usuli bilan tanishtiriladi. Ularning talaffuzi va yozilishini tekshirishda fonetikk bilimlarga asoslaniladi. O'quvchilar fonetik bilimlariga asoslangan holda, jufti bor jarangli undoshlarning yozilishini quyidagicha tushuntiradilar:

– *Kitob* so'zi oxirida jufti bor undosh tovushni eshitayman, shuning uchun so'zni tekshirish kerak. Shu undoshdan keyin uni tovush qo'shib so'zni aytaman: *kitobi*. *Kitobi* so'zida *b* tovushni eshityapti, shuning uchun *kitob* so'zida *b* harfini yozaman.

Bunday muhokama yuritish uchun o'quvchilar quyidagi bilim va

ko'nikmalarni egallashlari kerak:

1. Jufti bor jarangli va jarangsiz undosh tovushlarni farqlashi.

2. So'z oxirida kelgan jufti bor jarangli undosh tovushning jarangsiz jufti eshitilishi, shuning uchun bunday so'zlarni tekshirish kerakligini bilishi.

3. Undosh tovush unli tovushdan oldin kelganda, boshqa tovush bilan almashmasligini bilishi. Undosh tovushdan so'ng unli tovush kelgan so'z tekshiruvchi so'z bo'la olishini bilishi.

4. Tekshiruvchi va tekshiriluvchi so'zdagi undosh tovush-harfni taqoslay olishi (*kitobi* – *kitob*, *maqsa*^{ti} – *maqsa*^d, *maqsa*^d*ga*).

Shunday qilib, o'quvchilar qanday so'zlar tekshirishni talab qilishi va uning sababini, qanday so'zlar tekshiruvchi so'z hisoblanadi va nima uchunligini bilishlari zarur.

O'qituvchi qanday so'zlar tekshirishni talab qilishini tushuntirish uchun jufti bor jarangli va jarangsiz undosh tovushi bo'lgan so'zlar ustida kuzatish o'tkazadi: *maktabim* – *maktab*, *tuzi* – *tuz* kabi.

O'quvchilar yozilishi talaffuzidan farq qiladigan so'zlarni va bunday so'zlardagi jarangli undosh tovushni o'ziga mos harf bilan ifodalashni tekshiruvchi so'zlar vositasida talaffuzini taqoslash usuli bilan aniqlashni, so'zning oxirida jufti bor undosh tovush kelsa, u so'z tekshirishni taqozo etishini anglaydilar. Tekshirishga tayangan holda, yozishga imkoniyat yaratish uchun o'quvchilar tekshiruvchi so'zni tekshiriladigan so'zdan doim oldin yozadilar: *avlodi* – *avlod*, *kitobi* – *kitob*.

Bo'g'in ustida ishlash

Bo'g'in murakkab tushuncha bo'lgani uchun boshlang'ich sinflarda uning qoidasi berilmaydi. Dasturga ko'ra, o'quvchilarda so'zni bo'g'inlarga bo'lish ko'nikmasini shakllantirish vazifasi talab etiladi. O'quvchilar so'zni bo'g'inlarga bo'lishda so'zda nechta unli bo'lsa, shuncha bo'g'in bo'ladi, degan tushunchaga asoslanadilar. Bu tushunchani ular savod o'rgatish davridayoq hosil qiladilar. Bolalar yozilgan so'zdan dastlab unli harfni topadilar, keyin so'zda nechta unli bo'lsa, uni shuncha qism (bo'g'in)ga bo'ladi.

I-sinfda o'quv yilining birinchi yarmida og'zaki va yozma tarzda bo'g'inlarga bo'lish, shuningdek, o'qituvchi topshirig'iga ko'ra,

munayyan bo'g'inli so'z tanlash mashqlari har kuni o'tkaziladi. So'zni bo'g'inlarga to'g'ri va tez bo'lish ko'nikmasini hosil qilish I-sinfda o'tkaziladigan muhim mashqlar qatoriga kiradi. O'quvchilar o'qish va yozish jarayonini egallashda mana shu ko'nikmaga tayanadilar. O'zbek grafikasida bo'g'in tamoyili yetakchi tamoyil hisoblanadi. O'quvchi so'zni to'g'ri yozish uchun uni avval bo'g'inlarga bo'ladi. Bo'g'inlardagi tovushlarning o'zaro bir-biriga ta'sirini aniqlaydi, undosh va unli tovushlarni ifodalash uchun zarur harflardan foydalanadi. O'quvchi quyidagicha muhokama yuritadi:

– “Vatan” so'zida ikki bo'g'in bor. Birinchi bo'g'inga *va*: *ya*: *ni*: *v*: *a* harflarini yozaman, ikkinchi bo'g'inga *tan*: *ya*: *ni*: *l*: *a*, *n* harflarini yozaman. O'quvchi so'zni bo'g'inlarga bo'lish, bo'g'indagi har bir tovushning o'rni, tartibini aniq ko'z oldiga keltirib, bo'g'inlab aytish ko'nikmasiga ega bo'lsa, so'zdagi harflarni tushirib qoldirmay, o'rni almashitmay yoza oladi. Shuning uchun bo'g'in ustida ishlashga so'zni bo'g'inlab ko'chirib yozish, bo'g'inlab diklovka bilan yozish (bo'g'inlab izohlab yozish) mashqlarini ham kiritish lozim. Ikkinchidan, so'zni bo'g'inlarga bo'lish ko'nikmasi o'quvchilar uchun so'zning oldingi qatorga sig'may qolgan qismini keyingi qatorga bo'g'inlab to'g'ri ko'chirish uchun zarur. O'quvchilar “So'zlar bir satrdan ikkinchi satrga bo'g'inlab ko'chiriladi” va “Bir harfdan iborat bo'g'inni oldingi satrda qoldirib yoki keyingi satrga ko'chirib bo'lmaydi” degan asosiy bo'g'in ko'chirish qoidalarini I-sinfdayoq o'rganadilar. Oddiy tuyulgan birinchi qoida ham so'zni bo'g'inlarga bo'lish, bo'g'inlab ko'chirish qoidasiga mos keladigan *maktab*, *Ra'no*, *singil* kabi so'zlar misolida juda ko'p mashqlar bilan mustahkamlashni talab etadi. Bolalar, ayniqsa, *singil*, *ko'ngil*, *tongil* kabi so'zlarni bo'g'inga bo'lishda qiyinaladilar, chunki bu so'zlarda bitta jarangli undosh tovush *ng* harf birikmasi bilan ifodalanadi. Bu so'zlarni bo'g'inga bo'lishda bu ikki harf *sing-lim*, *ko'ng-lim*, *tong-lim* so'zlaridagi kabi oldingi bo'g'inda qolishi yoki *si-ngil*, *ko'-ngil*, *to-ngil* so'zlaridagi kabi keyingi bo'g'inga ko'chirilishi kerak (Bir tovushni ifodalagan harfni ikkiga bo'lib bo'lmaydi). Keyingi qoida esa *aka*, *ota*, *oila*, *mudofaa*, *mutolaa* kabi so'zlar misolida yanada ko'proq mashq bilan o'rgatish va mustahkamlashni taqozo etadi. Ibu qoidalar keyingi sinflarda yangi murakkabroq so'zlar misolida mustahkamlab boriladi.

Dasturga ko'ra, tutuq belgili (*ma'no, sur'at* kabi) so'zlarni bo'g'inga bo'lish va satrdan satrga ko'chirishda tutuq belgisi har doim birinchi bo'g'inda bo'lishi, *katta, ikki* kabi ketma-ket kelgan bir xil undoshli so'zlarni bo'g'inga bo'lganda ikkita bir xil undoshning biri oldingi bo'g'inda qolishi, ikkinchisi keyingi bo'g'inga o'tishi (*katta, ikki* kabi) o'quvchilarga 2-sinfdayoq o'rgatiladi. Boshlang'ich sinfda bo'g'inga beriladigan ta'rif o'rgatilmaydi. Kichik yoshdagi o'quvchilar qoidaning mohiyatini tushunmaydilar, shuning uchun qoida o'quv faoliyatiga amaliy tabiiq etib o'rgatiladi. Masalan, *olma* va *nok* so'zlari qismlarga — bo'g'inlarga bo'lib aytiladi. O'quvchilar mazkur so'zlarning talaffuzini kuzatish va taqqoslash yordamida *olma* so'zining qismlarga (ol-ma -2 qismga) bo'linib aytilishini, *nok* (*nok*) so'zining qismlarga bo'linib aytilmasligini aniqlaydilar. O'quvchining tushuntirishi orgali so'zdagi har bir qism bo'g'in deb nomlanishini bilib oladilar.

Ona tili darslarida bo'g'in va so'zlarning bo'g'inlab ko'chirilishi haqidagi tushunchalar bir necha qismlarga bo'lib o'rgatiladi:

- 1) unli tovush bo'g'in hosil qiladi;
 - 2) so'zda nechta unli bo'lsa, shuncha bo'g'in bo'ladi;
 - 3) so'zlar bir satrdan ikkinchi satrga bo'g'inlab ko'chiriladi;
 - 4) bir unli dan iborat bo'g'in oldingi satrda qoldirilmaydi, keyingi satrga ham ko'chirilmaydi;
 - 5) ketma-ket kelgan bir xil unli va bir xil undoshli so'zlarning bo'g'inlab ko'chirilishi;
 - 6) harflar birkimli (ng, ch, sh) so'zlarning bo'g'inlab ko'chirilishi;
 - 7) tutuq belgili so'zlarning bo'g'inlab ko'chirilishi.
- Bo'g'in ustida olib boriladigan amaliy ishlar o'quvchilarning o'qish va savodli yozish malakalarini egallashlarida muhim ta'limiy ahamiyat kasb etadi.

Grammatika va so'z yasashiga oid tushunchalarni shakllantirishning metodik asoslari

Boshlang'ich sinflarda morfologiyadan ot, sifat, son, fe'l, kishilik olmoshi tushunchalarini; sintaksisdan gap, ega, kesim, ikkinchi darajali bo'lak, uyushiq bo'lak, undalma kabi tushunchalarni; so'z tarqib yuzasidan asos, qo'shimcha, asosdosh so'zlar, so'z yasovchi

qo'shimchalar, so'zlarni bir-biriga bo'g'lovchi qo'shimchalar kabi tushunchalarni shakllantirish ustida amaliy ishlar olib boriladi.

O'quvchi tushunchalarni shakllantirish jarayonini tashkil etish shakllari va uni boshqarishni bilishi, o'quvchilarni aqliy faoliyatga yo'llashning eng muvofiq metod, usul va vositalarini tanlay olishi, ularni amalda qo'llash orgali o'quvchilarning tilni amaliy o'zlashtirishni ta'minlashi lozim. Grammatika grammatikaning nazaryasini bilishga emas, grammatika o'quvchining nutqini so'zlar bilan bo'yitishga, nutq qurilishining ta'sirchanligini oshirishga, fikrini og'zaki va yozma shaklda savodli ifodalashga xizmat qilishi lozim.

Grammatik tushunchalarning mohiyati va ularni o'zlashtirishdagi qiyinchiliklar

Tushuncha atrof-muhidagi predmet va hodisalarning muhim belgilari va o'zaro aloqadorligi aks ettirilgan tafakkur shaklini tasvirlab ko'rsatadi.

Grammatik tushunchalarda ham, boshqa tushunchalar kabi, hodisalarning muhim belgilari umumlashtirilgan holda aks ettiriladi. Til hodisalarining o'ziga xos xususiyati, ya'ni tushunchaning mazmun tomoni grammatik tushunchaning o'ziga xos xususiyatini keltirib chiqaradi. Til hodisalari, til kategoriyalari boshqa hodisalarga nisbatan juda mavhumligi bilan farqlanadi. Biologik tushunchalarni shakllantirishda belgilarini kuzatish, bir tizimga solish va umumlashtirish mumkin bo'lgan aniq hodisalar va predmetlar material sifatida asos qilib olinadi. Grammatik tushunchalar esa so'z, so'z birkimasi, gap, morfema, leksema, fonema va boshqalarning o'ziga xos muhim belgilarini aniqlash va umumlashtirish natijasi hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda, kishilar tomonidan yaratilgan grammatik tushunchaga asos bo'lgan dastlabki materialning o'zi yetarli darajada mavhumdir. Demak, grammatik tushunchalar umumlashtirilganlarning yana umumlashtirilgani hisoblanadi.

Grammatik tushunchaning bu xususiyatlari tufayli o'quvchilarda tushuncha juda ko'p qiyinchilik bilan shakllanadi. Grammatik tushunchani bilib olish uchun mavhum tafakkur ma'lum darajada rivojlangan bo'lishi lozim. Mavhum tafakkur ta'lim jarayonida vujudga keladi va maxsus mashqlarni talab qiladi. Bu mashqlar

muayyan aqliy ko'nikmalarni va lingvistik tasavvur hamda bilimlar yig'indisini shakllantirishga qaratilgan bo'lishi zarur. Ko'pgina ruhshunos olimlarning tekshirishlari natijasida aniqlanishicha, tushunchani shakllantirish jarayoni tafakkurga oid analiz, sintez, taqqoslash, umumlashtirish, aniqlashtirish amallarini bilib olish jarayoni ham hisoblanadi. O'quvchilarda tushunchani shakllantirishning natijasi ularning mavhumlashtirish faoliyatining qay darajada o'rganilgiga bog'liq.

Mavhumlashtirishda qiyinaladigan o'quvchilar so'zlarni taqqoslay olmaydilar va ularning muhim grammatik belgilariga ko'ra bir guruhga birlashtira olmaydilar, tushunchani shakllantirishda qiyinaladilar va xatoga yo'l qo'yadilar. Masalan, fe'l o'rganilganda o'quvchilar fe'l predmetning harakatini bildirishini bilib oladilar. *Yurmog, o'qimog, olimog* kabi fe'llarda leksik ma'no grammatik ma'noga mos keladi. Ko'p fe'llarda bunday moslik bo'lmaydi. Grammatikada predmet harakati deyilganda, harakat bilan birga predmetning holati, uning boshqa predmetlarga munosabati, predmet belgisining o'zgarishi kabilar ham tushuniadi: *uxlamog, o'ylamog, sevmog, o'smog, ko'karmog* va hokazo. Predmet harakatini bunday keng ma'noda, umumlashtirilgan holda tushunish endigina tilni o'rgana boshlagan o'quvchilarga qiyinlik qiladi, ular harakatni ko'proq yurish, siljish ma'nosida aniqtasavvur qiladilar. Shuning uchun fe'lni o'rganishning boshlang'ich bosqichida *yotmog, kasallamog, turmog, qizarmog* kabi so'zlarni predmet harakatini bildiradi deb hisoblamaydilar. Bunday hodisani o'tni o'rganishda ham uchratish mumkin. Aytim o'quvchilar *tinchlik, qadramonlik, qadam* kabi so'zlarni ot turkumiga kiritmaydilar. Tushunchani shakllantirish uchun o'quvchilarda mavhumlashtirish ko'nikmasini o'stirish, ular diqqatini so'zning aniq leksik ma'nosidan grammatik ma'nosiga qaratish va shu guruhdagi so'zlarga oid umumiy, grammatik belgilarni hisobga olgan holda, ularni bir guruhga birlashtirish talab etiladi. Masalan, kim? yoki nima? so'rog'iga javob bo'ladigan barcha so'zlar ot turkumiga birlashtadi; predmet bildirish, son (birtik va ko'plikda kelish), egalik qo'shimchalari bilan o'zgarish, kelishiklar bilan turlanish bu so'zlar uchun umumiy grammatik belgilar hisoblanadi. Tushunchani shakllantirishda xatoning oldini olish uchun ta'lim berish jarayonida qator metodik talablarga rioya qilinadi.

Tushunchani o'zlashtirish ustida ishlash jarayoni

Grammatik tushunchani o'zlashtirish uzoq davom etadigan va kichik yoshdagi o'quvchilar uchun ancha murakkab jarayondir. O'qituvchi boshlang'ich sinflarda tushunchani o'zlashtirishga oid ishlarni tashkil etishda o'rganiladigan tushunchaning lingvistik mohiyatini, bilimlarni o'zlashtirish jarayonining psixologik-didaktik xususiyatlarini, o'quvchilarning nutqiy va aqliy o'sishi bir-birini taqozo etishini, grammatik bilimning nutqdagi o'rini asos qilib oladi.

Grammatik tushunchalarda til hodisalarining muhim belgilari umumlashtiriladi. Tushunchani o'zlashtirish ustida ishlash jarayonida o'rganiladigan tushunchaning muhim belgilarini ajratish maqsadida muayyan til materiali analiz qilinadi. Masalan, so'z o'zgartuvchi qo'shimcha uchun quyidagi ikki muhim belgi xarakterli:

- 1) so'z o'zgartuvchi qo'shimcha – so'zning o'zgaradigan qismi;
- 2) so'z o'zgartuvchi qo'shimcha sintaktik vazifani bajaradi, ya'ni gapda so'zlarni bog'lash uchun xizmat qiladi.

Tushunchani o'zlashtirishga oid ishlarda o'qituvchi muayyan bir tushunchaning muhim belgilarini aniqlab oladi, dastur talabiga ko'ra, shu sinf o'quvchilarini tushunchaning qanday belgilari bilan tanishtirishni, foydalanganda yaxshi natija beradigan leksik materiallarni, metodik usul va vositalarni belgilab oladi.

Til materialini analiz qilish jarayonida o'rganiladigan tushunchaning muhim belgilari ajratiladi (*tushuncha ustida ishlashning birinchi bosqichi*), so'ng belgilar o'rtasidagi bog'lanish topiladi, bir tushunchaning xususiyati sifatida ular orasidagi o'zaro munosabati aniqlanadi, atama beriladi (*tushuncha ustida ishlashning ikkinchi bosqichi*). O'quvchilar o'rganilgan tushuncha mohiyatini anglashlari va bilimlarni nutq tajribasiga tatbiq etishlari uchun tushuncha ta'rifi aniq ifodalash ustida ishlanadi (*tushuncha ustida ishlashning uchinchi bosqichi*); *to'rtinchi bosqichda* o'rganilgan kategoriyani bilib olish uchun mashq qilinadi; amaliy vazifani hal qilish maqsadida (fikrni aniq ifodalash, so'zni va gapni to'g'ri yozish uchun) o'quvchilarda tushunchaga asoslanish ko'nikmasi shakllantiriladi.

Shunday qilib, tilga oid tushunchalarni shakllantirish jarayoni shartli ravishda to'rt bosqichga bo'linadi:

Birinchi bosqich – tushunchaning muhim belgilarini ajratish

maqsadida til materialini tahlil qilish. Bu bosqichda ma'lum so'z va gaplarning leksik ma'nosidan kelib chiqib mavhumlashtirish amalg'a oshiriladi va shu til hodisasi, til kategoriyasi uchun umumiy hisoblangani ajratiladi. O'quvchilar tahlil qilish va mavhumlashtirish aqliy amalinii bilib oladilar.

Ikkinchi bosqich – tushunchaning belgilarini umumlash tirish, ular orasidagi bog'lanishni aniqlash (tushunchalarning ichki bog'lanishini aniqlash), atamani berish. O'quvchilar taqqoslash va tarkib amalinii bilib oladilar.

Uchinchi bosqich – tushuncha ta'rifini ifodalashni tushunish, belgilar mohiyatini va ular orasidagi bog'lanishni aniqlash.

To'rtinchi bosqich – yangi til materialii asosida o'rganilayotgan tushunchani aniqlash tirish, bilim tajribaga tatbiq etiladigan mashqlar ishlash, o'rganilayotgan tushunchaning ilgari o'zlashtirilgan tushunchalar bilan bog'lanishini aniqlash.

Ko'rsatilgan bosqichlarni fe'l grammatik tushunchasini shakllantirish jarayoni misolida ko'rib chiqaylik:

Tushuncha ustida ishlash til materialini tahlil qilish va tushunchaning muhim belgilarini aniqlashdan boshlanadi. Ko'pgina tekshirishlar, agar o'quvchilar o'qituvchi rahbarligida muayyan vazifani bajarish bilan dastlabki til materialini o'zlarii tuzsalar yoki tanlasalar, ularning analitik faoliyati samaradorligi ortishini ko'rsadi. Masalan, o'quvchilar harakatlarini kuzatish asosida gap tuzadilar. Darsda o'quvchilarni fe'ldan foydalanish va e'tibor bilan yozishga undaydigan qulay nutqiy vaziyat yaratiladi. Ekskursiya, yaqinda ko'rilgan film, shu darsda ko'rsatilgan diafilming biror qismi, o'qilgan hikoya, rasm materialii yuzasidan gaplar tuzish ham mumkin. Gap tuzishda fikrni aniq ifodalaydigan kerakli so'z (fe'l)ni jannoa bo'lib topish imkonini beradigan vaziyat yaratish muhimdir. Masalan, mavzuu o'rganishdan oldin o'quvchilar bahorda tabiatda yuz beradigan o'zgarishlarni kuzatadilar.

O'qituvchi: – Bahorda tabiatda qanday o'zgarishlar yuz beradi?

O'quvchilar: – Kunlar isiydi.

– O'tlar ko'karadi.

– Daraxtlar kurtak chiqaradi.

– Bodom gullaydi.

– Dastlab shaftoli, o'riklar gullaydi.

– Olma keyinroq gullaydi.

O'quvchilar o'qituvchi tavsiya qilgan bir necha gapni izohlab yozadilar.

O'qituvchi: – Narsaning harakatini ifodalash uchun siz qaysi so'zlardan foydalandingiz? Ularning tagiga ikki to'g'ri chiziq chizing (O'quvchilar vazifani bajaradilar).

– Harakatni bildirgan so'zlarga so'roq bering va taqqoslang (O'quvchilar nima qildi? nima qilyapti? nima qiladi? so'roqlarini beradilar).

– Endi darslikda fe'l haqida nima deyilganini o'qing.

– Shaxs va narsaning harakatini bildirgan so'zlar qanday ataladi, ular qanday so'roqlarga javob bo'ladi?

– *Bodom gulladi. Olma gullaydi* gaplarini gap bo'laklariga ko'ra tahlil qiling (O'quvchilar eganing tagiga bir, kesimning tagiga ikki to'g'ri chiziq chizadilar)

– *Gulladi, gullaydi* fe'llari gapda qaysi bo'lak vazifasida kelgan? (Kesim.)

– Endi fe'l haqida nimalarni bilib oldingiz? Rejadan foydalanib aytning (umumlash tiring):

1. Fe'l nima? (*So'z*)

2. Nimani bildiradi? (*Shaxs va narsaning harakatini*)

3. Qanday so'roqlarga javob bo'ladi? (*nima qildi? nima qilyapti? nima qiladi?*)

4. Qaysi gap bo'lagi vazifasida keladi? (*Kesim*)

– Kitobdagi qoidada rejaning qaysilariga javob berilgan? Rejani o'qing va unga javob bering.

O'quvchilar kitobdagi va qo'shimcha mashqlarni ishlaydilar.

– Fe'ldan boshqa yana qanday so'z turkumlarini bilasiz? (Ot, sifat, mon, kishilik olmoshi)

– So'zlarni taqqoslang: *gul, gulli, gulladi*. So'z turkumlari (ot, sifat, fe'l) bir-biridan qanday farqlanadi? (O'quvchilar rejadan foydalanib javob beradilar).

O'quvchilar mustaqil bir necha gap tuzadilar, ayrimlarini yozib, fe'llarning tagiga chizadilar.

Bu dars fragmentida tushuncha bilan tanishtirish jarayonining yuqoridagi to'rt bosqichi qisqa shaklda o'z aksini topgan. Biroq bu darsda o'quvchilar tushuncha bilan faqat tanishtirildi, uni o'zlashtirish

uchun esa dasturda mavzuni o'rganishga ajratilgan barcha darslardagi mashqlar tizimini bajarish lozim. Mavzuni o'rganish jarayonida "Fe'l" tushunchasi chuqurlashadi va kengayadi, o'quvchilar fe'lning yangi belgilarini o'rganadilar (fe'llarda bo'lishli va bo'lishsizlik, ularning shaxs-son qo'shimchalari bilan tushlanishi, fe'l zamonlari). O'quvchilarda fe'llarni shaxs-son, zamon, bo'lishsizlik qo'shimchalari bilan o'zgartirish va fikr bayon etish maqsadiga mos fe'l shakllaridan nutqda to'g'ri foydalanish ko'nikmasi shakllantiriladi.

Tushunchani shakllantirish jarayonida so'zning leksik ma'nosi, uning gap tarkibida boshqa so'zlar bilan birga kelgandagi ma'nosi asta-sekin aniqlanib, oydinlashtirilib boriladi, og'zaki va yozma nutqda so'zni uslubiy to'g'ri ishlatish ko'nikmasi orta boradi. Buning uchun o'quvchilar fe'lning ko'p ma'noliligi, o'z va ko'chma ma'noda ishlatilishi, sinonim va antonim shakllari bilan tanishtiriladi va amaliy mashqlar uyushtiriladi.

O'quvchilarning o'rganilgan grammatik tushunchalarni amalga keng tatbiq etish va ulardan jonli nutqda aloqa maqsadida bevosita foydalanishlari uchun ularda mavhumlashtirishni va so'zlar uchun xarakterli bo'lgan umumiy grammatik belgilarni sintezlashni o'stirish zarur, shuningdek, ular so'zning leksik ma'nosini chuqur bilishlariga erishish muhimdir. Bular o'quvchilarning nutqini o'stirish mohiyatini aks ettiradi, ya'ni o'quvchilar nutqda so'zlardan amaliy foydalanishga, so'zning leksik ma'nosini tor tushunishdan chuqurroq tushunishga o'tadilar, so'zning leksik va grammatik ma'nolari bir-biriga ta'sir qilishini tushuna boshlaydilar, natijada nutqda so'zlardan ongli foydalanishga asos yaratiladi.

Grammatik tushunchalarning samarali o'zlashishini ta'minlaydigan metodik shartlar

I. O'quvchilar aqliy faoliyatini faollashtirish. Bilimni o'zlash-tirishning natijasi ma'lum darajada o'qitish metodlariga bog'liqdir. Bayon metodi asosan o'quvchilarning eslab qolishiga mo'ljallanadi va ularning bilish faoliyatini faollashtira olmaydi, shuning uchun kutilgan natijani bermaydi. Maktab tajribasini ommalashtirish va olimlar (L. V. Zankov, Yu. N. Babanskiy, V. P. Streizkozin va boshqalar)ning maxsus tekshirishlari ko'rsatishicha, izlanish metodlari

(boshlang'ich sinflarda qisman izlanish metodi) ko'proq samarali hisoblanadi. Grammatik tushunchani shakllantirishda izlanish vaziyati o'qituvchi bergan vazifa va uni jamoa bo'lib bajarish vaqtida yaratiladi. Izlanish vaziyati o'quvchilarni yangilikni bilishga qiziqtiradi va vazifani bajarish usulini mustaqil ravishda ijodiy tanlashga undaydi. Masalan, o'quvchilarni so'z yasovchi qo'shimchalari bilan tanishtirishda o'qituvchi xattaxtaga *gul – gulchi, g'alla – g'allakor, traktor – traktorchi* kabi so'zlarni ikki ustun tarzida yozadi. O'quvchilarga "Ikki ustun shaklida yozilgan so'zlarni kuzatib, ma'nolaridagi farqini o'ylab ko'ring. Shu so'zlarning ma'nosini farqlashga xizmat qilayotgan qismini toping" topshirig'i beriladi. Birgalikda o'tkazilgan muhokamadan so'ng o'quvchilar quyidagicha xulosaga keladilar:

– "Gul" so'zi o'simlikning bir turini, *gulchi* esa gullarni parvarish qiluvchi kishi ma'nosini bildiradi; *g'alla* – o'simlik, *g'allakor* – g'alla yetishtiruvchi kishi; *traktor* so'zi qishloq xo'jalik mashinasini, *traktorchi* esa traktorda ishlovchi kishi ma'nosini bildiradi. So'zning *-chi, -kor* qismi ikki so'zning ma'nosini farqlashga xizmat qiladi; *-chi, -kor* alohida kelganda ma'no anglatmaydi, bular qo'shimcha; so'zga qo'shilganda ishlovchi, shug'ullanuvchi kishi ma'nosini anglatyapti, ya'ni yangi ma'noli so'z hosil bo'lyapti; demak, *-chi, -kor* so'z yasovchi qo'shimcha.

Muammoli vaziyatni orfografik mavzu bilan tanishtirish jarayonida ham yaratish mumkin. Masalan, o'qituvchi "Hayvonlarga qo'yilgan nomning bosh harf bilan yozilishi" mavzusini tushuntirish uchun o'quvchilarga "Kim qanday uy hayvonlarini boqadi? Ular qo'zingiz nom qo'yganmisiz? Qanday nom qo'yganisiz?" kabi savollarni beradi. O'quvchilar tartib bilan o'zlari boqayotgan hayvonlari va unga qo'ygan nomlarini aytadilar (*musluk – Mosh, kuchuk – Olapar, sigir – Targ'il, ot – Lochin* kabi); o'qituvchi ikki ustun shaklida xattaxtaga yozib boradi. O'qituvchi «Ikki ustun shaklida yozilgan so'zlarni o'qing, ularni taqqoslang. Ularning yozilishida qanday farq bor? Nima uchun? Fikringizni asoslang» topshirig'ini beradi. Bu savol-topshiriqlar bolalarni o'ylashga, izlanishga majbur qiladi. Ular birinchi ustundagi so'zlar kichik harf bilan, ikkinchi ustundagilar esa bosh harf bilan yozilganini aytadilar, ammo nima uchun shunday yozilganini isbotlashga ularning bilimlari yetishmaydi. Shunday qilib,

muammoli vaziyat yaratiladi. O'quvchilar yangi materialni o'rganish zarurligini sezadilar. Bu metoddagi eng muhim jihat muammoli vaziyat yaratish, til hodisalarini tahlil qilish, o'zaro taqqoslash omillarini bajarish bilan bolalarning bilish faoliyatini faollashtirish hisoblanadi. Subbat -muhokama jarayonida muammoli o'qituvchi rahbarligida o'quvchilarning o'zlari hal qilishlari yoki o'qituvchi tomonidan hal qilinishi ham mumkin.

Muhokamaning borishi bilimlar asosida topshiriqlarni faol bajarishni, faol aqliy faoliyatni talab qiladi.

II. O'quvchilarda so'z va gapga lingvistik munosabatni o'stirish ustida maqsadga yo'naltirilgan ishlar. O'quvchilarda so'z va gapga lingvistik munosabat nazariy bilimlarni o'zlashtirish, mavhum tafakkurni o'stirish jarayonida shakllantiriladi va tilning semantik hamda grammatik tomonining bir-biriga ta'sirini anglashni bildiradi. O'quvchilar tilni ularda til birliklariga, xususan, ularning asosiy lari bo'lgan so'z, morfema, so'z birlikmasi, gapga lingvistik munosabatni parallel shakllantirish bilan birga ogli o'zlashtiradilar. So'zga lingvistik munosabat so'zni tovush-harf tomonidan tahlil qilib, uning tovush va grafik tomoni o'rtasidagi bog'lanishni aniqlash, so'zni morfemik tahlil qilish va so'zga leksik ma'no berishda morfemaning o'rni tushunish; so'zni grammatik tahlil qilish va shu so'zning muayyan so'z turkumiga oid ekani bilan uning grammatik belgilari o'zaro bog'liqligini tushunish ko'nikmasining shakllanishiga qarab o'sib boradi.

Lingvistik munosabat o'quvchilarda asta-sekin shakllantirib boriladi, ularda bilish, tushunib olish saviyasi ham har xil bo'lishi mumkin. Masalan, 2- sinf o'quvchilari gapdagi so'z birlikmalarini topadilar, ammo u so'z birlikmasidagi so'zlar o'zaro qanday, ya'ni nimalar yordamida bog'langanini tushuntira olmaydilar. 4- sinf o'quvchilari gapdagi so'z birlikmasini topadilar va so'z birlikmasi tarkibidagi so'zlar o'zaro so'z o'zgartuvchi qo'shimchalar (kelishik, shaxs-son qo'shimchalari) yoki ohang yordamida bog'langanini tushuntiradilar, ya'ni bog'lanish grammatik vositalar bilan ifodalashini ko'rsata oladilar. Bu so'z birlikmasi tarkibidagi so'zlarning bog'lanish mohiyatini elementar darajada tushunish bo'lib, uni yuqori sinflarda chuqurroq (so'z birlikmasi tarkibidagi so'zlarning bog'lanish turlari, bosh va ergash so'zning xususiyatlarini) tushunadilar.

O'qituvchi o'quvchilarda so'zga, so'z birlikmasi va gapga lingvistik munosabatni ta'lim jarayonida maqsadga muvofiq o'stirib boradi, xususan, o'rganiladigan kategoriyani o'quvchi tushunib olishiga g'amxo'rlik qiladi.

III. Yangi tushunchani ilgari o'rganilgan tushunchalar tizimiga kiritish tushunchani o'zlashtirish, bilimni nuqtajiribasiga tatbiq etishning muhim sharti hisoblanadi. Tushunchalar orasida bog'lanishni vujudga keltirish, amalga oshirish o'quvchilarning o'zbek tilidan egallaydigan bilimlar tizimiga hamda tildan ogli foydalanishiga poydevor bo'ladi. Tushunchalar orasidagi bog'lanishni bilib olish amaliy (grammatik, orfografik, nutqiy) vazifalarni hal qilishda nazariy bilimlarni ko'proq tatbiq etishga imkon beradi.

Tushunchalar orasidagi bog'lanishni aniqlamay, ularni bilimlar tizimiga kiritmay turib, o'quvchilar tilni ogli o'zlashtira olmaydilar. Boshlang'ich sinf o'quvchilari o'zlashtiradigan asosiy bog'lanish yo'llari quyidagilar:

1. So'zga beriladigan morfologik so'roqlar va ularning grammatik belgilari (kim?, nima? so'rog'iga javob bo'lgan so'z shaxs va narsani bildiradi → birlik va ko'plikda qo'llanadi → egalik qo'shimchalari bilan o'zgaradi → kelishiklar bilan turlanadi; qanday?, qanaga? so'rog'iga javob bo'lgan so'z shaxs va narsaning belgisini bildiradi → o'zgarmaydi; necha?, nechanchi? so'rog'iga javob bo'lgan so'z shaxs va narsaning soni va tartibini bildiradi → asosan, o'zgarmaydi; nima qildi? nima qilyapti?, nima qiladi? so'rog'iga javob bo'lgan so'z predmet harakatini bildiradi → bo'lishli yoki bo'lishsiz shaklda qo'llanadi → shaxs-son qo'shimchalari bilan turlanadi → harakatning o'tgan, hozirgi va kelasi zamondan birida bajarilganini yoki bajarilmaganini ko'rsatadi).

2. So'z turkumi – gap bo'ladi (ot gapda ega yoki ikkinchi darajali bo'lak, sifat – ikkinchi darajali bo'lak, son – ikkinchi darajali bo'lak, fe'l – kesim vazifasida keladi).

3. Bosh kelishikdagi ot – ega, boshqa kelishiklardagi otlar – ikkinchi darajali bo'lak bo'ladi.

4. Kishiilik olmoshlari fe'llarda shaxsni ifodalaydi (agar fe'l *men* yoki *biz* olmoshlari bilan qo'llansa, I shaxs; *sen* yoki *siz* olmoshlari bilan qo'llansa, II shaxs ifodalanadi; *u* yoki *ular* olmoshlari bilan qo'llansa III shaxs ifodalanadi).

5. Umumiy asos va asosdosh soʻzlarning maʼnosidagi umumiylik (asosning umumiyligi asosdosh soʻzlarning maʼnosidagi oʻxshashlikka sabab boʻladi).

6. Soʻzning leksik maʼnosi va uning morfemik tarkibi (soʻzning morfemik tarkibi oʻzgarisa, koʻproq uning leksik maʼnosi oʻzgaradi: *gul – gulchi, guldori, gulla* kabi).

IV. **Ayrim til kategoriyalari bogʻlanishining mohiyati yangi til kategoriyasini oʻrganish jarayonida ochiladi**, shuningdek, bir yoki bir necha til kategoriyasi oʻrganilgandan keyin oydinlashadi. Masalan, soʻzning leksik maʼnosi va uning morfemik tarkibi soʻzning maʼnoli qismlarini oʻrganish jarayonida biryoʻla muhkama qilinadi, chunki u yoki bu morfemaning rolini boshqacha yoʻl bilan tushuntirib boʻlmaydi; oʻqituvchi soʻz tarkibini oʻzgartiradi va shu bilan bogʻliq holda soʻz maʼnosini oʻzgarishini koʻrsatadi, bu oʻzgarish soʻzning qaysi qismi (soʻz yasovchi qoʻshimcha hisobiga hosil boʻlganini tushuntiradi: *ishchi – ishla – ishchan; paxtakor – paxtazor*).

Feʼllarning shaxs-sonda tuslanishi kishilik olmoshlari oʻrganilgandan soʻng, feʼlda shaxs kishilik olmoshlarining uch shaxsni koʻrsatishi bilan bogʻlab oʻrganiladi.

Maktabda grammatik materialni oʻrganish amaliy yoʻnalishga ega boʻlgani va, birinchi navbatda, oʻquvchilarning nutqiy va aqliy rivojlanishiga xizmat qilgani uchun, bir til kategoriyasining boshqasiga tobeligini va bir-birini taqozo qilishini tushunish bilan birga, oʻquvchilarning bu haqdagi bilimlaridan amaliy vazifalarni hal qilishda, yaʼni soʻzlarni yozish, gap tuzish, soʻzni tahlil qilishda foydalanishga oʻrgatish muhim sanaladi. Oʻqituvchi tilni oʻrgatish vazifalarini hisobga olib, doimo oʻquvchilarning nutqiy tajribasiga suyanadi va til kategoriyalarining bogʻliqligi haqidagi bilimlarni tajribaga tatbiq etish jarayoniga yoʻnaltiradi. Bilim komponentlari oʻrtasidagi bogʻlanishni aniqlash bilimni tajribaga, oʻquvchilarning yozma va ogʻzaki nutqiga tatbiq etish imkonini beradi.

Ona tilini oʻrganish jarayonida bilimlarning izchilligi qanday taʼminlanadi? Avvalo, maktab dasturi lingvistik materialni oʻrganishda yangi oʻrganiladigan materialning ilgari oʻrganilganlar bilan ilmiy asoslangan bogʻlanishini aniqlashga imkon beradigan izchillikni koʻzda tutadi. Oʻqituvchi bu bogʻlanishning mohiyatini metodik jihatdan aniq koʻz oldiga keltirishi zarur. Oʻzaro bogʻliq

boʻlgan til hodisalarini ketma-ket va parallel oʻrganish mumkin. Bularning qaysi biridan foydalanish maʼqulroq degan masala koʻproq materialning lingvistik mohiyatidan kelib chiqib hal qilinadi. Masalan, kishilik olmoshlari feʼldan oldin oʻrganiladi, bu feʼlning shaxs-sonda tuslanishini kishilik olmoshlariga bogʻlab oʻrganish imkonini beradi. Oʻqituvchi yangi oʻrganiladigan materialni ilgari oʻrganilganlar bilan bogʻlaydi. Buning uchun til tushunchalarini taqqoslaydi va bir-biriga qarama-qarshi qoʻyadi. Masalan, soʻz oʻzgartuvchi qoʻshimchalarni oʻrganishda ular soʻz yasovchi qoʻshimchalar bilan taqqoslanadi (soʻz yasovchi qoʻshimcha yangi soʻz hosil qilish uchun xizmat qilsa, soʻz oʻzgartuvchi qoʻshimcha soʻzning shaklini oʻzgartirish uchun, yaʼni gapda soʻzlarni bogʻlash uchun xizmat qilishi aniqlanadi).

V. **Tushunchani koʻrgazmali oʻrganish**. Tushunchani shakllantirishning turli bosqichida koʻrgazmalilikdan foydalanish katta ahamiyatga ega. Tushuncha belgilaribilantantirishning boshlangʻich bosqichida koʻrgazmalilikdan oʻrganiladigan hodisanning belgilarini nutqda aniq koʻrsatish maqsadida foydalaniladi. Til tushunchalarini shakllantirishda foydalaniladigan koʻrgazmali vositalarning oʻziga xos xususiyati oʻrganiladigan obʼjekt hisoblangan soʻz, soʻz birlik-masi, gap, gap boʻlagi va boshqalarga mos boʻladi. Shunday ekan, koʻrgazmali vositalarga jadval, chizma, biror predmet, uning rasmi bilan bir qatorda til materialining oʻzi ham kiradi. Tanlangan matnlar, alohida soʻz va gaplarda oʻrganilayotgan hodisa aniq va loʻnda berilgan, nutqiy vazifasi va grammatik xususiyati ravshan koʻrsatilgan boʻlishi kerak. Bu ichki koʻrgazmalilik oʻquvchilarga tushuncha belgilarini mavnullashtirish, oʻrganilayotgan hodisani biror tomondan oʻxshashi boʻlgan boshqa hodisalar orasidan topish imkonini beradi. Masalan, asosdosh soʻzlarni oʻrganishda tarkibida bir necha asosdosh soʻz boʻlgan matndan foydalanish maqsadga muvofiq: 1. *Maktabimiz hovlisida katta gulzor bor. Unga har xil gul ektigan. Gullarni gulchi oʻquvchilar parvarish qiladilar.* 2. *Rahimning otasi zavodda ishlaydi. U ilgʻor ishchi. Rahimning oʻzi – ishchan bola.* Bu ikki matnda uchtdan asosdosh soʻz boʻlib, ularning ikki muhim belgisi (bir xil umumiy qismga egaligi va maʼnolaridagi oʻxshashlik)ni hisobga olgan holda, asosdosh soʻzlar yuzasidan umumlashtirish imkoni tugʻiladi. Bundan tashqari, oʻquvchilar oʻqituvchi rahbarligida asosdosh soʻzni shu soʻzlarning bir shakli

bo'lgan so'z (*gullarni*) bilan taqqoslab, asosdosh so'zlar bilan so'z shakli o'rtasidagi farq haqida elementar tushunchaga ega bo'ladi.

Tushunchaning mohiyatini ochishga qaratilgan vazifalarning o'zi o'quvchilarni ularni bajarishga undashi, majbur etishi lozim. Bu bilan tushuncha ko'rgazmaliligi ta'minlanadi. Masalan, gapning uyushiq bo'laklari tushunchasining mohiyatini ochishda ikki-uch gapdan bitta gap tuzish vazifasini berish maqsadga muvofiq. Masalan, *Bahorda biz qalding' ochlarni quvonib kutib olamiz. Bahorda biz chug'urchuqlarni quvonib kutib olamiz. Bahorda biz qalding' ochlarni, maynalarni, chug'urchuqlarni quvonib kutib olamiz.* Gaplar gap bo'laklari jihatidan tahlil qilinadi; o'quvchilar uchala gapda takrorlangan so'zlarni aytadilar; bunday hollarda kishilar uch gap o'miga bitta gapdan foydalanishlarini tushunadilar. Shunday qilib, ular uch gapdan bitta gap tuzadilar, uni gap bo'laklariga ko'ra tahlil qiladilar, chizmasini tuzadilar. Bu vazifalarni bajarish bilan o'quvchilar quyidagicha xulosa chiqaradilar: bir kesimga bir necha ikkinchi darajali bo'lak bog'lanishi va ular bir xil so'roqqa (nimalarni?) javob bo'lishi mumkin; bir bo'lakka qarashli va bir xil so'roqqa javob bo'lgan bunday so'zlar *gapning uyushiq bo'laklari* deyiladi. Yuqorida keltirilgan misollarda foydalanilgan ko'rgazmalilik o'rganilayotgan til hodisalarining belgilarini ajratishga qaratilgan, ya'ni ko'rgazmalilikdan tushunchani ta'riflashdan oldin foydalanilgan.

Darsda foydalanish uchun ko'rgazma material tanlashda o'qituvchi qo'yilgan maqsadga ko'ra o'quvchilar nimani bilib olishlarini aniq ko'z oldiga keltirishi kerak. Bir ko'rgazma materialdan turli maqsadlarda foydalanish mumkin. Masalan, predmet yoki uning rasmidan so'zning leksik ma'nosini tushuntirishda ham, grammatik tushunchani shakllantirishda ham foydalanish mumkin. O'quvchilarni sifatning nutqdagi ahamiyati bilan tanishtirish uchun o'qituvchi berilgan predmetni tasvirlash, uning belgilarini aytish vazifasini topshiradi. O'quvchilar har qanday predmetni tasvirlash uchun o'z nutqlarida sifatlardan foydalanadilar. Bu – tabiiy. O'qituvchi "*Predmetni tasvirlashda siz qaysi so'zlardan foydalandingiz? Nima maqsadda?*" kabi savollar berib, bolalar diqqatini o'rganiladigan grammatik tushunchaning (bu o'rinda sifatning) belgilariga qaratadi. O'quvchilar predmetni tasvirlash uchun qaysi sifatlardan bir pred-

metni boshqasidan ajratish maqsadida foydalanilganliklarini aytadilar. Bu misolda ko'rgazmali materialdan nutqda grammatik tushuncha (sifat)ning rolini kuzatish maqsadida foydalaniladi va o'quvchilar aniq materialdan umumlashtirishga o'tadilar.

Tushunchani shakllantirishni uchun jadval va chizmalardan keng foydalaniladi. Bu ko'rgazmalardan ko'proq tushuncha belgilari ajratilgandan so'ng mavhumlashgan belgilarni umumlashtirish, ular o'rtasidagi bog'lanishni aniqlash maqsadida foydalaniladi.

Shunday qilib, grammatik tushunchani o'zlashtirishga yordam beradigan asosiy metodik shartlar o'quvchilarni aqliy faollashtirish, yangi bilim olish uchun qiziqitirish, o'quvchilarning nutqiy tajribasiga tayyanish, bilimlarning tizimliliigi, o'quvchilarda til birliklariga lingvistik munosabatni shakllantirish ustida maqsadga muvofiq ishlash hisoblanadi.

Grammatika va so'z yasashiga oid mashqlar va tahlil turlari

Maktabda tildan nazariy bilimni o'rganishdan maqsad fikrni og'zaki va yozma tarzda grammatik to'g'ri va uslubiy aniq ifodalash uchun undan ongli foydalanish hisoblanadi. Biroq nazariy bilimni amalda qo'llashni esa maqsadga muvofiq va muntazam o'rgatib borish talab etiladi.

Mashqlar tizimi tushunchani o'zlashtirish bosqichiga va uning xususiyatiga mos ravishda mashq turini tanlash, uning murakkablasha borishini va o'quvchilar mustaqilligi o'sib borishini hisobga olgan holda mashqlarni bajarish izchilligini aniqlashni ko'zda tutadi. Bu tizim mashqlarning o'zaro bog'lanishiga asoslangan.

Mashq turlari. Grammatik mashqlar turi asosga ko'ra tasnif qilinadi. Agar bilimni shakllantirish xarakteriga asoslanisa, grammatik mashqlar ikki katta guruhga bo'linadi:

1) *morfologik mashqlar* (bunga leksik-morfologik mashqlar ham kiradi);

2) *sintaktik mashqlar*.

Agar o'quvchilar faoliyatining xarakteri, ya'ni mashq jarayonida o'quvchilar bajaradigan aqliy omillar xarakteri asos qilib olinasa, mashqlar *analitik, sintetik, taqqoslashga, guruhlashga, umumlash-*

tirishga oid mashqlarga bo'linadi.

Mashqning o'ziga xos xususiyatlarini aniqroq belgilash uchun yuqoridagi ikki asos hisobga olinadi. Masalan, mashqning vazifasi aralash berilgan so'zlardan gap tuzishni va gap bo'laklarini ajratishni talab etisa, bu mashq bilimni shakllantirish turiga ko'ra *sintaktik mashq*, faoliyat xarakteriga ko'ra *sintetik-analitik mashq* hisoblanadi.

Boshlang'ich sinflarda sof morfologik yoki sof sintaktik mashq juda kam qo'llaniladi, shuning uchun ham vazifaning yetakchi tomoni hisobga olinadi. Masalan, matnga mazmunga mos otni qo'yish, qaysi kelishik ekanini ko'rsatish talab etilisa, bu *leksik-morfologik mashq*dir. O'quvchi otning qaysi kelishikda ekanini aniqlash uchun u bog'langan so'z (fe'l yoki otni) aniqlashi (so'z birligini ajratishi) talab etiladi, shunga ko'ra bu mashq *sintaktik mashq* hisoblanadi.

Grammatik tahlil *analitik mashq*ga kiradi. Grammatik tahlil so'z turkumiga ko'ra (morfologik) tahlilni, gap bo'laklariga ko'ra (sintaktik) tahlilni o'z ichiga oladi.

Gap bo'laklariga ko'ra tahlil o'quvchilar o'zlashtirgan sintaktik bilimlarning me'yoriga qarab chuqurlashib boradi.

Amaldagi dasturga ko'ra, 1-sinf o'quvchilari ega va kesim atamalaridan foydalanmaydilar, ammo ular gapning bosh bo'laklarini amaliy ravishda topish ko'nikmasiga ega bo'ladi, ya'ni gap kim yoki nima haqida aytilganini bildirgan so'z (ega)ni, u haqda nima deyilganini anglatgan so'z (kesim)ni topadilar. Masalan, *Bolalar olmalarini tertilar* gapini tahlil qilishda o'quvchilar quyidagicha fikr yurtadilar: "Gap bolalar haqida aytilgan. Kimlar? – bolalar (so'zning tagiga bita to'g'ri chiziq chizadilar). *Bolalar* – nima qildilar? – tertilar (so'zning tagiga ikki to'g'ri chiziq chizadilar). *Bolalar tertilar* – gapning asosiy qismi; nimalarni? (tertilar) – *olmalarini*".

2-sinfda 1-sinfdek muhokama qilinadi, faqat mazmuni chuqurlashtiriladi. Masalan, 2-sinf o'quvchisi "*Chiroyli gullar adirlarni bezadi*" gapini quyidagicha tahlil qiladi: "Gap gullar haqida aytilgan. Nimalar? – gullar – ega (tagiga bir chiziq chizadi). Paxtalar haqida nima deyilgan? *Ochildi* – nima qildi? – kesim (tagiga ikki to'g'ri chiziq chizadi). Qayerlarni? (bezadi) – *adirlarni* – ikkinchi darajali bo'lak, gapni to'ldirayapti (tagiga uzun chiziq chizadi). Qanday? (gullar) – *chiroyli* (gullar) ikkinchi darajali bo'lak, egani izohlayapti. *Gullar bezadi* – gapning asosi. *Chiroyli gullar, adirlarni bezadi* –

so'z birligini".

3-4-sinflarda sintaktik tahlil sifat jihatidan o'zgarib, ammo so'z birligini ajratishga ahamiyat beriladi.

Morfologik tahlilning mohiyati so'zning qaysi so'z turkumi ekanini, qanday qanday grammatik shaklda kelganida ifodalanadi.

To'liq morfologik tahlilda o'quvchi so'z turkumining o'zi o'rganagan belgilarini aytadi. Masalan, 1-sinf o'quvchisi shu so'z qanday savolga javob bo'lishini va nimani bildirishini aytadi (shaxs yoki narsa, narsa belgisi, harakati).

3-sinfda so'z turkumlari o'tilgach, morfologik tahlil quyidagi tartibda o'tkaziladi:

Ot: 1. So'z turkumi. 2. So'rog'i. 3. Birlik yoki ko'plikda ekanligi.
Sifat: 1. So'z turkumi. 2. So'rog'i. 3. Qaysi ot bilan bog'langanligi.
Fe'l. 1. So'z turkumi. 2. So'rog'i. 3. Bo'lishli yoki bo'lishsiz ekanligi.

Og'zaki tahlil namunasi: *Mevali daraxtlar gulladi. Mevali* – sifat, qanday – *mevali*; *daraxtlar* oti bilan bog'langan: *mevali daraxtlar*; *daraxtlar* – ot, nimalar? – *daraxtlar*; ko'plikda; *gulladi* – fe'l, nima qildi? – gulladi, bo'lishli.

IV sinfda o'rganilgan mavzularni hisobga olib, morfologik tahlil biron to'ldiriladi va quyidagi tartibda o'tkaziladi:

Ot: 1. So'z turkumi. 2. Bosh kelishik shakli. 3. Birlik yoki ko'plikda ekanligi. 4. Egalik qo'shimchasi, uning shaxs-soni. 5. Kelishigi. 6. Ot yasovchi qo'shimchasi.

Sifat: 1. So'z turkumi. 2. So'rog'i. 3. Qaysi ot bilan bog'langanligi. 4. Sifat yasovchi qo'shimchasi.

Son: 1. So'z turkumi. 2. So'rog'i. 3. Qaysi ot bilan bog'langanligi. 4. Olmosh. 1. Kishilik olmoshi. 2. So'z turkumi. 3. So'rog'i. 4. Shaxs-soni. 5. Kelishigi.

Fe'l: 1. So'z turkumi. 2. So'rog'i. 3. Bo'lishli yoki bo'lishsiz ekanligi. 4. Shaxs-soni. 5. Zamoni. 6. Fe'l yasovchi qo'shimchasi.

"So'zlarning so'z turkumlari bo'yicha tahlil tartibi" jadvali sinfga iloh qo'yiladi.

So'z turkumiga ko'ra tahlil og'zaki va yozma tarzda o'tkaziladi: uni mustaqil ish sifatida topshirish ham mumkin. To'liq bo'lmagan morfologik tahlildan darsning yangi mavzu bilan tanishtirish bosqichida ham, uni mustahkamlash bosqichida ham tashkil qilinadi.

Morfologik tahlilning vazifasi hozirgi o'zbek tilida so'z qanday ma'noli qismlardan tuzilganini aniqlashdir. Morfologik tahlil 3-sinfdan boshlanadi. Bu sinfda o'quvchilarga asosdosh so'zlar, asos asosdosh so'zlarning umumiy qismini ekanini, so'z yasovchi qo'shimchalar va gapda so'zlarni bir-biriga bog'lovchi (shakl yasovchi) qo'shimchalar haqida elementar ma'lumot beriladi.

So'zning tarkibiga ko'ra tahlil quyidagicha tashkil qilinadi:

1. So'zga so'roq berish va u nimani anglatishini izohlash.
2. So'zning asosini aniqlash. So'zga asosdosh so'zlar tanlash. Asosdosh so'zlarni taqqoslash va umumiy qismini (asosni) tegishli belgilash.
3. So'z yasovchi qo'shimchani aniqlash va hosil bo'lgan so'zning ma'nosini izohlash orqali so'z yasovchi qo'shimchani taqqoslash.
4. Gapda so'zlarni bog'laydigan (shakl yasovchi) qo'shimchalarni aniqlash va uning yangi ma'nodagi so'zni hosil qilmasligini izohlash. Gapda bir so'zni boshqa so'zga bog'lashini (gapni amaliy birliklarga ajratib) asoslash.

3-sinfda "So'zning tarkibi" mavzusi to'liq o'rganilgach, *gulzor* tarzidagi so'zni so'z tarkibiga ko'ra og'zaki tahlil qilish tartibi quyidagicha bo'ladi:

1. Qaysi so'z turkumi ekanini bilaman. *Gulzor* so'zi nima? so'rog'iga javob bo'ladi, narsani bildiradi, bu – ot.
2. Asosni aniqlayman. Buning uchun asosdosh so'zlar tanlayman: *gulzor, gulli, gulsiz, gulla*. Ularni taqqoslab, umumiy qismini topaman – *gul*. Bu – asos.
3. So'z yasovchi qo'shimchani aniqlayman, *gulzor* so'zi *gul* so'ziga – *zor* so'z yasovchi qo'shimchasini qo'shish bilan yasalgan.
4. Bu so'zda so'zlarni bir-biriga bog'laydigan qo'shimcha yo'q. So'z tarkibiga ko'ra tahlildan so'ng shunday ko'rinish hosil bo'ladi: *gulzor*.
- 4-sinfda *paxtakorga* so'zini so'z tarkibiga ko'ra og'zaki tahlil qilish tartibi quyidagicha:

1. *Paxtakorga* – ot.
2. Asosni aniqlayman. Buning uchun asosdosh so'zlar tanlayman: *paxtakor, paxtazor*. Taqqoslayman. Umumiy qism – *paxta*. Bu – asos.
3. So'z yasovchi qo'shimchani aniqlayman: *paxtakor* so'zi *paxta*

so'ziga – *kor* so'z yasovchi qo'shimchasini qo'shish bilan yasalgan.

4. So'zlarni bir-biriga bog'laydigan (shakl yasovchi) qo'shimchalarni aniqlayman: – *ga* qo'shimchasi – so'zlarni bir-biriga bog'lagan, kelishik qo'shimchasi.

4-sinfda *ishladim* so'zini so'z tarkibiga ko'ra og'zaki tahlil tartibi:

1. *ishladim* – fe'l.
2. Asosni aniqlayman. Asosdosh so'zlar tanlayman: *ishla, ishti, ishsiz, ishchan*. Taqqoslayman. Umumiy qism – *ish*. *Ish* – asos.

3. So'z yasovchi qo'shimchani aniqlayman: *ishla* fe'li *ish* so'ziga – *la* qo'shimchasini qo'shish bilan yasalgan. – *la* – fe'l yasovchi qo'shimcha.

4. So'zlarni bir-biriga bog'lovchi (shakl yasovchi) qo'shimchani aniqlayman: – *di* – o'tgan zamon qo'shimchasi, – *m* – shaxs-son qo'shimchasi, I shaxs, birlik: *ishladim*.

So'zni tarkibiga ko'ra tahlilni mustaqil ish sifatida tashkil qilish ham mumkin. So'zni morfologik tahlil qilish uning lug'aviy ma'nosini tushunishda, morfemalarni to'g'ri yozishda o'quvchilarga yordam beradigan muhim vositadir.

Boshlang'ich sinflarda grammatik va morfemik tahlil bilan birga, so'zni tovush-harf tomonidan tahlil qilishdan ham foydalaniladi. Bu tahlilning vazifasi so'zda tovushlarning tartibini, ularning xususiyatlarini, tovushlar va harflar o'rtasidagi munosabatlarni aniqlash hisoblanadi.

Boshlang'ich sinflarda tovush-harf tomonidan tahlil tartibi quyidagicha:

1. So'zda nechta bo'g'in bor?
 2. So'zda nechta tovush va nechta harf bor? (Tovushlar soni harflar sonidan kam yoki ko'p bo'lsa, sababini aytish)
 3. Unli tovush nechta? Undosh tovush-chi?
 4. Har bir tovush so'zda qaysi harf bilan ifodalangan?
- Masalan, *kitob* so'zi quyidagicha tahlil qilinadi:
1. So'zda ikki bo'g'in bor: *ki-tob*.
 2. So'zda beshta tovush, beshta harf bor.
 3. So'zda ikkita unli tovush, uchta undosh tovush bor.
 4. k – undosh, jarangsiz undosh tovush, k harfi bilan ifodalangan.
 - l – unli tovush, l harfi bilan ifodalangan.
 - t – undosh tovush, jarangsiz undosh tovush, yozuvda t harfi bilan

ifodalangan

o – unli tovush, o harfi bilan ifodalangan.

b – undosh tovush, jarangli undosh tovush, b harfi bilan ifodalangan. Soʻzning tovush-harf tahlilidan soʻzning yozilishini tushuntirishda ham, orfoepik toʻgʻri talaffuzni oʻrgatish maqsadida ham foydalaniladi. Masalan, *maktab* soʻzi oxirida *b* undoshi *p* tarzida talaffuz qilinadi, jufti bor undosh, tekshiramiz: *maktabim* – *maktab*, *b* harfi yoziladi.

Savol va topshiriqlar:

1. Grammatik tushuncha nima? Uning oʻziga xos xususiyatini ayting.
2. Kichik yoshdagi oʻquvchilar lingvistik tushunchalarni oʻrganishda qanday qiyinchiliklarga duch keladilar? Buning sababi nimada?
3. Oʻquvchilarda lingvistik tushunchalarni shakllantirish jarayonini izohlang. Har qaysi bosqichdagi ishning mazmuni va maqsadini ayting.
4. Oʻquvchilarga yangi grammatik tushunchani oʻrgatish darsining lavhasini (fragmentini) ishlab chiqing.
5. Grammatik tushunchani qulayroq shakllantirishga qanday shartlar yordam beradi?
6. Grammatik tushunchani oʻrgatish jarayonida oʻqituvchi qanday qilib oʻquvchilarning aqliy faoliyatini faollashtiradi?
7. Grammatik materialni oʻrganishning har xil bosqichida darslik bilan qanday ishlanadi? Aniq misollar keltiring.
8. Grammatik, leksik va soʻz yasashiga oid mashqlar va tahlil turlarini taʼriflang.

Bilimlarni tekshirish uchun test topshiriqlari

1. Kichik yoshdagi oʻquvchilar ogʻzaki va yozma nutqni egallashlarida fonetikadan olgan bilimlarning ahamiyati toʻgʻri qayd etilgan qatorni koʻrsating.

A. Fonetik bilimga asoslangan holda oʻqish va yozishni bilib oladilar, fonetik bilim soʻzni toʻgʻri talaffuz qilish asosini tashkil etadi, imloviy malakalarni shakllantirish uchun zamin tayyorlaydi, gapni ohangiga rioya qilib oʻqishga yordam beradi, soʻzning tovush tomonini bilishi esa uning maʼnosini tushunishga yordam beradi.

B. Soʻzni, uning boʻgʻin tuzilishini tushunishga yordam beradi, imloviy malakalarni shakllantirish uchun zamin tayyorlaydi, soʻzlarni tovush tomondan tahlil qilishga oʻrgatadi, gaplarni ohangiga rioya qilib oʻqishga, logik urgʻu va gap qurilishidagi toʻxtamlarga rioya qilish uchun zarur.

C. Fonetik bilimlar oʻzbek yozuvi fonologik yozuv ekanini, 29 ta harf, 30 ta tovush borligini uqtiradi, ularni toʻgʻri talaffuz qilish va toʻgʻri yozishga oʻrgatadi.

D. Fonetik bilimlar toʻgʻri talaffuzga oʻrgatadi, tovushlarning turlari, oʻzgarishi, urgʻu, fonetik birliklar haqida maʼlumot beradi.

2. "Tovushlar va harflar" mavzusini oʻrganishda qaysi metoddan foydalaniladi?

- A. Mustaqil ish metodidan.
- B. Tahlil-tarkib metodidan.
- C. Til dalillarini kuzatish metodidan.
- D. Amaliy ish metodidan.

3. Tushunchaning muhim belgilarini ajratish maqsadida til materiallari tahlil qilinadi. Bu bosqichda maʼlum soʻz va gaplarning leksik maʼnosidan kelib chiqib, abstraktlashtirish amalga oshiriladi va shu til hodisasi uchun tipik hisoblangani ajratiladi. Ushbu bosqich metodika kursining qaysi boʻlimini oʻrganishda uchraydi va u nechanchi bosqichga toʻgʻri keladi?

- A. Grammatik tushunchani oʻzlashtirish, 1-bosqich.
- B. Simdan tashqari oʻqish, 3-bosqich.
- C. Grammatik tushunchani oʻzlashtirish, 4-bosqich.
- D. Grammatik tushunchani oʻzlashtirish, 2-bosqich.

4. Grammatik tushunchalarning samarali oʻzlashtirishini taʼminlaydigan metodik shartlar qaysi javobda berilgan?

- A. Oʻquvchilar aqliy faoliyatini faollashtirish, tushunchani koʻrgazmali oʻrganish.
- B. Oʻquvchilarda soʻz va gapga lingvistik munosabatni oʻstirish usulida maqsadga yoʻnaltirilgan ishlar, yangi tushunchani ilgari oʻrganilgan tushunchalar tizimiga kiritish.
- C. Ayrim til kategoriyalari bogʻlanishining mohiyati yangi til kategoriyasini oʻrganish jarayonida ochish.
- D. A, B, C.

5. Agar bilimni shakllantirish xarakteriga asoslanilsa, gram-

matik mashqlar qanday guruhlarga bo'linadi?

- A. Leksik-morfologik mashqlar va analitik mashqlar.
- B. Morfologik mashqlar va sintaktik mashqlar.
- C. Sintetik mashqlar va leksik mashqlar.
- D. Taqoslash va umumlashtirish mashqlari.

6. Matnga mazmunga mos otni qo'yish, qaysi kelishik ekanini ko'rsatish talab etilsa, bu qanday mashq turiga kiradi?

- A. Analitik mashq.
- B. Sintetik mashq.
- C. Leksik-morfologik mashq.
- D. Sintaktik mashq.

BOSHLANG'ICH SINFLARDA SO'ZNING MORFEMIK TARKIBINI O'RGANISH METODIKASI

So'zning morfemik tarkibi va so'z yasalishi ustida ishlashning ta'limiy ahamiyati va vazifalari

So'zning leksik ma'nosini aniqlash maqsadida uni morfemalarga ajratish til haqidagi fanda o'zining nazariy asosiga ega.

Morfema – so'zning eng kichik, bo'linmaydigan ma'noli qismi. Morfema ikki turga bo'linadi:

1. Asos morfema – so'zda albatta qatnashadigan va leksik ma'no anglatadigan morfema.

2. Affiksial morfema – mustaqil holda leksik ma'no anglatmay, so'zning leksik va grammatik ma'nolari shakllanishi uchun xizmat qiladigan morfema. Masalan, *gullarni, gulla* so'zlaridagi *gul* – asos morfema, *-lar, -ni, -la* affiksial morfemadir.

Affiksalar (qo'shimchalar) ikki turga bo'linadi:

1. So'z yasovchi qo'shimchalar. Ular so'zning leksik ma'nosini shakllantirish uchun xizmat qiladi. Masalan, *bog'bon, paxtakor, gulzor, ishchi* so'zlaridagi *-bon, -kor, -zor, -chi* so'z yasovchi affikslardir.

2. Shaki yasovchi qo'shimchalar. Bu qo'shimchalar so'zlarni grammatik jihatdan shakllantirib, turli grammatik ma'nolarni ifoda-

laydi. Masalan, *maktablar* imizni so'zida *-lar, -imiz, -ni* shakl yasovchi qo'shimchalar bo'lib, *-lar* ko'plik ma'nosini, *-imiz* egalikning I shaxs ko'plik ma'nosini, *-ni* tushum kelishigi ma'nosini ifodalaydi.

Morfemalarning qo'shilihi bir-biriga ta'sir qiladi, bundan tashqari, ko'pgina asos va so'z yasovchi qo'shimchalar ko'p ma'noli. Shunga qaramay, ko'p so'zlarning leksik ma'nosini uning morfemik tarkibiga qarab aniqlash qiyin, shu maqsadda so'zni morfemalarga ajratishdan foydalanishga to'g'ri keladi.

O'quvchilar so'zning morfemik tarkibini va so'z yasalishini o'rganishlariga qarab, so'zni morfemalarga ajratishdan ongli foydalana boshlaydilar. Ular yasama so'zlarning leksik ma'nosini so'zlarning semantic o'xshashligiga qarab bilib oladilar.

So'zlarning morfemik tarkibi ustida ishlashning ahamiyati va shunga mos ravishda o'quvchining vazifalariga quyidagilar kiradi:

1. So'zning morfemik tarkibi ustida ishlash bilan o'quvchilar so'zning leksik ma'nosini aniqlashning asosiy usullaridan birini bilib oladilar. Bunda o'quvchining vazifasi o'quvchilar so'zlarning leksik ma'nosi va morfemik tarkibi bir-biriga bog'liqligini bilib olishi uchun eng qulay sharoit yaratish, shu asosda ularning lug'atiga amqlik kiritishga maqsadga muvofiq rahbarlik qilish hisoblanadi.

2. So'z yasalishi haqidagi elementar bilim ham o'quvchilarning tilimizning yangi so'zlar bilan bo'yishning asosiy manbasini tushunishlari uchun muhimdir. Yangi so'z tilda mavjud bo'lgan morfemalardan, ma'lum usul va modellar asosida vujudga keladi (yasaladi). So'z yasalishini kuzatish o'quvchilarda so'zga faol munosabatni shakllantirishga ijobiy ta'sir etadi, tilning rivojlanish qonuniyatlarini tushunishga olib keladi.

3. So'z yasalishi asoslari bilan tanishish o'quvchilar lug'atini atrof-muhit haqidagi bilimlar bilan bo'yitishga imkon beradi. Predmet, jarayon, voqea-hodisalar haqidagi tushunchalar so'z bilan ifodalanadi. So'zlar o'rtasidagi ma'no va tuzilish jihatidan bog'lanishni belgilash o'zaro munosabatda bo'lgan tushunchalar o'rtasidagi bog'lanishga tayanadi (masalan, *traktor* va *traktorchi* so'zlari o'zaro munosabatda bo'lgan tushunchalar, shu tufayli ma'no va tuzilishiga ko'ra bog'langan). O'quvchilar so'zlarning ma'no va tuzilishiga ko'ra o'zaro munosabatini bilisalar, atrof-muhitda mavjud bo'lgan predmetlar, jarayonlar, voqealar o'rtasidagi bog'lanishni

chuqur tasavvur etadi, biladi.

4. Soʻzda morfemaning ahamiyatini anglash, shuningdek, qoʻshimchalarning semantik maʼnosini bilish oʻquvchilarda nutqning aniq shakllanishiga taʼsir etadi. Oʻqituvchining vazifasi oʻquvchilarning soʻzning leksik maʼnosini tushunibgina qolmay, kontekstda aniq qoʻshimchalari soʻzlardan ongʻli foydalanishlarini ham oʻrgatish hisoblanadi.

5. Soʻzning morfemik tarkibini oʻrganish imloviy malakalarni shakllantirishda ham katta ahamiyatga ega. Fonetik tamoyil yangi oʻzbek imlosining yetakchi tamoyili boʻlib, bunga binoan soʻzlar va ularning tarkibiy qismi (asos va qoʻshimchalari) koʻproq talaffuziga muvofiq yoziladi. Asos va qoʻshimchalarni toʻgʻri yozish malakasini nazariy asosda shakllantirish fonetik, soʻz yasashiga oid, grammatik bilimlarni maqsadga muvofiq tatbiq etishni talab qiladi. Shuning uchun soʻzning morfemik tarkibini oʻrganishning muhim vazifalaridan biri asos va qoʻshimchalarni toʻgʻri yozish malakasini shakllantirish uchun zarur boʻlgan bilim va koʻnikmalar asosini yaratish hisoblanadi.

6. Soʻzning morfemik tarkibini oʻrganish oʻquvchilarning aqliy qobiliyatini oʻstirishda, xususan, til birligi sifatida soʻzni ongʻli bilib olish uchun zarur boʻlgan maxsus aqliy koʻnikmalarni shakllantirishda ham ahamiyatli. Oʻqituvchining vazifasi taʼlim jarayonida bilimni oʻzlashtirish bilan oʻquvchilarda aqliy faoliyatni oʻstiradigan, analiz, taqqoslash koʻnikmalarini shakllantiradigan sharoit yaratish hisoblanadi.

Boshlangʻich sinf ona tili darslarida soʻz tarkibi va yasashini oʻrganish metodikasi

Boshlangʻich sinflar ona tili dasturiga muvofiq soʻzning morfemik tarkibi 3-sinfda oʻrganiladi. 4-sinfda soʻz turkumlarini oʻrganish bilan bogʻliq holda soʻzning tarkibi haqidagi bilimlarni takomillashtirish koʻzda tutiladi.

Avvalo, til materialini oʻrganish tizimi nimaligini aniqlab olish zarur.

Tilmaterialini oʻrganish tizimideganda aniq, ilmiy asoslangan izchillikdagi va oʻzaro bogʻlanishdagi bilimlar yigʻindisini oʻzlashtirishni

taʼminlaydigan maqsadga qaratilgan jarayon, shuningdek, shu asosda amaliy koʻnikmalarni shakllantirish tushuniladi. Soʻzning morfemik tarkibiga tatbiq qilganda, tizim soʻz yasashiga oid va grammatik bilimlarni oʻzlashtirish: 1) dastur materialini oʻrganish tizimida soʻzning morfemik tarkibini oʻrganishning oʻrni bilan; 2) "asos", "asosdosh soʻz", "soʻz yasovchi qoʻshimcha", "shakl yasovchi qoʻshimcha" tushunchalari ustida ishlashdagi izchillik bilan; 3) soʻzning morfemik tarkibi va soʻz yasashining oʻzaro birligiga taʼsir qilishi bilan; 4) morfemalarni toʻgʻri yozish malakasini shakllantirish ustida ishlash bilan bogʻliqligini belgilab beradi.

Mavzu oʻrganish jarayoni toʻrt bosqichdan iborat:

Birinchii bosqich – soʻz yasashini oʻrganishga tayyorgarlik bosqichi. Bu bosqichning vazifasi – oʻquvchilarni bir xil asosli soʻzlarning maʼno va tuzilishiga koʻra bogʻlanishini tushunishga tayyorlash. Bunday vazifaning qoʻyilishiga sabab, birinchidan, soʻzning maʼno va tuzilishi jihatidan bogʻlanishini tushunish, oʻzining lingvistik mohiyatiga koʻra, bir xil asosli soʻzlarni va soʻz yasashini oʻzlashtirishga asos hisoblanadi. Haqiqatan ham, yasalgan va yasashga asos boʻlgan soʻzlar bir-biri bilan maʼno va tuzilishi jihatidan bogʻlanadi: *ish* – *ishchi*, *gʻalla* – *gʻallakor*. Ikkinchidan, oʻquvchilar bir xil asosli soʻzlarni va morfemalarni oʻrganishda qiyinchiliklarga duch keladilar: ular bir xil asosli soʻzlarning maʼnolaridagi umumiylikni tushunishda qiyinaladilar, chunki ularda mavhum tafakkur hali yetarli rivojlanmagan boʻladi; asos, soʻz yasovchi va shakl yasovchi qoʻshimchalarning vazifalarini oʻzlashtirishda ularga bir xil asosli soʻzlarning maʼno va tuzilishi jihatidan oʻxshashligi va farqini aniqlash anchagina qiyinlik qiladi. Shuning uchun soʻzning morfemik tarkibini maxsus oʻrganishdan oldin uning maʼno va tarkibiga koʻra yaqinligi kuzatiladi.

1-sinfda kuzatish oʻrganiladigan materialning mazmuni va ayrim soʻzlarning maʼnosini, yozilishini tushuntirish bilan uzviy bogʻlanadi. 1-sinfda *kim?*, *nima?* soʻrogʻiga javob boʻlgan soʻzlarni oʻrganish jarayonida oʻqituvchi va oʻquvchilarning "*Nima uchun u yoki bu narsa shunday nomlangan?*" savoliga birgalikda javob topishi ularni bir xil asosli soʻzlar oʻrtasidagi munosabatni tushunishga tayyorlashda anchagina mos va qiziqarli usul hisoblanadi. Bu savolga javob topish bilan oʻquvchilar "*Nega soʻzlar asosdosh hisoblanadi?*", "*Bir*

soʻzdan boshqa soʻz qanday hosil boʻladi?” savollariga javob berishga tayyorlanadilar.

Tilda juda koʻp soʻzlar shaxs va narsaning nomi hisoblanadi. Shuning uchun oʻquvchilar bilan nega shaxs yoki narsa shunday nomlanganini aniqlashdan asta-sekin tildagi bir soʻz bilan ikkinchi soʻz oʻrtasidagi bogʻlanishni aniqlashga oʻtish mumkin. Masalan, “Nega kishilar paxta koʻp ekilgan joyni paxtazor (paxta – paxtazor), daraxt koʻp ekilgan joyni daraxtzor (daraxt – daraxtzor) deb nomlashgan?”, “Nega kishilar bir uyini gʻishtli (gʻisht – gʻishtli), boshqasini sinchi deyishadi?”

Oʻquvchilar predmet yoki predmet belgisining nomlanish sababini aniqlashdan soʻzlarning maʼnosi va tarkibidagi umumiylikni topishga oʻrganadilar. Bularning hammasi oʻquvchilarni bir xil asosli soʻzlarning yasaliishi mohiyatini tushunishga tayyorlaydi; ular bir soʻz boshqa soʻzdan oʻzaro maʼno jihatdan bogʻlanishi asosida yasaliishini, oʻz navbatida, shu soʻz bilan nomlangan tushunchalar oʻrtasidagi bogʻlanishga asoslanishini tushuna boshlaydilar. Oʻquvchilar soʻzning yangi soʻz hosil qilishga yordam beradigan qismini bilib olgan sari ular soʻz yasaliishi haqidagi tasavvur chuqurlasha boradi.

Ikkinchi bosqich – bir xil asosli soʻzlarning xususiyatlari va barcha morfemalarning mohiyati bilan tanishtirish. Bu bosqichning asosiy oʻquv vazifasi – soʻzlarning maʼnoli qismlari sifatida asos, soʻz yasovchi va shakl yasovchi qoʻshimchalar bilan tanishtirish, “asosdosh soʻzlar” tushunchasini shakllantirish, bir xil asosli soʻzlarda asosning bir xil yozilishini kuzatish hisoblanadi.

“Asosdosh soʻzlar” tushunchasini shakllantirish ularning ikki muhim belgisini, yaʼni mazmuniy umumiylikni (maʼnosida qandaydir umumiylik borligini) va tuzilishiga koʻra umumiylikni (umumiy asos mavjudligini) oʻzlashtirish bilan bogʻlanadi. Shuning uchun bu belgilarni oʻquvchilar oʻzlashtirishga taʼlim jarayonida sharoit yaratish lozim. Bu oʻquvchilarda bir xil asosli soʻzlarning lugʻaviy maʼnolari bilan morfemik tarkibi oʻrtasidagi bogʻlanishni aniqlash koʻnikmasini rivojlantiradi. Masalan, oʻquvchilar *gul, gulzor, gulli* (koʻylak), *gulladi* soʻzlarini taqqoslaydilar, bu toʻrt soʻz maʼnosiga koʻra oʻxshashligini va bir xil umumiy qismga ega ekanini, shuning uchun ularni bitta asosdosh soʻzlar guruhiga kiritish mumkinligini

aniqlaydilar.

Bir xil asosli soʻzlarning maʼnolaridagi umumiylik asosining umumiyligi tufayli vujudga keladi, ularni bir guruhga birlashtiradi; qoʻshimchalar esa soʻzning maʼnosiga oʻziga xos maʼno qoʻshadi; ularni bir-biridan farqlaydi. Bir xil asosli soʻzlar ustida bunday ishlash usuli oʻquvchilarning bilish faoliyatini faollashtiradi, ular diqqatini soʻzning umumiylikka asoslangan aniq belgilariga jalb qilish imkonini beradi. Masalan, oʻqituvchi *kombayn* rasmini koʻrsatadi va «*Kombayn*ni boshqaradigan kishi nima deb nomlanadi?» savolini beradi. Javob xattaxtaga yoziladi: *kombayn – kombaynchi*. Tushunchalarni taqqoslab kuzatish quyidagi aniq til materialini yaratish imkonini beradi, uni tahlil qilish jarayonida bir xil asosli soʻzlarning xususiyatlari haqida xulosa chiqariladi: Avval soʻzlarni maʼno va tarkibiga koʻra taqqoslash asosida “asosdosh soʻzlar” atamasi beriladi, keyin asosdosh soʻzlarning umumiy qismi asos deyilishi, asosdosh soʻzlarni, boshqacha qilib, bir xil asosli soʻzlar (yaʼni asosdosh soʻzlar) deb nomlanishi ham tushuntiriladi.

Oʻquvchilarda bir xil asosli soʻzlarni ikki muhim belgisiga koʻra aniqlash koʻnikmasini oʻstirish uchun asosdosh soʻzlar yaqin maʼnoli – sinonim soʻzlar bilan, shakli oʻxshash boʻlgan soʻzlar bilan taqqoslanadi. Masalan, oʻquvchilar *baxtli – baxtsiz* asosdosh soʻzlari bilan *baxtli – saodatli* sinonim soʻzlarni taqqoslab, asosdosh soʻzlar ham, sinonim soʻzlar ham yaqin maʼno bildirishini (oʻxshash tomonini), asosdosh soʻzlarda umumiy qism (*baxt*) mavjud boʻlib, sinonim soʻzlarda bunday umumiy qism yoʻqligini (farqli tomonini) aniqlaydilar, ular *bogʻ – bogʻbon* asosdosh soʻzlari bilan *suva – suva* soʻzlarni taqqoslab, quyidagi xulosaga keladilar: *bogʻ – bogʻbon* asosdosh soʻzlar hisoblanadi, chunki ular yaqin maʼnoli va umumiy qismi bor; *suva – suva* soʻzlari shakli tomonidagina oʻxshaydi, ammo butunlay boshqa maʼnoli bildiradi. Bunday mashqlar oʻquvchilarni asosdosh soʻzlarni yaqin maʼnoli sinonim soʻzlardan, bir-biriga oʻxshash boʻlgan soʻzlardan farqlashga oʻrgatadi.

Bir xil asosli soʻzlar turli soʻz turkumiga oid boʻladi. Shuning uchun bir xil asosli soʻzlarni oʻrganishning bu bosqichida oʻquvchilar diqqati asosdosh soʻzlar shaxs, narsa, uning harakati va belgisini bildirishiga qaratiladi. Shu maqsadda turli soʻz turkumiga oid bir xil asosli soʻzlar mavjud boʻlgan matn tahlil qilib, asosdosh soʻzlarni aniqlash,

shuningdek, *kim?*, *nima?*, *qanday?*, *nima qiladi?* soʻroqlariga javob boʻladigan bir xil asosi soʻzlar tanlash mashqlardan foydalanish yaxshi natija beradi. Bunda soʻzlarni maʼnosi va tarkibiga koʻra taqqoslab, oʻxshash va farqli tomonlarini aniqlash shart. Oʻquvchilar u yoki bu soʻz nima uchun asosdosh ekanini isbotlaganlarida, ularning ikki muhim belgisini aytislar. Masalan, *gul*, *gulladi*, *gulli*, *guldor*, *gulzor* asosdosh soʻzlar hisoblanadi, chunki bular umumiy qism – *gul* mavjud, bu soʻzlar yaqin maʼnoni bildiriyapti.

Bir xil asosi soʻzlarni oʻrganish jarayonida oʻquvchilar asosning har vaqt bir xil yozilishini kuzatadilar. Bunday kuzatish asosda jufti bor jarangli va jarangsiz undoshlar boʻlgan soʻzlarni anglab, toʻgʻri yozishga asos boʻladi.

Bir xil asosi soʻzlar bilan tanishish jarayonida oʻquvchilarda soʻzning maʼnoli qismi boʻlgan morfemalar (asos, soʻz yasovchi, shakl yasovchilar) haqida boshlangʻich tasavvur hosil boʻladi. Buning uchun soʻz yasashga oid vazifa topshirish maqsadga muvofiq. Bu vazifani bajarishda oʻquvchilar morfemalardan foydalanib bir xil asosi soʻzlar guruhini hosil qiladilar va morfemalarning oʻrni hamda vazifasi haqida tasavvur hosil qiladilar. Masalan, oʻqituvchi *gul* soʻzini yozish va unga *gul* koʻp ekilgan joyni bildiradigan asosdosh soʻz tanlashni topshiradi. Oʻquvchilar *gul*, *gulzor* soʻzlarni yozadilar. *Gulzor* soʻzini hosil qilish uchun *-zor* qismi qoʻshilgani aniqlanadi. Oʻqituvchi “*Gul parvarish qilish bilan shugʻullanadigan kishini nima deb nomlaymiz?*” savolini beradi. Oʻquvchilar *gulchi* soʻzini aytadilar; bu soʻz *gul* soʻziga *-chi* qismini qoʻshish bilan hosil qilingani (yasalgani) aniqlanadi. Soʻzlardagi *-zor*, *-chi* qismlarning ahamiyatini taqqoslash asosida boshlangʻich bilimlar umumlashtiriladi, soʻz yasovchi qoʻshimcha atamasi beriladi.

Shakl yasovchi qoʻshimcha bilan elementar tanishtirish uchun *daftar* va *daftarlar* soʻzlarni maʼno va shakl tomondan taqqoslash topshiriladi. Subhat asosida oʻquvchilar maʼnoning oʻzgarmaganini, shakli oʻzgarganini (*-lar* qoʻshilganini) aniqlaydilar.

Taʼlimning bu bosqichida oʻquvchilarning morfema haqidagi bilimlari yetarli emas, ularni bu tushunchalar bilan amaliy mashqlarni bajarish jarayonida endigina tanishtirilyapti. Shuning uchun oʻqituvchi tarkibi va yasash usuli oʻquvchilarning yosh xususiyatiga mos boʻlgan soʻzlarni tanlaydi, bu soʻzlarni analiz va

sintez qilishni boshqaradi, soʻzlarning leksik maʼnosi bilan morfemik tarkibi oʻrtasidagi bogʻlanishni oʻquvchilarning bilib olishlariga doimiy gʻamxoʻrlik qiladi.

Uchinchi bosqich – asos, soʻz yasovchi va shakl yasovchi qoʻshimchalarning xususiyatlari hamda tildagi ahamiyatini oʻrganish metodikasi. Bu bosqichning oʻquv vazifasiga “asos”, “soʻz yasovchi qoʻshimcha”, “shakl yasovchi qoʻshimcha” tushunchalarini shakllantirish, soʻzning leksik maʼnosi bilan morfemik tarkibi oʻrtasidagi bogʻlanish haqidagi tasavvurlarni oʻstirish, asosda jufti bor jarangli va jarangsiz undoshli soʻzlarni toʻgʻri yozish malakasini shakllantirish, nutqda soʻz yasovchi qoʻshimchasi bor soʻzlarni ongli ishlatish koʻnikmasini oʻstirish kiradi.

Bu bosqichning vazifasi bir-biri bilan maʼlum bogʻlanishda hal qilinadi. Masalan, soʻzda har bir morfemaning ahamiyatini oʻzlashtirish asosida oʻquvchilar soʻzning leksik maʼnosi bilan uning morfemik tarkibi oʻrtasidagi bogʻlanishni bilib oladilar. Barcha vazifalar bilan uzviy bogʻliq holda, soʻzlarning morfemik tarkibini hisobga olib, ulardan nutqda mumkin qadar aniq va ongli foydalanish vazifasi ham bajariladi.

Asosni oʻrganishning xususiyatlari. “Asos” tushunchasini shakllantirishda oʻquvchilar asos asosdosh soʻzlarning umumiy qismi ekanini va u barcha bir xil asosi soʻzlarning maʼnosidagi umumiylikni oʻz ichiga olishi bilan tanishtiriladi.

Asosdosh soʻzlarni tahlil qilish bilan oʻquvchilar soʻzning qaysi qismini shu soʻzlardan asosdosh soʻzlar hosil qilayotganini tushuntirishga (bunda ular asosni ajratadilar), qaysi qismini har xil maʼnoli soʻzlar hosil qilayotganini tushuntirishga (bunda ular soʻz yasovchi qoʻshimchalarni ajratadilar) oʻrgatiladi. Bunday vazifalarni toʻgʻri bajarish natijasida oʻquvchilar asos va soʻz yasovchi qoʻshimchani soʻzning leksik maʼnosini hosil qilishdagi rolini elementar tarzda boʻlsa ham tushunadilar, shuningdek, asos asosdosh soʻzlarga asos boʻladigan qism ekanini bilib oladilar.

Asos ustida ishlash bu bilan tugamaydi, balki boshqa morfemalarni maxsus oʻrganishga ajratilgan darslar mazmuni bilan va keyinroq soʻz turkumlari oʻrganilganda, soʻz yasashga doir mashqlar bilan ham uzviy bogʻlanadi.

Soʻz yasovchi qoʻshimchalar ustida ishlash. Bu morfemani

o'rganishning asosiy vazifasi o'quvchilarni so'zda so'z yasovchi qo'shimchani ahamiyati bilan tanishtirish va shu asosda so'z yasovchi qo'shimchalari so'zdan o'z nutqida ongli foydalanish ko'nikmasini o'stirish hisoblanadi. O'quvchilar so'z yasovchi qo'shimcha yordamida yangi leksik ma'noli so'z yasash mumkinligini tushunishi muhim ahamiyatga ega.

So'z yasovchi qo'shimchalar ustida ishlash ba'zi so'z yasovchi qo'shimchani ma'nosini va yasama so'zning grammatik belgilarini aniqlash bilan birga olib boriladi. So'z yasovchi qo'shimchani ma'nosini tushuntirish uning so'z yasashdagi ahamiyatini o'quvchilar anglashga imkon beradi, ularning diqqat-e'tibori so'z yasovchi qo'shimcha yordamida yangi leksik ma'noli so'z yasashiga qaratiladi. Masalan: *ish – ishchi, ishti, ishchan, ishla*).

Yasalgan so'z qaysi so'z turkumiga kirishini aniqlash so'z yasovchi qo'shimcha yordamida har xil so'z turkumiga oid so'zlarni yasash mumkinligi haqidagi tasavvurni chuqurlashtiradi.

So'z yasovchi qo'shimchani ongli o'zlashtirish uchun quyidagi mashqlar guruhidan foydalanish yaxshi natija beradi:

Birinchi guruh mashqlarga har xil so'z yasovchi qo'shimcha qo'shish bilan hosil bo'lgan bir xil asosli so'zlarning ma'no jihatdan farqini qiyoslashga oid vazifalar kiradi. Masalan, *gul so'zidan –chi, –zor so'z yasovchi qo'shimchalari bilan yangi so'z yasang. Hosil bo'lgan so'zlarni ma'nosi va tarkibiga ko'ra qiyoslang. Ularida nima o'xshash? So'zning qaysi qismi ularni ma'nosiga ko'ra farqlayapti? Yangi so'zlarni qatnashtirib gap tuzing.*

Ikkinchi guruh mashqlarga bir so'z yasovchi qo'shimchani har xil so'zlarga qo'shishdan hosil bo'lgan so'zlarda so'z yasovchi qo'shimchani ma'nosini qiyoslashga oid vazifalar kiradi. Bunday mashqlarning maqsadi so'z yasovchi qo'shimchani ma'nosi haqidagi bilimni elementar tarzda umumlashtirish hisoblanadi. Masalan, *ishchi, suvchi, gulchi so'zlarni taqqoslash, ma'nosiga ko'ra o'xshash tomonini belgilash* (bitor ishini, vazifani bajaradigan kishini – shaxsni bildiradi), *so'zning qaysi qismi bajaruvchi shaxs ma'nosini bildirayotganligini aniqlash* (so'z yasovchi qo'shimcha –chi).

Uchinchi guruh mashqlarga matnli leksik-grammatik va leksik-stilistik tahlil qilishga oid vazifalar kiradi. Masalan, matndan

asosdosh so'zlarni topish, ularning ma'nosidagi farqni aytilish, bu farq so'zning qaysi qismi yordamida berilayotganini aniqlash; berilgan so'zlardan namunadagidek gap tuzish (masalan, *Soatsoz soatni tuzadi. Traktorchi yerni traktor bilan haydaydi*); asosdosh so'zlarni aniqlash va tarkibiga ko'ra tahlil qilish va h.k.

Shakl yasovchi qo'shimchalarni o'rganish xususiyatlari.

Har bir morfemaning lingvistik mohiyatida o'ziga xoslik bo'lib, uni o'rganish metodikasi ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Shakl yasovchi qo'shimchada grammatik vazifa yetakchi hisoblanadi, bu bilan u so'z yasovchi qo'shimchadan farqlanadi.

Shakl yasovchi qo'shimcha so'zning grammatik ma'nosini ifodalovchi vosita hisoblanadi. O'quvchilar so'zning grammatik ma'nosini bilmay turib shakl yasovchi qo'shimchani vazifasini ham anglab yetmaydilar. Bundan tashqari, shakl yasovchi qo'shimcha bir necha ma'no ifodalaydi (masalan, *Kitobni o'qidim* so'z birikmasidagi *-m* I shaxs birlik ma'nosini bildiradi).

Shakl yasovchi qo'shimchani o'rgatishda uning mana shu xususiyatlari hisobga olinadi, boshlang'ich sinf o'quvchilari uning ikki belgisi bilan (so'z shaklini o'zgartirishi va gapda so'zlarni bir-biriga bog'lashi bilan) amaliy tanishtiriladi. O'quvchilar otlarda birlik va ko'plik, bo'lishli va bo'lishsiz fe'llar, otlarning egalik va kelishik qo'shimchalari bilan o'zgarishi, kishilik olmoshlarining kelishiklar bilan turlanishi, fe'llarda shaxs-son, zamoni (4- sinf) o'rganishlari bilan bog'liq holda ularning so'zlarni bir-biriga bog'lovchi qo'shimchalar (shakl yasovchi qo'shimcha) haqidagi bilimlari asta-sekin chuqurlashtirila boriladi.

O'quvchilarda gapda so'zlarni shakl yasovchi qo'shimcha yordamida bog'lanishi haqidagi dastlabki tasavvur mashqlarni bajarish jarayonida hosil qilinadi. Masalan, gapning mazmuniga mos ravishda ajratib berilgan so'zning shaklini so'roqlardan foydalanib o'zgartirish va u so'z gapdagi qaysi so'z bilan bog'langanini aniqlash so'raladi: *O'quvchi (nimani?) kitob... sevadi. U bilimlarni (nimadan?) kitob... o'rganadi. O'quvchilar o'qituvchi rahbarligida "So'zning shaklini nima uchun o'zgartirishga to'g'ri keldi? So'z shaklini o'zgartirish bilan nimaga erishildi?" savollariga javob beradilar.*

O'quvchilar shakl yasovchi qo'shimchalarning sintaktik vazifasini gapda so'zlarning bog'lanishi va so'z birikmasini o'zlashtirish

jarayonida o'zlashtiradilar. O'quvchilarning so'zlarning bog'lanishi haqidagi bilimi elementar xarakterda bo'lsa ham, ularning so'z birlikasidagi so'zlar ma'no va grammatik jihatdan shakl yasovchi qo'shimchalari yordamida bog'lanishini tushunishga erishiladi. O'quvchilar ot va kishilik olmoshlarining kelishik qo'shimchalari bilan turlanishini o'rgananganlaridan so'ng gapda ma'no va grammatik jihatdan o'zaro bog'langan so'zlarni ajrata olish va nimalar yordamida bog'langanini izohlash ko'nikmalariga ega bo'ladi, so'ngra shakl yasovchi qo'shimchalarning sintaktik vazifasini o'zlashtira boshlaydilar.

O'quvchilar har bir morfemaning vazifasini boshqa morfemalar bilan qiyoslab ko'rsatish talab qilingan vazifani bajarish jarayonida shakl yasovchi qo'shimchaning o'ziga xos xususiyatini yaxshi o'zlashtiradilar. Masalan, asosdosh so'zlar tanlash vazifasini bajarish davomida so'z yasash uchun qanday morfemalardan foydalanilgani, so'z yasovchi qo'shimcha tufayli so'zning ma'nosi qanday o'zgarгани aniqlanadi. Shundan so'ng o'quvchilarga "O'tni shunday o'zgartirginki, u birligni emas, ko'pligni bildirsin" topshirig'i beriladi. Bolalar bu vazifani bajarib, otga shakl yasovchi ko'plik qo'shimchasi qo'shilganda, so'zning leksik ma'nosi o'zgarmaganini, faqat shakli o'zgarганиni, ko'plik ma'nosini bildirganini aytadilar. So'z yasovchi qo'shimcha bilan shakl yasovchi qo'shimchalarni taqqoslash orqali o'quvchilar shakl yasovchi qo'shimchaning so'z shaklini o'zgartirishdagi o'rinni yaqqol ko'radilar.

To'rtinchi bosqich – so'z turkumlarini o'rganish bilan bog'liq holda so'zning tarkibi ustida ishlash (3-4- sinf). So'zning morfemik tarkibini o'rganish tizimida bu bosqichning maqsadi so'z yasovchi qo'shimchaning so'z yasashdagi ahamiyati va shakl yasovchi qo'shimchaning so'z shaklini o'zgartirishdagi ahamiyati haqidagi bilimni chuqurlashtirish; o'quvchilarni ot, sifat, fe'llarning yasash xususiyatlarini tushunishga tayyorlash hisoblanadi.

So'z turkumlarini o'rganish jarayonida o'qituvchi o'quvchilarga so'z yasash asoslarini, so'z yasovchi qo'shimcha yordamida bir so'z turkumidan boshqasini yoki shu so'z turkumining o'zini yasash mumkinligini tushuntiradi. Masalan, ot ko'proq boshqa bir otdan (*ishchi, baliqchi, sirdosh, bog'bon, oshpaz, kitobxon, zargar*), shuningdek, fe'lldan (*elak, kurak, yutug, o'roq, yotoq, terim,*

bilim), sifat ko'proq otdan (*suvti, suvsiz; yozgi, qishki, ishdan, ishi, ishsiz*), shuningdek, fe'lldan (*maqtanchiq, o'tkir, sezgir*); fe'llar otdan (*ishla, gulla, gapir*), sifatdan (*oqila, yaxshila, oqar, qoray*) yasaladi.

O'quvchilarni so'z yasash xususiyatlarini tushunishga tayyorlash uchun o'qituvchi ularga muayyan bir yangi so'z qaysi so'zdan va qaysi morfema yordamida yasalganini aniqlashga qaratilgan topshiriq beradi. Masalan, o'qituvchi *chegara* otini aytadi va chegarani qo'riqlaydigan kishini bildiradigan asosdosh ot tanlashni topshiradi (*chegarachi*). Vazifani boshqacharoq berish ham mumkin: o'qituvchi so'zni va so'z yasovchi morfemani beradi. O'quvchining vazifasi yangi so'zni to'g'ri yasash va leksik ma'nosini tushuntirish hisoblanadi. Masalan, *baliq* so'zidan –*chi* qo'shimchasi yordamida yangi so'z yasash (*baliqchi*), uning leksik ma'nosini tushuntirish, qaysi so'z turkumi ekanini aytilish topshiriladi. Ikkala topshiriqda ham o'quvchilar so'zni morfemik tahlil qiladilar. Bunda o'qituvchi o'quvchilar e'tiborini hosil bo'lgan so'z qaysi morfema yordamida, qaysi so'z turkumidan yasalganiga, qanday ma'no anglatishi va qaysi so'z turkumi ekaniga qaratadi. Bunday mashqlarda tilda mavjud bo'lgan so'zlarning leksik ma'nosi bilan morfemik tarkibining o'zaro bog'liqligiga va biror so'z turkumiga xarakterli bo'lgan so'z yasash usuliga asoslaniladi.

Bunday mashq turlaridan namunalar:

1. Asosdosh so'zlari bo'lgan matni leksik ma'nosi so'z yasashni tomonidan tahlil qilish. Masalan, quyidagi kabi matn diktoyka bilan yozdiriladi:

Hovlimizda gulzor bor. Gulzorga har xil gul ekilgan. Ularni gulchi akam parvarish qiladi. Gullar chamandek ochiladi.

O'qituvchi rahbarligida bir asosdosh so'zdan boshqasi qanday morfema yordamida yasalgani, u qaysi so'z turkumiga kirishi, qanday ma'no bildirishi aniqlanadi.

2. Leksik ma'nosi keng tushuntirilgan so'zni asosdosh so'z bilan almashtirish.

Topshiriq. Ajratib ko'rsatilgan so'zga asosdosh bo'lgan bir so'z toping. Uning qaysi so'z turkumiga kirishini ayting va uni so'z tarkibiga ko'ra tahlil qiling.

– **Olma** daraxti ko'p joy (*Olmazor*)

– **Paxta** yetishtirish bilan shug'ullanadigan kishi (*Paxtakor*)

– **Bog'** yaratadigan va uni parvarish qiladigan kishi (*Bog'bon*)

– **Traktor** bilan ish bajaradigan kishi (*Traktorchi*)

– **Gul** solib qo'yiladigan idish (*Guldon*)

O'quvchilar o'quvchi yordamida shu so'z qaysi so'zdan va qanday qo'shimcha yordamida yasalganini aniqlaydilar.

3. Har xil so'z turkumiga kiradigan asosdosh so'zlardan qatnashirib gap tuzish.

4. So'z yasashga doir vazifalar:

– *Oq, ish* so'zlaridan *-la, -chi* qo'shimchalari yordamida yangi so'zlar yasang. Berilgan va siz yasagan so'zlar qaysi so'z turkumiga kirishini aytib va fikringizni asoslang.

– *Ish, paxta, suv* otlaridan asosdosh otlar yasang. So'zlarni tarkibiga ko'ra tahlil qiling. Yangi ot hosil qilish uchun siz so'zning qaysi qismidan foydalandingiz?

– *Chiz, o'r* fe'llaridan asosdosh otlar yasang. Otlarni so'z tarkibiga ko'ra tahlil qiling. Fe'llardan ot yasash uchun qanday qo'shimchalardan foydalandingiz?

Bu vazifalar o'quvchilardan so'z yasashi xususiyatlariga, so'zlarning morfemik tarkibiga e'tibor berishni talab etadi va so'zning morfemik tarkibi shu so'zning muayyan bir so'z turkumiga oid ekani bilan bog'liqligini aniqlashga qaratiladi. Boshlang'ich sinflarda u yoki bu so'z turkumining yasashini kuzatish propedevik xarakterda bo'ladi, uning natijasi mashqning mavzuni o'zlashtirish maqsadiga qaratilishga, darsda individual ishlarni to'g'ri uyushtirishga, foydalanilgan leksik materialning o'quvchilar saviyasiga mosligi va ko'rgazmalilikka bog'liq.

O'quvchi o'quvchilarning biror morfemani qay darajada o'zlashtirganini morfemik tarkibi bolalar saviyasiga mos so'zlardagi morfemalarni ajratish ko'nikmasiga, asos+shakl yasovchi qo'shimcha, asos+so'z yasovchi, asos+so'z yasovchi+shakl yasovchi qolipida tuzilgan so'zlarni mustaqil tanlay bilishiga, so'zdagi morfemalarning rolini so'z bilan tushuntirish ko'nikmasiga, gapda -nutqida so'z yasovchi qo'shimchali so'zlardan to'g'ri foydalana olish ko'nikmasiga qarab aniqlaydi.

Quyidagicha savol va topshiriqlarni bajarish asosida o'quvchilar so'zning morfemik tarkibini qanday o'zlashtirganini aniqlash mumkin:

I. Savollarga javob berish:

1. So'zda qaysi qism eng asosiy hisoblanadi? Nima uchun?

2. So'z yasovchi qo'shimcha qanday vazifani bajaradi? Fikringizni misollar bilan asoslang.

3. Shakl (ko'plik va kelishik, egalik qo'shimchalari nazarda tutiladi) yasovchi qo'shimcha nimaga xizmat qiladi? Fikringizni misollar bilan asoslang.

II. Ikki so'zning ma'nosi va tarkibini taqqoslash. Buning uchun o'quvchilar asos va so'z yasovchi qo'shimchalarning semantik ahamiyatini qanchalik tushunganini aniqlashga imkon beradigan so'zlar tanlanadi (*ishlati* va *boshlati*, *paxtakor* va *paxtazor*).

III. Taqqoslash yordamida so'zlarning asosdosh yoki asosdosh emasligini dalillash (*tuz, tuzdon, tuzli, tuzsiz, tuzlati*). So'zning qaysi qismi asosdosh so'zlarning kelib chiqishiga xizmat qilayapti? Qaysi qism har xil ma'noli so'z hosil qilayapti? kabi savollarga javob berish.

IV. *Bog'bon, o'roq, bog'ni, ishchidan* so'zlarini tarkibiga ko'ra tahlil qilish. 1) asos va so'z yasovchi qo'shimchadan, 2) asos va shakl yasovchi qo'shimchadan, 3) asos va so'z yasovchi, shakl yasovchi qo'shimchalardan tuzilgan so'zlar tanlash.

V. Tayanch so'zlar asosida o'quvchi tavsifiya etgan mavzuga oid kichik hikoya tuzish.

Xulosa qilib aytganda, boshlang'ich sinflarda so'zning morfemik tarkibi va so'z yasashini o'rgatish o'quvchilarning har bir so'zga ongli munosabatda bo'lishlarini ta'minlaydi, so'z tarkibi va uning yasashi haqidagi dastlabki tushunchalarni shakllantiradi.

Savol va topshiriqlar:

1. Maktabda so'zning morfemik tarkibi va so'z yasashini o'rganish nima uchun katta ahamiyat kasb etadi?

2. 1 - 4 - sinflarda so'zning morfemik tarkibini o'rganish tizimi mohiyatini ochib, bering.

3. Siz o'quvchilarni bir xil asosli so'zlarning muhim belgilari bilan qanday tanishtiradingiz? Bu tushunchani shakllantirishga qanday shartlar yordam beradi?

4. So'z yasovchi qo'shimchani tingimizdagi ahamiyatini o'zlashtirishda o'quvchilarga qanday yordam beriladi?

5. Shakl yasovchi qo'shimchalarni o'rganishning o'ziga xos xususiyatlarini tushuntiring.
6. Dasturga muvofiq so'zning tarkibi va yasilishiga oid dars ishlamasini tayyorlang.

Bilimlarni tekshirish uchun test topshiriqlari

1. *Boshlang'ich sinflarda so'zlarning morfemik tarkibi ustida ishlashda o'quvchining vazifalari qaysi javobda to'g'ri berilgan?*
 - A. O'quvchilar so'zlarning leksik ma'nosi va morfemik tarkibi bir-biriga bog'liqligini bilib olishi uchun eng qulay sharoit yaratish, shu asosda ularning lug'atiga aniqlik kiritishga maqsadga muvofiq rahbarlik qilish.
 - B. O'quvchilarga kontekstda aniq qo'shimchali so'zlardan ongli foydalanishni o'rgatish.
 - C. A va B.
 - D. O'quvchilar bilimni tekshirish, so'z turkumlariga asosiy e'tiborni qaratish.
2. *Boshlang'ich sinflarda so'zlarning morfemik tarkibi ustida ishlash necha bosqichda amalga oshiriladi?*
 - A. 2 bosqichda.
 - B. 3 bosqichda.
 - C. 4 bosqichda.
 - D. 5 bosqichda.
3. *So'zlarning morfemik tarkibi ustida ishlashning nechanchi bosqichida bir xil asosi so'zlarning xususiyatlari va barcha morfemalarning mohiyati bilan tanishtiriladi?*
 - A. 2-bosqichda.
 - B. 5-bosqichda.
 - C. 1-bosqichda.
 - D. 3-bosqichda.
4. *So'z yasovchi qo'shimchani ongli o'zlashtirishning birinchi guruh mashqlari qaysi javobda berilgan?*
 - A. Mahtdan asosdosh so'zlarni topish, ularning ma'nosidagi farqni aytilish.
 - B. har xil so'z yasovchi qo'shimcha qo'shish bilan hosil bo'lgan

bir xil asosi so'zlarning ma'no jihatdan farqini qiyoslash.

C. bir so'z yasovchi qo'shimchani har xil so'zlarga qo'shishdan hosil bo'lgan so'zlarda so'z yasovchi qo'shimchani ma'nosini qiyoslash.

D. matni leksik-grammatik va leksik-stilistik jihatdan tahlil qilish.

5. *So'z turkumlarini o'rganish bilan bog'liq holda so'zning tarkibi ustida ishlash qaysi sinflarga to'g'ri keladi?*

- A. 1-2-sinflarga.
- B. 2-3-sinflarga.
- C. 3-4-sinflarga.
- D. 1-4-sinflarga.

So'z turkumlarini o'rganish metodikasi

So'z turkumlari ustida ishlash metodikasining lingvistik asosi so'zlarning leksik-grammatik, morfologik va sintaktik belgilariga ko'ra turli guruhlarga ajratilishi, ya'ni so'z turkumlari haqidagi ilm hisoblanadi.

So'zlarni leksik-grammatik turkumlarga ajratishda uch belgiga: 1) leksik ma'nosi (nimani ifodalashi, ya'ni shaxs, narsa, harakat yoki holat, belgi kabilarning umumlashtirilgan ma'nolari); 2) morfologik belgisi (so'zning turli shakllari tizimi); 3) sintaktik (turli morfologik shakllarning sintaktik vazifa bajarishi) belgilariga asoslaniladi. Demak, so'z turkumlari ustida ishlash o'quvchilarning muayyan guruhdagi so'zlarning umumlashtirilgan ma'nolari, kishilarning aloqa vositasi sifatidagi rolini tushunib olishlariga qaratilishi zarur.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari so'z turkumlari (ot, sifat, son, kishilik olmoshi, fe'l) bilan umumiy tanishtirildandan so'ng har bir leksik-grammatik guruh alohida o'rganiladi. Bu so'z turkumlarini o'rganishning boshlang'ich bosqichidayoq ularni taqqoslashga doir qulay sharoit yaratadi va shakllantiriladigan grammatik tushunchaning asosiy tomonlarini aniqroq ajratishga imkon beradi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari ot, sifat, son, kishilik olmoshi, fe'lning quyidagi xususiyatlarini bilib oladilar:

1. So'zning nimani bildirishi (shaxs, narsa, belgi, miqdor va tartib, harakat yoki holat).

2. Qanday so'roqlarga javob bo'lishi.
3. O'zgarish-o'zgarماسligi, qanday doimiy kategoriyalari mavjudligi.
4. Gapda, asosan, qanday bo'lak vazifasida kelishi.

O'quvchilar mana shu o'rganagan belgilari asosida so'z turkumlarini taqoslaydilar. Ular nimani o'rganaganlariga qarab, har bir so'z turkumining grammatik belgilari haqidagi bilimlari asta kengayva va chuqurlasha boradi. Dasturga ko'ra boshlang'ich sinfda so'zlar dastlab javob bo'ladigan morfologik so'roqlariga qarab guruhlanadi. 3- sinfda "So'z turkumi" tushunchasi shakllantiriladi. O'quvchilar har bir so'z turkumiga xos ayrim belgilar (so'z turkumlarining umumlashtirilgan leksik ma'nolari, otlarning birlik va ko'plikda qo'llanishi, bo'lishli va bo'lishsiz fe'llar, ot, sifat, son va fe'lining gapdagi vazifasi) bilan tanishtiriladi. 4- sinfda so'z turkumlarining morfologik-sintaktik xususiyatlari haqidagi bilim chuqurlashtiriladi: o'quvchilar otlarning egalik va kelishliklar bilan o'zgarishini, sifat va sonning gapdagi vazifasini, kishilik olmoshlari va ularning kelishliklar bilan turlanishini, fe'llarning shaxs-son va zamoni o'rganadilar. Quyidagi jadvalda boshlang'ich sinf o'quvchilarining so'z turkumlari yuzasidan bilimlari hajmi ko'rsatilgan:

SO'Z TURKUMLARI				
OT	SIFAT	SON	OLMOSH	Fe'l
1. Shaxs, narsa va joy nomini bildiradi.	1. Shaxs va narsaning belgisini bildiradi.	1. Shaxs, narsaning sanog'i va tartibini bildiradi.	1. Kishilik olmoshlari shaxsni bildiradi va ot o'rnida qo'llaniladi.	1. Shaxs, narsaning harakatini bildiradi.
2. Kim?, nima?, qayer? so'roqlariga javob bo'ladi.	2. Qanday?, qanaqa? so'rog'iga javob bo'ladi.	2. Necha?, nechanchi? so'rog'iga javob bo'ladi.	2. Kishilik olmoshlari kim? so'rog'iga javob bo'ladi.	2. Nima qildi?, nima qiladi?, nima qilyapti?, nima qilmoqchi? kabi so'roqlarga javob bo'ladi
3. Birlik va ko'plikda qo'llanadi.	3. O'zgarmaydi.	3. Asosan o'zgarmaydi.	3. Ular birlik va ko'plikda bo'ladi.	3. Bo'lishli va bo'lishsiz shaklda qo'llanadi.

4. Egalik qo'shimchalari bilan o'zgaradi.	4. Gapda ikkinchi darajali bo'lak vazifasida keladi.	4. Gapda ikkinchi darajali bo'lak vazifasida keladi.	4. Kishilik olmoshlari kelishlik qo'shimchalari bilan qo'llanadi.	4. Shaxs-son qo'shimchalari bilan tusanadi.
5. Kelishliklar bilan turlanadi.	5. Sifatlar yasaladi.	5. Sonlar yasalmaydi.	5. Ular gapda bosh va ikkinchi darajali bo'laklar vazifasida keladi.	5. Uch zamoni bildiradi.
6. Gapda ega yoki ikkinchi darajali bo'lak vazifasida keladi.			6. Olmoshlar yasalmaydi.	6. Gapda kesim vazifasida keladi.
7. Otlar yasaladi.				7. Fe'llar yasaladi.

O'quvchilarda so'z turkumlarini bilish ko'nikmasi ularning belgilari yig'indisini egallashlari asosida shakllantiriladi. Masalan, *gul*, *guldor*, *gulladi* so'zlarining qaysi so'z turkumiga kirishini bilish uchun 3- sinf o'quvchisi quyidagicha fikr yuritadi: *nima?* – *gul*, bu so'z narsani bildiriyapti, ko'plikda qo'llanadi – *gullar*, bu ot; *guldor* so'zi *qanday?* so'rog'iga javob bo'lyapti, narsaning belgisini bildiriyapti, bu – sifat; *gulladi* so'zi *nima qildi?* so'rog'iga javob bo'lyapti, narsaning holatini bildiriyapti, bo'lishsiz shaklda qo'llanadi – *gullamadi*, bu – fe'l.

Boshlang'ich sinffar dasturi o'quvchilarni so'z turkumlari mustaqil va yordamchi so'z turkumlariga bo'linishi bilan maxsus tanishtirishni ko'zda tutmaydi, ammo o'qituvchi bolalarni so'z turkumlarining belgilari bilan amaliy tanishtiradi. Masalan, o'quvchilar mustaqil so'z turkumlari: ot, sifat, son, olmosh, fe'lining gap bo'laki vazifasida kelishini, bog'lovchi so'zlar gap bo'laki bo'lmashini biladilar.

So'z turkumlarini o'rganishdagi asosiy vazifa o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini o'stirish, lug'atini yangi ot, sifat, son, fe'llar bilan bo'yitish, o'quvchilar shu vaqtgacha foydalanib kelayotgan so'zlarining ma'nosini aniq tushunishiga erishish, bog'lanishli nutqda u yoki bu so'zdan o'rindi foydalanish malakasini o'stirish hisoblanadi.

Bu vazifalarni muvaffaqiyatli hal qilish uchun soʻz turkumlarini oʻrganish jarayonida sinonim, antonim soʻzlar (atamalar berilmaydi), uyadosh soʻzlar ustida muntazam ish olib boriladi, oʻquvchilar koʻp maʼnoli soʻzlar, ularning oʻz va koʻchma maʼnoda ishlatilishi bilan tanishtiriladi. Bunda taʼlimni oʻquvchilarning shaxsiy tajribalari, bevosita koʻrganlari, radiodan eshitganlari, kitobdan bilib olganlari bilan bogʻlash muhim ahamiyatga ega.

Oʻquvchilarda kuzatish, muhim narsalarni sezish koʻnikmalarini shakllantirish, atrof-muhit haqidagi bilimlarini boʻyitish bilan bir vaqtda ularning nutqini oʻstirish vazifasi ham amalga oshiriladi.

Ot soʻz turkumini oʻrganish metodikasi

“Ot” mavzusini oʻrganish tizimi maqsadga yoʻnaltirilgan jarayon boʻlib, bunda shu soʻz turkumining umunmlashtirilgan maʼnosi va grammatik belgilari aniq izchillikda, bir-biri bilan ilmiy asoslangan bogʻliqlikda oʻrganiladi, shuningdek, oldan nutqda toʻgʻri foydalanish va toʻgʻri yozish malakasini shakllantirish maqsadida bajariladigan mashqlar asta murakkablashitira boriladi.

Til hodisasi sifatida otning xususiyatlari, uni oʻrganish vazifalari, oʻquvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda, har bir sinf uchun material hajmi, ularni oʻrganish izchilligi belgilangan.

Boshlangʻich sinflarda otni oʻrganish vazifalari quyidagilar:

1) “ot” haqidagi grammatik tushunchani shakllantirish;

2) *kim?* soʻrogʻiga javob boʻlgan (shaxs bildirgan) otlardan *nima?* soʻrogʻiga javob boʻlgan (narsa, hayvon, jonivor va boshqalarni bildirgan) otlarni farqlash koʻnikmasini hosil qilish;

3) kishilarning familiyasi, ismi, otasining ismi, hayvonlarga qoʻyilgan nomlar va geografik nomlarni bosh harf bilan yozish koʻnikmasini shakllantirish;

4) otlarda son (otning birlik va koʻplikda qoʻllanishi) bilan tanishtirish;

5) otlarni egalik qoʻshimchalari bilan toʻgʻri qoʻllash koʻnikmasini shakllantirish;

6) otlarning kelishiklar bilan turlanishi va kelishik qoʻshimchalarning yozilishi haqida malaka hosil qilish;

7) oʻquvchilar lugʻatini yangi otlar bilan boʻyitish va ulardan

nutqda aniq, oʻrinli foydalanish malakasini oʻstirish;

8) soʻzlarni tahlil qilish, taqqoslash, umunmlashtirishni bilish.

Bu vazifalarning har biri alohida emas, balki bir-biri bilan oʻzaro bogʻliq holda hal etiladi. Shu bilan birga, “Ot” mavzusini oʻrganishning muayyan bosqichida bajarish lozim boʻlgan bir vazifani hal qilishga koʻproq ahamiyat beriladi. Masalan, 1-2- sinflarda soʻz turkumi sifatida otning belgilari (nimani bildirishi, soʻroqlari) oʻrganiladi, 3- sinfda esa otga atama beriladi, birlik va koʻplikda qoʻllanishini oʻzlashtirishga ahamiyat beriladi. 4- sinfda otning egalik qoʻshimchalari bilan qoʻllanishi, kelishiklar bilan turlanishi va kelishik qoʻshimchalarning yozilishini oʻrganishga eʼtibor qaratiladi. Oʻquvchilarning nutqi va tafakkurini oʻstirish vazifasi esa mavzuni oʻrganishning barcha bosqichlarida hal qilinadi. Grammatik materialni oʻrganish va orfografik malaka hosil qilishning butun jarayoni oʻquvchilar lugʻatini boʻyitishga, bogʻlanishli nutq malakalari va fikrlash qobiliyatlarini oʻstirishga qaratiladi.

Soʻz turkumi sifatida ot muayyan leksik maʼnolari va grammatik belgilari bilan ajralib turadi. Barcha otlarning umumiy leksik maʼnosi shaxs va narsani ifodalash hisoblanadi. Shuning uchun otlarning va boshqa barcha soʻz turkumlarini oʻrgatish ularning leksik maʼnosiga asoslaniladi. Maʼlumki, ot jonli mavjudotlar (*kishi, qush, hayvon, asdalar*), yer va osmonga oid narsalar (*quyosh, yulduz, daryo, togʻ*), oʻsimliklar (*paxta, beda, gul*), voguealar (*yigʻin, mujlis*), tabiat hodisalari (*shamol, boʻron, yongʻin, momqaldiroq*), belgi-xususiyat (*ahillik, kuchlilik, samimiyat*), harakat-holat (*uyqu, sevinch, kurash*), oʻrin va vaqt (*yoz, bahor, joy*) nomlarini bildiradi.

Otlarning grammatik belgilari: otlar birlik va koʻplikda qoʻllanadi, egalik qoʻshimchalari bilan oʻzgaradi, kelishiklar bilan turlanadi, gapda koʻproq ega, ikkinchi darajali boʻlak vazifasida keladi. Otning nutqda ot va feʼl bilan birligini oʻrgatiladi.

Otning maʼnolari va grammatik belgilari xiyala murakkab, shuning uchun ham ot haqidagi bilim oʻquvchilarda amaliy vazifalarni bajarish jarayonida asta shakllantirila boriladi.

Otni oʻrganishda izchillik. Otni oʻrganishga tayyorlov bosqichi mavrod oʻrgatish davriga toʻgʻri keladi. Bu bosqichda oʻquvchilar shaxs-narsalarni va ularning nomi boʻlgan soʻzlarni farqlashga oʻrganadilar, soʻzning leksik maʼnosiga eʼtibor koʻproq qaratiladi,

ma' nolarni hisobga olgan holda so'zlar (qushlar, meva va sabzavotlar, kiyimlar va hokazolarni bildirgan otlar)ni guruhlash ko'nikmasi shakllantiradi. So'zlarni leksik ma'nosi asosida guruhlash mashqlari otlarni taqqoslash, o'xshash tomonlarini aniqlash, abstraktlashtirish ko'nikmasini o'stiradi. Shunga qaramay, grammatik tushunchani shakllantirish uchun o'quvchilar so'zning aniq ma'nosini yetarli bilmaydilar, so'zning leksik ma'nosini bilish bilan birgalikda uning grammatik belgilarini ham o'zlashtirish zarur.

Keyingi bosqichda o'ning leksik ma'nolari va grammatik belgilari ustida maxsus ishlanadi (*kim?* yoki *nima?* so'rog'iga javob bo'lishi, shaxs, narsani bildirishi tushuntiriladi). O'quvchilar *kim?* so'rog'iga javob bo'lgan so'zlarni *nima?* so'rog'iga javob bo'lgan otlardan farqlashga o'rganadilar. Bu bosqichda ular so'zlarni so'rog' berish bilan farqlashni o'rganadilar, o'quvchilarda mavhum grammatik tafakkur o'sa boradi, ularda atiq otlarni bosh harf bilan yozish ko'nikmasi shakllana boradi.

2-sinfda otlarning leksik ma'nosi, atiq va turdosh otlar (atamasiz) haqidagi bilim chuqurlashtiriladi.

"O'r" tushunchasini shakllantirish uchun shu so'z turkumiga kiradigan otlarni asosiy leksik guruhlarga ajratish, barcha otlarga xos bo'lgan belgilarni, ularning nutqimizdagi o'rni ko'rsatish muhim ahamiyatga ega. Shu maqsadda mavzuni o'rganishga bag'ishlangan birinchi darslarday oq shaxs va narsani bildiradigan so'zlar bir tizimga solinadi, kishilarni, buyum, o'simliklar va hayvonlarni, tabiat hodisalarini, vogelarni bildiradigan so'zlar guruhlariga ajratiladi. Shu so'zlarning hammasi uchun umumiy bo'lgan belgilar aniqlanadi: bu so'zlar shaxs, narsalarni bildirib *kim?* yoki *nima?* so'rog'iga javob bo'ladi.

Dasturga ko'ra, boshlang'ich sinf o'quvchilarini sifat va boshqa so'z turkumlaridan yasalgan mavhum ma'nodagi (*yaxshilik, go'zallik, ishonch, sevinch, o'kinch, qo'rqinch, tayanch* kabi) otlar bilan tanishtirish talab etilmaydi. Ammo matnda uchrasa va o'quvchilar qiziqib so'rasalar, o'ning bolalar o'rganagan belgilari asosida (*nima?* so'rog'iga javob bo'lishi, shaxs yoki narsa nomini bildirishi) tushuntiriladi. Otlarning nutqda katta ahamiyatga ega ekanini ko'rsatish uchun o'qituvchi o'qish kitobidan matn tanlab, o'quvchilarga matndagi otlarni topishni, so'ngira matni shu so'zlarisiz

o'qishni topshiradi. O'quvchilar matndagi otlarni tushirib qoldirib o'qiganda, matn mazmunini tushunib bo'lmagligini anglaydilar. Xulosa chiqariladi: ot atrofimizni o'rab olgan shaxs va narsalarning nomi, bu so'zlarisiz bir-birimizga o'z fikrimizni tushuntira olmaymiz.

Otlarda son bilan tanishtirish. 3-sinfda "Otlarda son", ya'ni otlarning birlilik va ko'plikda qo'llanishi ustida ishlash jarayonida o'quvchilarda: 1) birlilik va ko'plikda qo'llangan otlarning ma'nosi va qo'shimcha orqali farqlash, 2) birlilikdagi otdan ko'plik shaklidagi va, aksincha, ko'plikdagi otdan birlilik sonidagi ot hosil qilish, 3) gapda so'zlarning bog'lanishini hisobga olgan holda, otlardan nutqda to'g'ri foydalana olish ko'nikmalari shakllantiriladi.

Otlarning birlilik va ko'plikda qo'llanishi taqqoslash usulidan foydalanib tushuntiriladi. Buning uchun bir predmetni va shunday bir necha predmetni bildirgan otlar taqqoslanadi: *daftlar* – *daftlarlar*; *qalam* – *qalamlar*; *nok* – *noklar* kabi. Suhbat asosida *daftlar* so'zi necha (bitta, predmetni va *daftlarlar* so'zi necha (ikki va undan ortiq) predmetni bildirishi aniqlanadi. Boshqa so'zlar bilan ham shunday ishlanadi. Oddiygina xulosa chiqariladi va fikrlar umumlashtiriladi: *agar otlar bir predmetni bildirsa, birlilikda qo'llanadi, agar ikki va undan ortiq shaxs yoki narsani bildirsa, ko'plikda qo'llanadi. Ko'plikdagi otni yasash uchun birlilikdagi otga –lar qo'shimchasi qo'shiladi. Birlilikdagi otlar kim? yoki nima? so'rog'iga, ko'plikdagi otlar esa kimlar? yoki nimalar? so'rog'iga javob bo'ladi.*

Bu sinf o'quvchilariga faqat birlilikda qo'llanadigan otlar, birlilik shaklida qo'llangan *armiya*, *qo'shin*, *xalq* kabi otlar ko'plik ma'nosini bildirishi, bunday otlarga ko'plik qo'shimchasi qo'shilganda anglatadigan ma'nosi maxsus tushuntirilmaydi. Agar o'quvchilar bu haqda savol bersalar, soddagina shaklda tushuntirish mumkin.

Otlarning birlilik va ko'plikda qo'llanishini kuzatish aslida so'z shakli ustida ishlashning boshlang'ich bosqichi hisoblanadi. Bunda o'quvchilar otlarni ko'plik qo'shimchasi bilan o'zgartirish, ya'ni otga shakl yasovchi qo'shimcha qo'shish bilan so'zning leksik ma'nosini o'zgartirishiga ishonch hosil qiladilar.

Otlarda egalik qo'shimchalari. Bu mavzu boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun murakkab hisoblanadi, chunki bu mavzu o'rganilgunga qadar, o'quvchilar "shaxs" tushunchasi bilan hali tanishtirilmagan, kishilik olmoshlarini hali o'rganmagan bo'ladi. O'quv-

chilarga egalik qo'shimchasi shaxs, narsa birlik va ko'plikdagi uch shaxsdan biriga taalluqli ekanini bildirishini tushuntirish qiyin. Shularni hisobga olib, o'quvchilarni otlarda egalik qo'shimchalari bilan tanishtirish bosqichma-bosqich amalga ashiriladi.

1 - bosqichda doskaga kitob so'zi ikki ustun shaklida yoziladi. Shu so'zlar tarkibiga ko'ra tahlil qilinadi, o'quvchilar *kitob* – asos, *-im, -ing, -i* qo'shimcha ekanini aniqlaydilar. Asosni belgilaydilar:

kitobim

kitobing

kitobi

2- bosqichda kitob va kitobim so'zlarining ma'nosi taqqoslanadi. O'qituvchi *kitobim* so'zidagi *-im* qo'shimchasining ma'nosi haqida o'ylab ko'rishni topshiradi, muammoli vaziyat yaratadi; o'quvchilar qo'shimchani ma'nosi haqida fikr yuritadilar, ammo *kitobim* so'zining ma'nosiga (*mening kitobim* – kitob meniki) tushunsalar ham, fikrlarini shakllantirib aytib berolmaydilar.

3- bosqich. O'qituvchi shaxs haqida tushuncha beradi (tushuntirish qisqa bo'ladi):

– Tilda uchta shaxs mavjud:

I shaxs – so'zlovchi

II shaxs – tinglovchi

III shaxs – o'zga

Hozir men sizga so'zlayapman, tushuntiryapman, demak, men – so'zlovchi, hozir siz meni tinglayapsiz, demak, siz (sen) tinglovchi, hozir tinglashga qatnashmayotganlar ham bor, u (ular) – o'zga hisoblanadi. Siz otlar birlik va ko'plik sonda qo'llanishini bilasiz. Ma'lumki, biror narsa bir shaxsga yoki ikki va undan ortiq shaxsga tegishli bo'lishi mumkin. Mana shu ma'nolarni, ya'ni biror shaxs va narsaning birlik yoki ko'plikdagi uch shaxsdan biriga qarashli ekanini bildiradi. Masalan, *kitobim* so'ziga qo'shilgan *-im* qo'shimchasi kitobning I shaxsga taalluqli ekanini, ya'ni kitobning egasi I shaxs ekanini bildiradi (*-ing, -i* qo'shimchalari ham shunday tushuntiriladi). *Kitobim* so'zidagi *-im* qo'shimchasi kitob so'zlovchi shaxsga, shu bilan birga, ko'p shaxsga – ko'p so'zlovchiga tegishli ekanini bildiradi (*-ingiz, -i* qo'shimchalari ham shunday tushuntiriladi). Qisqa xulosa chiqariladi: otlarga qo'shilgan mana shunday qo'shimchalar **egalik qo'shimchalari** deyiladi.

4 - bosqichda o'qituvchi “egalik” so'zining leksik ma'nosini tushuntiradi: “egalik” ega bo'lish, qarashlilik, tegishlilik, oidlik ma'nolarini bildiradi, demak, egalik qo'shimchasi deganda biror narsaga ega bo'lishni, shu narsa tegishli, shu narsaning egasi ekanini bildiradigan qo'shimchalar tushuniladi. Otlar egalik qo'shimchalari bilan qo'llanadi. O'tga qo'shilgan egalik qo'shimchasi shu ot ifodalagan shaxs, narsaning kimgadir qarashli ekanini, shu narsaning egasi ekanini bildiradi. Misollarni kuzataylik: *Kecha o'qigan kitobim juda qiziqarli ekan. Sening kitobing ham qiziqarliymi? Ra'noning kitobi ham qiziqarli edi.*

Egalik qo'shimchalari tegishlilik, egalik ma'nosini bildiradi.

5- bosqichda egalik qo'shimchalarining otlarga ikki variantda qo'shilishi o'rgatiladi. *Akam va kitobim, akang va kitobing, akasi va kitobi* kabi oxiri unli hamda undosh tovush bilan tugagan otlar so'z tarkibiga ko'ra tahlil qilinadi, qo'shimchalar taqqoslanadi, suhbat asosida xulosa chiqariladi: oxiri unli tovush bilan tugagan otlarga *-m, -ng, -si, -miz, -ngiz, -si* egalik qo'shimchalari, oxiri undosh tovushlar bilan tugagan otlarga *-im, -ing, -i, -imiz, -ingiz, -i* egalik qo'shimchalari qo'shiladi. Shundan so'ng o'quvchilar “Ona til” darsligidagi qoidani o'rganadilar, jadvalni tahlil qiladilar.

O'quvchilarga egalik qo'shimchalari haqidagi bilim va imloviy ko'nikmalarni shakllantirish uchun matndan egalik qo'shimchasi bilan qo'llangan otni topish, uni tarkibiga ko'ra tahlil qilib, egalik qo'shimchasining shaxs-sonini aniqlash, matnda berilgan o'tga tushirib qoldirilgan egalik qo'shimchasini qo'shish, narsa qaysi shaxs yoki shaxslarga qarashli ekanini aytish (og'zaki nutqini rivojlantirish), egalikda qo'llangan otlarning asos va qo'shimchalarini tegishlicha belgilash va yozish kabi mashqlar bajariladi.

6- bosqich. Egalik qo'shimchasi ustida ishlash yuqoridagi tahlil ishlari bilan tugamaydi. Otlarning kelishliklar bilan turlanishini o'rganish jarayonida egalik qo'shimchasi bilan qo'llangan otlar qaratqich kelishigida kelgan boshqa otlar bilan (*kitobning muqovasi, Rahimning kitobi*), kishilik olmoshlarining kelishliklar bilan turlanishini o'rganish jarayonida esa egalik qo'shimchasi bilan kelgan otlar qaratqich kelishigidagi kishilik olmoshi bilan bog'lanib, so'z birkimasi hosil qilishi haqida bilim beriladi va imloviy ko'nikmalarni shakllantirish ustida ishlanadi.

Otlarning turlanishi. Kelishiklar sintaktik kategoriya hisoblanadi. Kelishik otlarning gapda boshqa soʻzlar bilan munosabatini ifodalaydi. Demak, kelishiklarni oʻrgatishda oʻquvchilarning gapda soʻzlarning bogʻlanishini bilishlari nazarda tutiladi. Kelishiklar ustida ishlashni oʻquvchilar gapda maʼno va grammatik tomondan bogʻlangan soʻzlarni (soʻz birlikmalarini) ajratishga oʻrganganlaridan soʻng boshlanadi. Kelishiklar ustida ishlash gapda soʻzlarning bogʻlanishi ustida ishlash hamdir. Kelishiklarni bilish uchun oʻquvchi ot gapda qaysi soʻz bilan bogʻlanganini aniq bilishi kerak. Ot gapda boshqa soʻzlar bilan bogʻlanganda qoʻshimchalar bilan oʻzgarishi ancha oldindan kuzatib boriladi. Aslida oʻquvchilar 1-sinfdayoq, soʻz shakllarining oʻzgarishi bilan amaliy tanishadilar, ammo ular soʻz shakli nimaligini hali bilmaydilar. Oʻquvchilar keyingi sinfda shakl yasovchi (soʻz oʻzgartuvchi) qoʻshimchalar bilan tanishadilar, bu qoʻshimchalar gapda soʻzlarni bogʻlash uchun xizmat qilishini tushunadilar.

4-sinfda ot ustida ishlashning asosiy vazifasi fikr bayon qilishda otning kelishik shakllaridan ongli foydalanish va kelishik qoʻshimchalarini toʻgʻri yozishga oʻrgatish hisoblanadi. Otlarning kelishiklar bilan turlanishini oʻrgatishda oʻquvchilarning “Soʻz tarkibi” mavzusida egallagan bilim va koʻnikmalariga asoslaniladi.

4-sinfda otlarning kelishiklar bilan qoʻllanishi quyidagi izchillikda oʻrganiladi:

- 1) otlarning kelishiklar bilan turlanishi haqida tushuncha berish;
- 2) koʻplikdagi otlarning turlanishini oʻrgatish;
- 3) har bir kelishikning xususiyatlarini alohida oʻrganish va u bilan bogʻliq holda kelishik qoʻshimchalarining yozilishi haqida koʻnikma hosil qilish.

Otlarning kelishik qoʻshimchalari bilan oʻzgarishi – turlanish haqida tushuncha berish bilan oʻquvchilarga kelishik qoʻshimchalari gapda soʻzlarni bogʻlash uchun xizmat qilishi, oʻzbek tilidagi olti kelishik, ularning nomi, soʻroqlari, qoʻshimchalari va joylashish tartibi tushuntiriladi.

Oʻquvchilar turlanish bilan, kelishiklarning mohiyatidan kelib chiqib gapni tahlil qilish jarayonida tanishtiriladi, gapning asosi (ega va kesim) va soʻz birlikmalari ajratiladi. Ular gapda bir otning boshqa har xil soʻzlar bilan shakl yasovchi qoʻshimalar (*ning, -ni, -ga, -da,*

-dan) yordamida bogʻlanishini kuzatadilar, bu qoʻshimchalar kelishik qoʻshimchalari ekanini, otlarning kelishik qoʻshimchalari bilan oʻzgarishi **turlanish** deyilishini bilib oladilar. Bolalarga kelishiklarning joylashish tartibi, soʻroqlari va bosh kelishikdan boshqa kelishiklarning aniq qoʻshimchalari mavjudligi darslikda berilgan jadval yordamida tushuntiriladi. Bosh kelishikdagi ot gapda ega vazifasida, boshqa kelishikdagi otlar esa ikkinchi darajali boʻlak vazifasida kelishi bilan ham tanishtiriladi.

Oʻquvchilar oʻzlashtirgan grammatik bilimlarini imloni oʻzlashtirishda foydalana olishlari uchun ishini bajarishda izchillikka katta ahamiyat beriladi. Bajaringan ish yozib boriladi: oʻquvchilar avval gapda ot bogʻlangan soʻzdan shu otga savol beradilar va savolni qavs ichiga yozadilar; keyin soʻroqqa qarab kelishikni aniqlaydilar. Masalan, *oʻqidi* (nimani?) – kitobni, tushum kelishigi). Ular buni yaxshi oʻzlashtirganlaridan soʻng, mashq tez bajariladi, yozish talab etilmaydi.

Koʻplikdagi otlarning turlanishini oʻrganishda nutqda koʻplikdagi otlardan toʻgʻri foydalanish koʻnikmasini takomillashtirish maqsadi koʻzda tutiladi. Oʻquvchilar subbat yordamida bosh kelishikdagi otning soʻrogʻini va bitta shaxs, narsani bildirishni aytdilar, (nima? – *kitob*, kim? – *oʻquvchi*); oʻqituvchi agar shu ot ikki va undan ortiq, shaxs yoki narsani bildirsa, qanday soʻroqqa javob boʻlishini, qaysi kelishikni bildirishini soʻraydi, ular qinalmay javob beradilar (nimalar? – *kitoblar*, kimlar? – *oʻquvchilar*). Xulosa chiqariladi: koʻplikdagi otlar bosh kelishikda *nimalar?* yoki *kimlar?* soʻrogʻiga javob boʻladi. Oʻquvchilar otlarning kelishiklar bilan turlanishi jadvalidan foydalanib, shu otlarni koʻplikda turaydilar va koʻplik qoʻshimchasi doim kelishik qoʻshimchasidan oldin qoʻshilishini, soʻroqlarini bilib oladilar.

Har bir kelishikni alohida oʻrganishning vazifasi kelishikni oʻrganish bilan bogʻliq holda kelishik qoʻshimchalarining yozilishi haqidagi malakani shakllantirish va oʻquvchilarning kelishiklar bilan turlangan otlardan ongli foydalanishlariga erishish hisoblanadi.

Kelishiklarni bilib olish maqsadida soʻroqlardan foydalaniladi. Buning uchun oʻquvchilar, birinchidan, soʻroqni otning yakka oʻziga emas, balki gapda ot maʼno tomondan bogʻlangan soʻzdan shu otga berishni oʻrganishlari, ikkinchidan, kelishiklarning soʻroqlarini

yaqshi bilishlari zarur. Kelishiklarni o'zlashtirishda gapning asosini aniqlagach, gapda o'zaro bog'langan so'zlarni (so'z birkimlarini) belgilash, ot bog'langan so'zni topish, so'roq berib, qaysi kelishik bilan turlanganini, birlik yoki ko'plikda qo'llanganini aniqlash izchil-ligida ishini uyushtirish maqsadga muvofiq (Masalan, *Alisher Nodirni kinoga taklif qildi*. Gap *Alisher* haqida aytilgan. (Kim?) *Alisher* — ega (bosh kelishikda, birlik); *Alisher* (nima qildi?) — *taklif qildi* — kesim; *taklif qildi* (kimni?) — *Nodirni* (ot, tushum kelishigida, birlik); *taklif qildi* (nimaga? yoki qaerga?) — *kinoga* (ot, jo'nalish kelishigida, birlik).

Kelishiklarning xususiyatlarini o'rganishga qulaylik yaratish uchun har bir kelishikni quyidagi umumiy reja asosida o'rganish maqsadga muvofiq:

1. Kelishikning grammatik ma'nosi.
2. So'roqlari.
3. Qo'shimchasi.
4. Gapdagi vazifasi.

Kelishiklarni shu tarzda o'rganish ularni o'zaro taqqoslashni yengillashtradi va ongli o'zlashtirishni ta'minlaydi.

Bir kelishik o'zining muhim belgilari (ma'nosi, so'rog'i, qo'shim-chasi, sintaktik vazifasi) bilan boshqa kelishiklardan farqlanadi. Muay-yan bir kelishikdagi ot dan ongli foydalanish va kelishik qo'shim-chalarini to'g'ri yozish uchun o'quvchilar kelishiklarning muhim belgilarini puxta o'zlashtirishi talab etiladi, shuning uchun ham kelishiklarning muhim belgilarini o'zlashtirib, bir kelishikni ikkin-chisidan farqlash ko'nikmasini shakllantirishga katta o'rin beriladi.

Bosh kelishikning xususiyatlarini o'rganish bilan otning kelishik qo'shimchasi yo'q holati bosh kelishik ekani, bosh kelishikdagi ot boshqa so'zni o'ziga tobe qilishi, *kim?*, *kimlar?*, *nima?*, *nimalar?* so'roqlariga javob bo'lishi, gapda ega vazifasida kelishi haqida o'quvchilarda ko'nikma hosil qilinadi; lug'atlarda otlar bosh keli-shik shaklida berilishi va bosh shakl hisoblanishi, ba'zan egalik qo'shimchasi olib qo'llanishi bilan tanishtiriladi.

O'quvchilar qaratqich va tushum kelishigini farqlashda qiy-na-ladilar, bir qo'shimcha o'rninga ikkinchisini ishlatadilar. Bu kelishik-larning xususiyatlarini o'rganishda bunday qiyinchilikning oldini olish va o'quvchilarda kelishiklardan to'g'ri foydalanish ko'nikmasini

hosil qilish maqsadi ko'zda tutiladi. Bu maqsadga erishish uchun bu ikki kelishikning ma'nosi, so'roqlari, qo'shimchasi va gapdagi vazifasi taqqoslanadi va suhbat asosida xulosa chiqariladi.

Qaratqich kelishigida turlangan ot: 1) qarashlilik ma'nosini bildirib, gapda boshqa otga bog'lanadi, u bog'langan ot egalik qo'shimchasi bilan qo'llanadi (*o'quvchining daf'ari, g'ulning bargi kabi*); 2) *kim(lar)ning?*, *nima(lar)ning?*, ba'zan *qaerning?* so'roqlariga javob bo'ladi; 3) *-ning* qo'shimchasi bilan qo'llanadi; 4) gapda ikkinchi darajali bo'lak vazifasida keladi.

Tushum kelishigida turlangan ot: 1) harakatni o'ziga olgan shaxs, narsa ma'nosini bildiradi, gapda doim fe'lga bog'lanadi (*vazifani bajardim, kitobni o'qidi kabi*); 2) *kim(lar)ni?*, *nima(lar)ni?* ba'zan *qaerni?* so'roqlariga javob bo'ladi; 3) *-ni* qo'shimchasi bilan qo'llanadi; 4) gapda ikkinchi darajali bo'lak vazifasini bajaradi.

O'quvchilarning bu ikki kelishik qo'shimchasidan nutqda to'g'ri foydalanish va ularni to'g'ri yozish haqidagi bilimni takomillash-tirish uchun gapda otning qaysi so'z bilan bog'langanini aniqlash, so'roqlar o'rninga gapning mazmuniga mos so'zni kelishik bilan turlab qo'yish, tushirib qoldirilgan kelishik qo'shimchalaridan mo-sini qo'yib ko'chirish, tanlab ko'chirish mashqlardan, saylanma va eslatish diktantlaridan ko'proq foydalaniladi.

Boshlangich sinflar dasturiga ko'ra, o'quvchilarni qaratqich va tushum kelishigida otning belgisiz qo'llanishi bilan tanishtirish tavsiya etilmaydi.

O'quvchilar jo'nalish kelishigining xususiyatlari bilan tanish-tirilgach, jo'nalish kelishigi qo'shimchasining yozilishi tushuntiriladi: A. oxiri jarangsiz undosh tovush bilan tugagan so'zlarga jo'nalish kelishigi qo'shimchasi *-ga* qo'shilganda talaffuzda *-ka* eshitilishi, ammo aslcha yozilishi *sinfga, ishga, Sharokatga* kabi so'zlarni tovush-harf tomonidan tahlil qilish bilan tushuntiriladi; b) o'quvchilar "*Mehnat yetkazar har tilakka*" kabi gapni o'qib, *tilak* so'zining o'zgarishini kuzatadilar; gapdagi *tilakka* bog'langan so'zni topadilar va shu so'zdan otga so'roq beradilar (*etkazar* (nimaga?) *tilakka*); bu jo'nalish kelishigining so'rog'i ekanini aytdilar; *tilakka* so'zi so'z tarkibiga ko'ra tahlil qilinadi va *tilak* — asos, *-ka* qo'shimcha ekani aniqlanadi; so'ng uni tovush-harf jihatidan tahlil qilinib, asosning oxiri *-k* undoshi bilan tugagani, qo'shimcha ham *k* undoshi

bilan boshlanishi aniqlanadi. Suhbat usuli bilan xulosa chiqariladi: jo'nalish kelishigi qo'shimchasi oxiri *k* undoshi bilan tugagan otlarga *-ka* shaklida qo'shildi. "*Baliq qarmoqqa ilindi*" gapidagi *qarmoqqa* so'zi ustida ham yuqoridagi kabi ishlanadi. Xulosani o'qituvchi rahbarligida o'quvchilarning o'zlari chiqaradilar: oxiri *q* undoshi bilan tugagan otlarga jo'nalish kelishigi qo'shimchasi *-qa* shaklida qo'shildi.

O'quvchilar o'rin-payt kelishigining xususiyatlari bilan tanishtirilgach, kelishik qo'shimchasi *-da* ning *-ta* bo'lib eshitilisa ham *-da* shaklida yozilishi tushuntirildi. Ba'zi o'quvchilar o'rin-payt kelishigi o'rninga jo'nalish kelishigi qo'shimchasini ishlatib, xatoga yo'l qo'yadilar. Bunday xatoning oldini olish uchun o'quvchilar bilan fe'ldan jo'nalish va o'rin-payt kelishigida qo'llangan otga so'roq berib, so'z birlikasini topishni ko'proq mashq qilish va kelishiklarning so'rog'i va ma'nosiga qarab farqlashga o'rgatildi. Masalan, *bordi* (qaerga?) – maktabga, *bo'ldi* (qaerda?) – maktabda; *oldim* (kimga?) – ukamga, *ko'rdim* (kimda?) – ukanda.

O'quvchilar chiqish kelishigining xususiyatlari bilan ham reja asosida tanishtirilib, ularga kelishik qo'shimchasining yozilishi tushuntirildi.

Kelishiklar haqidagi malakani shakllantirish ustida ishlashning samaraliligini ta'minlaydigan shartlar, birinchidan, maqsadga muvofiq mashq, tanlash, mashq materialini asta murakkablashtirib borish bilan o'quvchilarning mustaqilligini oshirish, ikkinchidan, imloni grammatik bilimni takomillashtirib borish va o'quvchilarning nutqini o'stirish bilan bog'lab o'rgatishdir.

"Otlarning kelishik qo'shimchalari bilan qo'llanish" mavzusidagi dasnabki tushunchani shakllantirish darsi fragmenti namunasi:

O'qituvchining vazifasi:

1. Mavzuni tushuntirish uchun til materialini tanlash. 2. Mavzu ustida ishlash bosqichlari va ularning vazifalarini belgilab olish. 3. O'quvchilarni faollashtiradigan savol-topshiriqlar tizimini ishlab chiqish.

"Otlarning kelishik qo'shimchalari bilan qo'llanish" mavzusi quyidagi matn asosida yarim izlanishli muammoli metodda tushuntirish yangi mavzu ustida ishlash jarayonida o'quvchilarni faollashtiradi. Doskaga quyidagi matn husnixat bilan yozib qo'yiladi:

1. *Mehnat insonni tarbiyalaydi.* 2. *Mehnatning rohati ham bor.* 3. *Bolalar, mehnatni seving.* 4. *Bolalarni yoshlikdan mehnatga o'rgatning.* 5. *Odam mehnatda sinaladi.* 6. *Mehnatdan kelsa boylik, turmush bo'lar chiroyli.* (Magol)

Matn asosida quyidagicha savol-javob o'tkaziladi:

-Matni ichingizda o'qing. O'ning so'rog'i asosida matnda qatnashgan bir xil so'zni aniqlang.

-Shu so'zga o'zi bog'langan so'z orqali so'roq bering. Ularni birga o'qing. (Birinchii aniqlagan o'quvchi doskaga, qolgan o'quvchilar daftriga yozib boradilar.) Doskada quyidagi birkamalar hosil bo'ladi:

mehnat tarbiyalaydi	-
mehnatning rohati	-ning
mehnatni seving	-ni
mehnatga o'rganing	-ga
mehnatda sinaladi	-da
mehnatdan keladi	-dan
- <i>Mehnat</i> so'zi keyingi so'zga qaysi qo'shimcha yordamida bog'langan?	

O'quvchilar ularning to'g'risiga bog'lovchi vositalarni – kelishik qo'shimchalarini yozib boradilar.

-Bu qo'shimchalar qanday qo'shimchalar deb yuritiladi? (3-sinfda o'rgananganlari asosida "Gapda so'zlarni bir-biriga bog'laydigan qo'shimchalar" deb aytdilar)

-Bu qo'shimchalar qaysi turkumdagi so'zga qo'shilgan? (ot)

-O'tga qo'shilgan bu qo'shimchalarni yana qanday nomlash mumkin?

O'quvchilar bu savolga javob bera olmaydilar. Shu joygacha yetib kelgach, o'qituvchi "Bu qo'shimchalar otlarga qo'shildigan kelishik qo'shimchalari. Ular otini otga yoki boshqa so'z turkumlariga bog'laydi" tarzida "kelishik qo'shimchalari" atamasi va vazifasi bilan tanishtiradi, asos va qo'shimchalarni belgilab ko'rsatadi.

4-sinfda "Otlarning kelishik qo'shimchalari bilan qo'llanish" mavzusi o'rganiladigan darsda o'quvchilar nutqiga kelishik, kelishik nomlari, so'roqlari, kelishik qo'shimchalarni kiritishda **pinbuard metodi** samaradorlikni ta'minlaydi. "Pin" mustahkamlash, "buard" doska ma'nosini bildiradi. Mazkur metod o'quvchilarning o'zlash-tirishlarini ta'minlovchi bir qancha sezgilarini (qo'llanish, harakat, ko'rish,

estitish sezgilarini) ishga soladi, ularni yodda saqlash, xotirlash, qayta tiklash kabi aqliy faoliyatga yo'llaydi. Bunda o'qituvchi quyidagi savol-topshiriqlardan foydalanadi:

- O'zbek tilida nechta kelishik bor?

- Birinchi kelishikning nomini, so'rog'ini va qo'shimchasini ayting.

Eslab aytingan o'quvchilar har bir kelishikni 1, 2... kabi raqamlar bilan doskaga yozadi. Kelishiklar jadvali bolalar ko'z o'ngida qayta tiklanadi. Shundan so'ng eslab qolgan o'quvchilarga 6ta kelishik yoddan aytiriladi.

Mustahkamlashda quyidagi gaplardan tartibma material sifatida foydalanish mumkin. Bu o'quvchilarda o'z ajdodlari bilan faxrlanish tuyg'usini tarkib topiradi.

1- kartochka. Gapni o'qing. Gap kim haqida aytilgan? Ajratib berilgan so'z orqali so'roq berib, unga bog'langan so'zni toping.

Bobur Mirzo jannatnagon Vatani bir umr sog'inib yashagan. (O'quvchi: Bobur Mirzo yashagan – otni fe'lga bog'lagan, Bobur Mirzo – bosh kelishikda.)

2- kartochka. Gapni o'qing. Gap kim haqida aytilgan? Ajratib berilgan so'z orqali so'roq berib, unga bog'langan so'zni toping.

Amir Temurning "Kuch adolatdadir" hikmatiga amal qilib yashaymiz. (O'quvchi: Amir Temurning hikmati – otni otga bog'lagan, Amir Temurning – qaratqich kelishikda)

3- kartochka. Gapni o'qing. Gap kim haqida aytilgan? Ajratib berilgan so'z orqali so'roq berib, unga bog'langan so'zni toping.

Munajjim Ulug'bek bobomiz Vatani osmonida porlagan yulduzlarni o'rgangan. (O'quvchi: yulduzlarni o'rgangan – otni fe'lga bog'lagan, yulduzlarni – tushum kelishikda)

4- kartochka. Gapni o'qing. Gap kim haqida aytilgan? Ajratib berilgan so'z orqali so'roq berib, unga bog'langan so'zni toping.

Alisher Navoiy asarlarini ikki daryo oralig'idagi shu yurtga bag'ishlagan. (O'quvchi: yurtga bag'ishlagan – otni fe'l bog'lagan, yurtga – jo'nalish kelishikda)

5- kartochka. Gapni o'qing. Gap kim haqida aytilgan? Ajratib berilgan so'z orqali so'roq berib, unga bog'langan so'zni toping.

Men shunday muqaddas Vatanda tug'ilganman. (O'quvchi: Vatanda tug'ilganman – otni fe'lga bog'lagan, Vatanda – o'rin-payt

kelishikda)

6- kartochka. Gapni o'qing. Gap kim haqida aytilgan? Ajratib berilgan so'z orqali so'roq berib, unga bog'langan so'zni toping.

Vatanimdan dunyo taniyidigan ulug' zotlar chiqqan. (O'quvchi: Vatanimdan chiqqan – otni fe'lga bog'lagan, Vatanimdan – chiqqish kelishikda)

O'quvchilar darsda egallagan bilim va ko'nikmalari asosida 123-mashqni bajaradilar.

O'quvchilarning mustaqil faoliyatini tshkil etishda quyidagi matndan foydalanish mumkin.

Kitob insomning ma'naviy dunyosini bo'yitadi. Inson hayotida kitobning ahamiyati katta. Xalqimiz kitobni doim qadrlagan. Kitobga muqaddas buyum sifatida qaraganlar. Chunki kitobda ko'plab foydali narsalar bayon qilinadi. Biz ham kitobdan bilimnamlarimizni bilib olamiz.

-Kitob so'zi keyingi so'zga qaysi qo'shimcha yordamida bog'lanini aniqlab, ularni birikma tarzida yozib boradilar, kelishik qo'shimchalarini tegishli belgilaydilar: kitob (-) bo'yitadi, kitobning ahamiyati, kitobni qadrlaganlar, kitobga qaraganlar, kitobda bayon qilinadi, kitobdan bilib olamiz.

Uyga berilgan 123- mashq o'quvchilarning kitob va uning inson hayotidagi ahamiyati haqidagi tushunchalarini bo'yitadi. Shundan so'ng keyingi darslarda **"Kitob mening do'stiman"** mavzusida matn tuzdirish yaxshi samara beradi.

Shunday qilib, boshlang'ich sinflarda ot yaxlit holda o'rganiladi va uni o'rganish o'quvchilar shu so'z turkumining belgilarini, vazifasini o'zlashtirishiga, shuningdek, ularda kelishik qo'shimchalarini to'g'ri yozish ko'nikmasini shakllantirishga qaratiladi.

Sifat so'z turkumini o'rganish metodikasi

Siftni o'rganish tizimi materialni leksik va grammatik tomondan izchillik bilan bo'yitib, murakkablashtirib borishni ko'zda tutadi. O'quvchilar 1- va 2- sinfda sifatning leksik ma'nosini kuzatadilar, sifatga qanday?, qanaga? so'rog'ini berishga o'rganadilar; 3- sinfda sifat so'z turkumi sifatida o'rganiladi; 4- sinfda ilgari o'rganilganlar takrorlanib, grammatik materialga bog'liq holda qip-qizil, yam-yashil

kabi ortirma darajadagi (atama aytilmaydi) sifatlarning yozilishi o'rgatiladi. Ona tili va o'qish darslarida o'quvchilar nutqi yangi-yangi sifattar bilan bo'yitiladi, ularga oldindan ma'lum bo'lgan sifatlarning ma'nosiga aniqlik kiritiladi.

Sifatni o'rganish metodikasi uning lingvistik xususiyatlariga asoslanadi. Sifat predmetning belgisi (rangi, hajmi, shakli va ko'rinishi, maza-taomi, xarakter-xususiyati, hidi, vazni, o'rin va paytga munosabati)ni bildiradi. Sifatning leksik ma'nosi uni ot bilan bog'liq holda o'rganishni talab qiladi. Sifatni tushunish uchun 1-sinfdan o'quvchilar e'tibori sifatning otga bog'lanishini aniqlashga qaratiladi. O'quvchilar predmetning belgisini aytadilar, ularda so'roq yordamida gapda so'zlarning bog'lanishini aniqlash ko'nikmasi o'stiriladi, ya'ni ular gapdagi sifat va otidan tuzilgan so'z birlikmasini ajratadilar (atama aytilmaydi). Keyingi sinflarda bu bog'liqlik aniqlashtiriladi. Shunday qilib, sifatning semantik-grammatik xususiyatlari sifat ustida ishlashni leksik va grammatik (morfologik va sintaktik) ravishda olib borishni talab etadi.

Boshlang'ich sinflarda "Sifat" mavzusi quyidagi izchillikda o'rganiladi: 1) sifat bilan dastlabki tanishtirish (1–2-sinf); 2) sifat haqida tushuncha berish (3-sinf); 3) shu grammatik mavzu bilan bog'liq holda ayrim sifatlarning yozilishini o'zlashtirish (4-sinf).

Sifat bilan (atamasiz) dastlabki tanishtirish (**birinchi bosqich**) sifatning leksik ma'nosi va so'roqlari ustida kuzatish o'tkazishdan boshlanadi. Predmetning belgilari xilma-xil bo'lib, uni rangi, mazasi, shakli, xil-xususiyatlari tomonidan tavsiflaydi. Shunday ekan, sifat tushunchasini shakllantirish uchun uning ma'nolarini aniqlash talab etiladi. O'qituvchi predmetni yoki uning rasmini ko'rsatadi, o'quvchilar uning belgilarini aytadilar va yozadilar. Masalan, (*qanday?*) olma – *qizil, shirin, yumaloq olma: (qanday?)* ip – *uzun, ko'k ip*. Albatta, suhbat asosida o'quvchilar olma, ip so'zlari *nima?* so'rog'iga javob bo'lib, predmet nomini bildirishi, *qizil, shirin, yumaloq* kabi so'zlar *qanday?* so'rog'iga javob bo'lib, predmetning belgisi (rangi, mazasi, shakli)ni bildirishini aniqlaydilar. O'qituvchi atrofimizni o'rab olgan predmetlarning o'z belgilari borligini, ular bir-biridan shu belgilar bilan farqlanishini yana bir-ikki misol bilan tushuntiradi (*Qanday daraxt?* – *Katta, chiroyli, sershox, ko'm-ko'k daraxt. Qanaqa shkat?* – *Oynali, baland shkat*). Xulosa chiqariladi:

qanday?, *qanaqa?* so'roqlariga javob bo'lgan so'zlar predmet belgisini bildiradi.

O'quvchilar belgi bildirgan bunday so'zlarning nutqimizdagi ahamiyatini anglashlari uchun sifat ko'p uchraydigan matn tanlanib, avval sifatlarni tushirib qoldirib, so'ngra sifatlari bilan o'qib beriladi va mazmuni taqqoslab ko'rsatiladi. Predmetni aniq tasvirlash uchun uning belgisini bildiradigan so'zlardan foydalanilgani tushuntiriladi. Bu darslarda ko'rgazma vositalar (predmetlar, predmet rasmlari, syujetli rasmlar)dan keng foydalaniladi.

O'quvchilar *qanday?*, *qanaqa?* so'roqlariga javob bo'lgan (predmet belgisini bildirgan) so'zlarni o'zlashtirishlari uchun mashqning quyidagi turlari samarali hisoblanadi: 1) so'roq yordamida predmetning belgisini bildirgan so'zlarni tanlash; 2) aralash berilgan so'zlardan gap tuzish; 3) matndan *kim?* yoki *nima?* so'rog'iga javob bo'lgan so'zni va unga bog'langan *qanday?* va *qanaqa?* so'rog'iga javob bo'lgan so'zni tanlab (so'z birlikmasini topib) aytish va yozish; 4) tayanch so'zlar va rasm asosida gap yoki kichik hikoya tuzish.

Ikkinchi bosqichda asosan ikki vazifa: "sifat" tushunchasini shakllantirish hamda o'quvchilar nutqini yangi sifattar bilan bo'yitib borish, fikrni aniq ifodalash uchun mazmunga mos sifatlardan nutqda o'rindi foydalanish ko'nikmasini o'stirish hal qilinadi.

"Sifat" tushunchasini shakllantirish o'quvchilarning "predmet belgisi" degan umumlashtirilgan kategoriyani o'zlashtirish darajasiga bevosita bog'liq. Shu maqsadda rang, maza, shakl-hajm, xil-xususiyat bildiradigan so'zlar guruhlanadi va shu so'zlarning xususiyatlari umumlashtiriladi. Sifatning leksik ma'nosi bilan birga uning xarakterli grammatik xususiyatlari ham qayd etiladi. Sifatlarning xususiyatlarini umumlashtirish asosida o'quvchilar uning so'z turkumi sifatidagi o'ziga xos ko'rsatkichlarini ajratadilar: A. predmet belgisini bildiradi, b) *qanday?* yoki *qanaqa?* so'rog'iga javob bo'ladi, v) gapda otga bog'lanib, shu ot bilan so'z birlikmasi hosil qiladi, ikkinchi darajali bo'lak vazifasida keladi.

Bu sinfda og'zaki va yozma ijodiy ishlar (maktab bog'i yoki parkka ekskursiya vaqtida kuzatilgan daraxt, qushlar, hayvonlarni tasvirlab kichik hikoya tuzish kabilar)ga katta o'rin beriladi.

O'quvchilarning sifatning leksik ma'nosi haqidagi tushunchalarini chuqurlashtirish va predmetni har tomonlana tasvirlash malakasini

o'stirish uchun: 1) berilgan predmetlarning rangi, mazasi, shakli, xususiyatini ifodalaydigan sifatlarni tanlash va yozish: *Qanday shaffoli? Shirin, suvi, taksiz shaffoli. Qanday kiob? Qalin, qizil kiob*; 2) berilgan belgilariga qarab qaysi hayvon ekanini aniqlash: *Tikanli, kichkina, foydali...* (tipritkan). *Ehtiyotkor, ayvor, yovvoyi...* (tulki); 3) predmetlarning belgisiga qarab topishmoqlarning javobini aying kabi mashqlardan foydalanish mumkin.

Sifatning nutqimizdagi, fikrni aniq va tushunarli ifolashdagi o'rmini puxta o'zlashtirishga erishish uchun ma'nodosh va zid ma'noli sifatlarni ustida ishlash, o'qish darslarida sifatning o'z va ko'chma ma'noda ishlatilishini kuzatish maqsadga muvofiq. Sifatni o'rganish jarayonida so'z yasashga oid mashqlarni muntazam o'tkazib borish o'quvchilarda u yoki bu so'z turkumini yasash uchun so'z yasovchi qo'shimchalardan ongli foydalanish malakasini shakllantiradi.

Uchinchi bosqichda sifat haqidagi bilimlarni takomillashtirish, og'zaki va yozma nutqda sifatlardan aniq, o'rinni foydalanish ko'nikmasini o'stirish bilan bog'liq holda *-rog* qo'shimchasi bilan qo'llangan sifatlarni va *ko'm-ko'k, yam-yashil* kabi sifatlarni to'g'ri yozish malakasi shakllantiradi. Ish mazmuni shu vazifalarni bajarishga qarab belgilanadi va o'quvchilarning nutqini o'stirishga qaratiladi.

Nazariy ma'lumotlarga asoslanib: matnda berilgan otlarning belgilarini ifodalaydigan sifatlarni tanlab qo'yish, gapda sifat bog'langan otni (so'z birligini) aniqlab yozish; o'lga mos sifatlarni tanlab predmetni tasvirlash, berilgan sifatlarni yoki so'z birligini bilan gap tuzish kabi mashqlardan foydalaniladi. Mashq materialini tanlashda *-rog* qo'shimchasi bilan qo'llangan *yaxshiroq, aqlliroq* kabi, shuningdek, *tip-tiniq, sap-sariq* kabi sifatlarni ko'proq bo'lishiga e'tibor beriladi. O'quvchilarning mustaqilligi osha borgan sayin, mashq topshiriqlari ham asta-sekin murakkablashitira boriladi. Shunday qilib, sifatni o'zlashtirishda uni ot bilan o'zaro bog'liq holda o'rganishga asoslaniladi.

Ona tili va o'qish darslarida rang bildiruvchi sifatlarni ustida ishlash. Nutqimizdagi so'z boyligimizning katta qismi atrofimizdagi narsa va hodisalar, harakat-ho'lalarning, belgi-xususiyatlarning nomi sifatida vujudga kelgan. Bola maktabga kelgan kundan boshlab, ta'lim jarayonida tilning lug'aviy birliklarini o'zlashtirib boradi. O'quvchi lug'atining bo'yishiga, birinchi navbatda, uni o'rab olgan

muhit, o'qish faoliyati, kattalar va tengdoshlari bilan bo'lgan mulqot katta ta'sir ko'rsatadi.

Boshlang'ich sinfda ona tilidan nazariy bilimlar, o'quvchilarni o'qishga o'rgatish badiiy matnlar tahlili asosida amalga oshiriladi. Shuning uchun ham badiiy asar matnlari o'quvchilarning lug'atini bo'yitishda va nutqini o'stirishda eng asosiy manba sanaladi.

Boshlang'ich sinf ona tili ta'limida, jumladan, o'qish darslarida ham lug'at ustida ishlash uchun maxsus dars ajratilmaydi. Ona tili va o'qish darslarida lug'at ustidagi ishlar o'rgatilayotgan mavzular va o'quv materiallari bilan bog'liq holda olib boriladi. O'quvchilarning ma'nosini bilmaydigan yoki aniq anglamaydigan so'zlarni barcha so'z turkumlari doirasida uchraydi. Ularning ma'nosi biror usullar yordamida o'quvchilarga yetkazilishi lozim. Aks holda o'quvchilarning nutqi bora-bora qashshoqlashib boraveradi.

O'quvchilarni o'z fikrini aniq va ta'sirchan ifodalashga o'rgatishda belgi bildirgan so'zlarni - sifatlarni alohida o'rinni tutadi. Boshlang'ich sinf ona tili darslarida sifatning rang, shakl, maza, hajm, xususiyat bildiruvchi ma'no turlari o'rganiladi. Biz mazkur maqolamizda rang bildiruvchi so'zlarni ustida ishlash orqali o'quvchilarning lug'atini bo'yitish yuzasidan olib borgan tajribalarimiz bilan o'roqlashishni maqsad qilib oldik.

Bir qaraganda rang bildiruvchi sifatlardan o'quvchilarning bemalol va kerakli o'rinda foydalanadigandek ko'rinadi. Aslida esa boshlang'ich sinf ona tili va o'qish darsliklarida uchragan rang bildiruvchi sifatlarning badiiy nutqda qo'llanadigan turlaridan o'quvchilarning nutqda foydalanmayaptilar. Chunki rang bildiruvchi sifatlarning ma'nosini - qanday rangni bildirishini o'rgatishga e'tibor berilmaydi. Shu sababli o'quvchilarning ko'p hollarda ayrim so'zlarning ot yoki sifat ekanini farqlamaydilar.

Vaholanki, boshlang'ich sinf "Ona tili" va "O'qish kitobi" darsliklarida o'quvchilarning ma'nosini farqlamaydigan rang bildiruvchi sifatlarni talaygina. Masalan, darsliklaridagi badiiy matnlarda *zangori, zunarad, malla, jigarrang, yo'l-yo'l, qo'ng'ir, lojivard, bo'z, olvon, malla-lojivard, nurnang, olachipor, ola-zangor, larg'il, chipor, moviy, ola-bula, moshrang, sarg'ish-ko'k* kabi rang bildiruvchi sifatlarni qo'llanganki, ularning ma'nosini o'quvchilardan so'raganimizda aniq aytib bera olmadilar.

Zumrad, yashil yaproqlar
Shovullaydi bog'larda.

(Q.Ota. 1-sinf, "Ona tili")

Osmon tiniq, **zangori**,
Kulgan yurtim jamoli.

(H.Rahmat. 1-sinf, "Ona tili")

Usti **yo'l-yo'l**, sariq, ko'k,
Begasanga o'xshaydi.

(G'.G'ulom. 2-sinf, "Ona tili")

Barglarning umri qisqa ekan. Kuz kelishi bilan **qo'ng'ir** tusga kirib, daydi shamolning hamlasiga dosh berolmay to'kilisharkan. (L.Mahmudov. "Ona tili". 4-sinf.) Yuqoridagi misollarda o'quvchilar ma'nosini bilmaydigan "**zumrad**, **zangori**, **yo'l-yo'l**" rang bildiruvchi sifatlar qo'llangan. Ularning ma'nosini o'quvchilar qaytarzda tushunganliklari aniqlanishi va tushuntirilishi zarur.

"**Zumrad**" – "och yashil tusli tosh", she'rda daraxt yaproqlarining rangini "och yashil tusli yaproqlar"ni bildirib kelgan.

"**Zangori**" – yashil bilan ko'k o'rtasidagi rang, och havorang" ma'nosini bildiradi.

"**Yo'l-yo'l**" – "oq-qora va boshqa chiziqli rang" ma'nosini bildiradi.

"**Qo'ng'ir**" – "qora-sariq rang", "to'q malla", "qoramtir", "to'q kulrang" ma'nosini bildiradi. (Qo'ng'ir" – to'q jigarrang o'rdak nomi)

Yuqoridagi kabi rang bildiruvchi sifatlar ma'nosi boshlang'ich sinfda izohlashni va ulardan foydalanishga o'rgatishni taqozo etadi. Rang bildiruvchi sifatlarining ma'nosini rang ko'rinishi orqali ko'r-satish va rang nomini aytib, aralash berilgan rangli qog'ozlar ichidan topib ko'satish, shu rangdagi narsalarni: hayvonlar, qushlar, o'simliklar va boshqa narsalarni topib aytilish, tasvirlab berish kabi ish turlari yaxshi samara beradi.

O'quvchilarning diqqatini rang bildiruvchi sifatlarga qaratishda, ularning nutqdagi ahamiyatini anglatishda topishmoq janri juda qo'l keladi. Chunki uning javobini topishda rang bildiruvchi sifatlar

yordam beradi. Masalan:

Ko'yilagi qavat-qavat
Tugmalari yo'q faqat.

Ustida **yashil** to'ni,

Yoz-u qish yechemas uni.

3-sinf "O'qish kitobi"da bunday rang bildiruvchi so'zlar juda ko'p uchraydi. O'quvchi asar matni ustida ishlaganda, "Matndan rang bildiruvchi so'z(sifat)larni toping. Uning qanday rang ma'nosini bildirayotganini ayting" kabi topshiriqlar asosida rang bildiruvchi sifatlar ustida mustaqil ishlarni tashkil etishni yuqoridagi maqsadni amalga oshirishda yaxshi samara beradi. Mazkur darslikdagi misollarga murojaat qilamiz:

Gul-loladaye tojlari

Qayrilib qoshga tushgan.

Yurishar gala-gala,

Oq, **chipor**, **kulrang**, sara.

("Men dadamga yordamchi". Q.Muhammadiy. "O'qish kitobi". 3-sinf.)

She'riy parchadagi "**chipor**" sifatining ma'nosini izohlash lozim.

"**Chipor**" – "ola-bula" ma'nosini bildiradi. "Ola-bula" rang bildiruvchi sifatining o'zida turli ranglar ifodalangan bo'lishi mumkin. Masalan, "ola-bula" – "oq va boshqa ranglarning aralashmasi", "oq va qora", "oq va sariq" kabi.

"**Kulrang**" sifati ham "oqish qora", "ko'kish" rang ma'nosini bildiradi.

Erkin o'sha tomonga chopmoqchi edi, chayla oldida yotgan **targ'il** itni ko'rib qoldi. ("Xazonchinak", O'. Hoshimov. "O'qish kitobi". 3-sinf.) "**Targ'il**" – "sarg'ish va qoramtir yo'li rang" ma'nosini bildiradi. "Targ'il" so'zining ma'nosini izohlangach, "targ'il" so'zini yana qaysi hayvonlarga nisbatan qo'llash mumkin? degan savol berilsa, o'quvchilar undan o'rinni foydalanishga o'rganadi.

Lojuvard osmonda turnalar arg'imchog'i "tirov-tirov" qilib uchib ketayapti. ("Quyuncha", N.Fozilov) "**Lojuvard**" – "tiniq ko'k" rang ma'nosini bildiradi. O'quvchilarga "Lojuvard" so'zining boshqa ma'nosini, ya'ni "to'q ko'k, to'q havo rang tusli mineral" ma'nosini ham aytilsa, bu rang bildiruvchi so'zning qanday yuzaga kelganini bilib oladi.

Yoz kunlari Maxdumning bog'i oq, *nimrang*, *ola-zangor* (*olachipor*), *malla-lojuvard* va boshqa tus kapalaklarning yalt-yult uchishlari bilan alohida bir ko'rinishga kirar edi. ("Gulzorda", A.Qodiriy. "O'qish kitobi". 3-sinf.) Mazkur jumladagi "*nimrang*" sifati ham izoh talab qiladi. Chunki bu sifat "rangi och", "och rang" ma'nosini bildiradi, o'quvchi uni biror rangning ochi ma'nosida anglamasligi mumkin.

"*Ola-zangor*", "*malla-lojuvard*" sifatlarning ma'nosini izohlashda ularni tarkibiy qismlar ajratib tushuntirishga to'g'ri keladi.

"*Ola-zangor*": "*Ola*" – oq-qora, oq-malla hokazo qorishiq rang, "zangor" – "yashil va ko'k orasidagi rang, ularning qorishiq tuslisi, och havo rang, moviy" rang ma'nosini bildiradi. "*Ola*" – oq-qora, oq-malla hokazo qorishiq rang deyilishidan kelib chiqib, "*ola-zangor*" sifati – "yashil va ko'k ranglarning qorishig'i" ma'nosini bildiradi, degan ma'lumot beriladi.

"*Malla-lojuvard*" sifati ("malla" – jig'ar rang, moyilroq och sarig' rang) – "tiniq och sarig' rang" ma'nosini bildiradi.

Tol kurtaklari yoritib, undan *bo'z* momiq g'unchalar chiqadi. (M. Alaviya. "O'qish kitobi". 4-sinf.) – gaplarida "*bo'z*" so'zi "ko'kka moyil oq rang" ma'nosini bildirayapti. Bu so'z asosan otlarning rangiga nisbatan ishlatilishi, uning boshqa ma'nolari ham borligi ("Bo'z" – ekilmay yotgan yer, "bo'z" – qo'l dastgohida paxta ipidan to'qilgan mato, "bo'z" – o'tsimon cho'l o'simligi, chalov, "bo'z" (yigit)-turmush tajribasiga ega bo'lmagan yigit, demak, "bo'z" so'zi otdan boshqa, ya'ni shaxsga nisbatan ham qo'llanar ekan) ayrib o'tilsa, bu so'z qo'llangan o'rnlarda matn mazmunini to'g'ri anglashlariga yordam beradi.

3-sinf "O'qish kitobi" darsligidagi "Erta bahor" matnidagi "bo'z momiq" birikmasi ustida quyidagicha ishlash mumkin:

Kartonga "*bo'z momiq*" birikmasi yozib qo'yiladi. Uning ma'nosini izohlash bo'yicha quyidagicha savol-topshiriqlar beriladi:

– Matndagi "bo'z momiq" birikmasining ma'nosini izohlashga harakat qiling.

"*bo'z momiq*" –

– "*bo'z momiq*" birikmasi o'rinda boshqa qanday so'zni ishlatish mumkin?

O'quvchilarga yordam berish maqsadida "*bo'z*" va "*momiq*"

so'zlarning o'z va ko'chma ma'nolari doskaga yozib qo'yiladi:

Bo'z – paxtadan to'qilgan mato

Bo'z – oqqa moyil rang

Bo'z – ekilmay yotgan yer

Bo'z – turmush tajribasiga ega bo'lmagan bola (yigit)

Bo'z – o'tsimon cho'l o'simligi, chalov

Momiq – toza oq paxta

Momiq – Yumshoq yung, tivit

Momiq – paxtadag yumshoq, oppoq (ko'chma ma'no)

Qo'shimcha topshiriq. Matni qayta o'qing. Shu birikma qo'llangan jumlaning toping.

– Tol kurtaklari yoritib, undan bo'z momiq g'unchalar chiqadi.

O'ylang. Jumladagi "*bo'z momiq*" birikmasining ma'nosini doskadagi qaysi ma'nolar orqali izohlash mumkin?

– "*bo'z momiq*" – "yumshoq oq rangdagi" degan ma'noni bildiradi. Bu ishlarnimiz o'quvchilarda katta qiziqish uyg'otdi.

Oq rang ketib, bo'z yerni *alvon* rang qoplati. Dala-tuz, tog', o'ngir, past-baland qirlar ko'k va *alvon* rangga ko'milib burkandi. (Yu.X.Hojib. "O'qish kitobi". 4-sinf.) – gapida "*alvon*" arabcha so'z bo'lib "qizil, qip-qizil, qirmizi" rang ma'nosini bildiradi.

Rang bildiruvchi so'zlarning ramziy ma'noda qo'llangan holatlariga o'quvchilar diqqati qaratilsa, ular matndan anglatilgan ma'noni to'g'ri angelaydilar. Masalan, "O'zbekiston Respublika-sining Davlat bayrog'i" matni (3-sinf) o'rganilayotganda, "Matndan rang bildiruvchi sifatlarni toping. Ular qanday rang ma'nosini bildiradi? Ular matnda qanday ma'noda qo'llangan?", "Havo ochiq paytida osmonni kuzating. Ana shu paytda osmon qanday rangda bo'ladi?" tarzidagi o'quv topshiriqlari o'quvchilarni izlanishga undaydi. (O'quvchilar "oq" rang, – "muqaddas tinchlik ramzi", "moviy" rang – "tabiatning yangilanish ramzi", "qizil" (chiziq)lar) – "Vujudimizdagi jo'shib oqayotgan hayotiy qudrat irmoqlarini anglatadi" degan javobni tayyorlaydilar.)

Ma'lumki, sifalar o'z ma'nosidan tashqari ko'chma ma'nolarda ham qo'llanadi. Bu holatni rang bildiruvchi "oq" va "qora" sifatlarda ham ko'ramiz. Masalan, Katalakday tor va zax uylarda odamlar *qora* chiroq yoqib o'tirardilar. ("Toshkent", E. Malikov. "O'qish kitobi" 3-sinf.)

Olsam o'ng qo'lga
Tushdi **oq** yo'lga.

(“O'qish kitobi”. 3-sinf.)

Rang bildiruvchi sifatlarning o'z va ko'chma ma'nolari taqqoslash usuli yordamida tushuntirildi.

Rang bildiruvchi sifattar doirasida antonimik va omonimik hodisalar ham mavjud. O'quvchilar bu hodisalar doirasida sifattar ifodalayotgan ma'no izohlanmаса, gap mazmunini noto'g'ri tushunishlariga olib keladi. Masalan:

Bizda yashab, qolmay armoni,

Uchib o'tar turna karvoni.

Eru **ko'kni** qoplab suroni

Xush qol, kuz!

(Yu. Shomansur. “O'qish kitobi”. 3-sinf.)

– **Ko'k** mayasalar yer ko'ksini yorib chiqadi.

She'riy parchada “**ko'k**” o'smon ma'nosini, 2-gapda “**ko'k**” rang ma'nosini bildirgan ikkita so'z. Bu sifattar o'zaro omonim.

Oqni, qora non bo'lsin,

Mayli eski, qotganni?

Vaqt kelса topilmas,

Uning yerda yotgani.

(T.Yo'ldosh. “O'qish kitobi”. 3-sinf.)

She'riy misrada “oq va qora” rang bildiruvchi sifattar o'zaro antonim. Bu sifattar o'z ma'nosida antonim bo'lganidek, ko'chma ma'nolarida ham o'zaro antonim bo'la oladi. Masalan: **Qora** niyati kimsalar maqsadlariga yeta olmaydilar.

Darsliklarda otlarning ko'chma ma'noda qo'llanib, rang ma'nosini bildirgan holatlari ham uchraydi. Bunday so'zlar ustida ishlash ularning ma'nosini to'g'ri tushunishlarini ta'minlaydi.

Ko'ylagingga juda ko'p,

Zar tugmalar taqilgan. (E.Vohidov. “O'qish kitobi”. 3-sinf.)

“**Zar**” – “oltin” narsa nomi; “oltin yoki kumush bilan qoplangan ipak”, “bezak va o'rov uchun ishlatiladigan yupqa metal varag'i” ma'nosini bildiradi. She'rdagi “zar” so'zi “sariq va oq rang” ma'nosini bildiraypti.

“Ona yurtini omon bo'lsa,

Rangi-ro'ying **somon** bo'lmas” maqolida “**somon**” so'zi ot,

bug'doy, arpa, sholi yanchilganda poyalarining maydalanishidan hosil bo'ladigan mahsulot somon deyiladi. Somonning rangi sariq bo'lgani uchun maqolda ko'chma ma'noda – “sariq rang” ma'nosida qo'llangan.

Otlar **-day, -dek** qo'shimchalari olib, rang ma'nosida qo'llangan, rang o'xshatish yo'li bilan ifodalagan:

Baland ishkamlarga o'rnatlab chiqqan husayni, charos va boshqa xil tok navdalarida katta-katta uzum boshlari **oltinday** tovlanar edi. (N. Maqsudiy. “O'qish kitobi”. 3-sinf.)

“Oltinday” so'zi “sariq, sap-sariq” ma'nosida qo'llangan.

Shinelning yengida poxol ham borday,

Bobomning yuzlari oqargan **qorday**.

She'rdagi “qorday” so'zi “oppoq” ma'nosida qo'llangan.

O'zbek tilining rang bildiruvchi so'zlarga boyligi boshlang'ich sinf ona tili va o'qish darsliklarida qo'llangan holatidan ham ma'lum. Rang bildiruvchi so'zlar ustida olib borilgan lug'aviy ishlar o'quvchilarning mavzuga doir bilimlarini mustahkamlash, kengaytirish bilan birga, lug'at zahirasini bo'yitishga xizmat qiladi. Ular ustida leksik mashqlarni maqsadga muvofiq tashkil etish o'quvchidan ijodiy izlanishni talab etadi.

Son so'z turkumini o'rganish metodikasi

Sonni o'rganish tizimi ham son haqidagi materialni leksik va grammatik tomondan sinfdan-sinfga o'tgan sayin bo'yitib, murakkablashtirib borishni nazarda tutadi.

Boshlang'ich ta'limda son uch yo'nalishda o'rganiladi:

1. Sonlarning talaffuzi va ma'nosi ustida ishlash.

2. Sonning grammatik shakllari ustida ishlash.

3. Sonlarning imlosi ustida ishlash.

Son boshlang'ich sinflarda quyidagi izchillikda o'rganiladi:

– 2-sinfda nechta?, qancha? so'roqlariga javob bo'lib, shaxs va narsaning sanog'ini, nechanchi? so'rog'iga javob bo'lib, shaxs va narsaning tartibini bildirishi;

– 3-sinfda “Son – so'z turkumi” tushunchasi kiritiladi. O'quvchilarda son predmetning miqdorini bildirishini otga bog'lanib kelishi yordamida aniqlash ko'nikmasi o'stiriladi. Bularni o'rganishda

sonning leksik xususiyatlariga asoslaniladi. Sonning leksik ma'nosi uni ot bilan bog'liq holda o'rganishni taqozo etadi.

– 4- sinfda sanog va tartib sonlar, tartib sonlarning harf, rim va arab raqamlari bilan yozilishi, qo'sh undoshli sonlarning, grammatik shakllangan sonlarning (ikkov, o'ntacha, beshadan) imlosi, sonlarning gramm, kilogramm, metr, litr, so'm, tiyin so'zlari bilan qo'llanishi va shu so'z bilan bitta so'roqqa javob bo'lishi o'rganiladi. Oldingi sonlarning otga bog'lanishi, so'roqlar yordamida sonni o'zi bog'langan so'z bilan ko'chirish ko'nikmalari o'stiriladi.

Shunday qilib, sonning leksik-semantik va grammatik xusu-siyati uni leksik va grammatik aspektda o'rganishni taqozo etadi. Son grammatika va imlo o'qitishdagi subhat metodida, yarim izlanishli muammoli metodda, analitik (tahlil), sintetik (tarkib), induktiv metodlarda o'rganiladi. Bu metodlar son yuzasidan beriladigan tushunchalarning mohiyatiga, o'quvchilarning tayyor–garlik darajasiga bog'liq holda tanlanadi. Agar o'quvchi son haqida ma'lum darajada bilimga ega bo'lsa, yarim izlanishli muammoli metod yoki subhat metodidan; agar bola son haqida umuman tushunchaga ega bo'lmasa, induktiv va analiz metodlaridan foydalaniladi.

“Son” ustida ishlash dastur talabiga ko'ra 1-sinfdan boshlansa ham, uni o'rganish jarayoni, metodik jihatdan 4- bosqichga bo'linadi. “Son” boshlang'ich ta'limda elementar nazariy tushunchalar asosida amaliy o'rganiladi. Lekin **1-bosqich**ni to'liq ma'noda sonni amaliy o'rganish bosqichi deb nomlanadi. Bu 1-sinfning savod o'rgatish va 1-sinfning 2-yarmiga to'g'ri keladi. Bu bosqich soni o'rganuvchi keyingi bosqichlarga zamin tayyorlaydi.

Ma'lumki, savod o'rgatish davrida o'quvchilar bilan kundalik ishlar, rasmlar, predmetlar, mavzular yuzasidan og'zaki savol-javoblar o'tkaziladi. Masalan: “*Bugun nechanchi sana?*”, *Biz nechanchi asrda yashayapmiz?*, *Bu yil nechanchi yil?*, *Darsga nechta o'quvchi kelmadi?*, *Bir yil nechta faslga bo'linadi?*, *Yilning birinchi fasli qaysi?*” yoki mantiqiy mashqlar ishlash bilan bog'liq holda: “*Xonadoningizda nechta uy hayvoni bor?*”, *Nechta yovvoyi hayvon nomini bilasiz?*” kabi.

Mavzular bilan bog'liq holda, “Oila” mavzusida: “*Oilangizda nechta kishi yashaydi?*”, *Nechta akangiz (yo ukangiz, yoki opa-singlingiz) bor?*”, *Siz oilada nechanchi farzandsiz?*”, *Nechanchi yilda*

tug'ilgansiz?”, *Hozir nechanchi sinfda o'qiyapsiz?*” yoki **O** tovushi va **O** harfi bilan tanishtirishda: *Osmonda nechta oy bor?*”, *Nechta yulduz bor?*” (Bolani o'ylashga majbur qiladi), *Nechta yulduzning nomini bilasiz?*” kabi.

1-sinfning ikkinchi yarmida mashq ishlash paytida “*Gapda nechta kim?*” so'rog'iga javob bo'lgan so'z bor?, *Nechta unli bor?*”, *Nechta undosh bor?*”, *Berilgan so'z nechta bo'g'ingga bo'linadi?*” kabi savollarga javob olinadi.

Bu bosqichda aralash berilgan so'zlardan gap tuzdirish, mashq matnidan gaplar sonini, gapda so'zlar sonini, so'zda bo'g'in yoki tovush sonini aniqlatish, ba'zan tahlilni yozma tarzda bajarish (5 ta unli bor, beshta bo'g'in bor) kabi mashq turlari qo'llaniladi. Bunda “*Predmet (nom)ga bog'lanib kelgan so'zga so'roq berib ko'r-chi?*”, *U nimani bildiriyapti?*” kabi savollardan foydalaniladi.

2-bosqich 2-sinfga to'g'ri keladi. Bu bosqichda asosan ikki vazifa bajariladi:

1. *Nechta?*, *qancha?* so'roqlariga javob bo'lib, shaxs va narsalar-ning sanog'ini: *nechanchi?* so'rog'iga javob bo'lib, shaxs va narsalar tartibini bildirgan so'zlar haqida elementar nazariy tushunchani shakllantirish;

2. Sonlarga so'roq bera olish, ularning nimani bildirishini ayta olish, ulardan foydalanib o'z fikrini aniq ifodalash, mazmunga mos holda sonlarni o'rinni qo'llash (*o'nta o'quvchi, o'ntacha o'quvchi* kabi) ko'nikmasini o'stirish, lug'atlardan foydalana olish qobiliyatini shakllantirish.

Bu bilim va ko'nikmalar mashqlar bajarish bilan mustahkamlab boriladi. Dastlabki mashqlar tayyor materialdan sonni aniqlashga va izohlashga qaratiladi, keyingi mashqlar esa fikrni va izlanishni talab etadi. Mashqlar muayyan izchillikda bir tizimni tashkil etishi lozim:

1. Ayratib ko'rsatilgan so'zlarga *nechta?*, *qancha?* so'roqlardan birini bering, shu so'z nimani bildirayotganini ayting.

2. Ayratib ko'rsatilgan so'zga so'roq bering, nimani bildirishini ayting.

3. Sanog (yoki tartib) bildirgan so'zlarni *nechta?*, *qancha?* (*nechanchi?*) so'roqlari yordamida aniqlang.

4. Sanog bildirgan so'zlarni so'roqlar yordamida aniqlang.

5. Nuqtalar o'rniga so'roqlarga mos so'z qo'yib o'qing.

6. Rasm asosida (matni qayta hikoyalash asosida A. bog'lanishi) nutq tuzing. Unda sanoq, tartib bildiruvchi so'zlardan foydalaning.

Mashqda qo'llanilgan sonlarning talaffuzi, imlosi va ma'nosi ustida ishlaniadi. Ko'rinish turibdiki, mashq shartlari soddadan murakkabga tamoyiliga asoslangan.

3-bosqichda (3-sinf) "Son" tushunchasini shakllantirish hamda o'quvchilar nutqini yangi sonlar bilan bo'yitib borish, fikrini aniq ifodalash uchun gap va matn mazmuniga mos sonlar tanlash, ularni o'rinni qo'llash ko'nikmasi o'tiriladi.

"Son" tushunchasini shakllantirish o'quvchilarning shaxs va narsalarning sanog'ini, tartibini bildirgan so'zlar kategoriyalarini o'zlashtirish sifatiga bog'liq.

O'quvchilar bilimini yetarli darajaga keltirish maqsadida sonlar ishtirok etgan gaplar asosida kuzatish, aniqlash, guruhlash va umumlashtirish faoliyati ishga solinadi. Masalan: "Maorifat xonasiga o'quvchilar keldilar. Ikki ta o'quvchi 2-sinfda o'qiydi. 4 ta o'quvchi 3-sinfda o'qiydi".

O'quvchilar o'qituvchining topshirig'i asosida *ikkit*a (necha?), *to'rt*a (necha?) so'zlari sanoq, *ikk*inchi, *uch*inchi (nechanchi?) so'zlari tartib. bildirayotganini aniqlaydilar va ularni guruhlaydilar (sanoq bildiruvchi so'zlar, tartib bildiruvchi so'zlar). Shuning ichida umumlashtirish ham amalga oshiriladi. Sonning leksik ma'nolari bilan uning grammatik xususiyatlari ham qayd etiladi: *narsa*, *shaxs bildirgan so'zlar*ga bog'lanib *keladi*, *tartib bildirgan so'z -nchi, -inchi* qo'shimchasini *oladi* va hokazo.

"Son – so'z turkumi" sifatida unga xos bo'lgan quyidagi xususiyatlar ajratiladi: A. shaxs; b) narsalarning sanog'ini, tartibini bildiradi va nechta?, qancha? so'roqlariga javob bo'ladi; v) gapda otga bog'lanib keladi; g) gapda ikkinchi darajali bo'lak vazifasida keladi.

Bu bosqichda og'zaki va yozma shakldagi ijodiy yozma ishlar (tabiat, yil fasllari, qushlar, hayvonlar, o'simliklar haqida kichik hikoya tuzish) o'tkaziladi, o'quvchilarning sonlardan o'rinni va savodli foydalanishlariga diqqat qaratiladi. Son bilan shakldosh so'zlar o'quvchilarga aniqlatiladi, ma'nosi izohlatiladi: *uch-uch, yuz-yuz, qirg-qirg* kabi.

4-bosqichda eng asosiy e'tibor sonlarning imlosiga qaratiladi, ya'ni sonlarning har bir qismini alohida yozish (etti, yigirma

yetti), chiziqchasiz va chiziqcha bilan yozish (7 o'quvchi, 7-sinf, X sessiya, 8-dekabr, 1992-yil), qo'shimcha qo'shildigandan keyin son o'zagidagi o'zgarishlarni yozuvda to'g'ri ifodalash (*ikki+ov=ikkov, yetti+ov=ettov, ikki+ala=ikkala*), qo'sh undoshli sonlarning yozilishi (*ikk*i, *yetti*, *sakkiz*, *o'tiz*), sonlarning *gramm*, *kilogramm*, *metr*, *lit*r so'zlari bilan qo'llanishi yangi bilim sifatida o'rgatiladi. Sonning 3-bosqichda o'rganilgan grammatik xususiyatlari bu bosqichda asosan mustahkamlanadi.

Metodik ishlar mazmuni shu vazifalarni bajarishga qarab belgilanadi. Gap yoki matni o'rganishda, chiziqchalar o'rimga mos sonlarni qo'yib o'qish, gap tuzishda maqollar, topishmoq; matn tuzishda ertaklardan foydalanish tavsiya etiladi. Masalan:

_____ o'ltahab, _____ kes.

_____ yigilga _____ hunar oz.

_____ ketib, _____ qoldi.

Bir mayizni _____ bo'yib yemoq.

Pak-pakana bo'yib bor, _____ qavat to'ni bor va hokazo.

Sonlarni miqdor bildiruvchi so'zlar bilan almashtirish: 100 ta – ancha ko'p, 2 ta – kam, oz. Ularni ifodalashdagi farqni aniqlatish: ikki raqam bilan yoziladi, kam, oz so'zlarini raqam bilan yozib bo'lmaydi.

Sonlarning imlosiga doir mashqlarda raqamlarni harflar bilan ifodalash (2, 7, 8, 9, 11 - ikki...: 2+ov, 7+ala, 6+ov; 10 gramm, 100 so'm, o'n so'm...), harflar bilan yozilgan sonlarni raqamlar bilan (arab va rim) ifodalash (etti o'quvchi, beshinchi sinf, ikki ming birinchi yil, o'n to'rtinchi yanvar, 5-sinf, V sinf, 7 o'quvchi...) kabi topshiriqlardan foydalaniladi. Mashqlar asta-sekin murakbhlashtirib boriladi.

Boshlang'ich sinflarda sonni o'rgatish ot bilan bog'liq holda amalga oshiriladi. Sonning ot bilan bog'lanishi asosida o'quvchilar ko'p ma'lumotlarni ham egallaydilar.

Sonni o'rganish yakunida o'quvchilar quyidagi bilim, ko'nikma va malakalarni egallashlari lozim:

1. Sonning sanog' va tartib ma'nolarini bildirishini.
2. Son nechta?, qancha?, nechanchi? so'roqlariga javob bo'yishini.
3. Son otga bog'lanib kelishini.
4. Son gapda ikkinchi darajali bo'lak vazifasida kelishini.

5. Sonlarni imlo jihatidan to'g'ri yozishni.
6. Og'zaki va yozma nutqda sonlardan to'g'ri va o'rinni foydalana olishni.

7. Sonlarga shakldosh so'zlar topishni.

8. Mavzudagi sonlarni boshqa miqdor bildiruvchi so'zlar bilan almashtirishni.

Har bir grammatik mavzu bir necha darsda o'rganiladi. Shuning o'ziy o'qituvchilardan har bir darsda o'rganiladigan grammatik material tabiatidan kelib chiqib metod, usul va ish turlarini belgilab olishni, muayyan darslikdan kelib chiqib, darsning texnologik xaritasini ishlab chiqishni taqozo etadi.

Yangi grammatik materialni o'rganish darsining qurilishi 2-sinfda "Sanog va tartib bildirgan so'zlar" mavzusi misolida quyidagicha bo'lishi mumkin:

1. Yangi grammatik materialni o'zlashtirishni ta'minlash, o'quvchilarning oldingi bilimlarini aniqlash. Masalan, sanog va tartib bildirgan so'zlarni o'rganish uchun "Biz qaysi so'zlarga so'roq berishni o'gandik?" (shakl va narsa, belgi bildirgan so'zlarga), "Kim? nima? so'roqlari qaysi so'zlarga beriladi?", "Qanday?, qanaga? so'roqlari-chi?" kabi savollardan foydalanish mumkin.

Sinf xattaxtasiga "Tok ko'chati o'iqzilgandan keyin uchinchi yili hosilga kiradi" gapi yoziladi. O'quvchilar yuqoridagi savollar asosida narsa bildiruvchi so'zlarni belgilaydilar:

- Nima? - tok
- Nima? - ko'chat
- Nima? - hosil
- Nima? - yil

Bu savol-javob yangi materialni ongli o'zlashtirishga o'quvchini tayyorlaydi.

2. O'quvchilarga bajariladigan ishlarining maqsadi e'lon qilinadi:

— Biz siz bilan gapdagi so'zlarga so'roq berishni va shu so'zning nimani bildirishini bilib oldik. Biz tahlil qilgan gaplarda ba'zi so'zlar qolib ketdi. Bu darsda biz shu so'zlarga so'roq berib, nimani bildirishini aniqlaymiz ("uchinchi" so'zining tagiga chizib ko'rsatiladi, qolgan so'zlarni ham keyin o'rganishlari aytiladi).

3. Yangi grammatik materialni tushuntirish. Yangi material

tanlangan gaplarni grammatik tahlil qilish va xulosa chiqarish yo'li bilan tushuntiriladi. Tushuntirish izchil olib boriladigan ikkita ishdan iborat:

a) **matn (ichki) tahlili:** agar mavzu keng tushuntirishni taqozo etmasa, birinchi misolni tahlil qilish bilan o'xulosa aytib qo'ya qolinadi. Sanog va tartib bildirgan so'zlar xuddi shunga to'g'ri keladi.

Keng va bir qancha muhim belgilarga ega bo'lgan grammatik material tushuntirilsa, unda bir nechta misol tahlil qilingach, xulosa chiqariladi (so'z o'zgartiruvchi qo'shimchalar, asosdosh so'zlar).

Sinf xattaxtasidagi misol yoniga yana gaplar yoziladi: "Etilgan tokdan yuz kilogrammacha uzun hosil olinadi".

O'qituvchi: — Birinchi gapda yil so'zi orqali uchinchi so'ziga so'roq bering (nechanchi yili?). "Uchinchi" so'zi qaysi so'roqqa javob bo'layapti? (nechanchi?) Yilning nimasini bildirayapti? Belgisini bildirayapti-mi? (yo'q).

Bolalar javob berolmaydi.

O'qituvchi sinf xattaxtasiga quyidagi birikmalarni yozadi:

- birinchi yili
- uchinchi yili
- ikkinchi yili

— Tartib bo'yicha qaysi oldin turadi? (1) birinchi yili; (2) ikkinchi yili; (3) uchinchi yili) Ko'ringizmi, 1-, 2-, 3- yilning, narsaning (predmetning) tartibini bildirayapti.

— Siz nechanchi sinfda o'qiyasiz? (2-sinfda)

— Siz qaysi sinfdan keyin turasiz? (1-sinfdan)

Bu jarayonda stol ushiga predmetlarni qo'yib, ularning tartibini aniqlatish mumkin.

Bu so'zlar narsalarning tartibini bildirib, nechanchi? so'rog'iga javob bo'ladi, narsa, shaxs bildirgan so'zlarga bog'lanib keladi:

Strelka bilan ko'rsatiladi:

→ —
uchinchi yili ikkinchi yili
Ikkinchi gap tahlili orqali sanog bildirayotgan so'zning so'roqlari, u bog'lanib kelayotgan so'z aniqlanadi:
qancha?
→

yuz kilogramm uzun

Yuz soʻzi sanoq bildiriyapti, *kilogrammi* soʻzi bilan birga *qancha?* soʻrogʻiga javob boʻlyapti, *uzun* soʻziga, *yaʼni* narsa bildirgan soʻzga bogʻlianyapti.

b) **xulosani shakllantirish:** xulosa baʼzan oʻquvchilar tomonidan, baʼzan oʻqituvchi tomonidan shakllantiriladi. Uzoq muddatli tahlil va tushuntirishdan soʻng xulosani koʻpincha oʻquvchilar shakllantiradi, yasaydi. Bu mavzuda oʻquvchi quyidagicha xulosalaydi: *Nechta?*, *qancha?* soʻrogʻiga javob boʻlgan soʻzlar sanogʻini bildiradi. *Nechanchi?* soʻrogʻiga javob boʻlgan soʻzlar tartibini bildiradi.

Feʼl soʻz turkumini oʻrganish metodikasi

Feʼl ustida ishlashda izchillik, boʻlimlar orasidagi bogʻlanish, dastur materialining hajmi, uni har bir sinfda oʻrganish usullari va vositalari shu soʻz turkumini oʻrganish vazifasi, uning lingvistik xususiyatlari va kichik yoshdagi oʻquvchilarning bilish imkoniyatlariga qarab belgilanadi.

“Feʼl” mavzusini oʻrganishda asosiy vazifalar: soʻz turkumi sifatida feʼl haqida dastlabki tushunchani shakllantirish, oʻquvchilar nutqini feʼllar bilan boʻyitish hamda ogʻzaki va yozma nutqda feʼldan toʻgʻri foydalanish koʻnikmasini oʻstirish, oʻquvchilarning aqliy faoliyatini rivojlantirish, grammatik mavzu bilan bogʻliq holda ayrim imloviy qoidalarni oʻzlashtirish hisoblanadi. Bu vazifalar bir-biri bogʻliq holda hal etiladi.

Feʼlning lingvistik xususiyatlari xiyala murakkab, shuning uchun boshlangʻich sinf oʻquvchilari faqat uning muhim tomonlari bilan tanishtiriladi. Material tanlashda shu materialning nutq va imloga oid vazifalarni hal qilishda qanchalik zarurligi hisobga olinadi.

Feʼlni oʻrganishda izchillik. 1-sinfda harakat bildirgan soʻzlar ustida ishlash. Harakat bildirgan soʻzlar ustida ishlashga tayyorgarlik savodga oʻrgatish davrida boshlanadi. Bu davrda oʻquvchilarning diqqati harakat bildirgan soʻzlarning leksik maʼnosiga qaratiladi; harakat bildirgan soʻzlar uchun tipik hisoblangan leksik-grammatik maʼnoni, yaʼni shaxs va narsaning harakatini bildirishini umumlashtirish imkonini beradigan aniq material yigʻiladi. Harakat bildirgan soʻzlar ustida ishlash mashqlarini “Alifbe”dagi soʻz va matnlarni oʻqish, rasimga qarab gap tuzish bilan bogʻlab oʻtkaziladi.

Bunda oʻqituvchi oʻquvchilar gap tuzishda mazmunga mos harakat bildirgan soʻzlarni topishga, soʻz nimani bildirishini va qanday soʻroqqa javob boʻlishini aniqlashga yordam beradigan sharoit yaratadi. Masalan, bolalar kuzda meva va sabzavotlarni, daraxtlarni kuzatib yoki rasmlarni koʻrib, gapni mazmunga mos soʻzlar bilan toʻldiradilar: *Kuzda mevalar nima qiladi?*... (pishadi), *sabzavotlar nima qiladi?*... (yetiladi), *daraxt barglari nima qiladi?*... (sargʻayadi). *Bolalar nima qilyaptilar?*... (dam olyaptilar), ... (oʻynayaptilar), ... (ishlayaptilar).

Feʼlni oʻrganishda maqsadga qaratilgan ishlar harakatni bildirgan soʻzlar mavzusini oʻrganishdan boshlanadi (1-sinf, oʻquv yilining 2-yarmi, 2- sinf). Harakat bildirgan soʻzlarning leksik maʼnosi bilan grammatik maʼnosi (harakat bildirishi) mos keladigan (nima qilyapti?) *yuguraypti, arralayapti, sakrayapti*, (nima qildi?) *yugurdi, arraladi, sakradi*, (nima qiladi?) *yuguradi, arraladi, sakraydi* kabi misollardan foydalaniladi. Oʻquvchilar oʻzlari bajargan harakatlarni aytishni soʻrab, ular bergan javobini (harakat bildirgan soʻzlarni) soʻroqlari bilan xattaxtaga yozib, suhbat oʻtkazish bilan tushuntiriladi. Oʻquvchilarni soʻroq berish bilan holat bildiradigan *uxlayapti, oʻynayapti, faxrlanadi* kabi soʻzlarni ham tanlashga oʻrgatib borish muhim ahamiyatga ega. Bunday mashqlar oʻquvchilarda shaxs va narsaning harakatini keng maʼnoda tushunish koʻnikmasining shakllana borishiga yordam beradi.

Dastur oʻquvchilarda soʻzlarga soʻroq berib, ularni bir-biridan farqlash koʻnikmasini shakllantirishni talab etadi. Buning uchun oʻqituvchi harakat bildirgan soʻzlarning har xil shakllardan foydalanib, maxsus mashqlar oʻtkazadi. *Nima?* soʻrogʻiga javob boʻlgan soʻz bilan *nima qildi?* (*nima qilyapti?* *nima qiladi?*) soʻrogʻiga javob boʻlgan soʻzlar taqqoslanadi: nima?, kim? soʻrogʻiga javob boʻlgan soʻzlar guruhi shaxs va narsani bildirishi, nima qildi? soʻrogʻiga javob boʻlgan soʻzlar esa shaxs va narsaning harakatini bildirishi aniqlanadi. Taqqoslash shaxs va narsani bildirgan soʻzlar bilan harakat bildirgan soʻzlarni ajratishga oʻrgatadi, ularning nutqda qoʻllash ehtiyoji mavjudligini anglashlariga, ularning biri ikkinchisining qoʻllanishini taqozo etishini tushunishlariga imkon beradi.

Harakat bildirgan soʻzga soʻroq berishga oʻrgatish yuzaki boʻlmastligi, oʻquvchilar harakat bir kishi tomonidan bajarilsa, *nima*

qildi?, *nima qilyapti?*, *nima qilmogchi?* so'roqlarini, ikki va undan ortiq kishi tomonidan bajarilsa, *nima qildilar?*, *nima qilyaptilar?*, *nima qilmogchilar?* so'roqlarini berishni bilishlari zarur. Bunday so'roqlarga javob berishga o'rgatish o'z navbatida, fe'l zamonlarini o'rganishga tayyorlash demakdir.

1-2-sinfda morfologik so'roq so'z nimani bildirishini aniqlash maqsadida beriladi. O'quvchilarni so'zga so'roq berishga, o'qituvchi bergan so'rog'iga javob bo'ladigan so'zlarni tanlashga, so'zni so'roqqa mos ravishda o'zgartirishga (*nima qildi?* – o'qidi, *nima qilamiz?* – o'qiyamiz, *nima qilmogchi?* – o'qimogchi kabi) doir mashqlar bajariladi.

3-sinfda fe'lni o'rganish. Bu bosqichning asosiy vazifasi "fe'l – so'z turkumi" degan tushunchani shakllantirish, bo'lishi va bo'lishsiz fe'llarning ma'nosi va shakliga qarab farqlash ko'nikmasini hosil qilish, bo'lishsizlik qo'shimchasi (-ma)ning talaffuzi va imlosini o'rgatish hisoblanadi.

Fe'lning harakat bildirishi yuzasidan o'quvchilarda aniq tasavvur hosil qilish uchun o'qituvchi ularga shu darsdagi mehnat jarayonini tasvirlashni, ya'ni o'quvchilarning o'zlari bajarayotgan ish-harakatni aytishni so'raydi, subbat o'tkazadi. Subbada "*O'qituvchi nima qildi?* *O'quvchilar nima qildilar?* *Hozir o'qituvchi nima qilyapti?* *O'quvchilar nima qilyaptilar?* *Endi o'quvchilar nima qildilar?* *O'qituvchi nima qiladi?*" kabi savollardan ham foydalanadi. Subbat jarayonida o'quvchilar o'qituvchi rahbarligida fe'llarni so'rog'i bilan yozib boradilar. Masalan, *nima qildi?* – so'zladi, *tushuntirdi*, *nima qildilar?* – *tingladilar*, *yozdilar*, *nima qilyapti?* – *tushuntiryapti*, so' – *rayapti*, *tinglayapti*, *nima qilyaptilar?* – *javob beriyaptilar*, *yozyaptilar*, *tinglayaptilar*, *nima qiladi?* – *tekshiradi*, *ko'radi*, *nima qildilar?* – *ishlaydilar*, *bajaraydilar*, *yozaдилar*.

Subbardagi yoki o'quvchilar aytgan gaplardan birini gap bo'lagi jihatdan tahlil qilish asosida xulosa chiqariladi: *nima qildi?*, *nima qilyapti?*, *nima qiladi?* kabi so'roqlarga javob bo'lib, shaxs va narsaning harakatini bildirgan so'zlar **fe'l** deb nomlanadi. Fe'l gapda kesim vazifasida keladi.

Mavzu yuzasidan o'quvchilarda ko'nikma hosil qilish uchun so'roq berib fe'lni aniqlash, gap mazmuniga mos fe'lni tanlab qo'yish, aralash berilgan so'zlardan, shuningdek, rasimga qarab gap tuzish,

mazmunan va grammatik tugallanmagan gaplarning mazmuniga mos fe'llar qo'yib gapni to'liq shakllantirish kabi mashqlardan foydalaniladi.

Dasturga ko'ra, 3-sinfda bo'lishli va bo'lishsiz fe'llar o'rganiladi. Mavzu subbat asosida tushuntiriladi. Subbat uchun "*O'qish darsida kimlar o'qidi?*, *Shokir ham o'qidimi?*, *Kim so'zladi?*, *Alisher so'zladingi?*, *Barno kutubxonaga boradingi?*, *Abdulla-chi?*, *U qachon bormogchi?*, *Hozir kim tushuntiryapti?*, *Hozir Tohir gapiryaptimi?*" kabi savollardan ham foydalaniladi. O'quvchilar so'roq berib fe'llarni topadilar, ma'nosini qiyoslaydilar va o'qituvchi rahbarligida tushuntiradilar. Xulosa chiqariladi: fe'l harakatning yuzaga chiqqanini, ya'ni bajarilganligini (*o'qidi*, *so'zladi*), hozir bajarilayotganini (*tushuntiryapti*), endi bajarilishini (*boradi*, *o'qiydi*) bildiradi. Bu fe'llar **bo'lishli fe'llar** deyiladi. Ayrim fe'llar harakatning bajarilmaganligini (*o'qimadi*, *so'zlamadi*), hozir bajarilmayotganini (*o'qimayapti*), keyin ham bajarilmashligini (*bormaydi*) bildiradi. Bunday fe'llar **bo'lishsiz fe'llar** deyiladi.

O'quvchilar bo'lishli va bo'lishsiz fe'llarni so'roqlari bilan ikki ustun shaklida yozadilar, so'roqlarini va bo'lishsiz fe'l qanday hosil bo'lganini aytadilar. O'quvchilar bilimi mashqlar bilan mustahkamlanadi, bo'lishsizlik qo'shimchasi **-ma** **-mi** shaklida talaffuz qilinsa ham, doim aslicha **-ma** shaklida yozilishi tushuntiriladi. O'quvchilarda bo'lishli va bo'lishsiz fe'llarni ma'nolariga qarab farqlash ko'nikmasini o'stirish uchun bo'lishli fe'ldan bo'lishsiz fe'l hosil qilish, bo'lishsiz fe'llarning talaffuzi va yozilishini qiyoslash, bo'lishsiz fe'llar bilan gaplar tuzish mashqlaridan foydalaniladi.

4-sinfda fe'lni o'rganish. Bu sinfda fe'lni o'rganishning vazifalari quyidagilar:

1. Fe'lning shaxs-son qo'shimchalari bilan tushlanishi, zamon qo'shimchasi bilan o'zgarishi haqidagi tushunchani berish va dastlabki ko'nikma hosil qilish; fe'lning leksik ma'nolari, bo'lishli va bo'lishsizligi, gapdagi vazifasi haqidagi bilimni chuqurlashtirish.

2. Nutqda fe'ldan ongli foydalanish malakasini rivojlantirish. Shu maqsadda nutqda ma'nodosh va zid ma'noli fe'llardan matn bilan bog'liq holda o'z va ko'chma ma'noda ishlatilgan fe'llar bilan tanishtirib borishga qaratilgan mashqlardan foydalanish.

3. Zamon qo'shimchalarning talaffuzi va yozilishi haqidagi

ko'nikmani hosil qilish.

4. Qo'shma fe'llar va ularning doim alohida yozilishi haqidagi tushunchani berish va dastlabki ko'nikmani hosil qilish hisoblanadi.

Fe'l zamon shaklining mohiyati ish-harakat qachon bajarilishini, ya'ni ish-harakatning nutq so'zlanib turgan paytda, undan oldin va keyin bajarilishini taqqoslash asosida ochiladi. O'quvchilar o'zlari bajaragan yoki bajarayotgan harakatlarni kuzatadilar, shuningdek, keyin nima qilishlarini muhokama qiladilar. Xuddi shunga o'xshash kuzatishni tabiatda bo'layotgan o'zgarishlar yuzasidan ham o'tkazadilar. Bu mavzu bahorda o'tiladi. Shuning uchun o'quvchilar kuzatish asosida "*Bahor keldi. O'rik, olcha gulladi. Gullar ochilyapti. Endi gilos pishadi. Bahordan so'ng yoz keladi. Yozda bolalar lagerga bormoqchi*" kabi gaplar tuzadilar. Gapdagi fe'llarga so'roq berib, ish-harakatning bajarilish payti, ya'ni ish-harakat bajarilayotganini (*nima qilyapti?* – o'qiyapti, ochilyapti), oldin bajarilganini (*nima qildi?* – o'qidi, keldi, gulladi) va keyin bajarilishi (*nima qilmogchi?* – yodlamogchi, bormogchi) aniqlanadi. Aniq kuzatish asosida yig'ilgan bu leksik materiallar o'qituvchi rahbarligida umumlashiriladi va xulosa chiqariladi:

1. Fe'llar zamon bilan o'zgaradi. Fe'l uch zamoni bildiradi: hozirgi zamon, o'tgan zamon, kelasi zamon.

2. Hozirgi zamon fe'llari *nima qilyapti?* so'rog'iga javob bo'ladi, hozirning o'zida, ya'ni nutq so'zlanayotgan vaqtda bajarilayotgan harakatni bildiradi.

3. O'tgan zamon fe'li *nima qildi?* so'rog'iga javob bo'ladi, harakatning oldin, ya'ni nutq so'zlanayotgan vaqtdan oldin bajarilganini bildiradi.

4. Kelasi zamon fe'li *nima qilmogchi?* so'rog'iga javob bo'ladi, harakatning keyin, ya'ni nutq so'zlanayotgan vaqtdan keyin bajarilishini bildiradi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari fe'l zamonlarini unga beriladigan so'roqdan bilib oladilar. So'roqda uning leksik ma'nosi ham anglashilib turadi.

Fe'lning zamon shaklini yasash va bilib olish uchun o'quvchilarni so'roqlardan to'g'ri foydalanishga o'rgatish muhim ahamiyatga ega. Bu maqsadga erishish uchun avval jamoaviy ravishda ishlanadi va o'quvchilar e'tibori so'roq bilan fe'l zamonining bog'lanishini aniqlashga qaratiladi. Zamon shaklini hosil qilish uchun fe'lning II shaxs

birlik shakli asos qilib olinadi (Boshlang'ich sinflarda fe'lning bosh shakli o'rganilmaydi). Fe'lga so'roq berish bilan fe'l zamon hosil qilinadi.

Bir fe'ldan uch zamoni hosil qilib, ularni taqqoslash mashqi fe'lning zamon kategoriyasining mohiyatini tushunishga yordam beradi. Shuning uchun "Fe'l" mavzusini o'rganish jarayonida fe'lni zamon qo'shimchasi bilan o'zgartirish mashqi muntazam o'tkazib boriladi.

O'quvchilarni fe'l zamonlarini ongli qo'llashga o'rgatish maqsadida matnlardan foydalaniladi. Bunda fe'l zamonini aniqlash va biror fe'l shaklidan foydalanishni asoslash, shuningdek, fe'l zamonini o'zgartirish, fe'llarni muayyan bir zamonda ishlatib hikoya tuzish topshiriladi.

Dasturga ko'ra, bu sinfda fe'llarda shaxs-son haqida tushuncha beriladi. O'quvchilarda o'zbek tilida 3 shaxs: so'zlovchi (1-shaxs), tinglovchi (2-shaxs), o'zga (3-shaxs) mavjudligi haqidagi dastlabki ko'nikma "Otlarning egalik qo'shimchalari bilan o'zgarishi" va "Kishilik olmoshirlari" mavzulari o'rganilayotganda hosil qilingan. "Fe'llarda shaxs-son" mavzusi shu ko'nikmaga asoslangan holda tushuntiriladi.

Subbat asosida kishilik olmoshirlari 3 shaxsni, birlik va ko'plikni bildirishi eslatilgach, o'quvchilarga men olmoshini gatashtirib gap tuzish topshiriladi. Ular tuzgan gap o'qituvchi rahbarligida tahlil qilinadi (*Men kitobni o'qidim*). O'quvchilar men 1-shaxs birlikdagi kishilik olmoshi ekanini aytadilar; *o'qidim* fe'lini so'z tarkibiga ko'ra tahlil qilib, *o'qi* – asos, *-di* – o'tgan zamon qo'shimchasi, *-m* ham qo'shimcha ekanini aniqlaydilar. O'qituvchi quyidagi mazmunda tushuntiradi: ish-harakat so'zlovchi (1-shaxs), tinglovchi (2-shaxs), o'zga (3-shaxs) tomonidan bajarilishi mumkin; ikkinchidan, ish-harakat yakka (bir) yoki bir necha shaxs tomonidan bajarilishi ham mumkin. Fe'llarga qo'shilib, ish-harakatni bajaragan shaxsni va sonni (ko'plik va birlikni) ham bildiradigan qo'shim-chalar bor. Masalan, *o'qidim* fe'lidagi *-m* qo'shimchasi shunday ma'noni bildiradi, u shaxs-son qo'shimchasidir. Chunki *-m* o'qish harakatini bajaragan shaxsni (1-shaxsni) va sonini (bir kishi bajaraganini) bildiriyapti, ya'ni ham shaxsni, ham sonni ifoda-layapti. O'qituvchi (xattaxtaga yozilgan gaplarni ko'rsatib) "Nuqtalar o'miga gapning mazmuniga mos bo'lgan fe'llarning shaxs-son qo'shimchasini topib qo'yib,

gaplarni o'qing" vazifasini beradi. Mashq o'qituvchi rahbarligida birgalikda bajariladi.

Subhat asosida xulosa chiqariladi: *Fe'llar shaxs-son qo'shimchalari bilan o'zgaradi. Shaxs-son qo'shimchalari zamon qo'shimchalaridan keyin qo'shiladi.*

Fe'llarda shaxs-son haqidagi ko'nikmani shakllantirish uchun mazmunga mos shaxs-son qo'shimchalarini qo'yish, berilgan fe'llarni hozirgi, o'tgan, kelasi zamonda shaxs-son qo'shimchasi bilan tushlash, fe'llarni so'z turkumi jihatdan tahlil qilish mashqlaridan foydalaniladi.

Bu sinfda fe'llarning yozilishi haqida ham ko'nikma hosil qilinadi. Mavzuni tushuntirish uchun fe'llar ko'proq bo'lgan matn tanlab, matn o'qish, so'roq berib fe'llarni topish va qanday yozilganini ayish topshiriladi. O'quvchilar o'qituvchi rahbarligida vazifani bajaradilar.

Ona tili va o'qish darslarida holat ifodalovchi fe'llar bilan o'quvchilar lug'atini bo'yitish. Biz ajdodlarimiz tomonidan yaratilib, jamiyat taraqqiyoti bilan hamnafas rivojlanib, bo'yib kelayotgan tilimizning vorislarimiz. O'quvchilarni tilning mavjud imkoniyatlaridan nutq jarayonida maqsadga muvofiq foydalana olishga o'rgatish maktab ona tili ta'limi oldida turgan mas'uliyatli vazifalardan sanaladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga ona tili va o'qish darslari berilgan lingvistik ma'lumotlar savollar asosida gapiritiladi, ko'rgan va kuzatganlari, o'qigan badiiy asarlar matni og'zaki qayta hikoyalatiladi. Rasn asosida gap yoki matn tuzidiriladi. Uzoq yillik kuza-tuvlar asosida o'quvchilarning javoblarida, tuzgan gap va matnlarida, qayta hikoyalashdagi nutqida qanday fe'llardan ko'proq foydalanishlari o'rganildi. Ularning nutqida asosan so'zlashuv nutqida ko'p qo'llanadigan *keldi, ketdi, aytdi, so'radi, gapirdi* kabi fe'llarning ishlatilishini aniqlandi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarning nutqi his-tuyg'u, munosabat, axloqiy tushunchalarni va holat ifodalaydigan so'zlarga kambag'al ekani, ular nutqiy faoliyatida asosan *qo'ymog, xavotirlanmog, hayajonlanmog, qizishmog, yomqog* kabi fe'llardan foydalanishlari aniqlandi. Shundan so'ng o'quvchilarning emosional holat va munosabat ifodalaydigan fe'llardan kam foydalanishlarining sabablari aniqlandi. Buning sabablari sifatida quyidagilarni ko'rsatish

munimkin:

1. Ona tili darsliklariga kiritilgan mashq matnlarida emosional holat ifodalovchi fe'llar kam qo'llangan. Masalan, 1-sinf "Ona tili" darsligida yayramog, sevinmog; 2-sinf "Ona tili" darsligida jilmog, xursand bo'lmog, qiyalmog, sevin, sevinishdi, erkalandi, suyu, shodlandi kabi; 3-sinf "Ona tili" darsligida darg'azab bo'lmog, la'sirlanmog, sevinmog, istanmog, yayramog, yotsiranmog, na'jot istanmog, jonlanmog, xursand bo'lmog, sog'aymog kabi; 4-sinf "Ona tili" darsligida charchamog, jo'shmog, zerikmog, qiyalmog, so'lg'inlashib, chimirlanmog, kulib qaramog, nafratlanmog, hazzar qilmog, yeyrab ketmog, baxramand bo'lmog, quvonishardi, suyunib ketdi, xafa bo'libdi, hayron qolmog, faxrlanmog, zirillanmog, achinib ketishdi, mamnun bo'lmog, yig'lamog, og'rinmog, achinmog, ezilmog, qo'ymog, xavotirlanmog, charchamog, zavqlanmog kabi fe'llar qo'llangan.

2. Ona tili darslarida o'qituvchi o'quvchilarga o'rganilayotgan mavzu yuzasidan so'z toptirishda, birikma yoki gaplar tuzdirishda keltirilgan misollardagi fe'llarga e'tibor bermaydi. O'quvchilar kundalik hayotda ishlatadigan *keldi, ketdi, uxladi, o'tirdi, gapirdi* kabi fe'llar bilan cheklanib qolmoqdalar.

3. O'qish darsligiga kiritilgan badiiy matnlar fe'llarning qo'llanishi, fe'llarni ma'no turlari nutqai nazardan o'rganildi. Ularda emosional holat ifodalovchi so'zlar uchraydi. O'qituvchi asar bilan tanishtirilgandan so'ng yoki asar tahlili davomida bu fe'llar ustida ishlashi lozim va qayta hikoyalash jarayonida o'quvchilarni bu fe'llarni natqida qo'llashlarini talab qilishi kerak.

O'quvchilarning emosional holat va munosabat ifodalovchi fe'llardan kam foydalanishlarini, fe'llarning ko'pi asosan ko'p ma'noli bo'lishini hisobga olib, ona tili, husnixat va o'qish darslarida ularning nutqini emosional holat va munosabat ifodalovchi fe'llar bilan bo'yitishni maqsad qilib oldik. O'quvchilar nutqini fe'llar bilan bo'yitish ustida ishlash ularning nutqiy fikrlash qobiliyatlarini va tilga sezgirligini rivojlantirishga katta imkoniyatlar yaratadi. O'quvchilarning nutqiy faoliyatida emosional holat ifodalovchi fe'llardan foydalanishga o'rgatishni osonlashtirish uchun bunday fe'llar quyidagi guruhlarga ajratiladi:

1. Yomon ruhiy holatni ifodalovchi fe'llar: *sog'innmog, qumsamog,*

ichikmoq, qayg'urmoq, qiyndilmoq, toliqmoq, azoblamoq, afsuslanmoq, siqilmoq, ranjimoq, alam qilmoq, ozor chekmoq, alam chekmoq, tashvishlamoq, ozor bermog kabi.

2. Yaxshi ruhii holatni ifodalovchi fe'llar: shodlamoq, sevinmoq, quvonmoq, tantana qilmoq, g'alaba qilmoq kabi.

3. Hayajoni holatni ifodalovchi fe'llar: to'lg'inalmoq, hayjonlamoq, hayjonga solmoq, bezovtalamoq, urtirmoq, ovora qilmoq, ranjimoq, tashvishlamoq, xavotirlamoq, havotirga solmoq, hayron qoldirmoq, hayratlamoq, to'lg'inalmoq, hovliqtirmoq, achchqlantirmoq, achchqlamoq.

4. Ishonchi, dadil holatni ifodalovchi fe'llar: daatlamoq, jonlantirmoq, jonlamoq, qizimoq, g'ayratlantirmoq, ruhlantirmoq, ovtirmoq, tinchlantirmoq, ovunmoq, tinchlamoq, tinchimoq, hotirjam bo'lmog, jur'at qilmoq kabi.

5. O'ziga ishonchsizlik holatini ifodalovchi fe'llar: qo'rg'moq, xadikstramoq, cho'chimog, hurkmoq, nomus qilmoq, hijolat tortmoq.

6. Hayron qolish, ajablanish holatini ifodalovchi fe'llar: ajablamoq, hayron bo'lmog, hayratda qoldirmog.

7. Ijoiy munosabatni ifodalovchi fe'llar: sevmoq, hurmat qilmoq, zavqlamoq, maftun bo'lmog, qoyil qolmoq, shodlamoq, zavq bilan qaramog, ulug'lamog, izzatlamoq, hurmatlamog, erkalamoq, suy-mog, silamoq, mehribonlik qilmoq.

8. Salbiy munosabat bildiruvchi fe'llar: nafratlamoq, yomon ko'rmog, achchqlamoq, jahli chiqmog, g'azablamoq, bo'g'ilmog, achchig'ini keltirmog, achchqlantirmog, g'azablantirmog, qahr-lamoq.

9. O'zgalarning kechinnmalarini his qilish holatini ifodalovchi fe'llar: istamoq, xohlamoq, ayamoq, achinmog, tilamoq, rahm qil-mog, yoqlamoq, ma'qullamoq, hamdard bo'lmog.

Yuqoridagi fe'llar guruhii jadvalga solinib sinfga ilib qo'yiladi. Bu fe'llarni o'quvchilar nutqiga kiritish uchun 4-sinfda husnixat darslarida yozilishi rejalashtirilgan harflar bilan bog'liq holda holat bildiruvchi fe'llar yuzasidan quyidagicha topshiriqlar ishlab chiqiladi:

1. Kichik *n, m, r* harflarini dafaringizga husnixat bilan yozing.

2. Bu harflar qaysi tovushlarni ifodalaydi?

3. Fe'llar jadvalidan shu harflar ishtirok etgan so'zlarni topib yozing. O'quvchilar *ranjimoq, ranjimoq, achinmog, hayron qoldir-*

moq mamnun bo'lmog, quvonmog kabi fe'llarni yozib oldilar.

4. Bu fe'llar qanday holatni bildiriyapti? (O'quvchilar jadvalga qarab aytadilar.)

5. Siz o'qigan qaysi asar qahramonida shunday holat bo'lgan? O'quvchilar Normurod Norqobilovning "Xarita" asarida Samad va Rasul bo'lgan. Rasul Samadni ranjitadi. Keyin o'zi uni hayratda qoldirmogchi bo'ladi. Xaritan chizgach quvonadi.

6. *Ranjidi* va *ranjidi* fe'llarining ma'nosidagi farqni ayting. (*Ranjidi* – bir odam boshqa odamdan ranjidi, xafa bo'ladi. *Ranjidi* – bir odam boshqa odamni xafa qiladi, ranjitadi.)

-Odamlar qaysi holatlarda boshqalardan ranjidi? (...)

-*Havotirlamoq, mamnun bo'lmog, achinmog, quvonmog* fe'llari qaysi asardagi qahramonlarning holatini ifodalaydi?

-*"Shoira"* hikoyasidagi Shoira va uning onasini ta'riflashda ishlatish mumkin. Shoira o'rtog'iga achinadi. Unga uy ishlarida yordamlashadi. Onasi ishdan kelsa, Shoira uyda yo'q bo'ladi. Onasi xavotirlanadi. Shoiraning o'rtog'iga yordamlashganini ko'rib quvonadi, qizidan mamnun bo'ladi.

Q harfi yozilishi rejalashtirilgan husnixat darsida quyidagi kabi ish turidan foydalaniladi. O'quvchilarga *qiyinamoq* va *qiyinamoq* fe'llari yozilgan kartochka ko'rsatiladi va quyidagi topshiriqlar beriladi:

1. Bu so'zlar fe'llarning qaysi guruhiga kiradi? (Yomon holatni bildiruvchi fe'llar)

2. Bu ikki fe'llning ma'nosidagi farqni izohli lug'atdan topib ayting?

-*Qiyinamoq* – bironvga ozor bermog.

-*Qiyinamoq* – bironvga ozor bergach, o'zining ezilishi.

3. *Qiyinamoq* fe'llga jadvaldan ma'nodosh fe'l topib ayting. (*Ozor bermog, azob bermog, zoriqirmog*.)

4. *Qiyinamoq* fe'llga jadvaldan ma'nodosh fe'l topib ayting. (*Ezilmog, qiyinchilik sezmoq, zoriqirmog, azob tortmog*.)

5. Shu fe'llarga qarama-qarshi ma'noli fe'llarni toping. (...)

Husnixat darslarida bunday mashq turlari muntazam uyushtirib boriladi. Natijada o'quvchilar nutqii faoliyati holat bildiruvchi fe'llar bilan bo'yishidan tashqari, ona tili darslarida o'rganagan ma'lumotlarini eslaydi. O'qish darslarida o'qigan asari qahramonlari haqida mustaqil fikr ifodalashni, ularga munosabat bildirishni o'rganadilar

va bog'lanishli nutqi o'sadi.

3-4- sinf ona tili darslarida holat bildiruvchi fe'llar ustida quyidagicha mashqlar uyushtiriladi:

1. Fe'llar ichidan ijobiy munosabatni bildiruvchi fe'llarni topib yozing. Bu topshiriq saylanna diktant shaklida qayta bajartirilib, o'quvchilar tushunchasi nazorat qilinadi.

2. Shu fe'llar ishtirokida kichik hikoyacha tuzing. O'quvchilar hikoyasidan namuna: *Diloromning o'zidan kattalarni, o'rtog'larini hurmat qiladi. Ulardan yordamini aytmaydi. Do'stlariga bergan yordamidan o'zi xursand bo'ladi.*

Dilorom o'zini hurmat qilmaganlardan ranjidi.

Holat bildiruvchi fe'llar ustida ishlashda kartochkalardan keng foydalaniladi. Kartochkalarda quyidagicha topshiriqlar beriladi:

1 - kartochka

Fe'llarni o'qing. Undagi fe'llar nima uchun guruhlariga ajratilgan?
Sevinmoq, quvonmoq.

Sog'inmoq, qumsamoq, ichikmoq.

Xavotirlanmoq, bezovtalanmoq, tashvishlanmoq.

2 - kartochka

Tashvishlanmoq fe'lga jadvaldan ma'nodosh fe'l topib yozing.
(*Xavotirlanmoq, bezovtalanmoq, tashvishlanmoq.*)

3 - kartochka

Tinchlanmoq, tinchlantirmoq fe'llari qaysi guruhga kiradi? Bu fe'llar nimasi bilan farq qiladi? (Ishonchli holat ma'nosini bildiradi. Bu fe'llar ma'nolariga ko'ra farqlanadi. *Tinchlanmoq* – "hayajonini, achchig'ini bosib olgan" ma'nosini, *tinchlantirmoq* – "hayajonga tushgan odam holatini bartaraf etmoq, tinch holatga keltirmoq" ma'nosini bildiradi.)

O'qish darslarida ham holat bildiruvchi fe'llar ustida ishlash orqali o'quvchilar lug'at boyligi oshirib boriladi. Ma'lumki, boshlang'ich sinf o'quvchilari asar voqealariga o'z shaxsiy munosabatini, o'qiganlarida olgan taassurotlarini, asar qahramonlari xususidagi fikrlarini ifodalab berishga qiyinaladilar. Bunga o'rgatishda va o'quvchilar nutqini emosional fe'llar bilan bo'yitish maqsadida asar tahlilida quyidagi

topshiriqlar beriladi. Masalan, Sunnatilla Anorboyevning "Qo'rqoq" hikoyasi o'qib-o'rganilayotganda quyidagi savol-topshiriqlar ustida ishlanadi:

-Hikoyaning boshida berilgan voqealarni o'qing. Bahromda qanday holatlar yuz berdi? (*O'rtog'lariga yurgin deb yalindi; ko'zini mo'ltillatib yotaverdi; ularning ketidan ura qochardi.*)

-Bahromda o'rtog'larining ta'nalardan so'ng qanday holat yuz berdi? Shu o'rinni asardan topib o'qing va so'zlab bering.

-Jumanazarda qanday holat yuz berdi? (*achindi, rahmini keldi.*)

-Hikoyadagi voqealar bilan tanishganingizda sizda qanday hissiyotlar paydo bo'ldi? (Bahromga achindim. O'rtog'laridan ranj-dim, Bahromga havasim keldi, xursand bo'ldim, Bahromdek bo'lishga intildim.....)

-“Qo'rqoq” hikoyasida yozuvchi holat bildiruvchi qaysi fe'llardan foydalangan? (.....)

Uyga vazifa o'quvchi uchun mustaqil ish. Uning qaydaraja olgan bilimlarini amalga tatbiq eta olishi uyda bajarib kelgan vazifasida ko'rinadi. Shuning uchun o'qish darslarida uyga "Laqma it" asaridan ining holatini ifodalovchi fe'llarni topib yozing (sovqotadi, yolvoradi, tumshayib yurar, yalinar). "Laqma it" asari o'rganilayotganda, "Asardagi qaysi qahramon hamma hayvonlarni bezovta qildi? savoli beriladi (it) va bezovta qildi fe'llining ma'nosi so'raladi. O'quvchilar qayta hikoyalashda shu kabi fe'llardan foydalanishlari ta'kidlanadi. "Tushovli toy" hikoyasidan tushovlangan toyning holatini ifodalovchi fe'llarni topib yozing. O'quvchi fe'llarni topish uchun asarni qayta-qayta o'qiydi va fe'llarni – harakat-holat bildiruvchi so'zlarni boshqa so'z turkumlaridan farqlab oladi, ya'ni grammatik tushunchalarni ham mustahkamlab boradi.

"E'zoz" hikoyasi yuzasidan quyidagicha topshiriq beriladi: -Hikoyadan holat ifodalovchi fe'llarni topib, ularning ma'nosini "Izohli lug'at"dan aniqlang. Ularni lug'at daftaringizga yozing. (*qayg'uradilar, o'ylanadilar.*)

Yuqoridagi kabi mashqlardan so'ng o'quvchilarning lug'at boyligini aniqlash maqsadida insho yozdiriladi. Kuzatishlarimiz shuni ko'rsatdiki, holat bildiruvchi so'zlar yuzasidan mashqlar o'tkazilmagan vaqtda o'quvchilar yozma ishida atigi 7tagina holat bildiruvchi fe'llar ishtirok etgan bo'lsa, maxsus shug'ullanishlardan so'ng

10dan ortiq holat bildiruvchi soʻzlardan foydalandilar. Feʼllarning maʼnodoshlarini qoʻllab nozik hissiyotlarini ham ifodalashga harakat qildilar.

Boshlangʻich sinf oʻquvchilari lugʻatini feʼllar bilan boʻyitish va nutqini oʻstirish uchun feʼllarning maʼnosini oʻz soʻzlari bilan izohlash, undan nutqda foydalanishga ehtiyoj sezadigan vaziyatni yuzaga keltirish, feʼlning toʻgʻri talaffuzi va imlosini oʻzlashtirishlari uchun turli shakl va mazmundagi mashqlar bajartirish yaxshi natijalar beradi.

Holat bildiruvchi feʼllar ustida ishlash oʻquvchilarni axloqiy jihatdan tarbiyalashga, nutq madaniyatining shakllanishiga katta yordam beradi.

Kishilik olmoshlarini oʻrganish metodikasi

Boshlangʻich taʼlimda faqat kishilik olmoshlari oʻrganiladi. 4-sinfda kishilik olmoshlari haqidagi dastlabki umumiy tushuncha beriladi; ularning kelishik qoʻshimchalari bilan turlanishi va imlosi oʻrganiladi.

Kishilik olmoshlari bilan oʻquvchilarni tanishtirishda predmetni nomlamasligi, ular faqat koʻrsatish uchun xizmat qilishi bilan tanishtiriladi. Boshlangʻich sinfda kishilik olmoshlarining ot bilan almashinib qoʻllanishiga alohida toʻxtab oʻtilmaydi. Chunki *men, sen* olmoshlari hech qachon ot bilan almashinib qoʻllanmaydi: “*Men oʻqiyapman, sen oʻqiyapsan*” deyish mumkin, lekin “*Salima chiqyapman, Salima oʻqiyapsan, qiz tikyapman*” tarzida qoʻllanmaydi. Lekin III shaxs kishilik olmoshi ot bilan almashinib qoʻllanadi: “*Qiz tikyapti – u tikyapti*”. Oʻqituvchi kishilik olmoshlari bilan tanishtirayotganda shunga diqqatni qaratish lozim. Kishilik olmoshi haqidagi dastlabki maʼlumot badiiy asardan keltirilgan ogʻzaki nutqga doir misollarni kuzatish va tahlil qilish orqali beriladi.

Kishilik olmoshlarini oʻrgatish jarayonida oʻquvchilarda quyidagi bilim va koʻnikmalar hosil qilinadi:

- *men, sen, u, biz, siz, ular* kishilik olmoshlari, ular *kim?* soʻrogʻiga javob boʻladi;
- kishilik olmoshlari soʻz turkumi;
- kishilik olmoshlari 3 ta shaxsni birlik va koʻplikda ifodalaydi;

– ular kelishiklar bilan turlanadi; *-ni, -ning* qoʻshimchalari *men, sen* olmoshlariga qoʻshilganda asosdagi *n* tushib qoladi; *u* olmoshiga *-ga, -da, -dan* qoʻshimchalari qoʻshilsa, bir *n* tovushi ortiriladi kabi bilimlar beriladi;

– olmoshlarni nutqda toʻgʻri va oʻrindi qoʻllash, ularni kelishikli holatda toʻgʻri yozish, soʻroqlar yordamida aniqlash va farqlash koʻnikmalari hosil qilinadi.

Olmosh soʻz turkumi *subbat, yarim izlanishli muammoli metod, induktiv* metodlarda tushuntiriladi. Bu metodlarning qaysi birida tushuntirilsa, shunga mos usul va ish turlari tanlanadi.

Oʻquvchilar olmoshlarning kelishik bilan qoʻllanishini oʻrganmagani uchun dastlabki tanishtirishda bosh kelishikdagi olmoshlar qatnashgan gap tanlanadi.

Kishilik olmoshlarini oʻrgatish uchun quyidagi misollar asosida subbat oʻtkazish mumkin:

Men oʻrtogʻlarim bilan suhbatlashdim.

Sen kelsang, men shu yerdaman, deb qoʻy...

U kela qolsa, gaplarimni aytсам!

Birinchi gap oʻqitiladi.

– Bu gap kinga tegishli? (*Yayraga*)

– Kim suhbatlashdi? (*Yayra*)

– *Men* soʻzi oʻrniga “*Yayra*” soʻzini qoʻyib aytish mumkinmi? (Yoʻq. Bolalar qoʻyib oʻqib koʻradi va ishonch hosil qiladi). Harakatni kim bajaryapti? (*Men*). *Men* soʻzi qaysi soʻroqqa javob boʻladi? (*Kim?*) U gapda qaysi boʻlak vazifasida kelyapti? (*Ega*).

Ikkinchi gap oʻqitiladi.

– Bu gapni kim aytayapti? (*Yayra*) U kinga murojaat qilyapti? (*Oʻrtogʻiga*) Qaysi soʻz oʻrogʻi soʻzini bildirayapti? (*Sen*) *Sen* soʻzi qachon qoʻllanar ekan? (*Biror kishiga murojaat qilganda qoʻllanadi*). *Sen* qaysi soʻroqqa javob boʻladi? (*Kim?*) U qaysi gap boʻlagi vazifasida kelyapti? (*Ega*)

Uchinchi gap yuzasidan taxminan quyidagicha savollar beriladi:

- *Bu gap kinga tegishli?* (*Bolaga*)
- *Uning nomi aytilayaptimi?* (*Yoʻq*)
- *Bola soʻzi oʻrnida qaysi soʻz kelyapti?* (*U*)
- *Bu soʻz qachon qoʻllanar ekan?* (*Fikr biror shaxs haqida (kim haqida) borsa qoʻllanadi. Bu gapda shaxs nomi qoʻllanmayapti, uni*